УДК 930.1(075.8)
ББК 63я73
І.9Q

Гриф надано Міністерством освіти " ")- України (лист від 8 травня 2001 р. № 14/18.2—638)*

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. *В. М. Даниленко* (Інститут історії України НАН України); д-р іст. наук, проф. *ОД. Горбул* (Український державний університет харчових технологій)

Редакція літератури з філології і суспільних наук
Редактор *Л. О. Біда*

І-90 Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. — К.: Вища шк., 2002. — 430 с.
ISBN 966-642-073-2

З урахуванням сучасних наукових поглядів пояснено й уточнено близько 600 термінів, визначень, понять, концепцій, явищ, подій і фактів всесвітньої історії, історичної та споріднених із нею наук.

Для студентів вищих навчальних закладів. Стане у пригоді викладачам, учителям загальноосвітніх шкіл, усім, хто цікавиться питаннями історичної науки.

УДК 930.1(075.8)
ББК 63я73

ISBN 966-642-073-2

ПЕРЕДМОВА

Минуло десять років від часу падіння тоталітарної системи і входження нашої країни в лоно вільних народів, які прямують шляхом демократії і прогресу. Відкинувши догмати історичного матеріалізму, класової боротьби як віджилі теоретичні й методологічні засади вивчення суспільного життя, ми маємо можливість осягнути історичне минуле людства, яке впродовж десятиліть на догоду панівній владі «перелицьовували» фальсифікатори різного гатунку; у словниках, довідниках — виданнях, які претендували на назву «енциклопедичних», свідомо препарувались історичні поняття й терміни, «створювалися» персонали, підтасовувалися факти, спотворено висвітлювалися події вітчизняної та всесвітньої історії.

Нині в незалежній, демократичній державі національна історіографія відвойовує втрачені позиції: ліквідовує численні історичні прогалини, долає «заборонені зони», розкриває засекречені першоджерела. Історія очищається від нашарувань неправди, відроджується її вартісність як науки, що втілює прагнення людства усвідомити себе, зрозуміти минуле й сьогодення, побачити перспективи майбутнього.

Саме цим зумовлено неослабний інтерес у людей різного віку, фаху, національності, політичних поглядів до подій давніх і сучасних, їхнє одностайне воління повернути українському народові його історичну пам'ять. Особливо важливим сьогодні є розширення й збагачення погляду молоді на минуле — не для прищеплення суб'єктивних інтерпретацій, а для вироблення в неї навичок самостійного історичного мислення.

Як свідчить практика, система освіти України, перед якою суспільство поставило нові складні й відповідальні завдання, відчуває брак посібників, зокрема довідкової літератури, пов'язаної з історичними визначеннями, термінами, поняттями. Саме вони допомагають і учневі, і студентові, усім, хто цікавиться історією, зрозуміти ті чи ті події, засвоїти й узагальнити найголовніші історичні факти.

Пропонована читачеві праця є першою у вітчизняній історичній науці спробою надати допомогу не лише тим, хто навчається, а й ширшому загалу читачів у подоланні труднощів, які постають під час засвоєння навчальної, науково-популярної та художньої історичної літератури.

Працю підготовлено професіоналами: істориками, філософами, політологами, юристами — переважно викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших наукових установ.

Тематика довідника охоплює основні поняття історичної науки, опрацьовані впродовж багатьох років фахівцями, які послуговуються тлумачуваними термінами й поняттями у своїй науковій і викладацькій роботі. Враховано нові підходи, що з'явилися впродовж останніх років в історичній літературі. Головним принципом викладення матеріалу в цьому виданні є якнайширше охоплення й розкриття понять і термінів, їх змісту і значення, використовуваних наукою на матеріалах всесвітньої та української історії.

Довідник зацікавить не лише фахівців, а й аматорів, адже він охоплює всі періоди історії людства — первіснообщинний, стародавній, середньовічний, новий та новітній часи. У ньому можна знайти відомості про археологію та етнографію, джерелознавство й українознавство, історію суспільно-політичних рухів, що відбувалися в різні епохи. Вміщено не тільки історичні терміни, а й споріднені з ними — філологічні, філософські, політологічні, економічні, юридичні, соціологічні, демографічні та інші, з якими читач стикається в історичній літературі.

Книжка містить близько 600 статей. Матеріал розташовано за абеткою. Після визначення поняття там, де воно має кілька значень або йдеться про різні підходи до його тлумачення, опис подається після цифр 1, 2 і т. д. Дати вказано переважно за новим стилем.

Будемо щиро вдячні всім, хто, ознайомившись із довідником, висловить слушні зауваження й побажання, які будуть враховані в наступному виданні.

А

АБОЛІЦІОНІЗМ (від лат. abolitio — скасування, знищення). — 1. Рух у США наприк. XVIII ст. — в першій пол. XIX ст. за скасування рабовласництва, що виявився в масштабних політичних акціях і повстаннях негрів (1880 р. — під проводом Габріеля, у 1831 р. — Ната Тернера, в 1859 р. — Дж. Брауна). А. відіграв значну роль у розв'язанні громадянської війни 1861—1865 рр., під час якої рабство було скасовано. У Великій Британії, Франції та деяких інших країнах — рух за знищення рабства в колоніях. 2. Суспільний рух, спрямований на припинення дії певного закону, скасування урядового рішення, керівної посади.

Б. Гончар

АБСЕНТЕЇЗМ (від лат. absens — відсутній) — 1. Відсутність державного або громадського діяча там, де він повинен виконувати свої обов'язки. 2. Ухиляння громадян, яким належить виборче право, від участі у *виборах.* Законодавством деяких держав за неучасть у виборах передбачено певні санкції. В Аргентині таку особу позбавляють права перебувати на державній службі впродовж трьох років, у Греції й Туреччині — засуджують до позбавлення волі, у Бельгії залежно від кількості виборів, в яких громадянин не брав участі, передбачено різні штрафи, в Італії прізвища таких громадян протягом п'яти років заносяться до спеціальних списків, що оприлюднюються.

Деякі держави визнають вибори такими, що відбулися, навіть якщо в них внаслідок А. взяло участь менше половини зареєстрованих виборців.

В. Гусєв

АБСОЛЮТИЗМ (від лат. absolutus — безумовний, необмежений) — форма правління державою, за якої верховна влада цілковито належить одній особі *(царю,* імператору, *королю).* Процес становлення А. — тривалий і складний. Передумовами виникнення А. були: розклад середньовічних феодальних станів, послаблення їхньої політичної ролі, міжстанова, внутрішньостанова і *класова боротьба.* У Росії перехідним етапом до А. була станово-представницька *монархія* (серед. XVI — друга пол. XVII ст.). У першій чверті XVIII ст. тут було створено централізовану державну систему — А., яка проіснувала до другої пол. XIX ст.

В історії А. можна виокремити три основних періоди: перша чверть XVIII ст. — формування та утвердження А.; друга пол. XVIII —

поч. XIX ст. — «освічений А.»; 1815—1861 рр. — завершення розвитку А. і перетворення його на гальмо суспільного прогресу.

Головні принципи ідеології А. в Західній Європі знайшли своє теоретичне оформлення в політичній концепції Т. Гоббса. В Росії ідеологія А. найповніше відобразилася у творах Ф. Прокоповича («Правда о воли монаршей», «Духовный регламент»). Основні риси А.: уявлення про монархічну державу як найвищий етап політичної організації *суспільства,* за якої лише й можливий повний добробут усіх підданих, незалежно від їхнього суспільного становища; ототожнення держави з верховною владою, монархом, воля якого не може бути ніким і нічим обмежена; віра у всемогутність монарха та його законодавчу діяльність. Утвердження цих принципів, як панівної системи поглядів, нетерпимість до вільнодумців, введення одноманітності в системі державних органів призвели до того, що держава намагалася регламентувати побут, звичаї, все суспільне життя й культуру.

Характерною рисою А. є політика національного гноблення народів, що входять до багатонаціональних абсолютистських держав. Негативні риси А. особливо яскраво виявилися в період кризи *феодалізму.*

В Англії, Франції А. знищено під час буржуазних революцій; у Німеччині та Австрії відбувалася поступова еволюція феодально-абсолютистської монархії до монархії буржуазно-поміщицької. В Росії А. ліквідовано лише в 1917 р. в ході Лютневої революції.

В. Мордвінцев

АБСТРАКЦІЯ ІСТОРИЧНА (від лат. abstractio — віддалення) — форма пізнання історичного шляхом усвідомленого виокремлення істотних рис описуваної реальності з метою зосередження в межах запропонованої методології на емпіричних параметрах, що у своїй сукупності репрезентують сутність осмислюваної дійсності. Ціле, що мислиться і утримується в абстракції і пов'язане з певною сукупністю емпіричних виявів досліджуваного історичного об'єкта, становить історичне явище. Відкидаючи численні описові характеристики, зосереджуючись на суттєвих, історичне пізнання сприймає об'єкт як самодостатню реалію, як щось типове.

Певний тип виокремленого історичного явища не обов'язково може бути повтореним, відтвореним в інших емпіричних виявах. Він може залишитися унікальним історичним явищем, однак є значущим для пізнання саме як тип виявлений, як узагальнюване бачення окремого. Отже, реалією А. і. є клас, тип, загальне в окремому, які в межах запропонованого концептуального бачення виявляють себе саме так, а не інакше. А. і. значною мірою пов'язана з типологією об'єктів історичного пізнання, тому в кожній абстракції є інтервал продуктивності застосування А. і., що має конкретний характер стосовно будь-якого типу методологічних стратегій дослідження. А. і. повинна бути

обгрунтованою і попередньо обумовленою у вихідних засадах дослідження, її застосування несумісне з можливими суперечностями. Принциповою є також повнота здійснюваної А. і. процедур, коли обумовлених методологією абстракцій достатньо, щоб забезпечити в межах поставленого завдання конструювання об'єкта, розгортання мислимого поля пошукової роботи.

А. Лой

АВГІЄВІ СТАЙНІ — 1. У давньогрецькій міфології — стайні царя Еліди Авгія, які не чистили 30 років і які нібито за один день вичистив Геракл, спрямувавши туди води двох річок. 2. Переносно — надзвичайно забруднене місце, вкрай занедбана справа.

В. Гусєв

АВТАРКІЯ (від грец. autarkeia — достатність) — термін, що вживається для позначення політики господарського відокремлення певної країни, такої національної економіки, яка повністю самозабезпечувалася б і була б незалежною від імпорту. А. була офіційною економічною доктриною *фашизму.* У сучасному взаємозалежному світі автаркічна мета є недосяжною, однак ідеї А. часто висувають ті діячі, які додержуються протекціоністської торгової політики і прагнуть сприяти їй.

Т. Орлова

АВТОКРАТІЯ (від грец. autos — сам і kratos — влада, самовладність) — форма правління, за якої необмежена верховна *влада* належить одній особі — самодержавному правителю, діяльність якого не контролюється жодним представницьким органом (деспотії Стародавнього Сходу, імперії Риму, Візантії, абсолютистські *монархії,* а також політичні режими фашистського типу).

Б. Гончар

АВТОНОМІЯ (грец. autonomia — самоврядування, незалежність) — 1. Самостійне управління певною частиною *держави,* що здійснюється в межах загальнодержавної *конституції.* Передбачає певний ступінь децентралізації, проте менший, ніж у федеративній державі (див. *Держава федеративна).* Автономна територіальна одиниця, зазвичай самостійна у розв'язанні питань місцевого значення в межах, встановлених центральною владою. А. здійснюється на територіях, компактно заселених етнічними спільнотами з урахуванням особливостей їхнього культурного та економічного життя, побуту. 2. У широкому розумінні — право на самоврядування, яким користуються окремі організації, установи, підприємства, заклади тощо.

Ю. Капінцев

АВТОРИТАРИЗМ (від лат. autoritas — влада, вплив) — *політичний режим* однієї особи або невеликої групи людей, у руках яких зосереджено необмежену владу, що спирається на військово-каральний апарат та антидемократичні засоби і форми управління соціаль-

ним життям. Характеризується обмеженням політичних прав і свобод громадян, суспільно-політичних організацій, суворою регламентацією демократичних інституцій, беззаперечним підпорядкуванням владі всіх соціальних структур. На відміну від тоталітарного режиму (див. *Тоталітаризм)* А. припускає певні елементи демократизму: вибори до парламенту, боротьбу політичних партій. В умовах зруйнування старих соціальних структур, у процесі досягнення в країні індустріального рівня розвитку авторитарні режими можуть сприяти формуванню цивільного суспільства, підпорядкованого владі й закону (Чилі, Південна Корея 70—80-х рр.).

Б. Гончар

АГРЕСІЯ (лат. aggressio — напад) — застосування збройної сили однією або кількома державами проти *суверенітету,* територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої *держави, народу (нації),* застосування збройної сили будь-яким іншим чином, несумісне зі Статутом ООН.

А. може бути збройна (пряма), опосередкована та співучасть в А. Існують також поняття економічна А. та ідеологічна А.

Акти прямої А. — вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави; військова окупація, що є результатом такого вторгнення; бомбардування або інше використання зброї проти іноземної держави; блокада збройними силами портів або берегів іншої держави; напад збройних сил держави на сухопутні, морські або повітряні сили іншої держави; порушення встановлених Статутом ООН умов військової присутності на території іншої держави.

Опосередкована А. — застосування збройної сили потай, напр. шляхом використання озброєних банд найманців, нерегулярних військових формувань.

Співучасть в А. — надання державою своєї території для А. проти іншої держави.

Виходячи зі Статуту ООН, Рада Безпеки ООН може кваліфікувати як А. й інші дії, всебічно врахувавши відповідні обставини.

У визначенні А. закріплено принцип міжнародної відповідальності за її вчинення, подано перелік дій, що кваліфікуються як А. Рада Безпеки ООН уповноважена приймати рішення про застосування до країни-агресора заходів як військового, так і невійськового характеру.

А. Слюсаренко

АКАДЕМІЯ (грец. Akademeia) — 1. Сади поблизу Афін, що за легендою належали міфічному герою Академу. 2. Первісна назва філософської школи, яку заснував приблизно в 387 р. до н. е. і в якій понад 40 років навчав учнів Платон. Проіснувала до І ст. н. е. За доби Відродження правитель Флоренції Козімо Медічі створив 1459 р. т. зв. платонівську академію — центр вивчення праць Платона (проіснувала до 1521 р.). Цей термін часто використовують для назви де-

яких наукових гуртків середньовічного Сходу. Назву А. мали наукові товариства Єврапи XV—XVI ст. З XVII ст. почали формуватися перші академії наук. Зрештою термін «А.» набув двох значень: вчене товариство, засноване для заняття наукою й мистецтвом, а також вищий навчальний заклад.

С. Пивовар

АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА (від лат. activus—діяльний, енергійний) — одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому), що відображає рівень спрямованості його здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію нагальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів. Здійснюється шляхом освоєння, збереження або руйнації існуючих чи створення нових умов, життєво важливих зв'язків із природним та соціальним середовищем, формування особистих соціальних якостей. Здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій, трудовій, політичній, організаційній, управлінській, культурній, дозвільній та інших формах в усіх сферах життя суспільства. Як антипод соціальної пасивності виявляється у створенні та участі в діяльності політичних і громадських організацій, рухів, реалізації соціальних ініціатив, розв'язанні соціальних завдань.

А. с. може зумовлювати позитивні, а також призводити до негативних наслідків. Прикладом останніх є різні форми агресивної та девіантної поведінки (злочинність, масова паніка, психоз тощо).

Абсолютизація А. с. виявляється у вигляді активізму, актуалізму, засудження, заперечення будь-якої споглядальності, ототожнення реальності чи сенсу життя тільки з активністю суб'єкта.

Як наукова категорія А. с. використовується в різних галузях гуманітарного пізнання для дослідження динамізму історичних подій, соціальних проблем особи, групової поведінки, соціальної структури суспільства; є одним із чинників соціальної політики.

М. Надольний

АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛА ІСТОРИЧНОЇ ЕТНОЛОГІЇ — напрям етнологічних досліджень, метою якого є створення цілісного уявлення про історію, заснованого на вивченні кожного окремого народу, його мови та культури. Головним предметом *етнології* (антропології) А. ш. і. е. вважає людську *культуру,* а точніше культуру людських «груп».

До 90-х рр. XIX ст. етнологічна наука в США розвивалася в межах еволюціоністського напряму. Але на поч. останнього десятиліття XIX ст. в Америці зароджується новий напрям в етнології, головною відмінністю якого від попередніх було обстоювання історичного методу дослідження культури. Культура при цьому тлумачиться як сукупність моделей поведінки, які людина засвоює в процесі зростання і прийняття нею своєї культурної ролі.

Засновником напряму став відомий учений і громадський діяч Ф. Боас, за ім'ям якого виникла назва «школа Боаса», офіційна назва: «А. ш. і. е.».

Головні положення А. ш. і. е.: етнологія має вивчати конкретно і всебічно кожний народ окремо — мову, культуру і антропологічний тип; взаємодія культур різних народів утворює їх культурну спільність у певних географічних ареалах; в межах цих ареалів слід шукати конкретні форми взаємного впливу народів, дифузію окремих культурних елементів; розвиток людства і його культури відбувається на підставі загальних законів, які пізнаються з великими труднощами; в пізнанні загальних законів розвитку не треба керуватися зовнішньою схожістю явищ, адже насправді вони можуть виявитися дуже різними за сутністю і походженням; не слід переносити «свої» критерії моральної оцінки на народи іншого культурного типу; у кожного народу історично формуються свої соціальні ідеали, свої моральні норми.

Кінцевою метою А. ш. і. е. її прихильники вважали побудову єдиної історії всіх народів, не одних тільки цивілізованих націй, а саме всього людства і всіх часів, етапів історії — від льодовикового періоду до сучасності.

М. Хоменко

АНАЛОГІЯ БУТТЯ (від грец. analogos — відповідний, схожий) — одне з центральних методологічних понять католицької філософії, що застосовувалося уже в августіанській теології. Латеранський церковний собор (1215 р.) визнав істинність та цінність формули А. б. на противагу засудженому світоглядному вченню тринітаріїв (члени католицького чернечого ордену «Пресвятої Трійці», що виник під час третього хрестового походу й був затверджений папою в 1198 р.). Сутність розуміння А. б. зводиться до твердження, що між Богом та його творіннями існує одвічне відношення схожості у відмінностях та відмінностей у схожості.

Середньовічний філософ і богослов Фома Аквінський, розкривши філософський зміст поняття А. б., обгрунтував його як фундаментальний принцип схоластичної метафізики.

У XX ст. принципи А. б. найгрунтовніше проаналізував польський дослідник Є. Пшивара у праці «Аналогія буття» (1932).

На думку неотомістів, світоглядна, пізнавальна та методологічна роль А. б. випливає з того, що це поняття дає змогу співвіднести різноманітні сфери, атрибути буття (такі його визначальні властивості, як схожість, позитивність, гармонія), першоджерелами яких є безконечна субстанція — Бог; надає можливість пізнання, шляхом аналогії, буття Бога з буття феноменів створеного ним світу, враховуючи схожість відмінностей між ними, і, таким чином, зобразити ієрархічну структуру буття (теологічну картину світу).

У сучасній науці А. б. широко застосовується в моделюванні, зокрема в розробці когнітивних (пізнавальних) моделей прийняття рішень у кібернетиці, політології та історії.

М. Надольний

АНАРХІЗМ (від грец. anarchia — безвладдя) — політична течія, що проголошує метою знищення держави та заміну будь-яких форм примусу влади вільною й добровільною асоціацією громадян. Склався як політична течія в 40—70-х рр. XIX ст. у Західній Європі; ніколи не був єдиною, цілісною ідеологічною доктриною через різні підходи його теоретиків до питання про шляхи досягнення мети. Традиційно визначаються чотири основні напрями А. — індивідуалістичний (М. Штірнер), мютюелістичний (П.-Ж. Прудон), колективістський (М. О. Бакунін) і комуністичний (П. О. Кропоткін). Поняття «А.» запровадив Прудон.

У XIX с. анархістські ідеї набули певного поширення у Франції, Іспанії, Італії, Швейцарії, США. Однак спроби підняти шляхом агітації маси на боротьбу із владою зазнали невдачі, що зумовило перехід анархістів до т. зв. пропаганди дією — терору стосовно представників влади, щоб спровокувати революційні виступи. Поразка А. на цьому напрямі сприяла формуванню нової тактики — використанню робітничих профспілкових організацій для боротьби з державою, що започаткувало анархо-синдикалістську течію в міжнародному робітничому русі.

У Росії та Україні ідеї А. побутували серед народницької *інтелігенції* наприк. XIX ст., посилилися під час революції 1905—1907 рр. і особливо популярними були протягом 1917—1921 рр.

У 20—70-х рр. XX ст. А. як політична течія поступово втратив своє значення, проте в деяких країнах у період загострення внутрішніх суперечностей (Іспанія, 30-ті рр.; Франція, 60-ті рр.) набував певного піднесення. Нині анархістські тенденції виявляються в теоретичній і практичній діяльності небагатьох ліворадикальних груп та об'єднань у країнах Західної Європи (Франція. Іспанія, Італія) та Латинської Америки.

Ю. Калінцев

АНАРХО-КОМУНІЗМ — одна з основних течій російського *анархізму,* що спирається на теорію т. зв. бездержавного комунізму. Доктрину А.-к. розробив П. Кропоткін у працях кінця 70 — поч. 90-х рр. XIX ст. («Промови бунтівника», «Завоювання хліба», «Анархія, її філософія, її ідеал», «Держава та її роль в історії» та ін.). Згідно з його «теорією суспільного прогресу» розвиток суспільства здійснюється у формі стрибків та еволюційних процесів, а соціальна революція — це закономірний етап, який призводить до повної ліквідації *держави.* Послідовники Кропоткіна уявляли майбутнє суспільство як союз вільних громад, об'єднаних вільним договором, де особистість має необмежені можливості для розвитку. Анархо-комуністи дотримувалися тактики «пропаганди дією», вважаючи страйк та індивідуальний терор

універсальними засобами боротьби, заперечували всі форми влади, в тому числі революційну диктатуру. Після перемоги *революції* вони планували здійснити експропріацію, встановити прямий товарообмін та інтеграцію праці, передати землю селянським громадам.

Практичну діяльність анархо-комуністи почали з 1903 р. в Європі (група «Хліб і воля» у Женеві, лідери Г. Гогеліа, Л. Іконникова, М. Церетелі, Г. Деканозов) і в Російській імперії (в містах Білосток і Ніжин). У 1903 р. анархо-комуністи («хлібовольці») організували видання першого російського анархістського органу за кордоном — журналу «Хліб і воля». На І з'їзді анархо-комуністів (грудень 1904 р., Лондон) були визначені їхні стратегічні й тактичні завдання. Метою проголошувалася «соціальна революція, тобто повна ліквідація капіталізму й держави і заміна їх анархічним комунізмом» (бездержавним комуністичним суспільством). Анархо-комуністи взяли активну участь у революції 1905—1907 рр. В умовах революції поряд з «хлібовольцями» в анархо-комуністичному русі утворилися й інші течії, які відрізнялися від «хлібовольців» радикальнішою позицією, здійснювали терористичну діяльність. До 1909 р. на території Російської імперії анархісти майже повністю були ліквідовані поліцією, але продовжували діяти в еміграції. В серпні 1908 р. у Женеві на конференції анархо-комуністів було утворено «Союз російських анархістів-комуністів», що об'єднав розрізнені групи. Після Лютневої революції 1917 р. анархо-комунізм був найвпливовішою течією російського анархізму. Найактивнішою була діяльність анархо-комуністів у Петрограді. Своїми діями вони поглиблювали дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації, сприяли поваленню Тимчасового уряду, зруйнуванню старого державного апарату. Після закінчення громадянської війни значна частина анархістів була репресована більшовицькою владою, частина вислана за межі країни, внаслідок чого анархо-комуністи припинили свою діяльність. Ідеї А.-к. відродилися в Росії на рубежі 80—90-х рр. XX ст.

Літ.: *Кропоткин П. А.* Собр. соч. — СПб., 1906—1907. — Т. 1—7.
Русская Революция и анархизм. Доклады, читанные на съезде Коммунистов-Анархистов в октябре 1906 г. —Лондон, 1907.
Протоколы 1-й Объединительной конференции русских анархистов-коммунистов за границей. — Лондон, 1914.
Протоколы 1-го Всероссийского съезда анархистов-коммунистов за границей. — М., 1919.
Карелин А. Государство и анархисты. — М., 1918.

С. Пивовар

АНЕКСІЯ (лат. annexio — приєднання) — насильницьке приєднання (загарбання) однією *державою* частини або всієї території іншої держави чи *народності;* насильницьке утримання народності в кордонах чужої держави.

За А. державні кордони (див. *Кордон державний)* встановлюють насильницьким шляхом, всупереч волі її населення, що несумісно з

основними принципами сучасного міжнародного права і Статутом ООН. Відповідно до Статуту ООН (ст.1; 2) члени цієї організації повинні дотримуватися принципу рівноправності й самовизначення народів і утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності і політичної незалежності будь-якої держави. А. є грубим порушенням сучасного міжнародного права, зокрема на самовизначення народів і націй, територіальної недоторканності.

А. Слюсаренко

АНІМІЗМ (від лат. anima, animus — душа, дух) — 1. Віра в надприродні єства, що існують в якомусь матеріальному тілі (душа), або відокремлено (дух). 2. Одна з форм первісних релігій, яка передбачає віру в існування душі людини, надприродних двійників; одухотворення природи. З уявлень про безсмертя двійників виникли уявлення про потойбічне життя та віра в переселення душ у нові тіла. А. виявляється також у вірі в привидів.

М. Гладких

АНТАНТА (франц. Entente, букв. — згода) — воєнно-політичний союз Великої Британії, Франції та Росії, який сформувався впродовж 1904—1907 pp. для боротьби з Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), що виник у 1882 р. Першим етапом створення А. була англо-французька таємна угода від 8.04.1904 р., яка передбачала визнання за Великою Британією «прав» на Єгипет, а за Францією — на Марокко. Другим етапом стала англо-російська угода від 31.08.1907 р., яка передбачала поділ Персії на сфери впливу і контроль Великої Британії над Афганістаном. Нова угода завершила процес створення А. Єдиний договір між Великою Британією, Францією та Росією, спрямований проти Німеччини та її союзників, було підписано лише на початку першої світової війни, 5.09.1914 р. У ході війни до А. приєдналися ще 22 держави, в тому числі США, Китай, Румунія, Японія, навіть Італія, яка до 1915 р. входила до Троїстого союзу. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. Росія вийшла з А. Вороже ставлення до більшовицького режиму спричинило інтервенцію країн А. в Росію, надання військової допомоги білогвардійським військам (1918—1920 pp.). Здобувши перемогу над Четверним союзом, представники країн А. у січні 1919 р. зібралися в Парижі на конференцію для вироблення умов мирного договору, який було підписано 28.06.1919 р.

Існували також: А. Балканська (союз Греції, Румунії, Туреччини та Югославії, який було створено 9.02.1934 р. з метою збереження того співвідношення сил на Балканах, що склалося після першої світової війни; припинила існування з початком другої світової війни); Мала А. (політичний союз Румунії, Чехословаччини та Югославії в 1920—1938 pp.); А. Середземноморська (об'єднання, до складу якого входили Велика Британія, Австро-Угорщина й Італія; виникла в 1887 р., була спрямо-

вана проти Росії та Франції; у зв'язку з посиленням наприк. XIX ст. англо-німецького суперництва втратила своє значення).

С. Пивовар

АНТИ — південно-східна група давніх слов'янських племен, які жили в другій пол. IV — до початку VII ст. між Дністром і Дніпром. Суспільний устрій — військова демократія. Воювали з Візантією, аварами. Основними заняттями були орне землеробство, тваринництво, промисли та ремесла. Високої спеціалізації досягай у видобуванні заліза, металообробному, ювелірному, гончарному, деревообробному та інших ремеслах.

А. Слюсаренко

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ — військово-політичний союз держав, які у 1941—1945 рр. боролися з нацистською Німеччиною та її союзниками. Після нападу Німеччини на СРСР лідери Великої Британії (22.06.1941 р.) та США (23 червня) заявили про необхідність об'єднання всіх сил, що протистояли агресивним державам. 12.07.1941 р. у Москві було підписано угоду між СРСР і Великою Британією про спільні дії у війні з Німеччиною, що й поклало початок створенню А. к. 30 липня було укладено радянсько-польську угоду про взаємодопомогу у війні з Німеччиною. 2 серпня уряд США зробив офіційну заяву про надання економічної допомоги СРСР у боротьбі з Німеччиною. 9—14 серпня на о. Ньюфаундленд поблизу Атлантичного узбережжя Канади відбулася зустріч Черчілля і Рузвельта. Глави урядів Великої Британії і США підписали декларацію («Атлантична хартія»), яка стала одним із програмних документів А. к. 24 вересня на Лондонській міжсоюзницькій конференції цей документ підписали також представники Бельгії, Греції, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Польщі, СРСР, Чехословаччини, Югославії, руху «Вільна Франція». 29.09—1.10 1941 р. у Москві відбулася тристороння (СРСР, США, Велика Британія) міжсоюзницька конференція, присвячена питанню військово-економічної взаємодопомоги. Важливим етапом на шляху створення А. к. стала Вашингтонська конференція (22.12.1941 р. —14.01.1942 р.). На цій конференції 1.01.1942 р. представниками 26 держав, що виявили готовність боротися проти держав-агресорів, було підписано Декларацію Об'єднаних Націй. Союзники зобов'язувалися використовувати всі свої воєнні та економічні ресурси в боротьбі з Німеччиною та її союзниками й не підписувати з ними сепаратного миру. Важливими документами, які зміцнювали А. к., були англо-радянський договір від 26.05.1942 р. про союз у війні проти Німеччини та її союзників у Європі й про співробітництво та взаємодопомогу після війни (замінив Угоду від 12.07.1941 р.), а також американо-радянська угода від 11.06.1942 р. про принципи взаємодопомоги під час війни. Ці два договори остаточно оформили створення А. к. Наприкінці війни до А. к. входили понад 50 держав. Вирішальну

роль у розгромі держав-агресорів відіграли лідери А. к. — СРСР, США, Велика Британія. Вагомий внесок у перемогу зробили також Франція, Канада, Китай, Югославія, Польща та інші держави.

«АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПАКТ» — договір між Німеччиною і Японією, укладений 25.11.1936 р. у Берліні терміном на 5 років. Офіційно проголошеною метою «А. п.» було встановлення співробітництва для боротьби проти *Комінтерну,* який звинувачували в прагненні підкорити інші держави. Сторони рекомендували те саме будь-якій третій державі, якій загрожує діяльність Комінтерну. Пакт був доповнений секретною угодою, яка передбачала, що в разі війни з СРСР сторони не будуть полегшувати його становище і без взаємної згоди не укладатимуть з СРСР політичних угод. «А. п.» викликав негативну реакцію й бурхливий протест з боку СРСР. До «А. п.» приєдналися: 6.11.1937 — Італія, 23.03.1939 — Угорщина, 27.03.1939 р. — Іспанія. 25.11.1941 р. «А. п.» було продовжено на 5 років, до нього приєдналися Болгарія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Хорватія, уряд окупованої японцями частини Китаю. Після розгрому Німеччини та її союзників у ході другої світової війни «А. п.» припинив своє існування.

С. Пивовар

АНТИСЕМІТИЗМ — одна з форм національної та релігійної нетерпимості щодо євреїв. У ході історії набував різних форм — від релігійного і психологічного упередження та *сегрегації,* що виявилася насамперед у побуті, до політики, яку проводила держава — обмеження політичних і громадянських прав, насильства, переслідування, виселення євреїв і навіть фізичного знищення їх.

Історичні корені А. сягають давніх часів, коли євреї внаслідок втрати своєї історичної батьківщини в *Палестині* були розпорошені по різних країнах світу на правах національно-релігійної меншини. У Римській імперії їх переслідували як іудеїв-християн, ворогів Христа, а в середні віки уряди країн Західної Європи видавали спеціальні закони, визначаючи їм місце проживання у спеціально відведених кварталах міст *(гетто),* зобов'язували носити одяг особливого крою і розпізнавальні знаки. Євреїв виганяли з Англії, Франції, Іспанії, захоплюючи їхнє майно.

Внаслідок буржуазних революцій XVI—XIX ст. середньовічні обмеження щодо євреїв було скасовано. Проте в останній третині XIX ст., в умовах економічних криз і масового розорення дрібної *буржуазії,* вибухнула нова хвиля А., яку підкріплювали міфом, що євреї винні в економічній і політичній нестабільності життя. Сформувалися політичні антисемістські партії, друкувалася відповідна пропагандистська література (Німеччина, Франція, Австро-Угорщина). У цей час виник термін «А.». У 1882 р. у Дрездені відбувся перший міжнародний антисемітський конгрес. Антисемітизму протидіяли прогресивні сили (зокрема, у Франції під час справи Дрейфуса).

У Росії за царату А. виявлявся у прийнятті в 1882—1883 рр. низки законів, які обмежували права єврейського населення країни — євреї могли проживати в смузі осілості (у західному і південно-західному регіонах імперії); лише окремим категоріям дозволяли селитися за її межами. Крім того, євреям були заборонені певні види діяльності, існували обмеження щодо використання їх на державній службі, для них визначали відсоткові норми під час вступу до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. А. у Росії виявлявся і в жорстоких єврейських погромах у XIX — на поч. XX ст.

А. в Україні активізувався під час громадянської війни. Криваві погроми, внаслідок яких загинули сотні тисяч євреїв, відбувалися за існування Центральної Ради, Директорії, за часів денікінщини, їх чинили різні військові та напіввійськові формування Н. Махна, «зелених» та ін., а також регулярні частини Червоної Армії (таращанці, богунці, будьоннівці).

У 3О—40-х рр. XX ст. центром А. стала фашистська Німеччина, де це ганебне явище підкріплювалося расистськими теоріями і мало характер *геноциду.* Під час другої світової війни в різних країнах Західної Європи в концтаборах Бухенвальд, Дахау, Освенцім та ін. нацисти знищили близько 6 млн євреїв. На Нюрнберзькому процесі переслідування євреїв було кваліфіковано як злочин проти людства.

У Радянському Союзі А. офіційно засуджувався. У 20—30-х рр. XX ст. єврейському населенню надавалися певні можливості для розвитку культури, літератури, мови, освіти. В місцях компактного проживання євреїв було організовано адміністративні національні райони, селищні ради, утворено Єврейську автономну область на Далекому Сході. Водночас мали місце вияви зневажливого ставлення до євреїв, а також політичне переслідування частини з них (справа Антифашистського єврейського комітету, т. зв. справа лікарів у повоєнні роки).

На сучасному етапі світове співтовариство відкидає будь-яке обмеження прав людини або надання переваг за національною ознакою, а проповідь національної, расової винятковості чи зневаги карається законом.

В. Гусєв

АНТИЧНІСТЬ (від лат. antiquitas — давнина, старовина). — 1. У широкому розумінні — історія і культура ранньокласового суспільства, цивілізацій Стародавнього Сходу (Єгипту, Шумеру, Вавилона, Фінікії, Палестини, Індії, Китаю, Давньої Греції та Риму). 2. У вузькому розумінні — *історія* й *культура* стародавньої Європи, тих народів, які успадкували найважливіші принципи соціальних та інтелектуальних форм, що найбільше виявилися в житті Давньої Греції і Риму.

Це були перші класові суспільства з диференційованими формами *ідеології,* культури, політики, державності. Всі вони являли собою

східну деспотію. Велику роль відігравала держава, яка становила своєрідну надбудову над селянськими *громадами.* Ця роль зводилася до здійснення іригації, престижного будівництва (пірамід, палаців, культових споруд), контролю над усіма сторонами життя підданих, проведення зовнішньої воєнної експансії.

У період ранньокласового суспільства формується ієрогліфічне письмо, художній стиль, живопис, монументальна кам'яна архітектура, релігійні уявлення. Синтезом між іудейською містикою та еллінським раціоналізмом стає *християнство.* Найбільша пам'ятка світового значення, шедевр культури стародавньої Палестини — Біблія. *Конфуціанство* протиставило містицизму і одкровенню авторитет давніх мудреців.

Колискою європейської цивілізації вважається Давня Греція. Саме вона заклала підвалини пізніших європейських філософських, правових, політичних, етичних, художніх, наукових систем. Грецький спосіб мислення постає як єдність теоретичності й умоглядності з логіко-математичною точністю доказів. Наука у Давній Греції була приватною справою окремої особистості. Відомі давньогрецькі філософи Анаксагор, Демокріт, Сократ, Протагор, Платон, Арістотель прагнули до системного осмислення нагромадженого матеріалу, намагалися побудувати таку картину світу, де вся розмаїтість конкретної дійсності зводилася б до мінімального числа філософських положень. Характерною рисою інтелектуального життя Давньої Греції було відокремлення спеціальних наук — геометрії, астрономії, ботаніки, історії — від філософії. Спадкоємцем еллінської цивілізації стає Рим.

Якщо греки створили міфи про богів, то для римлян центром їхньої міфології був сам Рим, його непереможний народ. Цікавим є римський ідеал республіки. Полібій підкреслював досконалість політичного устрою Риму, його «змішаний устрій», що містив елементи «монархії» (влади консулів), аристократії (авторитет сенату), демократії (право народних зборів ухвалювати закони, розв'язувати питання війни й миру). Мистецтво Риму істотно відрізняється від грецького — сила, а не витонченість, могутність, а не краса і грація домінують у ньому. «Сила, вбрана у велич» — ось римський ідеал.

/. Іванцова

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. antropos — людина і genesis — походження, народження) — 1 . Еволюційний, філогенетичний процес виникнення й розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов'язаний із трансформацією її початкової, інстинктоподібної, трудової діяльності, формуванням свідомості, членороздільної мови та поступовим переростанням первісних спільнот стадного зразка у форми людської колективності.

Учення про А. було створене Ч. Дарвіном, конкретизоване Т. Гекслі та докорінно переосмислене Ф. Енгельсом. Дарвін і Гекслі, спи-

раючись на досягнення палеонтології, порівняльної анатомії та ембріології, довели генетичну спорідненість людини й тварин, походження людини та вищих мавп від спільного предка.

Ф. Енгельс розробив суспільно-трудову теорію А., в цілому підтверджену сучасною наукою. Відповідно до неї саме суспільно-трудова діяльність була рушійною силою А., що зумовило виникнення не лише свідомості, мови та людської колективності, а й усього розмаїття предметів *культури,* тілесної організації самої людини як унікальної предметно-духовної істоти.

До недавнього часу А. поділявся на чотири стадії, що розглядалися як рівнозначні за якістю зміни: а) безпосереднього антропоїдного предка людини (початок — бл. 4—3 млн років тому), близького до австралопітеків, із властивим йому пересуванням на двох ногах, великим мозком і систематичним використанням різноманітних природних предметів як знарядь захисту, нападу й перших зародкових форм праці; б) архантропів (бл. 1,5 млн років тому), до яких відносять мавполюдей (пітекантропів), «китайських людей» (синантропів), атлантропів та подібних до них найдавніших людей; в) палеоантропів, або неандертальців (бл. 300 тис. років тому); г) людей сучасного типу — неоантропів, або кроманьйонців (бл. 40—50 тис. років тому).

У 60-х рр. XX ст. цей поділ зазнав уточнень. Уявлення про А. як низку загалом рівномірних стрибків від антропоїда до homo sapiens поступилися місцем концепції А. як двох великих стрибків. Відповідно до неї становлення людини відбулося не шляхом ритмічного проходження кількох стадій, а двома великими переходами в поступовості антропоеволюції. Перший — перехід від стадії тваринного предка до стадії протоантропів, людей, що формуються (початок виготовлення знарядь праці, поява зародкових елементів свідомості в інстинктоподібній предметно-перетворювальній діяльності та спорадичні вияви суспільних закономірностей). Другий — перехід від палеоантропів до кроманьйонців (істотні прогресивні трансформації морфології людського організму та трудової діяльності, що набувала дедалі диференційованішого вигляду, — свідоме начало в ній стає відігравати набагато більшу роль; поступова докорінна перебудова — вже на соціальній основі стосунків між людьми).

Необхідність таких змін у схемі А. була зумовлена відкриттям археологами проміжної ланки між антропоїдами і пітекантропами, яка дістала назву homo habilis (людина вміла), або габілісів — істот, що вже виготовляли знаряддя за допомогою знарядь, тобто виробляли знаряддя праці, причому за 1—1,5 млн років до виникнення свідомості й мови. Ця обставина змусила дослідників поіншому ставити і розв'язувати питання не лише про співвідношення трудової діяльності, свідомості та мови, а й про характер і пері-

одизацію А. загалом, а також про тлумачення людини як істоти, яка виробляє знаряддя праці. Актуальними залишаються й такі аспекти А., як проблема моно- чи поліфілетичної його природи, співвідношення різних груп неандертальців з основними расами людства, уточнення часу існування тих чи тих «протоформ» сучасної людини тощо.

О. Бойченко

АНТРОПОСФЕРА (соціосфера, ноосфера) (від грец. anthropos—людина)—сфера життєдіяльності людини. Поняття, визначене В. 1. Вернадським; відбиває ідею розвитку Землі та життя на ній. Земля як геологічне явище складається з літосфери (твердої оболонки), гідросфери (водяної оболонки) та еосфери (повітряної оболонки). На контакті цих сфер зародилося органічне життя, яке у процесі розвитку склалося в двох формах: рослинного та тваринного світу, які утворили біосферу. Розвиток біосфери зумовив появу людини, яка завдяки здатності до виробничої діяльності утворила трансформоване середовище свого існування (культуру), або А.

Утворення А., на думку філософів, ознаменувало перехід від біологічних до соціальних форм розвитку матерії. А. характеризує співіснування природних законів розвитку матерії (навколишнє середовище) та соціальних законів розвитку суспільства.

Найважливішим рубежем у розвитку А. був перехід від привласнювального до відтворювального господарства, який підготував умови для появи *цивілізації.* Цей перехід стався в різних регіонах (Середземномор'я, Південносхідна Азія, Мезоамерика) в різний час. У цих регіонах виникли умови до самостійного розвитку цивілізації, отже, А. розвивалася в різних регіонах відокремлено, самостійно. В історичній перспективі здійснюється формування єдиної А. людства.

Розвиток людства в різних центрах А. свідчить про спільність основних законів розвитку суспільства — всі цивілізації пройшли етап переходу від первісного до класового суспільства з певними особливостями цього процесу в різних регіонах.

Як одну з періодизацій для середземноморського блоку А. можна розглядати періодизацію розвитку суспільства у формі суспільно-економічних формацій.

М. Гладких

АПАРТЕЇД (мовою африкаанс apartheid — роздільне проживання) — офіційна форма жорстокої расової дискримінації, за якої одні групи населення залежно від расової приналежності перебувають у нерівноправному становищі порівняно з іншими групами, позбавляються чи обмежуються в політичних, громадянських і соціально-економічних правах аж до ізоляції у спеціальних територіальних резерваціях. Метою А. є утвердження панування однієї расової групи над іншою, її систематичне гноблення. У XIX—XX ст. А. засто-

совувався урядами деяких країн, зокрема ПАР, щодо населення неєвропейського походження.

Міжнародне право визнає А. злочином проти людства, що є серйозною загрозою міжнародному миру та безпеці.

Ю. Калінцев

АРИСТОКРАТІЯ (грец. — aristokratia, букв, влада найкращих) — 1. Форма республіканського державного правління, за якою влада належить представникам родової знаті, привілейованій, знатній меншості населення країни. Належність до цієї верстви суспільства пов'язана з походженням або багатством, особливо з володінням значною кількістю нерухомого майна. Вперше термін був застосований давньогрецькими філософами Платоном і Арістотелем для визначення однієї з форм *держави* у встановлених ними класифікаціях типів держав.

Коріння А. сягають в доісторичне минуле людства. З розкладом родового ладу над родовими старійшинами починають брати гору військові вожді, які спираються не на родове старшинство, а на свої дружини, багатство і славу. В наступні часи з надр цієї первісної А. вийшли володарі перших держав. Матеріальні пам'ятки Єгипту і Вавилонії свідчать про наявність первісної А. в доісторичні часи цих країн. В містах-державах Давньої Греції А. слугувала перехідною формою від царської влади до народовладдя — демократії. Типовим зразком А. була Спарта. Державному устрою Риму епохи республіки притаманний суворо аристократичний характер, що знаходило своє відображення в римському сенаті. Такі самі риси були характерні для середньовічних італійських республік (Венеція, Генуя, Падуя та ін.).

2. У переносному значенні — соціальна група суспільства (А. родова, грошова, фінансова, земельна, промислова, робітнича), що перебуває в привілейованому становищі, має ряд істотних переваг щодо більшості населення країни.

В. Гусєв

АРІАДНИНА НИТКА —у давньогрецькій міфології засіб, за допомогою якого афінський герой Тесей звільнив свій народ від необхідності сплачувати данину живими людьми. За давньогрецьким міфом на о. Крит жив цар Мінос зі своєю сім'єю — дружиною Пасіфаєю, дочкою Аріадною та сином Андрогеєм. Афіняни, незадоволені перемогою царського сина на спортивних змаганнях, організували змову і вбили Андрогея. Волею Міноса за цей злочин афіняни мали щороку відправляти на о. Крит сімох дівчат і сімох юнаків на поживу Мінотавру — страшному чудовиську з тулубом людини і головою бика, народженому Пасіфаєю від священного бика бога Посейдона. Мінотавр мешкав у підземному палаці, який являв собою лабіринт, вибратися з якого самостійно було неможливо. Афін-

ський юнак, син царя Егея і царівни Етри Тесей, вирішив звільнити свій народ від владарювання критського царя й необхідності виплачувати данину людьми. Він відправився на о. Крит разом із приреченими на смерть юнаками й дівчатами. Царська дочка Аріадна допомогла йому — дала клубок ниток і меч. Біля входу в лабіринт Тесей прив'язав кінець нитки, клубок розмотувався в міру його просування. Здобувши перемогу в поєдинку з Мінотавром, він за допомогою нитки вийшов з лабіринту і вивів усіх приречених.

Вислів «А. н.» вживається, коли мають на увазі якусь думку, ідею, що спрямовує до виходу зі складної ситуації, скрутного становища.

С. Пивовар

АРСЕНАЛ (від араб, дар-ас-сіна'а — майстерня зброї) — 1. Склад зброї та інших предметів спорядження армії й флоту; підприємство, що їх виготовляє та ремонтує. А. бувають гарматними, морськими, інженерними та ін. Виникли в XVI ст. У Росії головні А. були створені в Москві (1584 р.), Петербурзі (1712 р.); в Україні — у Києві (1764 р.). 2. Великий запас, наявність різноманітних засобів, можливостей.

Ю. Калінцев

АРТЕФАКТ (від лат. artefactum — штучно зроблений) — в *археології* будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження, напр. ручне рубило, спис, споруда, культове зображення тощо.

М. Гладких

АРХЕОГРАФІЯ (від грец. archaios — стародавній і grapho— пишу) — галузь історичної науки, що вивчає історію, теорію та практику публікації писемних історичних джерел. Працюючи з текстами документів, археографи використовують дані своєї галузі науки, узагальнені в *текстології,* і водночас послуговуються методами інших наук, напр. філології, *спеціальних історичних дисциплін.*

Хоча практика публікації документів налічує багато століть, спеціальна наука, що займається комплексом проблем видання документів, виникла лише у XIX ст. Перетворення А. на наукову дисципліну вчені (Є. М. Добрушин та ін.) відносять до межі двох століть або до поч. XX ст. Розробка наукових основ А. активно розгорнулася лише наприк. XX ст., тому теоретична система А. нині продовжує удосконалюватися.

А. має кілька різновидів — польова, камеральна, едиційна. Польова А. — це пошук і вивчення документальних пам'яток у середовищі їхнього поширення; пов'язана з організацією археографічних експедицій для виявлення, збирання у населення та обліку писемних пам'яток. В Україні набула великого поширення у XIX ст. в результаті самовідданої роботи Д. Зубрицького, М. Іванишева, М. Максимовича та ін. працівників Тимчасової комісії для розгля-

ду давніх актів (1843—1921 рр.). За радянських часів польовою А. в Україні займалося небагато вчених і установ (Закарпатський краєзнавчий музей. Львівська картинна галерея та ін.). Внаслідок цього значна частина рукописів і книг, зібраних в Україні після другої світової війни археографічними експедиціями московських та ленінградських наукових установ, опинилася в бібліотеках Москви та С.-Петербурга.

Камеральна, або описова, А. — науковий опис документальних пам'яток у камеральних, тобто кабінетних, лабораторних умовах. Едиційна А. — підготовка та видання документів як історичних джерел у вигляді документальних збірників, окремих пам'яток писемності, інших документальних видань відповідно до науково обгрунтованих правил видання історичних документів. Від А. відгалужуються такі різновиди, як А. зарубіжних країн, А. науково-технічних документів, А. фотокінодокументів та ін.

В Україні склалися міцні археографічні традиції. Велику роль у їх формуванні відіграли Тимчасова комісія для розгляду давніх актів; Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, заснована 1896 р.; Археографічна комісія АН УРСР (1918—1934), яку у 1924—1931 рр. очолював М. Грушевський. Наприк. 80-х рр. діяльність Археографічної комісії АН УРСР відновлено, у 1991р. створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, який перетворився на головний центр археографічних досліджень та публікації історичних документів в Україні.

Літ.: *Добрушин Е. М.* Основы археографии: Учеб. пособие. — М., 1992. '

Методическое пособие по археографии. — М., 1991. — Ч. 1—2.

Б. Корольов

АРХЕОЛОГІЯ (від грец. archaios — давній і logos — вчення, наука) — галузь історичної науки, що вивчає розвиток людського суспільства в докласовий і ранньокласовий періоди на підставі досліджень археологічних пам'яток — матеріальних свідчень давніх культур. Розрізняють два рівні А.: 1) емпіричний — археологічне дослідження у вузькому розумінні (польові розкопки та лабораторні дослідження); 2) теоретичний — історична реконструкція минулого суспільства з усією можливою повнотою. Головним засобом упорядкування археологічних джерел є їх періодизація, що будується відповідно до змін сировини, яку використовували для виготовлення знарядь праці. Залежно від цього виокремлюють такі археологічні епохи або віки: кам'яний, міді — бронзи, залізний.

До археологічних пам'яток належать стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси тощо. Основний спосіб виявлення і вивчення археологічних пам'яток — археологічні розкопки. А. виникла за доби Відродження (XV—XVI ст.). Перші сис-

тематичні археологічні розкопки на території України припадають на XVII ст.

Методами археологічного дослідження є: типологічний, трасологічний, експериментальний, картографічний, порівняльний, стратиграфічний. А. використовує також методи природничих і технічних наук.

Типологічний метод в А. є конкретизацією загальнонаукової методики класифікації об'єктів дослідження. В А. розрізняють типи різних категорій знахідок (кераміка, кам'яні знаряддя, озброєння тощо) та об'єктів дослідження (поселення, поховання і т. ін.). Типологічний метод доповнюється статистичним аналізом об'єктів із застосуванням обчислювальної техніки.

Трасологічний метод передбачає вивчення функції стародавніх знарядь за слідами спрацьованості, що дає змогу відрізняти, напр., ножі для обробки риби від інших ножів.

Експериментальний метод має на меті моделювання первісних виробничих процесів (виготовлення кераміки, знарядь праці) та експериментування з їх використанням (жнива крем'яними серпами, технологія обробки каменю, металу тощо).

Картографічний метод полягає в картографуванні археологічних типів та об'єктів для вивчення археологічних культур і комплексів.

Порівняльний метод у XIX ст. — порівняння археологічних знахідок зі зразками етнографічних джерел для визначення функцій археологічних артефактів.

А. тісно пов'язана з *етнографією, антропологією,* лінгвістикою, *історичною географією.*

М. Гладких

«АРХІВНА ТА РУКОПИСНА УКРАЇНІКА» — національна зведена система документної інформації, що створюється в Україні починаючи з 1992 р. на підставі відповідної державної програми. До виконання програми залучені вчені наукових установ Національної Академії наук України, Державного комітету архівів України, Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Мета програми — створення національного банку інформації з документальних джерел (архівна Україніка, книжкова Україніка та ін.) як базового історико-культурного потенціалу гуманітарної царини знань українського народу.

Складовою частиною програми є створення Національної архівно-інформаційної системи (НАІС), яка міститиме упорядковану інформацію про архівні документи та рукописи з україністики в архівах, музеях, бібліотеках України та інших країн. До зведеної системи інформації внесено матеріали, що безпосередньо стосуються всіх аспектів життя українського народу за всю його багатовікову історію, а також матеріали, опосередковано пов'язані з Україною.

Долучені, зокрема, документи Національного архівного фонду України, а також архівні фонди країн, де є матеріали про Україну (Білорусь, Польща, Росія та ін.).

Б. Корольов

АРХІВОЗНАВСТВО (від лат. archivum — місце зберігання документів) — галузь історичної науки, що вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, принципи формування й використання архівних комплексів, технологію зберігання та реставрації документальних матеріалів. Як наука А. почало формуватися в Європі у середині XIX ст. Розвиток А. в Україні пов'язаний з іменами М. Максимовича, М. Костомарова. П. Куліша, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, В. Романовського, В. Веретенникова, В. Стрельського та ін.

Перші архіви виникли близько 3 тис. років тому. Були відомі в Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Греції та Римі.

На території сучасної України перші архіви виникли за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. У XI—XIII ст. при дворах давньоруських князів зберігалися важливі документи, проте з різних причин вони не дійшли до наших днів. Документи козацько-гетьманської доби зберігалися у Генеральній та полкових військових канцеляріях.

Плідну роботу в галузі А. проводила Київська археографічна комісія, а в 1852 р. у Києві було створено архів давніх актів. У другій пол. XIX ст. в Росії та Україні було створено губернські архівні комісії, які відіграли важливу роль у збиранні та збереженні архівних документів.

Нині в Україні існує широка мережа центральних, обласних, міських, районних, а також галузевих архівів, діяльність яких регламентується прийнятим у 1993 р. законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи».

З 1944 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка функціонує архівознавча кафедра. У 1994 р. засновано Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, як центр, що координує дослідження з А. У Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського працює Інститут архівознавства.

Як комплексна наука про архівну справу, А. тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами: *історією,* правом, джерелознавством (див. *Джерелознавство історичне), археографією, палеографією, сфрагістикою,* геральдикою, хімією, фізикою та ін.

Літ.: *Архівознавство:* Підручник / За ред. Я. С. Калакури. — К., 1998.

Я. Калакура, М. Щербак

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. assimilatio — уподібнення) — злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій. А. зазнають розпорошені мігранти, які прожива-

ють в однорідному суспільстві і змушені пристосовуватися до чужого етнополітичного оточення. А. може відбуватися природно, стихійно (литовці в Україні XIV—XV ст.). Наполегливу асиміляторську політику здійснювала Російська імперія щодо українців та інших неросійських націй шляхом заборони мови (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), закриття національно-культурних осередків («Просвіт», газет, часописів); на знаряддя русифікації було перетворено церкву. Українство в російському середовищі зберігало мову, національну самобутність (Зелений Клин). Полонізації, мадяризації, румунізації (особливо в 20—30-х рр. XX ст.) зазнали західноукраїнські землі. За часів СРСР, крім короткого періоду українізації 20—30-х рр., активно проводилася політика русифікації під гаслами інтернаціоналізації культурного і суспільного життя (ідея формування нової спільності людей «радянський народ»),

Г. Савченко

АТЕЇЗМ (від грец. а — заперечна частка і theos — Бог) — доктрина, що заперечує існування Бога. Протягом історії зміст поняття А. змінювався, іноді набуваючи контексту і форми критики релігії. У Давній Греції атеїстами називали тих, хто заперечував існування богів-олімпійців.

А. слід відрізняти від агностицизму, який не заперечує існування Бога, а відхиляє можливість раціонального пізнання всього існуючого (в тому числі й Бога). Натомість А. стверджує, що ми можемо знати й раціонально довести, що Бога немає. Традиційним при цьому нерідко буває аргумент «від зла»: якщо Бог (як ідеться в Біблії) є їіседобрнм, всемилостивим і дасесильним, то зла у світі не може бути. А оскільки зло є, то Бога немає (французькі просвітителі XVIII ст. П. Гольбах, Д. Дідро).

А. слід відрізняти і від *пантеїзму,* певних представників якого (Дж. Бруно, Б. Спінозу) марксистська традиція визначала як атеїстів. Пантеїзм є соціально-історично і науково детермінованою концепцією ототожнення Бога й природи (Deus in rebus — Бог у речах — за Дж. Бруно).

Найрадикальніший А. був властивий світогляду К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна.

Л. Чекаль

АТЛАНТИДА (або Атлантис — від назви гір Атласу) — назва великого острова, на якому, за описами Платона, приблизно у X тисячолітті до н.е. існувала високорозвинена *держава,* що загинула (пішла під воду) внаслідок грандіозної природної катастрофи протягом однієї доби. У своїх працях «Тімей» і «Крітій» автор докладно змалював А., її устрій, визначив розташування острова: у деяких місцях тексту говориться про Атлантичний океан, область Гібралтарської протоки, інші факти вказують на Середземне море. Нині налічується понад 275 концепцій — місцем розташування А. пере-

важна більшість учених вважає Атлантику, хоча дехто висуває припущення стосовно територій Південної Америки, Іспанії, Німеччини, Нідерландів і т.ін.

Дискусія про А. почалася відразу після смерті Платона (348 або 347 р. до н. е.). В ній узяли участь чимало античних письменників, філософів, істориків, які розділилися на критиків і прибічників існування А. Суперечки з цього приводу тривають і досі. А. є не лише одним з образів ідеального суспільства, яке обстоювали і обстоюють утопісти різних часів. Вона стала зручним поясненням багатьох історичних загадок. Аналоги у спорудах Старого Світу і доколумбової Америки, спільні корені міфів Старого і Нового Світів, певну схожість мов тощо, на думку атлантологів, можна пояснити лише припущенням існування «протоцивілізації», яка була колискою усіх стародавніх культур, відомих тепер. Цією «протоцивілізацією» називають А., бо час її існування значно давніший, ніж вік будь-якої з відомих стародавніх цивілізацій. Розташування в Атлантичному океані або Середземному морі також припустиме, оскільки звідти культурний вплив міг поширитися на інші регіони. Можна припустити, що, навіть якби Платон не написав про А., всі археологічні, етнографічні та лінгвістичні загадки неминуче привели б до пошуків якоїсь стародавньої *цивілізації,* що існувала між культурами Старого і Нового Світів. Згадані вище твори Платона можна також розглядати як «пропагандистську акцію», бо в його описах — чимало рис тогочасного античного світу, які подаються як ідеальні. Він ставив мету підбадьорити своїх сучасників, зміцнити їхню мужність у той момент, коли вони найбільше цього потребували (у IV ст. до н. е. почалася криза давньогрецького *полісу,* спостерігалося загальне послаблення Греції внаслідок внутрішніх війн, багато в чому визначених суперництвом Афін і Спарти).

Пошуками загиблої А. займалося чимало дослідників та експедицій. Проте незаперечних доказів її існування ще не знайдено. Натомість з морського дна, куди, за Платоном, занурився міфічний острів, ми отримуємо дедалі більше інформації про геологічну історію Землі.

Літ.: *Платон.* Сочинения: В 3 т. — М., 1971. — Т. 3, ч. 1.
Зайдлер Л. Атлантида. — М., 1966.
Дроздова Т. Н., Юркина Э. Т. В поисках образа Атлантиды. — М., 1992.

Т. Орлова

АХІЛЛ (АХІЛЛЕС) — у грецькій міфології один з найхоробріших воїнів часів Троянської війни, головний герой «Іліади». Щоб зробити Ахілла безсмертним, його мати богиня Фетіда занурила його у священні води Стіксу. Але п'ята, за яку вона його тримала, не була омита водою і залишилася єдиним вразливим місцем героя. Туди і влучила стріла Паріса. Звідси вислів «ахіллесова п'ята», тобто — вразливе місце.

В. Гусєв

Б

БАЗИС І НАДБУДОВА (грец. basis — основа) — категорії марксистської соціальної філософії, покликані відобразити взаємовідносини між економічною та іншими структурами, процесами, явищами та сферами життєдіяльності суспільства, зокрема юридичними, політичними, духовними тощо. Економічна структура суспільства, тобто сукупність об'єктивних суспільних відносин, у які вступають люди між собою в процесі матеріального виробництва, визначається як базис, а властиві певному суспільству форми ідеологічного й політичного життя, його державний устрій, притаманні йому правові, моральні, художні, філософські та релігійні погляди, дії, нормативи, відносини, а також організації та установи — як надбудова, що породжується і зумовлюється базисом.

Виходячи з тези В. Леніна про те, що суспільні відносини поділяються на матеріальні та ідеологічні і останні є лише надбудовою над першими, представники радянської соціальної філософії нерідко зводили проблему Б. і н. до співвідношення матеріальних суспільних відносин з ідеологічними. Редукціонізм такого штибу виявився неспроможним, оскільки ні сукупність суспільних матеріальних відносин не зводиться до економічних, ні сукупність «позабазисних» суспільних відносин, сфер, процесів і явищ не зводиться до ідеологічних відносин. Своєрідним редукціонізмом виявилося і вельми поширене в марксизмі радянських часів тлумачення як базису лише тієї підсистеми існуючих у суспільстві виробничих відносин, які безпосередньо характеризують саме панівну на цей час систему суспільного матеріального виробництва, виводячи за межі базису всі інші підсистеми суспільних виробничих відносин. На початок 90-х рр. XX ст. неспроможність подібних тез стала очевидною, проте з принциповими труднощами стикаються вже самі подальші розробка і використання понять Б. і н. як таких, оскільки під час переходу від індустріального до *постіндустріального суспільства* відбуваються докорінні зміни і характеру співвідношення їх, і самих предметних полів, відображенням яких поставали категорії Б. і н. Це, звичайно, не є підставою для вилучення зазначених понять із наукового обігу, а, навпаки, зумовлює виникнення нових проблем, що актуалізують їх подальше вивчення.

І. Бойченко

БАКУНІЗМ — вчення про «бездержавний соціалізм», яке спирається на погляди російського революціонера, одного із засновників і тео-

ретнків *анархізму* М. О. Бакуніна (1814—1876 рр.). Прагнучи до соціалістичного ідеалу, Бакунін дійшов висновку, що вчення його головного опонента К. Маркса базується на хибних філософських засадах — вірі у перетворення суспільства згідно із заздалегідь накресленим планом на «науковій» основі, а спроба здійснити на практиці теорію «диктатури пролетаріату» неминуче призведе до створення системи, де пануватимуть соціальна нерівність та експлуатація («авторитарний комунізм» чи «державний соціалізм»). Натомість він запропонував утворити федерально-бездержавне суспільство, побудоване за принципом «знизу—вгору», яке цілковито замінило б існуючу державну організацію. За Бакуніним, будь-яка держава не тільки є знаряддям гноблення народних мас, вона самим своїм існуванням суперечить законам природи, які є основою організації життя на землі. З метою ліквідації існуючого державного буржуазного ладу він закликав організувати негайне всенародне повстання (заколот). Головна рушійна сила революції — селянство, яке ненавидить будь-який уряд. Після перемоги «анархістської соціальної революції» Бакунін пропонував організувати суспільство, засноване на «вільній федерації» селянських і робітничих асоціацій, громад, без огляду на національності, у повній злагоді із законами природи. Остаточно анархістська теорія Бакуніна сформувалася наприк. 60-х рр. XIX ст. На поч. 70-х рр. XIX ст. вийшли дві його великі праці («Кнуто-германська імперія і соціальна революція», «Державність і анархія»), які узагальнили критичний аналіз державності та філософське осмислення анархії.

Противники Б. вбачали в цьому вченні головним чином його руйнівну тенденцію, прагнення встановити хаос, натомість послідовники — соціальну модель, яка проголошувала гармонію, порядок, єдність людини і природи. Б. став найголовнішим опонентом марксизму в І Інтернаціоналі, спричинив конфлікт і розкол цієї організації в 1872 р. Після смерті Бакуніна ідейну традицію колективістського напряму в міжнародному та російському анархізмі продовжив П. Кропсткін. У 70-х рр. XIX ст. Б. став найвпливовішим напрямом російської народницької думки. Посилена увага до вчення Бакуніна спостерігалася в 1905—1907 рр. і 1917 р. в Росії. Ідеї Бакуніна за різних часів були популярними також у Бельгії, Іспанії, Італії, Швейцарії, Франції, Китаї, Японії, країнах Латинської Америки.

С. Пивовар

БАНАЛІТЕТ (франц. banalite, від banal — належний сюзеренові) — феодальна монополія, завдяки якій сеньйор-феодал, володіючи правом власності на будь-яке майно суспільного значення, міг примусити своїх селян до обов'язкового користування цим майном за плату. Найбільшого поширення Б. набув у середньовічній Франції. До Б. відносили обов'язок селян молоти зерно у млині сеньйора, випікати хліб у його пекарні, використовувати його виноградний

прес, ваги і т. ін.; селяни не могли продавати своє вино доти, доки сеньйор не продасть свого. Плату за Б., як правило, довільно встановлював сам феодал.

М. Рудь

БАРЩИНА — форма феодальної земельної ренти; безкоштовна примусова праця феодально залежного селянина, який використовував власний інвентар, працюючи на користь феодала. На Русі Б. з'явилася за часів Київської держави. Набула великого поширення в європейській частині Росії у другій пол. XVI — першій пол. XIX ст. Юридично скасована в 1882 р.. фактично існувала у вигляді відроблляння до 1917 р.

А. Слюсаренко

БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ (БЕЗДЕРЖАВ'Я, НЕДЕРЖАВНІСТЬ) — стан *суспільства,* який характеризується відсутністю державних інститутів. На це поняття натрапляємо в давніх актах для позначення безладу й безвладдя, напр.: «В земле русской великая мятежь и безгосударство», і замість «міжцарів'я» — «безгосударственное время». М. Грушевський у своїх працях для характеристики бездержавного стану українського суспільства вжив термін «недержавність», а для визначення періоду, коли Польща залишалася без верховної влади, — «безкоролів'я».

Абсолютну більшість свого минулого, починаючи з *первіснообщинного ладу,* людство прожило в бездержавному стані. Період до появи бл. 40 тис. рр. тому Homo sapiens (кроманьйонців) був власне лише передісторією людства. В наступні тисячоліття люди також знали лише одну форму співіснування — первісний лад. Проте в той час відбувалися істотні зрушення в житті людей: винайдення землеробства і скотарства, створення штучних матеріалів тощо. Водночас деякі людські спільноти перетворилися із племінних груп на родові клани, а згодом — на держави. Поступово первісний лад змінився державним. Перші міста-держави виникли приблизно на межі IV—III тисячоліття до н. е. в Месопотамії (на території сучасного Іраку) і майже одночасно в Єгипті. Пізніше держави виникли в долині р. Інд на території сучасних Індії та Пакистану. Найдавніші держави були надто недосконалими, але їх поява значно прискорила прогрес цивілізації. З того часу сталися кардинальні зрушення в історії людства, відбулася культурна еволюція, невпізнанно змінилася наша планета. Однак і після цього в різних регіонах і в різний час люди обходилися без держав. До появи європейців їх не було на значних територіях Американського континенту, Африки, в Австралії. Навіть сьогодні в Азії, Африці та Австралії є народи, які живуть первісним, бездержавним життям. Для суспільств, куди не проникав вплив держави, характерним є спрощений спосіб життя. Окремі історики вважали, що деякі народи взагалі не здатні до державного будівництва. Так, польський учений І. Лелевель обгрунто-

вував думку про неспроможність слов'янських народів створити власну державу; український учений В. Антонович доводив, що вроджена нездатність і нелюбов до державного життя притаманні українському народові. Г. Гегель і Ф. Енгельс називали народи, які не створили власних держав, «народами без власної історії». Ідеальним устроєм суспільства вважали Б. теоретики анархізму.

С. Пивовар

БЕНЕФІЦІЙ (від лат. beneficium — благодіяння) — 1. У Стародавньому Римі — податкові пільги, привілеї, встановлювані для окремих осіб. 2. У Західній Європі раннього середньовіччя — одна з форм земельної власності, отримуваної від короля чи великого земельного власника за виконання певних обов'язків — придворних, адміністративних, найчастіше — кінної військової служби; звідси під Б., як правило, розуміють військове (лицарське) умовне земельне держання. Б. надавали у довічне користування. Невиконання умов одержувачем Б. спричиняло ліквідацію цього привілею власником землі. У разі смерті одержувача Б. або передавали його спадкоємцям, або повертали власникові. Поступово Б. було перетворено з довічного на спадкове умовне лицарське держання — *феод (лен).*

М. Рудь

БЕРЛІНСЬКА СТІНА — назва бар'єра, спорудженого між Східним і Західним Берліном; має також символічне значення у світовій історії XX ст. З утворенням після другої світової війни двох німецьких держав — ФРН і НДР — значна частина «східних» німців переїхала на Захід (з 1945 до 1961 р. — 3 млн). Перед комуністичним урядом НДР постала проблема стримування потоку біженців. 12.08.1961 р. Рада міністрів НДР поставила завдання забезпечити «ефективний контроль» на кордонах задля «припинення ворожої діяльності реваншистських сил Західної Німеччини і Західного Берліна». Рано вранці 13.08.1961 р. прикордонники НДР перекрили кордон між західною і східною частинами Берліна, а також між трьома західними секторами Німеччини та НДР. В тому ж місяці було споруджено стіну завдовжки 43 км. Західні держави висловили протест радянському урядові, який порушив Потсдамські угоди про Берлін 1945 р. Цей акт НДР різко загострив протистояння між Сходом і Заходом; роками Б. с. залишалася символом розділення між ними.

Починаючи з 1985 р. на міжнародній арені відбуваються значні зміни, серед них — послаблення ідеологічних зв'язків між СРСР та його європейськими союзниками з «соціалістичного табору». Після Польщі й Угорщини, які мирним шляхом звільнилися від комуністичної влади у першому півріччі 1989 р., інші країни Східного блоку — НДР, Чехословаччина, Болгарія, Румунія — в свою чергу позбулися опіки комуністичних керівників восени того ж року. 9.11.1989 р. відповідно до постанови уряду НДР кордон із ФРН і

«стіна ганьби» прочиняються, а потім і руйнуються. Падіння символу *«холодноївійни»* означало кінець розділення Німеччини. Крах Б. с. знаменував кінець розколу Європи, що відбувся у повоєнний період. Таким чином було позначено закінчення «холодної війни», остаточно зафіксоване Хартією нової Європи, прийнятою в листопаді 1990 р. на паризькій зустрічі керівників 34 держав-учасниць наради з безпеки і співробітництва в Європі.

Демонтаж Б. с. відкривав шлях до об'єднання Німеччини, що й відбулося 3.10.1990 р. Б. с. більше не розділяє громадян двох частин Німеччини, для яких почалася нова ера. Однак між двома частинами держави й досі існують виразні відмінності. У нових федеральних землях втричі більше жителів мають державну допомогу по безробіттю і соціальні виплати. На момент об'єднання продуктивність праці у східній частині була втричі нижчою — в перші роки після падіння Б. с. вона зросла до 60 % від західнонімецької, але потім цей процес загальмувався. На час 10-річчя об'єднання Німеччини у її східних землях економічну систему країни оцінюють позитивно 38 % населення, негативно — 62 %; досягнення демократії — відповідно 46 і 54 %; досягнення правової держави — 28 і 72 %.

Т. Орлова

БІБЛЕЇСТИКА (від грец. biblion — книга) — одна зі спеціальних галузей науки на стику *історії ТІ* філології, що досліджує Біблію — зібрання різних за часом створення книг, які належать до найвидатніших пам'яток культури.

Біблія справляє величезний вплив на культурний та морально-етичний розвиток людства, що визначає її особливе місце в історії людської *цивілізації.*

Центром світової Б. є наукові установи Ізраїлю та США. У Росії школа Б. почала складатися в XIX ст., її репрезентували дві групи вчених — світська (Д. Хвольсон, А. Гаркаві, П. Коковцев та ін.) і духовна (протоієрей Г. Павський, архімандрит Макарій (Глухарев)). З початком гонінь на церкву за радянської влади умови для праці різко погіршилися. Після виходу у світ в 20-х рр. кількох праць з Б. наукова робота в цьому напрямі майже припинилася, хоча деякі відомі фахівці (П. Коковцев, А. Борисов, К. Старкова, 1. Дьяконов) продовжували дослідження.

В Україні за радянських часів проблемами Б. дослідники не займалися: велику роботу в цій галузі здійснили вчені української діаспори. Останнього часу інтерес українських науковців до проблем Б. значно зріс, про що свідчить вихід кількох праць із цієї проблематики. Чернівецьким університетом ім. Ю. Федьковича у 2000 р. започатковано серію книжок «Біблія і культура» (Чернівці, Вип. 1, 2000), невідкладним завданням учених є створення власної школи біблеїстів.

Основним підсумком розвитку Б. є ґрунтовне дослідження Біблії, яка поділяється на дві частини — Старий (Ветхий) і Новий Заповіти.

Більша частина Старого Заповіту написана давньоєврейською мовою, окремі фрагменти — арамейською; Новий Заповіт — грецькою мовою. Біблія становить віросповідну основу християнської та іудейської релігій. Відповідно до цього більшість книг Біблії церквою канонізовано.

Біблія — одна з найдавніших писемних пам'яток людства. Тексти Старого Заповіту, створеного ще в дохристиянські часи, належать до XIII—XII ст. до н. е. Новий Заповіт складено в I—II ст. н.е. Таким чином, Біблія, вік якої становить понад 3000 років, створювалася бл. 1500 років. Учені-біблеїсти довели, що більшість оригіналів тексту Біблії була втрачена, а рукописи, що дійшли до нас, є лише різними варіантами копій, причому їх неодноразово редагували і перекладали з перекладу. Так, наприк. 11 ст. н. е., напр., було зроблено чотири різні переклади Старого Заповіту грецькою мовою. З них робилися пізніше переклади іншими мовами, зокрема старослов'янською. Наявність кількох списків Біблії (основні з них — Палестинський та Олександрійський), численних редакцій та варіантів значно ускладнює текстологічну працю вчених.

Археологічні розкопки у країнах Сходу в XX ст. значно збагатили історію Біблії і водночас ускладнили відбір фрагментів, найближчих до оригіналу. Підчас розкопок у Єгипті 1930—1935 рр. виявлено понад 10 папірусів із текстами Нового Заповіту, серед них один із найдавніших за походженням. На березі Мертвого моря у 1947 р. археологи знайшли пергаменти з текстом книги пророка Ісайї і 600 фрагментів з різних книг Старого (Ветхого) Заповіту.

Перші переклади Біблії з грецької старослов'янською мовою було зроблено в IX ст. просвітителями слов'ян братами Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями. Переклади на живі народні мови в різних країнах здійснювались у різні часи і досить пізно, оскільки вони не тільки не заохочувалися, а навіть переслідувалися світською владою та ієрархами церкви. Перше російське видання Б. з'явилося лише у 1818 р., а офіційне, схвалене Синодом, — у 1876 р. Українською мовою Б. перекладена наприк. XIX ст., у перекладі брали участь П. Куліш, І. Левицький, І. Пулюй. У 30-х рр. XX ст. І. Огієнко переклав Новий Заповіт сучасною українською літературною мовою.

Нині Біблію перекладено майже всіма мовами світу.

Літ-ра: *Сулима В.* Біблія та українська література: Навч. посіб. — К., 1998.
Библейские исследования: Сб. статей. Академическая серия. — М., 1997. — Вып. 1.

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА — допоміжна історична дисципліна, предметом якої є розробка прийомів і методів пошуку, бібліографічного опису, цільового добору, наукової систематизації джерел та літератури з історії, передавання здобутої інформації дослідникові або іншому споживачеві.

Б. і., як і в цілому бібліографія, виконує кілька функцій: пошукову, оцінну, комунікативну, систематизувальну. Б. і. пов'язана не лише з бібліографією, однією з галузей якої вона є, а й зі спеціальними історичними дисциплінами — джерелознавством та *історіографією,* і в цілому з історичною наукою, зокрема з її відображенням у творах друку.

Б. і. поділяється на кілька видів: поточну, перспективну та ретроспективну. П о т о ч н а Б. і. здійснюється в Україні Книжковою палатою України, яка регулярно випускає у світ державні бібліографічні покажчики праць, які щойно вийшли з друку: «Літопис книг», виходить у світ з 1924 р., нині видається один раз на місяць; «Літопис журнальних статей», видається з 1936 р. двічі на місяць; «Літопис авторефератів дисертацій», видається один раз на квартал. Окремий розділ у кожному з покажчиків присвячено історії.

П е р с п е к т и в н у бібліографію репрезентують тематичні плани видавництв, рекламні буклети, повідомлення в журналах та газетах про подальші видання праць.

Найпоширеніший вид Б. і. — ретроспективна, тобто інформація про видання, здійснені за минулі роки. Типологія ретроспективних бібліографічних праць надзвичайно різноманітна, це видання зі всесвітньої історії загалом, окремих її періодів, історії окремих країн, історії окремих місцевостей, з окремих галузей історичних знань, історії історичної науки, бібліографія праць наукових установ, навчальних закладів, окремих учених, покажчики змісту історичних журналів, джерел. Найважливішими для дослідників є тематичні ретроспективні покажчики, оскільки вони містять вичерпну бібліографічну інформацію з певної проблеми.

Р е т р о с п е к т и в н а Б. і. заснована в Україні в 40-х рр. XIX ст. Перші праці з Б. і. Наддніпрянської України належали М. Костомарову та І. Левицькому, покажчики з історії Західної України почав створювати наприк. XIX ст. І. Левицький.

У XX ст. в Україні створено чітку систему випуску ретроспективних покажчиків, які готує Книжкова палата України, наукові та спеціалізовані бібліотеки. Державна історична бібліотека, напр., з 1971 р. розпочала видання фундаментального бібліографічного покажчика літератури з історії України, який фіксує всю літературу з вітчизняної історії (література описується з 1968 р.). В 1971—1989 рр. покажчик виходив під назвою «Історія Української РСР», з 1990 р. — «Історія України». Книжкова палата України з 1997 р. видає бібліографічну серію «Етноси України. 1917—1941». Вже вийшли покажчики, присвячені таким етносам (див. *Етнос),* як татари, німці, євреї, турки, а також узагальнений покажчик «Етноси України. Загальні питання» (К., 1997). Упродовж останнього десятиліття в Україні створені змістовні покажчики, присвячені проблемам, які раніше не порушувалися в бібліографії: Репресії 20, 30, 40 і початку 50-х років на Україні:

Бібліогр. покажч. — К., 1991; Українська Центральна Рада. Сторінки історії: Бібліогр. покажч. — X., 1999; Голодомор в Україні 1933р.: Бібліогр. покажч. —Одеса, 1993; Президент України: Бібліогр. покажч. — К., 2000 та ін.

З 60-х рр. XX ст. обласні бібліотеки випускають ретроспективні покажчики літератури з історії відповідних областей.

Літ.: *Сороковська С. В.* Українська радянська історична бібліографія. — К., 1980.

Парфенов И. Д. Основы исторической библиографии. — М., 1990.

Б. Корольов

«БІЛИЙ» РУХ — рух російських патріотів за визволення Росії від *більшовизму* й відновлення російської державності в період громадянської війни 1917—1920 рр. Виник у листопаді 1917 р. на півдні Росії як добровольчий рух на чолі з генералами М. Алексєєвим і Л. Корніловим. Днем заснування Добровольчої армії вважається 2(15). 12.1917 р., коли було оприлюднено звернення із закликом «врятувати Батьківщину». 14(27).02.1918 р. Добровольча армія, очолювана командувачем генералом Л. Корніловим, вирушила в 1-й Кубанський похід (після загибелі Корнілова 31.03.1918 р. командувачем став генерал А. Денікін). Наприк. грудня 1918 р. було створено Збройні сили півдня Росії (ЗСПР) на чолі з головнокомандувачем генералом А. Денікіним. У січні 1919 р. до ЗСПР входили: Кавказька добровольча армія генерала П. Врангеля, Кримсько-Азовська добровольча армія генерала О. Боровського і Донська армія генерала В. Сидоріна (у подальшому ці армії були переформовані). В березні 1920 р. головнокомандувачем ЗСПР (з 28.04.1920 р. «Російська армія») став генерал П. Врангель. Після поразки в Криму російська армія продовжувала формально існувати, перебуваючи на території Болгарії та Королівства сербів, хорватів і словенців. Боротьба білих армій з більшовиками велася й на інших фронтах: на сході Росії — з листопада 1918р.до лютого 1920р. на чолі з адміралом О. Колчаком, на півночі — з серпня 1918 р. до лютого 1920 р. на чолі з генералом Є. Міллером, на заході — з жовтня 1918 р. до кінця 1919 р. на чолі з генералом М. Юденичем. Поразка «Б.» р. у громадянській війні дала змогу більшовикам остаточно утвердити комуністичний тоталітарний режим на більшій частині колишньої Російської імперії.

У 1924 р. в Парижі з колишніх кадрів білогвардійських армій було створено Російський загально-військовий союз (РЗВС), який вважав себе продовжувачем «білоїсправи». РЗВС очолювали: П. Врангель (1924—1928 рр.), О. Кутєпов (1928— 1930 рр.), Є. Міллер (1930—1937 рр.), О. Архангельський (1937—формально до 1957 р.), О. фон Лампе (1957—1967 рр.).

С. Пивовар

БІЛЬШОВИЗМ — течія політичної думки, що оформилась у 1903 р. внаслідок боротьби російських марксистів за створення партії. На II з'їзді РСДРП (1903 р.) марксисти, які згуртувалися навколо В. Леніна, під час виборів до центральних органів партії дістали більшість голосів і тому почали називатися більшовиками, їхні противники, які залишилися в меншості — меншовиками (див. *Меншовизм).*

Б. втілювався в теоретичній, політичній і практичній діяльності партії більшовиків. Історія Б. — це історія КПРС. У 1917—1952 рр. до офіційних назв партії входило слово «більшовиків» — РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б). На XIX з'їзді партії (1952 р.) було ухвалено називати партію — КПРС (комуністична партія Радянського Союзу).

А. Слюсаренко

БІОГРАФІСТИКА ІСТОРИЧНА — у художній літературі один із жанрів; в історичній науці — одна з її галузей, що вивчає діяльність окремих осіб у контексті відповідної епохи. Деякі вчені вважають Б. і. одним із методів вивчення історії.

Біографічні описи як форма подання історичного матеріалу виникли в давнину. Порівняльні життєписи 50-ти видатних греків та римлян, створені давньогрецьким істориком і письменником Плутархом у І—II ст., й досі вражають глибиною проникнення у світ людини та епохи, в якій вона жила.

На терені нашої країни історико-біографічна традиція започаткована в XI ст. Нестором-літописцем, перу якого належать житія Бориса і Гліба, ігумена Печерського Феодосія, а також історичні портрети давньоруських князів у «Повісті минулих літ». Ця традиція набула подальшого розвитку у вітчизняній історичній науці, особливо у XIX—XX ст. у працях Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, І. Крип'якевича та ін. Видрукуваний у 1836—1847 рр. у 8 випусках «Словник достопам'ятних людей Російської імперії» Д. Бантиш-Каменського не втратив свого значення й нині. М. Костомаров створив багатотомну працю «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей», у якій є, зокрема, і портрети видатних діячів України, ґрунтовні монографії, присвячені політичним діячам України («Богдан Хмельницький», 1857; «Мазепа», 1882). З іменем В. Антоновича пов'язано відтворення в біографіях історичного шляху визначних діячів Південно-Західної Росії. М. Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси» змалював історичні портрети української еліти з найдавніших часів до серед. XVII ст.

За радянського періоду внаслідок цілеспрямованого втручання партійних органів у працю істориків відбувалося знеособлювання історії, було штучно звужено тематичні межі Б. і. Нехтування загальноприйнятими в науці принципами історизму та об'єктивності призвело до нівелювання і приниження ролі особи в історії.

З проголошенням незалежності України розпочався якісно новий етап у розвитку української Б. і., що об'єктивно посіла одне з провідних місць в тематиці історичних досліджень. З'явилися біографічні праці про таких видатних діячів, як Ярослав Мудрий (П. Толочко), Богдан Хмельницький (В. Смолій, В. Степанков), Михайло Грушевський (Л. Винар, Р. Пиріг). Кращі традиції української Б. і. розвинені в дослідженнях П. Толочка «Історичні портрети: з історії давньоруської і європейської політики X—XII ст.», М. Котляра «Полководці Давньої Русі» (К., 1994), «Історія України в особах. Давньоруська держава» (К., 1996), М. Котляра і В. Смолія «Історія в життєписах» (К., 1994), В. Верстюка й Т. Осташка «Діячі Української Центральної Ради» (К., 1998), колективних працях «Історія України в особах. XIX—XX ст.» (К., 1995), «Генералітет українських визвольних змагань» (Л.,1995), «Полководці Війська Запорізького. Історичні портрети» (Кн. 1. — К., 1998), «Герої та знаменитості в українській культурі» (К., 1999) та ін. В 1989—1999 рр. опубліковано близько 200 книжок з Б. і. Значно розширилася публікація статей історико-біографічного напряму на сторінках історичних журналів; ця тематика стала провідною в щорічнику «Історичний календар», заснованому в 1995 р. Вчені України розгорнули активну роботу із створення *Національного біографічного словника.*

Літ.: *Український* біографічний словник: Історія і проблеми створення: Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8—9.10.1996 р.). — Л.,1997.

Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996.

Б. Корольов

БЛАГО — одне з наріжних понять філософії моралі, запроваджене для визначення того, що є кращим і гідним вибору.

Б. є те, що має певний позитивний смисл. Як таке Б. визначає, на відміну від імператива (Кант), не те, як має реалізовуватися будь-яка *діяльність* (спосіб, форма діяльності), а те, до чого вона спрямована (предмет, зміст діяльності).

Б. може бути абсолютним і відносним. А б с о л ю т н е Б. цінне саме по собі, незалежне від будь-яких обставин, є вищим Б., ідеєю Б. Як таке Б. вічне, єдине і незмінне. В і д н о с н е Б. множинне, оскільки по-різному оцінюється в різних відношеннях, змінюється залежно від конкретних історичних обставин.

На відміну від абсолютного, відносне Б. за певних обставин постає як Б., за інших — може виявитися злом, призвести до негативних наслідків. Багатство, напр., визнається як Б., але за умови неправильного використання його вже не є Б.; сокира для рубання дров є Б., але не є Б. для лікування.

Б. можна називати щось саме по собі, незалежно від наслідків; те, що цінується не лише як таке, а також і завдяки його наслідкам; те, що цінується тільки за його наслідками.

До першого типу Б. належить абсолютне Б., яке найчастіше ототожнюється з божественним Б. (напр., у Фоми Аквінського), виражає сенс божественного буття як такого, що уможливлює всі інші види буття і Б. Таке найвище Б. Платон вважав єдністю ідей добра, істини й краси: воно прекрасніше, ніж істина і справедливість, справедливіше, ніж краса та істина, істинніше, ніж справедливість і краса. Вище Б. — ідея Б. — не є істиною, справедливістю, красою, але уможливлює їх.

До другого типу Б. належать, напр., зір, слух, здатність розуміння. До третього — можна віднести лікування, яке саме по собі не є Б., але, безумовно, наслідком своїм має Б. — здоров'я.

Деякі філософські вчення до рівня абсолютного Б. підносили окремі відносні Б. Так, кіренаїки вважали справжнім Б. лише задоволення. Стоїки ж, навпаки, виступали проти задоволення, проти того, щоб вважати за Б. те, що не залежить від людини. На їхню думку, Б. полягає не в обставинах життя, а в тому, як людина їх сприймає. Б. постає як мета людської діяльності. У цій якості спільні блага об'єднують людей, приватні роз'єднують. Арістотель зазначає, що не можна не брати до уваги душевні блага (як роблять кіренаїки), або ж матеріальні (як роблять стоїки). Виважений філософський підхід потребує врахування всіх відносних благ як поміркованості в різних сферах життя. Для всіх людей спільні, за Арістотелем, такі блага: душевні (доброчинності), тілесні (здоров'я, краса), зовнішні (багатство, влада).

Процес розвитку суспільства уможливлюється і великою мірою полягає у встановленні спільних для всіх людей благ, а також — у з'ясуванні шляхів їх здобуття; з цього погляду вся історія постає як невпинні спроби досягти і реалізувати певні блага.

М. Бойченко

БЛАНКІЗМ — політична течія, пов'язана з ім'ям французького революціонера комуніста Л.-О. Бланкі (1805—1881 рр.). Прихильники Б. (переважно у Франції), на відміну від марксистів, вважали, що успішну соціальну революцію можна здійснити за відсутності революційної ситуації, вузьким колом змовників, яких у вирішальний момент підтримають маси. Під час Паризької комуни 1871 р. бланкісти входили до складу «більшості» Ради Комуни, обстоювали необхідність рішучих революційних заходів. Після падіння Комуни деякі керівники бланкістів увійшли до складу Держради І Інтернаціоналу, виступаючи на боці К. Маркса в боротьбі з прихильниками М. Бакуніна. Після Гаазького конгресу (1872 р.) вийшли з *Інтернаціоналу* і утворили групу «Революційна комуна». У 1880 р. бланкісти заснували Центральний революційний комітет, який у

1898 р. перетворився на Революційно-соціалістичну партію. У 1901 р. бланкісти разом із Робітничою партією, очолюваною Ж. Гедом, утворили об'єднану Соціалістичну партію Франції. Після першої світової війни Б. припинив своє існування.

У широкому розумінні Б. — змовницька тактика повстання, яка не враховує конкретної обстановки.

С. Пивовар

БЛОКАДА (англ. blockade) — військова, економічна або політична ізоляція.

В і й с ь к о в а Б. — ізолювання (за допомогою військових сил) міста, фортеці, укріпленого району противника, частини або всієї території ворожої держави (на суходолі, в морі, повітрі; змішана) для припинення зв'язків ворога із зовнішнім світом з наступним його знищенням або примусом до складання зброї.

Е к о н о м і ч н а, п о л і т и ч н а блокади — система економічних, фінансових, юридичних, політичних заходів, спрямованих на економічну й політичну ізоляцію якоїсь держави від зовнішнього світу.

БОЙКОТ (англ. boycott) — повна або часткова відмова від підтримки стосунків з особами, організаціями чи державами, щоб примусити їх задовольнити якісь економічні або політичні вимоги. Назва походить від прізвища управителя маєтку Ч. К. Бойкота, щодо якого вперше у 1880 р. ірландськими орендаторами було застосовано такий захід. Поняття «Б.» вживається також на позначення відмови від виконання певних функцій або користування якимись правами чи чиїмись послугами з такою самою метою; припинення стосунків з конкретною особою на знак протесту.

Ю. Калінцев

БОНАПАРТИЗМ — одна з форм диктатури *буржуазії,* яка спирається на армію, реакція на прогресивні перетворення в суспільстві в умовах революції. Виник у роки Французької буржуазної революції XVIII ст., коли до влади прийшов Наполеон Бонапарт. Після революції 1848—1849 рр. у Франції знову була встановлена диктатура Луї Бонапарта (Наполеона III, 1852 р.). Б. — характерне явище для багатьох країн Європи XIX ст., напр. Німеччини, коли при владі був канцлер О. фон Бісмарк.

Н. Папеико

БОЯРИ (від старосл. *бой* — воїн, великий або тюрк, *бояр* — багатий, знатний) — верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Росії, Молдавії та Румунії.

Термін «боярин» спочатку вживався лише стосовно багатих і знатних служивих людей; з часом став позначати, крім служивої знаті, членів *дружини* й місцеву неслуживу знать. Уже в XI ст. Б. диференціювалися на «великих» та «менших». Консолідація боярства та

зростання його економічної могутності в X—XHI ст. супроводжувалися значними грошовими накопиченнями. Суспільний вплив Б. зумовлювався також існуванням у них дружин, що складалися із воїнів та слуг-отроків.

Економічна могутність і високе суспільне становище сприяли активним виступам Б. проти князівської влади в Новгороді наприк. XI — на поч. XII ст., в Ростовсько-Суздальському та Галицько-Волинському князівствах у другій пол. XII ст., що було виявом внутрішньокласового антагонізму, який загострювався мірою становлення боярства як класу-стану. В Росії під час правління Івана IV була підірвана політична роль боярства, а на поч. XVIII ст. Петро I остаточно ліквідував цей інститут.

Після захоплення українських земель литовськими та польськими феодалами в другій пол. XIV ст. деякі великі Б. перейшли на бік завойовників, а інші отримали князівський титул. Середні Б. перетворилися на військових слуг, урядовців, а також дістали шляхетські привілеї та землі в дарунок. Так у XV—XVI ст. боярство втратило своє привілейоване становище. В Румунії клас феодалів (з XIII—XIV ст.) було ліквідовано лише в 1945 р. внаслідок аграрної реформи.

Літ.: *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983.

В. Мордвінцев

БРИФІНГ (англ. briefing, букв. — інструктаж) — коротка нарада представників преси, на якій спеціально уповноважені особи викладають позицію уряду з певного питання або позицію, узгоджену сторонами, які беруть участь у переговорах, зборах, засіданнях, конференціях, дають інформацію про їхній хід, погляди сторін тощо.

Ю. Калінцев

БУДДИЗМ — одна з трьох світових релігій, поряд із *християнством* та *ісламом,* що виникла в Індії в серед. I тис. до н.е. Засновником Б. вважають Сіддхартху Гаутаму, який пізніше отримав ім'я Будди (Будда з санскриту — просвітлений вищими знаннями). За легендою, Будда після нескінченних перероджень з'явився на землю, щоб вказати людям шлях до спасіння. Народився він незвичайним способом — вийшов із боку матері. Батько оточив його розкішшю, намагався вберегти від негативних впливів життя. Проте якось Сіддхартха таки побачив з вікна колісниці хворого, немічного старця, похоронну процесію та аскета, що поринув у думи. Після цього Сіддхартха залишив оселю і вирушив мандрувати. Одного разу йому явилась істина і він став Буддою. Суть Б. він окреслив у першій своїй проповіді, в якій стисло виклав своє вчення про чотири «святі істини»: 1) жити — означає страждати; 2) причина страждань — бажання; 3) щоб звільнитися від страждань, треба позбутися бажань; 4) шлях позбавлення бажань — дотримуватися вчення Буд-

ди, адже воно може привести віруючого до головної мети буття — нірвани, стану цілковитого подолання людських почуттів, до вічного блаженства в житті з божеством і абсолютного спокою.

В. Мордвінцев

БУРЖУАЗІЯ (франц. bourgeoisie, від лат. burgus — укріплене місто) — термін, який спочатку вживався для позначення вільних городян середньовічного французького міста, а пізніше — *середнього класу* у Франції та інших країнах. Чи не вперше слово «Б.» зустрічаємо у французькому документі, датованому поч. XI ст. Поява цього документа була зумовлена необхідністю привести особливий статус мешканців міст у відповідність із феодальною системою, структура якої мала бути врешті-решт цілковито зруйнована внаслідок зростання міст та впливу міського населення. З розвитком міст і торговельної активності у Західній Європі наприк. середніх віків до Б. належали купці, банкіри та інші заможні підприємці. їхні особливі інтереси (безпека власності, свобода тощо) зробили Б. ворогом феодальної *аристократії* та союзником нових національних монархів. Пізніше, однак, вони повернули проти *абсолютизму* і стали на захист парламентських інституцій, які дали їм політичну владу. В Англії участь Б. була необхідною для встановлення верховенства *парламенту* та принципу конституційного уряду під час громадянської війни. У Франції буржуа були рушійною силою *революції.*

По всій Європі впродовж XVIII та XIX століть Б. ставала дедалі чисельнішою та сильнішою. До неї належали, як і раніше, найзаможніші городяни: банкіри, торговці, мануфактурники, суднобудівники. В усьому західному світі в цей період Б. або приходить до політичної влади, або створюються держави, влада в яких діє великою мірою в інтересах Б. З часів К. Маркса Б. найчастіше ототожнювали з особами, які володіють засобами виробництва або контролюють їх, а звідси — з класом, якому належить найбільша матеріальна частка у суспільстві та який виявляє найхарактерніші консервативні риси. Мірою того, як зростала чисельність людей, що піднімалися на вищий економічний щабель життя, справжня Б. ставала частиною дедалі ширшого середнього класу (фахівці, чиновництво, наймані управителі).

Нині в розвинених країнах велика кількість високооплачуваних кваліфікованих працівників є власниками, інвесторами, акціонерами, їх економічний рівень значно вищий, ніж багатьох представників т. зв. середнього класу. Таким чином, у провідних країнах Заходу термін «Б.» певною мірою втратив своє первинне значення.

З сучасною Б. асоціюється характерна політична ідеологія, сформована у ті століття, коли Б. боролася за політичну владу з феодальною аристократією та абсолютними монархами. Вона досягла успіху у XVII—XVIII ст. із встановленням парламентських інсти-

туцій у Сполучених Штатах Америки, в Англії та Франції і тримала оборону у XIX—XX ст. перед нападами нових ідеологій. Характерна буржуазна політична доктрина є доктриною природних прав. За словами В. Зомбарта, буржуазний дух «складається з розрахунку, обережної політики, раціоналізму та економії». Водночас В. Зомбарт піддавав буржуазне промислове суспільство критиці за втрату гуманістичних цінностей. Масштабність, швидкість, новизна та абсолютна раціональність витіснили моральні міркування. Суперницькі ідеології як лівого, так і правого спрямування, вироблені під час політичних та економічних криз минулих століть, надавали вищої цінності колективізму (державі у правих ученнях, класу в лівих ученнях) порівняно з особою. Політична еволюція більшості західних «буржуазних демократій» орієнтує на певного роду прагматичний компроміс, який дозволяє великі заходи демократичного громадського контролю, зберігаючи одночасно якомога більші особисті свободи.

За наших часів становище Б. залишається двоїстим. У більшій частині західного світу критика буржуазного суспільства привела до значного поліпшення становища багатьох трудящих. У переважній більшості індустріальних країн ці поліпшення були настільки помітними, що дали змогу багатьом працівникам сприйняти, хоча б і напівсвідомо, цінності буржуазного суспільства. Проте цей світ становить меншість. Майбутнє його залежить від спроможності поширити поліпшення та цінності на ту більшу частину світу, яка не знала таких досягнень.

Літ.: *Оссовскаи М.* Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. — М., 1987.
Социальный облик современного западного общества. — М., 1993.

Т. Орлова

БУТТЯ СУСПІЛЬНЕ — реальний процес життєдіяльності людей. Звичайно Б. с. розглядалось у співвідношенні із суспільною свідомістю. Поняття «Б. с.» до К. Маркса фактично не вживалося. Природа, клімат, народонаселення, середовище, що оточує людину, — все розглядалось як визначальне щодо свідомості її. Маркс, критикуючи зведення Б. с. окремо до природного або ж політичного чи духовного життя, вводить для його позначення термін «соціальне життя». Для Маркса Б. с. є матеріальним природно-історичним процесом, де природні умови перетворюються на суспільні, історичні умови виробництва; ці історичні, тобто суспільні, умови визначають не лише свідомість, а й усе життя людей, усі суспільні відносини їх. Специфічність Б. с. полягає в його соціально-історичній визначеності, яка охоплює суспільну практику, предметну діяльність, різноманітні історичні зв'язки і особливі форми духовної Діяльності, цілепокладання, опанування й розвиток культури ми-

нулого, проектування майбутнього, самосвідомість тощо. Різні типи детермінованості людської діяльності (природні, соціальні, історичні, психічні) становлять особливу ієрархію, в якій складніші надбудовувалися над простішими і впливали на них. Б. с. — не тільки зовнішня, а й предметно-перетворювальна людська діяльність, внаслідок якої ця реальність переходить, з одного боку, в предметні форми олюдненої дійсності, а з іншого — в практично-духовні й теоретичні способи її освоєння.

Упродовж тривалого часу Б. с. ототожнювалося з *державою,* хоч уже Платон формулює парадигму, що відкриває можливості їх розрізнення, пов'язуючи необхідність у державі з явно «неполітичними» потребами людини. Методологічно вирішальну роль відіграє певна аналогія між структурою організованого *суспільства,* держави та людини; індивідуальної людської душі й «душі суспільства» (держава — певним чином «макрос антропос» — «величезна людина»). Ця ідея розвинута Арістотелем, який осмислює з погляду «влади», «панування» не тільки його макро-, а й мікроструктуру. Основний тип соціального зв'язку для нього — «панування — підкорення». Однак в Арістотеля є й інша конструкція соціальних зв'язків, де на першому плані — етичні відносини дружби. Для XVII—XVIII ст. характерні два підходи: відповідно до першого Б. с. — штучне утворення, що дисонує з природними нахилами людей і є виявом необхідності; для другого підходу Б. с. є розвитком і виявом природжених потягів і почуттів людини — виявом свободи. І. Кант пов'язує Б. с. з ідеєю людства, взятого в історичному розвитку, що постає як розгорнутий у часі процес виховання людського роду. Для Гегеля Б. с. складається з сім'ї (моральної сфери), громадянського суспільства (системи всебічної залежності) й держави як здійснення свободи, О. Конт розглядає Б. с. за аналогією до біологічного організму взагалі, звідси й послідовне наголошення на необхідності розглядати всі соціальні явища у зв'язку із «загальним станом цивілізації», інтерес до функціональної диференціації соціального організму. Під час спроб визначити Б. с. таким чином, щоб під нього можна було підлаштувати будь-які історичні типи суспільства, це поняття в західній соціології тлумачиться дедалі абстрактніше — під нього підпадає будь-який соціальний зв'язок. Екзистенціалізм зводить Б. с. до індивідуального буття й намагається виокремити зв'язок індивідуальної людини з її середовищем у самостійну особливу сферу — «незалежну реальність», в «тут-буття», «в світі-буття», «із-світом-буття», «в світі-для-себе-буття».

Б. с. є живою тотальністю суспільних форм у їхньому існуванні. Саме ця розмаїтість усіх сформованих і таких, що формують, відносин є основою людської історії. Зведення основи Б. с. до матеріального виробництва призводить до втрати головного принципу Б. с. — всезагальності. Цілісність Б.с. визначається всесуспільними відносинами,

сукупністю відносин між матеріальною й духовною сферами за визначальної ролі матеріальної, точніше кажучи, спосіб взаємозв'язків між усіма сторонами цілого. Б. с. в будь-який момент і в будь-якій точці надає визначеності людська практика. Саме вона і є тією конкретною мірою олюднення світу, яка визначає межі людського буття, становить суперечливий рух загального і безпосередньо дійсного.

/. Бойченко

БЮРГЕРСТВО (від нім. Burger — городянин) — у широкому розумінні: всі жителі західноєвропейських середньовічних міст, які були членами міської громади та міського патриціату. Б. у вузькому розумінні — середній прошарок середньовічного міста, що охоплював переважно самостійних ремісників, об'єднаних у цехи, та купців. Б. виникло з феодально-залежних селян та ремісників, які, уникаючи надмірних податків, переселялися в міста. Формування Б. припадає на час визвольної боротьби мас проти феодалів-сеньйорів (XI—XIII ст.). Для захисту своїх прав ремісники об'єднувалися в цехи, купці — в гільдії (див. *Гільдія).* У XVI—XVIII ст. із заможної частини Б. формується буржуазія, зубожілі поповнюють міське плебейство.

На українських землях у цей період ремісників та купців називали *міщанами.*

На ранніх етапах розвитку міста (до XV ст.) *громада* вільно приймала бажаючих до складу Б., допомагаючи цим феодально залежним селянам здобути особисту свободу. Б. підтримувало королівську владу в її боротьбі проти заможних феодалів. З виникненням *монархії* Б. бере участь в управлінні державою. Воно сприяє розвиткові товарно-грошових відносин, готує грунт для виникнення гуманістичного руху за доби *Відродження,* створює свою культуру. У XVI—XVIII ст. Б. бере активну участь у формуванні капіталістичних методів виробництва та буржуазії.

Н. Папенко

БЮРОКРАТІЯ (франц. bureaucratie, букв. — панування канцелярії) — привілейований прошарок у суспільстві, що спеціалізувався на управлінні державою. Виникнення Б. пов'язане з утвердженням *абсолютизму* і подальшим виходом на політичну арену *дворянства.* Відмінний рисами бюрократизму того часу були: систематичний та ієрархічний розподіл функцій між різними галузями державного управління, а в середніх відомствах — між окремими чиновниками; впровадження принципів комплектування та проходження служби чиновниками залежно від особистої вислуги, здібностей та освіти, а не за належністю до певного прошарку феодалів; зміна матеріального забезпечення чиновників, що виявилося в заміні помісного матеріального утримання постійним грошовим окладом.

Однією зі специфічних рис формування російської Б. було те, що вона мала виразний становий дворянський характер: значна час-

тина чиновників були дворянами або ставали ними, перебуваючи на державній службі, дістаючи разом із посадою певного класу особисте майно, а потім і таке, що можна успадкувати. Одержання чину, а з ним і дворянського статусу робило Б. відданою абсолютній монархії, сприяло зближенню інтересів верхнього та середнього прошарків Б. з інтересами панівного класу.

Неухильне зростання ролі грошового утримання для різних категорій чиновників, незалежно від їхнього соціального походження, було важливим показником проникнення буржуазних рис в організацію управління за абсолютизму. Участь окремих прошарків Б., особливо її верхівки, у торгах, промислах, відкупах, поряд з іншими причинами, посилювала буржуазний характер Б., зумовлювала швидку її реакцію на розвиток капіталістичних відносин.

Російська Б. з часу свого виникнення була тісно пов'язана з правлячим класом, через що еволюція абсолютної монархії в Росії в буржуазному напрямку відбувалася повільно і супроводжувалася усілякими «кріпосницькими» зигзагами та поступками перед дворянами-кріпосниками.

У сучасних умовах Б. існує у вигляді розгалуженої мережі чиновників, силового апарату та адміністрації. Досвід показує, що чиновники прагнуть збільшити кількість своїх підлеглих, а не конкурентів чи суперників і створюють роботу один для одного (закон С. Н. Паркінсона). Адміністративна еліта суспільства постійно оновлюється за рахунок чиновників державного апарату. Нагромадження неелітних елементів в еліті щоразу призводить до якісних змін — «верхи» втрачають здатність керувати державою, підтримувати прогрес. З особливою гостротою це виявляється в періоди природних та соціальних потрясінь.

В. Мордвінцев

В

ВАНДАЛИ (лат. Vandali) — група давньогерманських племен. У 455 р. вщент розгромили Рим, знищили велику кількість пам'яток античної культури. Вандалізмом називають жорстоке й безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей.

В. Гусєв

ВАРВАРСТВО (від грец. barbaros — варвар) — 1. У давніх греків і римлян будь-який чужинець. 2. Невіглас, жорстока людина. 3. Другий ступінь трирівневого поділу історії суспільства *(дикість — В. — цивілізація),* обґрунтованого еволюціоністами в XVIII—XIX ст. Ступінь В. відповідає етапові розпаду первіснообщинного ладу й утворення ранніх держав. На цьому етапі, напр., перебували східнослов'янські племена під час формування Київської Русі. В Євразії В. асоціюється великою мірою із суспільним станом військової демократії та епохою *великого переселення народів.* Характерною рисою варварського суспільства були постійні загарбницькі війни із сусідами. Так, військові напади варварів на рабовласницьку Римську імперію поглиблювали її кризовий стан, прискорили її руйнування. На теренах колишньої Римської імперії та її варварської периферії сформувалася феодальна середньовічна Європа.

М. Гладких

ВАСАЛІТЕТ (франц. vassalite, від лат. vassus — слуга) — у середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Сформувався в Західній Європі у VIII—IX ст., найбільшого розвитку набув за часів феодальної роздробленості у X—XII ст. Матеріальним підґрунтям В. були поземельні відносини. За службу в сеньйора васал одержував від нього земельний наділ (спочатку довічній — *бенефіцій,* а пізніше спадковий — *феод, лен).* Васальна залежність оформлялася особливим обрядом, за яким васал присягав сеньйорові на вірність. Васал був зобов'язаний відбувати військову службу, брати участь у феодальній курії сеньйора, що виконувала дорадчі й судові функції, а також у певних випадках надавав йому грошову допомогу. Сеньйор, крім земельного наділу, мав надавати васалові покровительство і захист. З утворенням станової монархії у XIII—XIV ст. В. поступово втратив свою роль у суспільно-політичному житті середньовічної Західної Європи.

М. Рудь

ВАТИКАН (від лат. Vaticanus — назва одного з семи пагорбів, на яких розташовано Рим) — 1. Місто-держава в межах столиці Італії — Риму, розташоване на пагорбі Монте-Ватикано.

Італія визнала екстериторіальність Ватикану за законом про гарантії в 1871 р., відповідно до яких приєднана до Італійського королівства територія Ватикану не підлягала діям італійських законів і властей. Згідно з Латеранським договором 1929 р. італійський фашистський уряд визнав існування особливої Ватиканської держави з відновленням у її межах світської влади Папи, який на території Ватикану є абсолютним монархом.

Ватиканська держава має свій герб, прапор, громадянство, монету та інші атрибути державності. Охорону В. здійснює швейцарська гвардія.

2. Релігійно-адміністративний центр римсько-католицької церкви, що є резиденцією Папи Римського.

Постійним місцем перебування пап В. став з 1377 р. після повернення їх з Авіньона, де вони перебували під владою французького короля Філіппа IV.

В. Гусєв

«ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ» (від лат. depressio — пригнічення, зниження) — поширена назва світової економічної кризи 1929—1933 рр. Розпочалася в жовтні 1929 р. з краху на нью-йоркській біржі *(«Чорна п ятниця»).* Американські банки усіляко намагалися послабити катастрофічні тенденції, проте їм це не вдалося. Реакція державної економічної політики виявилася запізнілою.

Криза у США мала негативні наслідки для Європи, крім усього іншого, й через анулювання всіх американських кредитів. Величезна заборгованість Британії перед США, яка виникла внаслідок першої світової війни, призвела до небезпечної фінансової та політичної нестабільності. Без американських кредитів різко погіршилося становище Німеччини.

У 1931 р. Німеччина і Австрія вели переговори про митний союз. У травні того року Франція, яка вбачала в цьому перший крок до повного об'єднання, відкликала свої активи з великого австрійського банку Кредит Анштальт, що призвело до його банкрутства. Банк оголосив про неспроможність виконувати свої зобов'язання, і незабаром змушені були закритися інші австрійські та німецькі банки. Крах банку Кредит Анштальт став першою ознакою поглиблення світової економічної кризи. Вкладники почали забирати свої гроші, внаслідок чого закривалася дедалі більша кількість банків. У США у 1932 р. закривався ледь не кожен банк. Національний прибуток цієї країни зменшився майже на 50 % (42 млрд доларів). Криза охопила всі галузі економіки. Фермери не могли продати свої врожаї, підприємствам і промисловим концернам не вдавалося отримати кредити і вони мали закриватися, робітники залишалися

без роботи, розорялася роздрібна торгівля, держава була неспроможна вжити заходів, спрямованих проти безробіття.

Чисельність безробітних у світі досягла рекордної позначки: у Німеччині — понад 6 млн, у Великій Британії — 4 млн, у США — понад 15 млн. Безробіття було найгострішим виявом світової економічної кризи. У Європі, де після першої світової війни процес демократизації послабив класові суперечності, відбувалася радикалізація мас, міцнів політичний екстремізм. Зріс вплив комуністичних і соціалістичних партій. Посилилося прагнення «сильної руки» і наведення порядку. Воно було використано *фашизмом,* що підводив голову. Пізніше Третій Рейх знайшов засоби для відродження німецької економіки. У Сполучених Штатах у 1932 р. президентом обирають Ф. Д. Рузвельта. Його *Новий курс* допоміг подолати наслідки кризи.

Т. Орлова

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ — грамота, підписана 15.06.1215 р. англійським королем Іоаном Безземельним на вимогу баронів, духовенства і жителів міст. Обмежувала права і владу *короля* на користь *аристократії,* надавала привілеї лицарям, купцям, міському населенню. Найважливішою була стаття 39, в якій наголошувалося, що «жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана... інакше, як згідно із законним вироком рівних та із законом країни». Згідно з В. **Х.** в. створювалася т. зв. рада 25-ти, яка обиралася лише з баронів і мала право оголосити королю війну в разі невиконання ним умов угоди. «Хартія»має конституційне значення.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ — умовна назва сукупності етнічних переміщень у Європі (IV—VII ст.) — германських, слов'янських, сарматських та інших племен на територію Римської імперії (західні історики називають його ще етнічною революцією). Причини масової міграції: зростання чисельності племен, виснаження сільськогосподарських угідь, розклад первіснообщинних і становлення феодальних відносин, тиск з боку сусідів.

Безпосереднім поштовхом до В. п. н. стало масове переміщення гунів у серед. IV ст. з Центральної Азії, де вони зазнали поразки від Китаю. В 375 р. гуни розгромили остготів, почали витісняти вестготів. Прагнучи врятуватися від гунів, племена вестготів домовилися з імператором Риму про поселення на Балканському п-ові на правах федератів. У 376 р. кількасот тисяч вестготів перейшли кордон і оселилися на території Римської імперії на південь від Дунаю. У 378 р. вони повстали проти Риму і разом із аланами та гунами розбили римське військо. На поч. V ст. вестготи проникли на територію Італії, а в серпні 410 р. захопили й спустошили Рим, у 418 р. перейшли до Південно-Західної Галлії (Аквітанії), де в 419 р. ство-

рили перше на території Римської імперії германське королівство (Тулузьке) зі столицею в м. Толозі (нині Тулуза, Франція). Згодом вестготи захопили північно-східну частину Піренейського п-ва. Його північно-західну частину на поч. V ст. захопили германські племена свевів, утворивши Свевське королівство.

Вандали, які проживали в басейні річки Одер, також оселилися на Піренеях, але в 429 р. переправилися в Північну Африку, де в 439 р. заснували германське королівство зі столицею в м. Карфагені. Побудувавши піратський флот, вони грабували міста середземноморського узбережжя. В 455 р. вандали захопили й пограбували Рим, знищивши велику кількість його жителів та унікальні античні пам'ятки. Германські племена англів, саксів і ютів, які жили на півострові Ютландія, у пониззях Ельби та Везера, в серед. V ст. почали переселення в залишену римлянами в 407 р. Британію, утворивши там наприк. VI—VII ст. кілька королівств. У серед. V ст. племена гунів на чолі з Аттілою перекочували з Чорноморських степів на Дунайську рівнину. Об'єднавшись з остготами, вони намагалися захопити Галлію та Італію, однак були розбиті на Каталаунських полях (451 р.). Племена бургундів у 457 р. захопили землі на південному сході сучасної Франції, утворивши ще одне германське королівство зі столицею в м. Ліоні. В 476 р. германський воєначальник Одоакр, який перебував на службі в римлян, скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула, що знаменувало падіння цієї частини могутньої держави (Східна Римська імперія — Візантія — продовжувала існувати до 1453 р.). У 488 р. остготи вторглися до Італії, а в 493 р. створили на захопленій території (від Центральної Італії до Дунаю) свою державу. В 568 р. до Північної Італії вторглися племена лангобардів (від них походить назва історичної області Італії — Ломбардія), заснувавши королівство зі столицею в м. Павії. Племена франків, які розселилися на території східної Галлії, очолювані Хлодвігом, наприк. V ст. розширили свої територіальні завоювання й утворили королівство, що стало найбільшою з усіх варварських держав. На завершальному етапі В. п. н. у VI—VII ст. відбувалося переселення різних племен (переважно слов'янських) на території Східної Римської імперії. В 578 р. велика група слов'янських племен, переправившись через Дунай, проникла до Фракії, Македонії, Іллірії, Фессалії, Еллади. Внаслідок нового вторгнення в 589 р. слов'яни дійшли до Пелопоннесу. Зрештою слов'янські племена оселилися на величезній території від Чорного та Егейського морів до Адріатики. В 30—50-х рр. VI ст. Східній Римській імперії вдалося відвоювати у варварів Північну Африку, Італію й частину Іспанії.

В. п. н. призвело до падіння Римської імперії, занепаду римської культури. Натомість воно сприяло соціальному розвитку самих мігрантів, зумовило створення в їхньому середовищі великих етніч-

них спільнот. У Західній Європі з'явилися германські держави, чим було закладено основи сучасної політичної та етнічної карти Європи.

С. Пивовар

«ВЕЛИКИЙ СТРИБОК» — назва особливого курсу Китайської Народної Республіки часів Мао Цзедуна. На засіданні Політбюро ЦК Комуністичної партії Китаю у серпні 1958 р. Мао Цзедун проголосив новий політичний курс, який передбачав будівництво *соціалізму,* «великий стрибок» і створення народних комун. Передбачалося, що протягом 7—10 р. Китай зможе випередити СРСР та США і стати світовою державою. Ставку було зроблено на виснажливу екстенсивну працю багатомільйонного народу, який мав у величезних розмірах збільшити обсяги виробництва. Так, зростання кількісних показників виплавлення металів було забезпечено маленькими кустарними печами, що були побудовані мало не в усіх селянських подвір'ях.

У сільському господарстві розгорнувся всезагальний перехід від кооперативів до народних комун, де усуспільнювалося все, навіть предмети домашнього вжитку. «Державі належить усе, крім зубної щітки» — таким був девіз. Селян позбавили особистого господарства. Було запроваджено зрівнялівку у розподілі та безкоштовне харчування. Але незабаром стала відчутною гостра нестача продовольства та інших речей, необхідних для життєзабезпечення. Проголосивши причиною поганих урожаїв птахів і майже винищивши їх, країну довели до екологічного лиха. Знизився життєвий рівень, зросла смертність (вона досягла 30 млн), повсюдно лютував голод. До 1960 р. «В. с.» поставив економіку країни на межу катастрофи. За таких умов у 1961 р. було прийнято курс на «врегулювання» рівня усього народного господарства. Основою став принцип простого соціалістичного господарського розрахунку. До 1965 р. ціною неймовірних зусиль наслідки «В. с.» вдалося ліквідувати. Проте у 1966 р. Мао Цзедун, проголосивши *«велику культурну революцію»,* зробив нову спробу повернутися до радикальної політики, реалізувати ідеї «казарменого *комунізму».*

Термін «В. с.» часто використовується для позначення авантюрного намагання прискореними темпами кількісного зростання розв'язати ту чи ту масштабну проблему.

Літ.: *Яременко Ю. В.* «Большой скачок» и народные коммуны в Китае. — М., 1968.
Коновалов Е. А. Социально-экономические последствия «большого скачка» в КНР. — М., 1968.
Китай: история в лицах и событиях. — М., 1991.
История Китая. — М., 1998.

Т. Орлова

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ — доба відкриттів європейськими мореплавцями невідомих раніше морів та океанів, островів

і континентів, здійснення першої навколосвітньої морської подорожі, колонізації заморських територій (кінець XV—серед. XVII ст.). Нові географічні відкриття зумовлювалися насамперед бурхливим розвитком продуктивних сил, прагненням європейців задовольнити зрослі потреби в дорогоцінних металах і прянощах, відповідно, пошуками морських шляхів до Китаю та Індії. В. г. в. стали можливими завдяки значному прогресу в розвитку науки й техніки.

Португальці, які ще в першій пол. XV ст. організовували морські експедиції вздовж африканського узбережжя, у 1471 р. досягли Гвінеї, в 1473 р. перетнули екватор і в 1484 р. доплили до Конго. У 1486—1487 рр. експедиція на чолі з Бартоломеу Діашем досягла півдня Африки. Мис, який обігнув Діаш, португальський король звелів назвати Мисом Доброї Надії, сподіваючись, що це шлях до Індії.

У той час, як португальці шукали східний шлях до Індії, Христофор Колумб вирішив знайти його на заході. 3.08.1492 р. експедиція на чолі з Колумбом, підтримувана іспанськими королем Фердинандом і королевою Ізабеллою, вирушила з іспанського порту Палос. 12 жовтня Колумб досяг Американського континенту (одного з групи Багамських о-вів, пізніше названого Сан-Сальвадор), помилково вважаючи його Азією. Тоді ж були відкриті о-ви Куба, Гаїті та ін. Згодом Колумб здійснив ще три подорожі до Америки (1493—1496, 1498—1500, 1502—1504 рр.), під час яких було відкрито частину малих Антільських о-вів, Пуерто-Ріко, Ямайку, Тринідад та ін.

Відкриття Колумбом Америки (останнім часом історики вживають замість терміна «відкриття Америки» також термін «зустріч культур») змусило португальців активізувати пошуки східного шляху до Індії. Влітку 1497 р. з Лісабона вирушила нова експедиція, очолювана Васко да Гамою. Обігнувши Африканський континент з півдня, він спрямував кораблі вздовж східного узбережжя Африки, дістався Мозамбіку, а 20.05.1498 р. досяг індійського міста Калікут (нині Калькутта). Так було відкрито морський шлях до Індії. Продовжуючи морські експедиції, португальці в 1500 р. відкрили узбережжя Бразилії, у 1516 р. досягли берегів Китаю, а в 1542 р. — Японії.

В Іспанії після смерті Колумба (1506 р.) тривали морські експедиції. Амеріго Веспуччі висунув гіпотезу, що Колумб відкрив не Індію, а новий континент, який і було названо іменем Веспуччі (Америка). Прагнучи прокласти західний шлях до Азіатського континенту, експедиція іспанців на чолі з Фернаном Магелланом у 1519—1522 рр. здійснила першу навколосвітню морську подорож (з Іспанії через Атлантичний океан до південного краю Америки, далі через Тихий океан до Філіппінських о-вів), яка підтвердила гіпоте-

зу Веспуччі, а також стала одним із доказів, що Земля має форму кулі. У XVI—першій пол. XVII ст. іспанці проникли на території центрально- і південноамериканських держав (майя, ацтеків, інків). Шукаючи багатства, вони здійснювали важливі географічні відкриття. У тихоокеанських експедиціях іспанці відкрили Соломонові о-ви (1568 р.), Південну Полінезію (1595 р.), Меланезію (1605 р.).

У 1497—1498 рр. англійські мореплавці досягли північно-східного узбережжя Північної Америки, відкривши о-ви Ньюфаундленд і Лабрадор. Вони заснували колонію на узбережжі Північної Америки, захопили Гвіану, Бермудські острови, Ямайку, частину Антільських островів. У 1535 р. французький мореплавець Жак Картьє висадився на північних землях Американського континенту, названих Новою Францією (узбережжя сучасної Канади). Наприк. XVI — на поч. XVII ст. на шлях нових колоніальних загарбань стала Голландія. Голландці оселилися на островах Малайського архіпелагу, відкрили західне і східне узбережжя Австралії, Нову Зеландію, острови Фіджі й Тонго.

В. г. в. мали епохальне значення для розвитку Європи: виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими континентами, відбулося переміщення торгових шляхів і центрів, почалося формування світового ринку, відбулася т. зв. революція цін, виникла колоніальна система.

С. Пивовар

ВЕТО (від лат. veto — забороняю) — право глави держави (монарха або президента республіки) заборонити або припинити введення в дію законопроекту, прийнятого законодавчим органом. В Стародавньому Римі право В. належало народним трибунам, які могли застосувати його щодо актів, які видавали римські консули. В Польщі XVII—XVIII ст. цим терміном з епітетом liberum (liberum veto — вільне вето) визначалося право кожного члена сейму накласти заборону на будь-який законодавчий акт.

В. буває абсолютне (безумовне) і умовне (обмежене, суспензивне). А б с о л ю т н е В. означає, що глава держави має право відмовити в затвердженні ухваленого *парламентом* законопроекту безумовно; у м о в н е В. — також право глави держави відмовити в затвердженні законопроекту, однак за відповідних умов (напр., після повторного ухвалення парламентом або кваліфікованою більшістю голосів) законопроект набуває чинності.

В. Гусєв

ВИБОРИ — форма здійснення *виборчого права.* Процес, внаслідок якого певна спільність людей (громадяни держави, жителі міста, району, села, члени партії, профспілки тощо) шляхом голосування формує державний орган, керівний орган партії, громадської організації, обирає депутатів, суддів.

В. були відомі вже за часів первіснообщинного ладу, де на загальних зборах *роду* чи *племені* обиралися старшини та вожді. З часом

ця процедура ускладнилася. Наприк. XVIII ст. було розроблено класичну теорію В., основна ідея якої полягає у визнанні того, що *суверенітет* невід'ємно належить *народові*, який є джерелом будь-якої влади. В. розглядаються як передання влади від виборців тим, кого вони обирають, делегування народом владних повноважень своїм представникам.

ВИБОРЧА СИСТЕМА — сукупність нормативів, що визначають організацію і порядок *виборів* до представницьких органів держави, виборчі права громадян. Відповідно до ознак класифікації виборчих технологій розрізняють три типи В. с: мажоритарну, пропорційну та змішану.

Існує три види мажоритарної системи: одномандатна, багатомандатна і преференційна. За одномандатної мажоритарної системи територія, на якій мають відбутися вибори, поділяється на округи, від кожного з яких обирається один депутат, який одержав відносну більшість голосів. Ця система діє в більшості держав, що постали на території колишнього СРСР, під час парламентських виборів у США, Великій Британії, Канаді, Новій Зеландії, ПАР, Австралії, Франції. За багатомандатною мажоритарною системою кожний виборець має стільки голосів, скільки депутатів потрібно обрати від округу. Так обирають депутатів місцевих органів у Великій Британії, Новій Зеландії. Відповідно до преференційної мажоритарної системи виборець розставляє у бюлетені кандидатів за власною оцінкою. Якщо ніхто з кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів, зі списку вилучається останній за кількістю зібраних «перших» місць. Так повторюється, допоки потрібна кількість кандидатів набере абсолютну більшість голосів. Застосовується дуже рідко.

Пропорційна система передбачає розподіл депутатських мандатів пропорційно кількості голосів, здобутих кожною партією у багатомандатних виборчих округах. При цьому кількість мандатів від певного виборчого округу також визначається пропорційно до кількості населення країни. Виборець голосує передусім за певну політичну партію, репрезентовану списком кандидатів. У деяких В. с. пропорційного типу імена обраних депутатів визначає сама партія. У багатьох країнах виборець може зазначити в списку кандидатів партії, яким віддає перевагу. Такі виборчі системи поширені у країнах з давніми парламентськими традиціями (Італії, Данії, Люксембурзі).

Змішана система грунтується на поєднанні елементів пропорційної та мажоритарної В. с, коли половина депутатів обирається прямим голосуванням за кожного, а друга — за списками, що їх подали партії. Причому використовується кваліфікаційний бар'єр для блокування партій, які одержали менше п'яти відсотків

голосів виборців. Класичним прикладом цієї системи є В. с. Німеччини.

ВИБОРЧЕ ПРАВО — 1. Сукупність правових норм, що регулюють порядок виборів до представницьких органів держави. 2. Право громадян обирати (активне В.п.) і бути обраними (пасивне В. п.) до представницьких органів. У демократичних країнах принципи В. п. закріплено в конституціях, якими визнано, що вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого В. п. шляхом таємного голосування.

Принцип загальності виборів означає, що всі громадяни, які на день виборів досягай певного віку, мають право голосу. Цього права позбавляються лише ті, кого в судовому порядку визнано недієздатними. У більшості держав, зокрема і в Україні, віковий ценз становить 18 років.

Ценз осілості передбачає надання громадянам права голосу лише за умови їх постійного проживання у країні або на її території протягом певного строку.

Пряме В. п означає, що громадяни, які беруть участь у виборах, віддають свої голоси безпосередньо «за» чи «проти» кандидата на виборчу посаду. Проводяться і непрямі (багатоступеневі) вибори, їх призначають, напр., для обрання президента США. Непрямими двоступеневими виборами у деяких країнах обираються верхні палати парламентів. У Китаї — Всекитайські збори народних представників (парламент) обираються триступеневими виборами.

Принцип таємності голосування передбачає недопущення будь-якого нагляду і контролю за волевиявленням виборців. У первісних демократіях вибори проводилися відкрито (піднесенням руки, вигуком тощо). Форми таємного голосування у давнину: опускання в амфору камінців різного кольору (світлий «за», темний «проти»), написання на черепках імені кандидата, за якого подається голос тощо. У сучасному світі таємне голосування здійснюється опусканням в урну бюлетенів. Останнім часом набуває поширення голосування за допомогою спеціальних комп'ютерних систем.

Рівність В. п. означає, що кожний із виборців має однакову кількість голосів (один виборець — один голос).

В. Дрожжин

ВИКЛИК — ВІДПОВІДЬ — поняття, запроваджені А. Дж. Тойнбі для позначення однієї з визначальних характеристик ритму існування цивілізацій. Перебіг цивілізаційних процесів і проходження *цивілізацією* основних етапів її життєвого кола (виникнення, зростання, злам, деградація, розклад) підлягають законові В.—в., відповідно до якого кожен крок поступу цивілізації постає як адекватна відповідь на виклик довкілля — природного для перших, батьківських цивілізацій; природного та соціального — для наступних.

Ці виклики зумовлені дією найрізноманітніших чинників природно-історичного середовища, серед яких Тойнбі відзначає, зокрема, «стимул» країни із суворими умовами життя, «стимул» нової незайманої землі, «стимул» несподіваного удару з боку зовнішнього ворога, «стимул» несприятливого соціального статусу (напр. рабства). Однак той чи той виклик утворюється, здебільшого, не поодиноким чинником, а комбінацією кількох, тому це не якась єдина сутність, а відношення. При цьому сам Тойнбі схильний тлумачити це відношення не лише як взаємодію неживих сил, на зразок «Інь» і «Ян», а й як «зіткнення між двома надлюдськими особистостями» міфологічного чи релігійного типу. Загалом значення виклику як зовнішньої спонуки полягає в тому, щоб перетворити внутрішній творчий імпульс на постійний рушій, що сприяє реалізації потенційно можливих творчих варіацій.

Виклик провокує зростання відповідного суспільства (цивілізації). Брак викликів, надто сприятливі умови, а отже, брак стимулів до зростання розвитку спричинюють зворотний рух. І навпаки, якщо виклик занадто потужний і масштабний, то виключається сама можливість належної відповіді суспільства на нього. Тому адекватна відповідь — як під час генези, так і в ході існування цивілізації — на виклик *історичної ситуації,* що охоплює комплекс природних і соціальних чинників, зумовлена своєрідним законом «золотої середини»: виклик не повинен бути ні заслабким, оскільки тоді не спричинить достатньо помітної й активної відповіді, ані занадто потужним, бо це може або припинити народження цивілізації, або перетяти шлях її існуванню на тому чи тому етапі.

Підґрунтя для адекватної відповіді закладає діяльність творчої меншості, що продукує нові конструктивні ідеї історичних перетворень, відповідних викликові. Сама відповідь здійснюється в ході засвоєння, через мімезис цих цілей і втіленням їх у життя пасивнішою більшістю. Зростання цивілізації триває, доки вона спроможна давати адекватні відповіді дедалі новим викликам середовища, а ця спроможність залежить від здатності творчої меншості продукувати запитані ідеї. Втративши цю здатність, меншість із творчої стає панівною, владарюючою завдяки вже не авторитетові, а примусу, матеріальним інструментам влади, передусім — силі зброї.

Таке перетворення панівної еліти зумовлене поступовим погіршенням складу спільноти людей з високими обдаруваннями, досягненнями й моральним авторитетом мірою її трансформації в замкнуту самовідтворювану касту, а також тим, що внутрішнє виродження духовної еліти призводить до переходу влади від людей творчих до владних і авторитетних. Це зумовлює дедалі ширше усвідомлення несправедливості існуючого ладу і «розкол духу». Творчі люди, втративши провідне становище, втрачають інтерес до цілеспрямо-

ваного перетворення суспільної реальності, зосереджують свої духовні потенції поза нею. На полюсі, протилежному панівній меншості, пасивна більшість перетворюється на «внутрішній пролетаріат» — прошарок людей, не здатних до суспільно корисної діяльності, яким властивий паразитичний спосіб життя і водночас готовність до збурень при невиконанні їхніх вимог «хліба й видовищ». За кордонами виникає «пролетаріат зовнішній» — молодші народи, що відстають від надломленої цивілізації за рівнем розвитку. За таких умов стає дедалі важче, а то й неможливо, давати потрібну відповідь. У суспільстві виникають, нагромаджуються і загострюються різні аномалії, що призводить до надлому цивілізації, а в перспективі — до загибелі.

Однак втрата цивілізацією здатності до відповіді на виклики історичної ситуації не є, за Тойнбі, наперед визначеною й остаточною; ця здатність може релаксуватися й за умов надлому та занепаду раціональною політикою правлячого класу, етерифікацією й духовним єднанням шляхом утворення (на основі об'єднання світових культів) вселенської релігії та залучення до неї в контексті майбутньої всесвітньої цивілізації.

І. Бойченко

ВИПАДКОВІСТЬ В ІСТОРІЇ — питання про співвідношення випадковості й необхідності в історії постає лише з визнанням того, що в історії діють не лише боги, а й люди. Практика античного *полісу* переконувала греків у всесиллі людського розуму, його природній здатності доцільно підпорядковувати вчинки і обов'язково досягати поставленої мети. Водночас визнавалася наявність фатальних сил, які можуть непередбачено деформувати результати дії людей; ці сили непідвладні навіть богам.

Таким чином, необхідність розглядалась як така, що реалізується на рівні індивіда, його свідомої цілеспрямованої дії, а випадковість, зловмисна і фатальна, виявляла себе на надіндивідному, недосяжному для людського розуміння рівні.

Для християнської свідомості індивідна *діяльність* — обмежена й випадкова, але є якесь надлюдське благо — розумна сила, що здатна надати вищого сенсу індивідним діям і використати їх для здійснення настанов, що виходять за межі людського осягнення. Засобами одкровення і розчинення в Богові дії людини можуть збігтися з божественним планом, і тоді вона стає творцем *історії,* святою, знаряддям божественного промислу.

За доби *Відродження* дії вільного члена міської комуни виявляються раціонально конструктивними на індивідному рівні. Випадок тепер постає як *фортуна,* яку можна «впіймати» і завдяки цьому досягти успіху в своїй діяльності. Всезагальне, надіндивідне втрачає надлюдський характер і постає як продукт кооперування індивідних зусиль. На відміну від випадковості необхідність у такому

світогляді постає передусім як гармонійний досконалий порядок, встановлений людьми шляхом свідомого добровільного відчуження певних особистих прерогатив на користь центрального органу. Особиста ініціатива — шлях до осягнення наданих фортуною випадкових можливостей. Отже, випадковість — це більш або менш сприятливі кон'юнктурні обставини, що однаково доступні членам *громадянського суспільства.*

Механістична філософія XVII—XVIII ст. знову принципово розводить сфери закономірного й випадкового. Абсолютно позбавлений пристрасності механізм природи протиставляється суспільному життю, де панують пристрасті. Ідеал необхідності — математично зафіксована залежність між кількісними змінними. Індивідні дії окремих суб'єктів, спрямовані в різних напрямах, зіштовхуючись, стають випадковими, хаотичними. Цей стихійний процес і спрямовує до певної вищої мети «невидима рука», що встановлює «природний порядок». Втручатися в дії цієї «невидимої руки» зайве і навіть небезпечно, оскільки можна зруйнувати її тонкий механізм. Таким чином, випадковість — сфера корисливих індивідних дій, а необхідність — сфера дії «невидимої руки», що долає обмеженість індивідних зусиль і забезпечує загальний позитивний наслідок у суспільному житті. Утверджується погляд, що необхідність є формою вияву загальних історичних процесів, які реалізують загальний план чи особливий сенс історії. Випадковість є передумовою вільної індивідної дії, що передбачає вибір варіантів, тобто право не бути абсолютно детермінованою хитрощами світового розуму.

Сучасна західна філософія виходить з існування непередбачених випадковостей на рівні загальноісторичних перспектив — причому і внаслідок дії окремих індивідів технічно складного й небезпечного для життя сучасного суспільства. Досвід сучасної синергетики дає змогу з нових позицій поглянути на характер переломних періодів історичного розвитку, де діють нелінійні процеси, де ідея випадковості як форми не лише вияву, а й прямого доповнення необхідності набуває нового звучання.

М. Бойченко

ВИРОБНИЦТВО, ВИРОБНИЦТВО СУСПІЛЬНЕ — процес, за допомогою якого люди *(суспільство),* використовуючи речовини й сили природи, суспільні відносини і соціальні ресурси, духовні багатства індивідів та їхні здібності, відтворюють власне і суспільне життя. Це відтворення здійснюється шляхом вироблення необхідних продуктів у вигляді матеріальних засобів виробництва і предметів споживання, нових форм суспільних відносин, духовних продуктів та інформації, нових індивідів та їх суспільних якостей. В. с. існує на всіх щаблях розвитку людського суспільства, властиве всім історичним епохам. Люди, які створюють матеріальні й духовні блага, нові форми суспільних відносин та нових індивідів, неминуче

вступають у певні зв'язки і відносини для здійснення спільної *діяльності.* Відношення людей до природи, суспільства, духу, людини здійснюється тільки через ці суспільні зв'язки. Тому виробництво завжди і в усіх своїх виявах є суспільним.

В. с. — система, утворена чотирма видами виробництва — матеріальним виробництвом, виробництвом форм спілкування (суспільного життя), духовним виробництвом, виробництвом людини (власного життя). Види В. с. перебувають у постійній взаємодії, перебіг якої визначається законом суспільно-історичної виробничої домінанти (В. Косолапов, В. Хмелько). Мірою розвитку людства переважного значення набуває то один, то інший вид В.с, висуваючись на передній план суспільного життя і надаючи характеристикам інших видів виробництва відтінків, притаманних йому. Це позначається не лише на особливостях В. с. певної історичної епохи, а й на формах його теоретичного пізнання.

Під впливом здобутків європейського мануфактурного виробництва XVI—XVIII ст., індустріального виробництва кінця XVIII — першої пол. XX ст. у філософії, *історії,* соціології, *історіографії* набуло великого поширення ототожнення В. с. з матеріальним виробництвом. Найбільшою мірою це властиво марксизмові, який тлумачить В. с. переважно як процес створення матеріальних благ, необхідних для існування й розвитку суспільства та історії, як основну їх рушійну силу. Виокремлення на цьому грунті зі всієї суми суспільних економічних виробничих відносин як провідних у суспільно-історичному плані стало наріжним каменем марксистської історіографії. Матеріальні виробничі відносини розглядаються тут як об'єктивний критерій для відмежування однієї історичної епохи від іншої, нижчого ступеня суспільного розвитку від вищого, для виокремлення загального, такого, що повторюється в історії різних країн і народів, які перебувають на одному щаблі суспільного розвитку, тобто для виокремлення конкретно-історичних типів суспільства — суспільно-економічних формацій. Не менш сильною є абсолютизація матеріального виробництва в теоріях «технологічного детермінізму» та «індустріального суспільства» (Т. Веблен, А. Берл, Дж. К. Голбрейт, Д. Белл та ін.). В історіографічній методології цій абсолютизації відповідає вельми поширена методологія реконструкції та оцінки минулого, періодизація історії, визначення її рушійних сил і законів розвитку за рівнем самого лише матеріального виробництва, матеріально-виробничих технологій та матеріальної культури давніх часів.

Визнання провідного історичного значення духовно-виробничої домінанти В. с. знайшло відображення в абсолютизації філософсько-історичною та історичною думкою духа, духовної активності, духовного життя. Це явище бере початок у Давній Греції та Іудеї, зміцнюється схоластикою середніх віків, розвивається у філософ-

ських ученнях Гегеля і Канта, гегельянців, неогегельянців, кантіанців, неокантіанців, набуває сучасного оформлення в теоріях «абсолютного історизму» (Р. Холдейн, Р. Коллінгвуд), «етико-політичної школи» в історіографії (працях Б. Кроче, В. Віндельбанда, Г. Ріккерта, В. Дільтея, А. та М. Веберів, Г. Парсонса та ін.). У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебер блискуче довів, що європейський *капіталізм* зобов'язаний своєю появою духовним, релігійним та етичним чинникам суспільного життя не меншою мірою, ніж економічним та технічним. На сучасному етапі визначального впливу на розуміння сутності й ролі В. с. в історичному процесі набувають теорії *інформаційного суспільства.*
Визнання провідної історичної ролі особистості й виробництва власного життя тісно пов'язане з аналізом матеріального і духовного життя сучасного людства. Реакцією на абсолютизацію матеріально-виробничого аспекту В. с. і відповідний йому позитивістський еволюціонізм та історизм стали вчення А. Бергсона та А. Дж. Тойнбі про «творчу меншину» суспільства як рушійну силу історичного розвитку. Ще глибшого гуманістичного значення історії та її закономірностям надає екзистенціалізм (Л. Шестов, М. Бердяев, М. Гайдеггер, М. Бубер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, Г. Марсель, А. Камю та ін.).

Урахування всіх чотирьох аспектів В. с. нині покладено в основу науково виваженої і плідної методології періодизації історичного процесу, з'ясування рушійних сил і законів історії, сенсу і перспектив історичного розвитку. Багатоаспектне бачення природи В. с. дає змогу подолати крайнощі вульгарно-економічних та технократичних, об'єктивно- і суб'єктивно-ідеалістичних уявлень про історію.

В. Рябенко

ВІДРОДЖЕННЯ (РЕНЕСАНС) (франц. Renaissance, від лат. renascor — відроджуюся) — період у культурному та ідейному розвитку країн Західної й Центральної Європи (в Італії — XIV—XVI ст., в інших країнах — кінець XV—XVI ст.), що є перехідним від середньовічної культури до культури нового часу. Характерні риси культури В., антифеодальної за своєю суттю: світський характер, гуманістичне світосприймання, звернення до культурної спадщини античності, її нібито «відродження» (звідси назва). Витоки гуманістичної культури бачимо у творчості великого італійського поета Данте, художника Джотто та ін. Творчість діячів В. перейнята вірою в необмежені можливості людини, її волю та розум. У мистецтві В. утверджується ідеал гармонійної творчої особистості, людина постає як початок буття, відкидаються католицька схоластика та аскетизм. В архітектурі головну роль відіграють світські споруди — палаци, міські будинки. їх прикрашають аркові галереї, колонади, куполи. Архітектори Д. Браманте, А. Палладіо в Італії, П. Леско, Ф. Делорм у Франції надавали своїм творінням величі й гармонійності.

Художники Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Тиціан в Італії, Ян ван Ейк, П. Брейгель Старший у Нідерландах, А. Дюрер, Г. Гольбейн Молодший у Німеччині, Ж. Фуке, Ж. Гужон, Ф. Клуе у Франції оволоділи мистецтвом художнього відображення усього багатства дійсності. Видатними представниками В. в літературі були такі митці: італійського — Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, М. Банделло, німецького — Й. Рейхлін, У. фон Гуттен, французького — П. де Ронсар, Ф. Рабле; іспанського — М. Сервантес, англійського — Е. Спенсер, В. Шекспір та ін. В музиці розвивається вокальна та інструментальна поліфонія, з'являються нові жанри: сольна пісня, кантата, ораторія та опера.

У добу В. були поширені філософські ідеї неоплатонізму (М. Фічіно) та пантеїзму (Дж. Бруно), було здійснено великі наукові відкриття в галузі географії (див: *Великі географічні відкриття),* астрономії (розробка Коперником геліоцентричної системи світу), анатомії (А. Везалій). Ідеї В. об'єктивно відбивали потреби буржуазного суспільства, що народжувалося.

/. Іванцова

ВІДЧУЖЕННЯ — поняття, що характеризує 1) процес і результат перетворення продуктів людської діяльності (як матеріальних, так і духовних), властивостей, якостей і прагнень людей на щось незалежне від них, таке, що панує над ними; 2) перетворення будь-яких явищ і відносин на дещо інше, ніж вони є самі по собі, спотворення у свідомості людей їхніх реальних життєвих відносин.

Вперше В. постає спеціальним предметом дослідження у представників французького (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та ін.) та німецького (Й. В. Гете, Ф. Шіллер) *Просвітництва.* Ідея В. виражає об'єктивний характер невідповідності й напруженого проблемного відношення між людиною і *суспільством,* індивідом і *державою,* цілями й засобами їх досягнення. Феномен В. може виникнути у відносинах будь-якого історичного й суспільного суб'єкта з його функціями, роллю, цілями, формами реальності й мислення.

Проблема В. розроблялась активно у німецькій класичній філософії. У Й. Г. Фіхте покладання чистим «Я» предмета (не-Я) постає як В. Найповніше в німецькій класичній філософії ідею В. розвинув Гегель, для якого весь об'єктивний світ — це «відчужений дух». Завдання розвитку, відповідно до концепції Гегеля, полягає в тому, щоб зняти В. у процесі пізнання. Л. Фейербах вбачав причини виникнення релігії у В. людської сутності. В центрі уваги К. Маркса була проблема всіх інших форм В., зокрема ідеологічних і духовних.

У сучасних філософії й соціології В. характеризується як фатально неминуче явище, що випливає як із самої людської природи, так і з умов її історичного життя. Наслідком цього стану є трагізм історії, якому приділяє значну увагу екзистенціалізм.

Досягнення свободи, подолання відчужених форм життя, на думку екзистенціалістів, полягає в тому, що людина не повинна виступати як предмет, який формується під впливом природної та соціальної необхідності, потрібно, щоб вона постійно «вибирала» саму себе, формувала себе кожною дією і вчинком і тим самим брала на себе відповідальність за все, що відбувається не тільки в її житті, а й в історії людства загалом.

В. Багінський

ВІЙНА — надзвичайний стан, до якого спонукають націю, державу чи світову спільноту міждержавні суперечності, що нагромадились на попередніх етапах суспільного розвитку. Крайнє загострення цих суперечностей, що не могли бути розв'язані іншими методами (політичними, дипломатичними, економічними) призводить до застосування зброї.

Війни поділяються на світові, міжетнічні, регіональні, національно-визвольні, локальні, громадянські та ін. Розрізняють війни загарбницькі та визвольні. Загарбницька В. — це захоплення чужих земель, підкорення і пограбування незалежних, суверенних держав і народів. Визвольна В. — це захист народом своєї споконвічної території, своїх матеріальних і духовних надбань, національних традицій.

Війни, незалежно від їх характеру, справляють згубний вплив на поступальний розвиток людства — ламаються міждержавні кордони, руйнуються економічні ресурси держав, знищується людський потенціал нації, відбувається духовне зубожіння цілих народів. Найбільш жорстокими й спустошливими в історії людства були перша та друга світові війни.

В. Мусієнко

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ — 1. Процес розвитку військової справи з найдавніших часів до наших днів. 2. Наука, що вивчає війни і збройні сили минулого. В. і. є складовою частиною історичної науки, безпосередньо пов'язана з військовою наукою, для якої служить базою розвитку. Спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики й термінологію. Отже, В. і. має міждисциплінарний характер.

Складовими частинами (розділами) В.і. є історія воєн (див. *Війна*), історія військового будівництва, історія видів збройних сил і родів військ, історія воєнного мистецтва, а також допоміжні військово-історичні дисципліни (найбільш розроблені — військова історіографія та військово-історичне джерелознавство).

Прикладне значення В. і., як і історії загалом, полягає в поясненні явищ і процесів сучасності з урахуванням їх глибинних, прихованих у минулому причин, виявленні під новими формами стійких тенденцій. Водночас В. і. є дещо ближчою до нагальних життєвих проблем. Без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування

військової доктрини *держави,* основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно-державні інтереси.

Досвід всесвітньої В. і., вивчення кращих зразків воєнного мистецтва з метою розвитку оперативно-тактичного мислення і навичок організації операції (бою) відіграють значну роль у підготовці командних кадрів вищої ланки. Величезне значення має врахування військово-історичного досвіду у плануванні війни як сукупності специфічних сфер діяльності, в т. ч. й боротьби невійськовими (психологічними, дипломатичними, економічними та ін.) засобами, які глибоко вкорінені в минулому, не зазнають швидких і різких змін, як суто військово-технічні. Розробки військово-історичної науки використовуються у морально-психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово-патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, для відповідного ідеологічного впливу на населення країни. В. і. є однією з найважливіших складових державницької ідеології.

О. Божко

ВІКІНГИ — учасники морських торговельно-загарбницьких і завойовницьких походів кінця VIII — серед. XI ст. На Русі їх називали варягами, в Західній Європі — норманами. В XI ст. загарбали Північно-Східну Англію, в X ст. — Північну Францію (Нормандія). Досягли Північної Америки.

А. Слюсаренко

ВІРА — термін для позначення особливого екзистенційного, духовного акту людської життєдіяльності, який не визначається лише практичними, емпіричними чи теоретичними засадами його своєрідності, змісту, основ і критеріїв; одна з найважливіших специфічних здатностей людини сприймати належне як суще, бажане як дійсне, майбутнє як сучасне; приймати не підтверджені соціально-історичним, індивідуальним практичним або пізнавальним досвідом, не обґрунтовані емпіричними, експериментальними чи логічними засобами знання, цінності, норми та ідеали як істинні, автентичні характеристики об'єктивної реальності; умова і складова адекватного вираження людських світовідношень, надій і сподівань; одна з наріжних світоглядних категорій.

Розглянута в онтологічному аспекті, В. сягає своїм корінням у підґрунтя свідомої діяльності людини, не обмежуючись поняттями її здорового глузду, раціональними знаннями і сферою логічного мислення, постає як їх глибинна передумова, основа, джерело і рушій.

В. є обов'язковою передумовою і складовою усіх галузей людської *діяльності,* спілкування і пізнання на всіх рівнях і в усьому обширі відносин між людьми. Однак у моменти, вирішальні для суб'єкта, альтернативні, пограничні, визначальні періоди на його життєвому шляху В. набуває виняткового значення. Стосовно релігії термін «В.» в широкому розумінні означає «віру, в яку вірять», тобто

те саме, що й віровчення, центральна світоглядна позиція, тобто система релігійних поглядів, яких дотримується та чи та людина; у вужчому — вища, протиставлена розумові духовна потенція людини (В., за допомогою якої вірять), або — як не заснована раціонально впевненість у реальному існуванні різноманітних надприродних істот. Втім, досить поширене ототожнення релігійної В. з В. як такою є все ж некоректним. Одне з чільних місць В. посідає і в філософії екзистенціалізму. Вже сам термін «екзистенція» — «буття — поміж» — фіксує, з одного боку, переломну ситуацію вибору, з іншого — необхідність розв'язання проблеми вибору. До найнеобхідніших засобів розв'язання екзистенційної, граничної ситуації і належить В. Проте і в цьому разі вона має свій певний, хай навіть і вельми широкий, інтервал дійової застосовуваності.

У царині теорії пізнання та методології науки, в тому числі історичної, В. постає передусім як така форма сприйняття знань, норм, форм, засобів, методів наукової діяльності, коли все це приймається безпосередньо, без раціональних доведень чи підтверджень досвідного характеру. В сучасній філософії науки В. як відданість чи прихильність вчених до певних засновків щодо пізнання визнається важливим чинником конституювання й функціонування наукових спільнот, збереження й розвитку пізнавальних традицій, ефективності дослідницьких програм. Осягнення історичної реальності, зазвичай відокремленої від ученого чималими відтинками часу і неприступної для безпосереднього контакту, включає В. до процесу осмислення та до вже отриманих пізнавальних результатів як неодмінну й вельми істотну складову. Особлива значущість В. в багатому арсеналі засобів осягнення історичного процесу значною мірою зумовлюється тим, що *історія* — це, по суті, неперервний стан нестійкої динамічної рівноваги найрозмаїтіших індивідуальних і суспільних сил, соціальних і політичних систем, зламів епох, стадій переходу ситуацій невизначеності та вибору. Саме за таких обставин і в процесі їх пізнання В. відіграє першорядну роль.

/. Бойченко

ВІРОТЕРПИМІСТЬ — категорія для позначення права кожного громадянина вільно сповідати і пропагувати своє віровчення, переходити з однієї *віри* в іншу відповідно до особистих переконань і совісті, користуватися всіма громадянськими та політичними правами, незалежно від своїх релігійних переконань. Цей принцип, що був проголошений США під час затвердження конституції країни, згодом, в 1789 р. — Національними зборами Франції, остаточно було прийнято у Великій Британії в 1864 р. В. є однією з ознак цивілізованості держави.

В. Гусєв

ВЛАДА — здатність і можливість втілювати свою волю, справляти визначальний вплив на *діяльність,* поведінку і загалом долю інших

людей за допомогою авторитету, права, шляхом насилля (державна, економічна, політична, сімейна); центральна, організаційна та регулятивно-контрольна засада політики; одна з найвагоміших та найдавніших проблем суспільно-політичного знання; проблема культури суспільства й життя конкретної людини. Політичні сили, які приходять до В., починають формувати її за своїми уявленнями. Отже, політика та В. пов'язані зворотною причинно-наслідковою залежністю.

Серед універсальних характеристик В. виокремлюють: її всезагальність (функціонування в усіх сферах суспільних відносин та політичних процесах), можливість зачіпати всі види людської діяльності, пов'язувати людей та суспільні угруповання й протиставляти їх.

Поняття В. виражає несиметричні відносини у суспільстві, насамперед панування і підпорядкування, які можна досліджувати як відношення суб'єкта й об'єкта В., зокрема — вольового відношення суб'єкта до об'єкта цього відношення.

В історії науки поняття В. має свою дослідницьку традицію. Вчені орієнтувалися на створення можливості такої структурної реорганізації В., яка дала б змогу демократизувати її та підпорядкувати законові. Для цього пропонувався розподіл єдиної В. на кілька незалежних, але пов'язаних владних структур, що могли б співдіяти та контролювати одна одну. Перший подібний проект належить Дж. Локку, пізніше Ш. Монтеск'є створив теорію розподілу В. в її сучасному вигляді на законодавчу, виконавчу та судову. Ця схема доповнюється ще одним суб'єктом найвищої В., який виступає як координатор та арбітр у їх конфліктах (монарх, президент, керівництво правлячої партії).

М. Бойченко, Т. Кононенко

ВЛАСНІСТЬ — історично зумовлена суспільна форма привласнення матеріальних, соціальних і духовних благ, яка визначає суспільно-виробничі, тобто економічні й вольові, а отже і нормативно-правові відносини між людьми, соціальними групами та класами в процесі *виробництва* і суспільного співжиття. Відносини В. завжди складаються з двох шарів — відношень В. в їх юридичному вияві, як вольових відношень, і відношень власності в їх реальній формі, як виробничих відносин. Відносини В. покладені в основу виробничо-економічних відносин. На відміну від виробничо-технічних відносин, вони виражають відносини людей через їхні відносини до засобів і продуктів виробництва особистого та суспільного життя. Відносини В. стосуються всіх сфер економічного життя — виробництва, обміну, розподілу, споживання матеріальних і духовних благ і зумовлюють розподіл засобів виробництва та розподіл людей у структурі *суспільства.* Безпосередньо в процесі виробництва різні відносини В. знаходять різний вияв у способі поєднання виробб-

ника із засобами виробництва. Це визначає і характер відносин між людьми у процесі виробництва, і форми розподілу продукції.

Таким чином, виокремлення форми В. дає змогу виділити виробничі відносини суспільства як такі, що не залежать від свідомості й волі людей, тобто як об'єктивні. Виробничі відносини є тим об'єктивним критерієм, який дає змогу відокремити один ступінь суспільного розвитку від іншого, виділити загальне, таке, що повторюється в історії різних країн і народів, які перебувають на одному щаблі суспільного розвитку, тобто виокремити контретно-історичні типи суспільства — суспільно-економічні формації.

В. Рябенко

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» — державна політика надзвичайних заходів, запроваджених більшовицьким урядом Радянської Росії в період з 1918 по 1921 рр. Складалася з багатьох елементів: витискання з економіки капіталістичних відносин; зосередження промисловості і транспорту в руках *держави;* спроб перейти до соціалістичних і навіть комуністичних засад виробництва й розподілу; продрозкладки як основного методу забезпечення продовольчих потреб держави; заміни торгівлі державним розподілом за класовою ознакою; згортання товарно-грошових відносин, натуралізації господарських зв'язків і заробітної плати; загальної трудової повинності тощо. «В. к.» забезпечував переважно військові потреби, але загалом був неефективним і посилював деградацію економіки. Сприймаючи «В. к.» як здійснення цілеспрямованої програми соціалістичного перетворення суспільства, більшовики не відмовилися від нього й після завершення громадянської війни. Однак катастрофічний стан економіки призвів до масового невдоволення цією політикою, що спричинило виступи проти більшовицького режиму. Для збереження влади В. Ленін ініціював прийняття рішення (у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б)) про заміну продрозкладки продподатком, що означало перехід від «В. к.» до нової економічної політики (непу).

А. Слюсаренко

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ВПК) — сукупність державних, військових, промислових, наукових і політико-ідеологічних структур, пов'язаних між собою участю у виробництві зброї і воєнного спорядження, проведенні політики *мілітаризму.* За допомогою ВПК *держава* здійснює матеріально-технічне оснащення збройних сил, регулює масштаби структур і розміщення воєнного виробництва, забезпечує підготовку економіки та населення до військових дій. Термін «ВПК» уперше вжив президент США Д. Ейзенхауер у 1961 р.

Об'єднуючи великий економічний, військовий і науковий потенціал країни, ВПК впливає на її внутрішню і зовнішню політику. Поштовхом для створення й розвитку ВПК стала *«холодна війна»,* роз-

в'язана між Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом у другій пол. 40-х рр. XX ст.

З діяльністю ВПК органічно пов'язані мілітаризація економіки, загострення міжнародної напруженості, підготовка і проведення агресивних воєн, втручання у внутрішні справи суверенних держав. Найвищого ступеня ВПК досяг у США і СРСР у 70—80-х рр. В умовах капіталістичних країн ВПК об'єднує інтереси воєнно-промислових монополій і мілітаристських кіл державного апарату, власників військових підприємств, вищих військових і державних діячів, апарат мілітаризованої науки, політиків та ідеологів відповідних кіл. У країнах із соціалістичним устроєм ВПК утворює сукупність правлячих політичних партій, генералітету, державних установ, міністерств і підприємств оборонної промисловості.

ВПК негативно впливає на розвиток подій у світі — вдосконалення зброї, особливо масового знищення, її розповсюдження посилюють небезпеку регіональних конфліктів і спричинюють міжнародну напруженість.

Б. Гончар

ВОЛЯ СОЦІАЛЬНА — практична активність сукупності людей, свідомо чи несвідомо спрямованих до єдності поведінки, яка здатна до певного, очікуваного наслідку.

В. с. спрямована на макрооб'єкти (суспільство в цілому, політичні, соціальні, економічні, ідеологічні структури, соціальні інститути) для встановлення нового порядку в умовах суспільної дестабілізації, кризи або соціального конфлікту. В.с. має можливість виявлятися у безпосередній дії, у відмові від дії або у протидії; об'єднувальним її началом можуть бути свідоме цілепокладання, колективне безсвідоме, харизматичні якості вождя (лідера) та афективний стан. У критичних, граничних ситуаціях виявлення В.с. долає індивідуальний страх та відчай, що відтворюється або в героїчному пориві, або в безглуздому руйнуванні.

Легітимною формою В.с. є *держава,* яка через демократичні інститути, ідеологічні доктрини, фетишизацію цілей та персон, маніпуляцію тощо прагне колонізувати і спрямувати В.с. в межах існуючого порядку.

В. Багінський

ВОТУМ (лат. votum — бажання, воля) у праві — 1. Рішення колегії виборчого округу, *парламенту,* міжнародної конференції, прийняте голосуванням. В. довіри — схвалення парламентом діяльності уряду або окремих його членів; В. недовіри — несхвалення. У разі винесення В. недовіри уряд або окремі його члени, зазвичай, подають у відставку.

2. У широкому розумінні — голосування, система голосування, право голосування, напр.: плюральний В. — право одного виборця по-

давати два і більше голосів; сімейний В. — право голосування глави сім'ї за членів сім'ї тощо.

Ю. Слюсаренко

ВОТЧИНА — рід феодальної земельної власності (князівська, боярська, монастирська В.), що перебувала у спадковому володінні. З XVI—XVII ст. вотчини належали й дворянам, яким їх жалували великі князі, а пізніше — царі. Володіння В. пов'язувалося зі службою князеві або царю. В. можна було продати, обміняти, подарувати тощо (звідси князівська, жалувана, родова, куплена В.). Указом Петра І від 23.03.1714 р. В. була об'єднана з помістям в один нерухомий вид майна.

У Західній Європі В. відповідала сеньйорія. Одним з видів В. є фільварок, що був поширений на українських і білоруських землях, які входили до складу Польської держави.

В. Мордвінцев

Г

ГАЙДАМАКИ (від тур. haydamak — нападати) — учасники національно-визвольних рухів на Правобережній Україні в XVIII ст.; мали підтримку у селян, козаків Лівобережної України, внаслідок чого царизм придушував виступи Г. Найзначнішим було повстання Г. у 1768 р. (Коліївщина). Уперше Г. згадуються в історичних документах 1717 р. Під час національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. за історичними традиціями було створено Національні військові гайдамацькі формування (Червоні, Чорні гайдамаки та ін.).

А. Слюсаренко

ГАНДИЗМ — соціально-політична та релігійно-філософська доктрина, що стала ідеологією національно-визвольного руху Індії в період її боротьби за незалежність у 20—40-х рр. XX ст. Дістала назву за іменем засновника вчення, ідеолога та лідера індійського національно-визвольного руху М. К. Ганді (1869—1948 рр.). Найважливішими ознаками Г., які випливають з його тісного зв'язку з традиціями індійського суспільства (головним чином селянства), є його соціальний ідеал — сарводайя, тобто суспільство загального добробуту, та метод його досягнення — сатьяграха, тобто наполегливість в істині. Основні політичні принципи і характерні риси Г.: досягнення незалежності Індії мирними засобами, шляхом залучення до визвольного руху широких народних мас; об'єднання в боротьбі за незалежність індійців будь-якої релігії, національності, касти під керівництвом партії Індійського національного конгресу; утвердження можливості досягнення загального миру і врегулювання конфліктів шляхом арбітражу; ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, апеляція до релігійних почуттів народних мас. Стрижнем Г. став принцип ненасилля, сутність якого полягала у проведенні кампаній громадянської непокори, мітингів, демонстрацій, голодувань, харталів (припинення будь-якої ділової активності), відмові від співробітництва з англійськими колонізаторами — бойкотуванні колоніальних установ, навчальних закладів тощо.

Після досягнення Індією незалежності (1947 р.) серед послідовників Ганді спостерігалися істотні розбіжності щодо розуміння сутності Г., шляхів і методів його застосування для розв'язання актуальних проблем політичного, економічного і соціального розвитку Республіки Індії.

С. *Пивовар*

ГЕНЕАЛОГІЯ (грец. henealogia — родовід) — спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна, що вивчає історію походження родів і окремих осіб. Виникла внаслідок утилітарної потреби людей у відтворенні їхньої родинної історії для одержання певних пільг або спадщини.

У формуванні Г. як науки велику роль відіграла діяльність учених, спрямована на обгрунтування методики складання родинних розписів і таблиць. Цій справі російський юрист П. Хавський присвятив багатотомну працю «О наследстве завещательном, родственном и выморочном на основании всех российских законов, существовавших и доселе существующих по сему предмету» (М., Т. 1—5, 1817—1820). Характеризуючи спорідненість, він запровадив спеціальну термінологію, яка вживається в Г. і досі (лінії, ступені, коліна спорідненості). Учений виокремив такі лінії спорідненості: подружня, низхідна, висхідна, побічна. За низхідною лінією нащадки поділялися на кілька ступенів: 1 — діти, 2 — онуки, 3 — правнуки і т.д.; за висхідною лінією визначалися такі ступені: 1 — батько, мати, 2 — дід, баба, 3 — прадід, прабаба і т. д. Кожний ступінь поділяється на два коліна — чоловіче й жіноче.

В Україні Г. досліджувало багато істориків (О. Бодянський, М. Костомаров, П. Єфименко, А. Лазаревський, В. Липинський, М. Грушевський, В. Модзалевський та ін.). Значного розвитку Г. як наука набуває в Росії та Україні на поч. XX ст., коли з'явилися установи, що професійно вивчали проблеми Г.: Російське генеалогічне товариство (С.-Петербург, 1898), Історико-родословне товариство (Москва, 1905) та їх відділення на місцях. Створюються ґрунтовні праці. Так, Г. Власьєв доповнив російський родовід великим матеріалом про Чернігівських і Володимиро-Волинських князів («Потомство Рюрика», СПб, 1906—1907) і багатотомне дослідження «Малороссийский родословник» створив відомий український історик В. Модзалевський (К., 1908—1914, т 1—4).

В університетах було введено курс Г.

За радянської влади в Україні (як і загалом у Радянському Союзі) генеалогічні дослідження були згорнуті, виходили поодинокі праці, різною мірою пов'язані з її проблемами.

У 80-х рр. на хвилі гласності генеалогічні дослідження активізувалися. В 1989 р. відбулася І Всесоюзна конференція «Генеалогия: Источники. Проблемы. Методы исследования». Якісно новий етап у розвитку Г. в Україні відкрився після проголошення її незалежності. При Геральдичному товаристві України створено секцію Г., у Києві засновано Центр генеалогічних досліджень, у 1996р. проведено перші генеалогічні читання пам'яті В.Модзалевського.

Літ.: *Українська* генеалогія. Теорія, методологія, історія та практика: Матеріали перших генеалогічних читань пам'яті В. Модзалевського. — К., 1996.

Генеалогические исследования: Сб. статей. — М., 1994.
Нарвут А. Генеалогия Украины. — М., 1996. — Вып.1.
Савелов Л. Лекции по русской генеалогии. — М.,1994.
Родовід: Навч.-метод, посіб. / В. В. Толманов. — К., 2001.

Б. Корольов

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ — найвища станова представницька установа феодальної Франції XIV—XVIII ст., в якій були представлені: духівництво, *дворянство* та третій стан. Г.ш. скликалися для затвердження податків. З серед. XV ст. у зв'язку з переходом від станової монархії до абсолютної роль Г.ш. слабшає. Напередодні Французької буржуазної революції XVIII ст. Г.ш. оголосили себе Національними зборами.
У Нідерландах Г.ш. були скликані у 1463 р. В період революції вони становили центр буржуазно-дворянської опозиції, аз 1814 р. — парламент Нідерландського товариства.

Н. Папенко

ГЕНОТЕЇЗМ (від грец. hen — єдиний і theos — Бог) — визнання існування багатьох богів на чолі з одним — верховним (родоначальником, головним у пантеоні) Богом. Г. виник у Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Греції, Римі. Був властивий також дохристиянському пантеону Київської Русі (головний Бог — Перун). Елементи Г. наявні в японському синтоїзмі, різних течіях *буддизму* та в індуїзмі.

Л. Чекаль

ГЕНОЦИД (від грец. genos — рід і лат. caedere — вбивати) — сукупність дій, або політика, спрямовані цілковито або частково на винищення національної, етнічної, расової, релігійної або соціальної спільності людей. Здійснюється через убивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень або спричинення розумового розладу, навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення певної групи населення, запобігання народженню дітей тощо. Прикладом Г. може бути політика правлячих кіл США щодо корінного населення Америки — індіанців, винищення вірменської меншини в Туреччині наприк. XIX — на поч. XX ст. Г. органічно пов'язаний з *фашизмом* та аналогічними людиноненависницькими теоріями. Політика Г. притаманна тоталітарним режимам — гітлерівському в Німеччині, під час якого було знищено мільйони євреїв в окупованих країнах, правлінню «червоних кхмерів» у Камбоджі, сталінській диктатурі в СРСР (необгрунтовані репресії та депортації, штучний голодомор в Україні) та ін. Відповідальність за Г. встановлено статутами міжнародних військових трибуналів (Нюрнберзького й Токійського), а також Конвенцією ООН (1948 р.) «Про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього».

Б. Гончар

ГЕОПОЛІТИКА (від грец. ge — земля і politika — мистецтво управління державою) — соціально-політична концепція, що ґрунтується

на ідеї визначальної ролі географічного чинника в історії *суспільства* та вибудовує на її підставі програму внутрішніх і зовнішньополітичних дій. Поняття географічного чинника в концепціях Г. складається переважно з таких характеристик, зміст яких має досить широку екстраполяцію: природні умови (ландшафт, рельєф, грунт, клімат, характер їжі), просторове, історичне та географічне місцерозташування, розмір території та її символічна форма, наявність (або брак) корисних копалин, етнічний склад населення.

Методологічну основу Г. утворює географічний детермінізм, найвагоміші ідеї якого були висловлені Платоном та Арістотелем. В XVIII ст. географічний детермінізм дістав обгрунтування як філософсько-політологічний напрям у працях Ш. Монтеск'є. З серед. XIX ст. географічний детермінізм слугує обгрунтуванню вічності соціальної нерівності та виправданню колоніальної експансії.

Напередодні першої світової війни Г. виникає як самостійна політологічна концепція; німецький географ Ф. Ратцель розглядає держави як організми, що борються за «життєвий простір». Поняття Г. вперше вводить шведський державник Р. Челлен. У 1923—1927 рр. група вчених, яка гуртувалася навколо німецького журналу «Геополітика», проголошує Г. особливою наукою, відмінною від політичної географії. Керівники цієї групи К. Хаусгофер і Е. Обст поставили Г. на службу нацистській ідеології. Після другої світової війни Г. продовжує розроблятися в США, Канаді, ФРН (К. Шмітт, Г. Грімм, А. Хеттнер, А. Грабовський та ін.).

У 90-х рр. у країнах, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, ідеї Г. актуалізувалися через проблему геополітичного простору, геополітичних інтересів та цілей, які стали однією із форм самоусвідомлення національно-державної ідентичності.

В. Багінський

ГЕРМЕНЕВТИКА ІСТОРИЧНА (від грец. hermeneutikus — роз'яснюю, витлумачую) — досвід, мистецтво та наука про тлумачення історичних текстів, пам'яток, подій, вчинків, розуміння яких має принциповий характер для ціннісних та пізнавальних регуляцій людської життєдіяльності, відтворення реальної спадкоємності історичної самосвідомості індивідів, спільнот і суспільства в цілому. Г. і. як певний реальний досвід історичного самоусвідомлення людей починається з появою первісних історичних уявлень і монополізується в ідеологічній діяльності жерців, оракулів, проповідників, пророків, а отже, набуває сакраментального забарвлення. Попередня історія, як її витлумачують і розуміють пророки, стає, напр. в давньому Ізраїлі, складовою реального процесу соціальних інтеграцій у суспільстві, коли в історії вбачається певний сенс, доцільність для жителів Ізраїлю, їхніх учинків. Подібного роду сакраментальна традиція Г. і. була поширеною і, зокрема, знайшла своє місце у *християнстві.* В межах

мінімально сакралізованого, описового досвіду давньогрецької /V-*торіографії* Г. і. сприймається як мистецтво тлумачення смислу текстів чи подій. Панівний у середньовічній Європі християнський світогляд трансформує Г. і. в «релігійну екзегетику» — на перший план виходять розуміння та витлумачення вкладеної у священний текст, у сакраментальні вчинки Христа єдиної доктрини, єдиного канону. Істина одна, вона осягнута загальними зусиллями вчителів людства і закріплена в канонічній формі. Творче відношення до істини полягає не в намаганні відкрити нову істину, а в правдивому житті для істини, правильному тлумаченні священого слова. Тут Г. і. поєднується з літературною герменевтикою. Давній принцип витлумачення, відповідно до якого частина розуміється залежно від цілого, був виведений для застосовування до всеосяжної історичної дійсності, в цілісність якої входить окремий історичний документ.
Герменевтика як мистецтво правильного тлумачення письмових джерел не обмежується пропедевтичною функцією історичного пізнання, однак перекриває все поле діяльності історичного мислення. Всесвітня історія нагадує велику темну книгу, написану мовами минулого, яка є результатом сукупного витвору людського духу і текст якої потрібно зрозуміти. Секуляризація світогляду Нової доби змінює настанови — предметом стає не первозданність слова, його сакральний зміст, а неявно трансльований у ньому дух епохи, мотивації реальних людей, переживання ними історичних подій. Розуміння думок, мотивів, почуттів учасників реальних історичних подій, творців історичних пам'яток стає предметом Г. і. Суб'єкти історичної діяльності, неусвідомлювані ними переживання, які вони акумулюють у діях, творах, вчинках, і суб'єкт-інтерпретатор, який спонукає в ході тлумачення ці горизонти йому розкриватися — царина нової герменевтики, Г. і., що склалася в романтизмі кінця XVIII — поч. XIX ст. Шлейєрмахер припускає, напр., що інтерпретатор може краще зрозуміти переживання, які зумовили історичну появу твору, пам'ятки тощо, ніж їхній автор, ініціатор. Так Г. і. розширює обрій історичного розуміння. Нова хвиля посиленої уваги до Г. і. наприк. XIX — на поч. XX ст. спричинена намаганням обґрунтувати її як фундаментальну складову методології гуманітарних наук. Ця тенденція відбилася у творчості Л. Ранке, В. Дільтея, І. Г. Драйзена, графа Йорка. В контексті цієї парадигми Г. і. ключовим поняттям виступало «розуміння», яке характеризує попередню («апріорну») належність суб'єкта історичного пізнання до історії, до світу як чогось уже заздалегідь зрозумілого. Суб'єкт-інтерпретатор завжди опиняється в герменевтичному колі, де, перш ніж зрозуміти частину історичної реальності, потрібно вже розуміти ціле, а пізнання цілого передбачає, відповідно, осягнення частин. Суб'єкт історичного пізнання не може вийти з кола, він приречений у ньому бути, а тому суть історичного пізнання полягає не у виході з герменевтичного кола, а

в умінні здійснювати розуміння в межах цього кола. Методологія Г. і. передбачає, що суб'єкт історичного пізнання ніколи не може досягти розуміння іншої епохи шляхом «вживання» в неї, як і методом максимально днстанційованого описування її. Історичне розуміння реалізується щоразу внаслідок виявлення невиразного контексту, стосовно якого припускається вихід за смисловий горизонт історичного об'єкта розуміння і водночас за межі вихідної позиції суб'єкта пізнання, зміщення його горизонту. Адже увійти в горизонт, смисловий контекст історичного об'єкта можна лише завдяки виходу за його межі. Однак подібний крок є виходом за межі певного фрагмента історичної реальності, що стала об'єктом, і новим входженням та виявленням історії як «цілого» в умовах пізнавальної діяльності. Подібне бачення Г. і. знаходить філософське обґрунтування (у працях Г.-Г. Гадамера, Е. Бетті та ін.).

А. Лой

ГЕТТО (італ. ghetto, від давньоєвр. get — відокремлення) — термін для позначення відокремленої території, частини міста, заселеної членами релігійної або етнічної меншини. Вперше слово Г. було вжито у 1516 р. щодо єврейського кварталу у Венеції. Пізніше так називали ізольовані території проживання євреїв по всій Європі. Слід зауважити, що єврейські квартали існували ще за часів *античності* у містах на території сучасної Європи та Середнього Сходу, куди євреї проникали з *Палестини.*

Із зміцненням *християнства* як офіційної релігії Римської імперії за часів імператорів Константина та Юстиніана євреїв почали переслідувати. Починаючи з XIII ст., були запроваджені сегрегаційні закони, які періодично підтверджувалися аж до XVIII ст. Єврейські райони були містами у містах. Нерідко їх оточували мурами із брамами, що зачинялися вночі. Г. підпадали під особливі закони та оподаткування. Окремий юридичний статус французьких євреїв був ліквідований Великою Французькою революцією. Під впливом її ідей, особливо *Декларації прав людини і громадянина,* Г. почали зникати і в інших країнах.

Під час другої світової війни гітлерівці по всій Європі створювали для євреїв Г. Найбільшим було варшавське, у якому в певний період утримувалося до півмільйона осіб. Ці Г. були об'єктами жорстоких обмежень і знущань.

Нині Г. існують як місця мешкання представників певної етнічної групи, найчастіше негрів, у США, особливо на Півночі, часто під назвою Inner City (внутрішнє місто), або Central City (центральне місто). Люди, що проживають у них, належать до найнижчих соціоекономічних категорій. Американські Г. не мають єдиної комунальної організації, яка опікувалася б внутрішніми справами району і представляла б інтереси їх жителів у зовнішніх справах, як було в єврейських Г.

У тому чи іншому вигляді Г. існують і в інших країнах, в яких є етнічно диференційовані за матеріальним становищем і політичними можливостями спільноти. Так, у травні 2001 р. афганський уряд *«Талібан»* наказав усім індуїстам, що проживають у цій країні, носити на рукавах жовті пов'язки, вішати на фасадах своїх будинків жовті полотнища і жити тільки у спеціально відведених для них районах.

Літ.: *Шульмейстер Ю. А.* Гитлеризм в истории евреев. — К., 1990. *Елисаветский С. Я.* История еврейского народа. — К., 2000.

Т. Орлова

ГІЛЬДІЯ (від нім. Gilde — корпорація, об'єднання) — асоціації періоду раннього західноєвропейського середньовіччя (X ст.) у формі духовних чи світських (оборонних, політичних, економічних) об'єднань населення. Гільдії у давніх германців — бенкети на честь укладення шлюбу чи жертвоприношення. Релігійні гільдії збиралися для проведення обрядів, трапез, обирали старійшину, який керував, чинив суд і розправу. У слов'ян різновидом таких гільдій були громадські бенкети «братчини», церковні братства. Г. захищала своїх членів перед громадським судом. Оборонні гільдії набули найбільшого розвитку в Данії (XI—XII ст.). Перші купецькі гільдії (ганзи) утворювали купці (які вели зовнішню торгівлю) для забезпечення свого правового статусу в інших країнах (Ганзейський союз). У Росії та Україні купецтво було поділене (залежно від обороту зовнішньої та внутрішньої торгівлі) на три (1775 р.), а потім на дві (1865 р.) Г. Гільдіями ремісників були цехи. В Україні певний час (XVIII—XIX ст.) були поширені своєрідні гільдії — парубоцькі братства.

Г. Савченко

ГІПОТЕЗА ІСТОРИЧНА (від грец. hypothesis — основа, припущення) — форма наукового історичного пізнання, спрямована на раціональну організацію історичного дослідження. З погляду логічного Г. і. є сукупністю висловлювань, що мають характер припущень, сформованих на підставі існуючих фактів щодо істотних відношень і зв'язків, вірогідних для досліджуваного об'єкта.

Гіпотезу належить підтвердити або спростувати за допомогою нових історичних фактів, внаслідок чого Г. і. стимулює розширення емпіричної бази дослідження. Водночас застосування Г. і. спонукає до поглиблення теоретизації історичного пізнання, оскільки намагання перетворити вірогідне знання на достовірне супроводжується пошуком нових концептуально-доказових побудов, розвитком понятійного апарату, розширенням номенклатури стратегій і методологій розуміння історичних явищ. Г. і. потрібно відрізняти від «наукових прогнозів» імовірних історичних подій, що здійснюються в межах суміжних з *історичною наукою* дисциплін (політології, соціології, філософії, історії та ін.).

А. Лой

ГЛАСНІСТЬ — необхідна умова оптимальної діяльності громадських або державних установ, від яких залежать інтереси окремих осіб і населення країни в цілому, забезпечення громадського контролю над цими органами. Зокрема Г. дискусій, при забезпеченні їх свободи, є однією з головних умов громадського контролю над діями народного представництва в центрі й на місцях. Межі публічності дискусій можуть бути встановлені тільки для забезпечення незалежності палат і громадських зборів, а також убезпечення їх у роботі. Г. і публічність засідань палат і зборів може бути проголошена у вигляді загального правила, обмеженого лише за умови, коли палаті або зборам загрожує насильство чи тиск з боку сторонніх осіб, а також некоректна поведінка.

В. Гусєв

ГОМРУЛЬ (англ. Home Rule, букв. — самоврядування) — програма самоврядування Ірландії в межах Британської імперії, висунута буржуазією в 70-х рр. XIX ст. Англійські ленд-лорди та реакційні сили Ірландії чинили опір введенню Г. Лише після визвольної війни 1919—1921 рр. Ірландія отримала права домініону, проте Північна Ірландія залишилася під владою Великої Британії. Г. — явище, характерне для латиноамериканських, африканських та азіатських країн в їх боротьбі за незалежність.

Н. Папенко

ГОСПОДАРСТВО ВІДТВОРЮВАЛЬНЕ — форма господарства, що ґрунтується на рослинництві та тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процеси репродукції рослин та тварин. Г. в. виникло внаслідок подолання кризи мисливського господарства під час переходу від льодовикового періоду (плейстоцену) до сучасного міжльодовикового періоду (голоцену) приблизно 10 тис. р. тому.

Г. в. дало можливість одержувати надлишковий продукт, що створило умови для експлуатації чужої праці, появи приватної власності і зрештою — для переходу від первісного суспільства до цивілізованого.

У різних регіонах впродовж розвитку людства Г. в. формувалося на ґрунті місцевих генофондів рослинного та тваринного світу, що сприяло появі відмінностей між окремими цивілізаціями.

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНЕ — рівень розвитку господарства, який відповідає *первіснообщинному ладу.* Базувалося на привласнювальних формах господарства (див. *Господарство привласнювальне),* таких, як мисливство й збиральництво. На базі Г. п. залежно від навколишнього середовища сформувалося кілька варіантів *господарсько-культурного типу* мисливців-збирачів. Яскравим прикладом Г. п. були мисливці прильодовикової зони пізньопалеолітичного часу, які

досліджені, зокрема, на території України. Вони жили полюванням на мамонтів, бізонів, північних оленів та інших тварин т. зв. мішаного льодовикового комплексу фауни.

Внаслідок різкої зміни екології під час переходу до сучасної міжльодовикової епохи (голоцену) виникла криза льодовикового мисливського господарства. В процесі подолання цієї кризи людство перейшло до відтворювальних форм господарства (див. *Господарство відтворювальне)* та спеціалізованих форм привласнювального господарства типу інтенсивного рибальства або морського звіробійного промислу. Відтворювальне господарство поступово зумовило появу додаткового продукту та зрештою руйнування первіснообщинного ладу.

ГОСПОДАРСТВО ПРИВЛАСНЮВАЛЬНЕ — форма господарства, що грунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створенних природними процесами (мисливство, рибальство, збиральництво). Г. п. властиве ранньому первісному суспільству. Існує також як спеціалізована форма господарства в цивілізованих суспільствах (промислове мисливство та рибальство, збиральництво лікарських рослин, китобійний промисел та ін.).

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП — комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують у подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Підґрунтям формування Г.-к. т. є фізико-географічні пояси земної кулі. Відповідно до них в умовах *господарства привласнювального* формуються Г.-к. т. морських звіробоїв арктичного узбережжя, мисливців-збирачів арктичної зони тундри та лісотундри, холодної зони тайги та ін.

Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного і тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи жител та одягу тощо), що зумовлює формування різних моделей культури.

З розвитком суспільства на зміну Г.-к. т. привласнювального господарства приходять типи *господарства відтворювального.* У помірній зоні лісостепу та степу вони утворюють генетичний ряд: господарство мисливців-збирачів (палеоліт — мезоліт), ранніх мотикових землеробів (неоліт), розвинутих землеробів-орачів, скотарів (доба міді — бронзи).

У розвитку цивілізацій велику роль відігравав спеціалізований Г.-к. т. зрошувального землеробства заплав великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Хуанхе та Янцзи. Внаслідок різноманітності навколишнього середовища та нерівномірності історичного розвитку суспільства в різні епохи співіснували різні Г.-к. т., а в одного й того самого народу (етносу) — різні форми Г.-к. т., напр., у тундрових

чукчів — кочове оленярство, у чукчів осілих — морське звіроловство.

Г.-к. т. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань.

М. Гладких

ГРА, ГРА В ІСТОРІЇ — форма вільного самовиявлення людини, що характеризує переважно дорефлексивні рівні *діяльності,* відносин, спілкування, поведінки та духовного життя. В античній філософії (Сократ) Г. пов'язували з іронією, що підкреслювало відстороненість її від буденного життя. В середні віки (Франциск Ассізький), добу Відродження (карнавальна культура), за романтизму (Ф. Шлегель, Жан Поль) Г. невіддільна від сміху чи романтичної іронії, що виражало умовність будь-яких ієрархій та авторитетів. Можна виокремити два основні етапи філософського осмислення Г.: класичний і некласичний.

Класична філософія Г. заснована на суб'єкт-об'єктному баченні світу історії. В межах такого підходу І. Кант пов'язує Г. з «безцільною цілевідповідністю», що є однією з необхідних передумов можливості суб'єкта здійснювати цілісне, незацікавлене пізнання, не приписуючи цю цілісність самому світові. Переосмислюючи ідею Канта, Ф. Шіллер зробив спробу витлумачити засновані на ігровому принципі теоретичні моделі як певні ідеали, яким мають підпорядковуватись як реальний процес історичного розвитку («естетична держава»), так і процес осягнення світу («естетичне пізнання»). Шіллеру вдалося виявити певні істотні особливості Г. як культурно-естетичного феномену, розглядаючи її як безкорисливу діяльність, у якій людина утверджує в історичному процесі свою реальну свободу, долає відчуженість від інших людей і досягає гармонійного пізнання світу.

Важливі ігрові елементи людського життя простежує Г. Сковорода — через такі поняття, як «веселие сердечное», «сродный труд», концепцію двох натур і трьох світів. Однак при зіткненні з історичною реальністю зазначені класичні концепції виявляють свій утопічний характер. Некласичний підхід до Г. й виникає як прагнення позбутися цього утопізму.

Дальший розвиток філософії Г. пов'язаний із десубстанціалізацією історії й культури (В. Дільтей, О. Шпенглер, Й. Гейзінга). Як самостійна галузь дослідження Г. виступає передусім у Гейзінги, який створює універсальну ігрову концепцію культури. Він розглядає Г. як єдність вистави й змагання, як основу людського співжиття в будь-яку історичну епоху, витлумачуючи її як один із головних засобів подолання стихії пристрастей і цивілізування людини в ході формування та розвитку історичного процесу чи її індивідуальної соціалізації. М. Гартман, М. Гайдеггер, Г. Г. Гадамер здійснюють онтологічний поворот у філософському розумінні Г. та її ролі в історії. За

Гайдеггером, Г. — це своєрідна «мова трансценденції», можливість, що відкриває себе свободі людського вчинку. Гадамер елімінує суб'єктивність учасників «маятникового ігрового руху», підкреслюючи примат Г. самої по собі щодо свідомості гравців і розкриваючи значення автентичного розуміння Г. для осмислення своєрідності історії, мови, мистецтва та його витворів. У ракурсі філософії історії та філософської антропології Г. досліджують Ж.-П. Сартр, А. Камю, Е. Фінк, які розглядають її як засіб динамічного вияву можливої повноти екзистенції. Серед концепцій, що інтенсивно використовують поняття Г. та ігрових моделей, — філософсько-історична теорія Г. Маркузе, теорії «мовних ігор» Л. Вітгенштейна, «соціальних ролей» Дж. Морено, «сценаріїв» Е. Берна тощо. В сучасному світі особливого значення набуває філософське осмислення Г. як своєрідної передумови і складової поступальних історичних змін, подолання насильства, звільнення з-під гніту економічного, соціального, ідеологічного примусу.

М. Бойченко

ГРАМОТИ (від грец. grmamata — читання і письмо) — найпоширеніша форма актових, справочинних, особових документів часів середньовіччя. За змістом Г. можуть бути договірними, жалуваними, духовними, купчими тощо. За походженням розрізняють княжі, монастирські, приватні Г. Вони є цінним джерелом історії, зокрема України, починаючи з давньоруських часів. Оригіналів XII—XIII ст. залишилося небагато, серед них — жалувана грамота Мстислава Володимировича (бл. 1130 р.). З XIV ст. збереглися оригінали Г. князів Лева Даниловича, Кейстута. Любарта, Ольгерда, польських королів Казиміра, Владислава, ярлики хана Тохтамиша, молдавських воєвод та ін. Договірні Г., а також Г.-присяги XV—XVI ст. дають змогу дослідити історію стосунків між Україною, Литвою та Польщею. Наприк. XV — на поч. XVI ст. замість терміна «Г.» в Україні починає вживатися термін «лист». Кожна з Г. залежно від змісту мала свою назву. У книгах Литовської метрики понад 40 назв різних документів і Г.: привілей, оренда (жалувана Г. на оренду), вольность (звільнення від зобов'язань), *данина* (пожалування), осаження (грамота на заснування міста), тестамент (заповіт), угода, присяга, цедула тощо. Важливими джерелами з історії України є королівські та гетьманські *універсали,* папські булли й послання, маніфести й жалувані Г. російських самодержців.

Нині багато офіційних, справочинних, правових документів зберігають зміст Г. Це міжнародні заяви, комюніке, декларації, законодавчі акти, а також нотаріально оформлені документи, що регулюють майнові, громадські відносини між державними установами, підприємствами, товариствами, приватними особами тощо.

С. Павленко

ГРАФІТІ (від грец. grapho — пишу) — слова або тексти, надряпані гострим предметом або написані фарбою на камені, дереві, цеглі, кості, гончарному посуді.

У давнину на теренах України ці написи називалися «печатіями», «знаменіями». Значення Г. як історичної пам'ятки велике. На відміну від давніх літературних, юридичних, релігійних текстів Г. безпосередньо відображають повсякденне життя різних прошарків середньовічного суспільства (ливарників, ювелірів, духовних осіб, городян, видатних історичних діячів).

Серед українських дослідників першим Г. почав вивчати вчений-мандрівник В. Григорович-Барський, який у 1727—1730 pp. зробив опис давньоєгипетських написів. Найдавнішими Г. на території України є грецько-латинські пам'ятки, виявлені в Криму. У 1885—1916 pp. було видано працю академіка В. Латишева «Корпус грецьких і латинських написів північного узбережжя Чорного моря». За радянських часів великий внесок у розробку цієї тематики зробив академік С. Жебельов.

Серед давньогрецьких Г., знайдених на території України, найрідкіснішими є написи на свинцевих платівках. Першу таку пам'ятку знайшов священик Левицький з Очакова наприк. XIX ст. Подібні пам'ятки були виявлені й у 80-х pp. XX ст. на території Ольвії. Тепер ці джерела ретельно досліджуються. У 1984 р. вийшла праця С. Соломоник «Графіті з гори Херсонеса», у 1988 р. її ж «Давні написи Криму». Найбільшим зібранням грецьких і латинських написів в Україні є епіграфічні лапідарії у Херсонському, Бахчисарайському, Керченському та Феодосійському музеях.

До найдавніших в Україні Г. належать написи в Софійському соборі в Києві, наукове дослідження яких почалося ще у XVIII ст. У 50-х pp. XX ст. було відкрито найдавніший розпис Софії. Дешифрування цих Г. розпочав у 60-х pp. XX ст. Б. Рибаков. Велику роботу з вивчення київських Г. здійснив С. Висоцький («Про що розповіли давні стіни», 1975 p.).

Деякі з названих Г. мають велике історичне значення. Так, на одному з них повідомляється про смерть Ярослава Мудрого із вказівкою на число місяця і день тижня, коли це сталося. Крім того, в цьому джерелі Ярослава Мудрого названо царем.

Вивчення графіті на стінах Софійського собору дало можливість встановити час різних історичних подій, здобути інформацію про життя населення Києва XI—XVII ст.

А. Зубко

ГРОМАДА — один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства. Виступала насамперед як господарська одиниця — господарська Г., члени якої вели спільне господарство й забезпечували існування та відтворення суспільства. На першому етапі розвитку *первіснообщинного ладу* Г. складалася переважно з кров-

них родичів — р о д о в а Г. На етапі розкладу первіснообщинного ладу та формування ранньокласових відносин громади перетворилися на адміністративно-територіальні одниці — сусідські Г.

М. Гладких

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — поняття, що з'явилось в XVII—XVIII ст. у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та ін., які ототожнювали з Г.с. не будь-яку державу, а таку, яка заснована на суспільній угоді та відбиває інтереси громадян. Вони, однак, вважали, що реальна *держава* частіше чинить тиск на Г. с. Г. Гегель підкреслював історичну зумовленість виникнення Г. с. К. Маркс вважав, що Г. с. становить форму, в якій здійснюється економічний розвиток. Сучасні науковці стверджують, що нині кордонів між Г. с. і державою практично немає, що держава втручається в рішення всіх фундаментальних економічних і соціальних проблем. Загальним для них є діюча особа Г. с. — людина як особистість, яка має певну систему потреб, інтересів, цінностей. Можливість реалізовувати цю систему перетворює людину на головного учасника суспільного розвитку, члена Г. с.

Г. с. — соціальний простір, у якому люди взаємодіють один з одним як незалежні один від одного і від держави індивіди. Це водночас система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації особистих інтересів і потреб (індивідуальних або колективних). Оскільки Г. с. — це система відносин, то її не можна уявити без національних, релігійних традицій, звичаїв, міфів, символів, стереотипів поведінки, морально-етичних норм, цінностей і т. п.

Головна умова існування Г. с. — особистість, її право на самореалізацію. Воно базується на визнанні права індивідуальної особистої свободи. Г. с. забезпечує права людини (життя, свободу і т. п.), а держава — права громадянина (політичні права). Тому Г.с. передбачає розмежування між правами людини і правами громадянина.

/. Іванцова

ГУМАНІЗМ (від лат. humanus — людяний, людський) — 1. Прогресивний напрям *культури* і суспільної думки, що виник в Італії за доби *Відродження* і потім поширився в багатьох країнах Європи. Представники Г. боролися за утвердження поваги до гідності й розуму людини, її право на земне щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей. 2. Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, захист її права, свободи і щастя, створення необхідних умов для всебічного розвитку кожної особистості і найширшого вияву її здібностей.

А. Слюсаренко

ГУНИ — давній кочовий народ, що склався в I—IV ст. у Центральній Азії з тюркомовних хуну та місцевих угрів і сарматів. Масове переселення найвідоміших т. зв. західних Г. до Європи (з 70-х рр. IV ст.) дало поштовх *великому переселенню народів.* У 375 р. Г. розгромили германські племена остготів, які заселяли пониззя Дніпра, Південного Бугу та Дністра, і почали витісняти вестготів, які проживали на півночі нижньої течії Дунаю. Підкоривши інші народи, Г. очолили могутній союз племен, який здійснював спустошливі походи до інших країн. Г. підкорили готів, брали данину з Римської імперії, Візантії. Найбільшої могутності гунський союз племен досяг за часів вождя Аттіли (серед. V ст.). Очолені ним племена спочатку перекочували з Чорноморських степів на Дунайську рівнину, потім, об'єднавшись із остготами, пройшли по Дунаю і, переправившись через Рейн, вторглися до Галлії, яку контролювали римляни. Однак подальше просування Г. на Захід було зупинено римськими військами, яким допомагали вестготи, бургунди і франки, що завдали їм нищівної поразки в Каталаунській битві (451 р.). Після смерті Аттіли (453 р.) гунський союз племен розпався. Від західних Г. під час їх руху до Європи відокремилася група т. зв. білих Г., або ефталітів, які зайняли Трансоксанію (область між Амудар'єю і Сирдар'єю). У 427 р. вони напали на Індію, а згодом створили державу, до якої увійшли Північно-Західна Індія, частина Середньої Азії, Східного Ірану і Афганістану.

С. Пивовар

Д

ДАМОКЛІВ МЕЧ — крилатий вислів, що походить від давньогрецької легенди про сиракузького тирана Діонісія Старшого (V—IV ст. до н. е.), який нібито наказав повісити меч на кінській волосині над головою свого фаворита Дамокла (який дуже заздрив Діонісію) і посадив його під час бенкету на своє місце.

У переносному значенні — постійна смертельна небезпека.

В. Гусєв

ДАНАЙЦІ (грец. Danaoi) — давня назва грецького племені, яке заселяло Арголіду. У гомерівському епосі («Іліаді») Д. в союзі з іншими племенами — учасники *Троянської війни* (XIII ст. до н. е.), які впродовж десяти років не могли здобути Трою штурмом, але захопили хитрістю, тимчасово знявши облогу і залишивши біля стін Трої дерев'яного коня, як символ закінчення війни. Усередині коня знаходився один із ватажків греків Одіссей з найкращими воїнами. Незважаючи на попередження Лаокоона: «Боюся данайців, навіть тих, що дари приносять», та застереження провидиці Кассандри, троянці втягнули коня в місто. Уночі Д. вийшли з коня, відчинили браму своїм воїнам, захопили й зруйнували Трою. Звідси вислів «дари данайців» — подарунок із підступним наміром, який може спричинити загибель того, хто його отримав.

С. *Пивовар*

ДАНИНА — натуральний або грошовий податок із підкорених племен і народів. У Київській державі — найдавніша форма податку, що регулярно збирався з підданих східнослов'янських та південнослов'янських племен. Відповідно до історичних передумов Д. була або воєнною контрибуцією, або прямим державним податком, чи феодальною рентою. *Князь* стягував Д. шляхом «полюддя», об'їжджаючи свої землі. У 974 р. княгиня Ольга встановила постійні пункти збирання Д. та призначила збирачів. Відтоді Д. стала постійним державним податком, що його сплачували спершу продуктами сільського господарства або промислів, а пізніше грошима. Одиницею оподаткування в княжу добу були дим — двір, рало, тобто хліборобська одиниця — родина. У XIII ст. монголо-татари після перепису населення встановили нову одиницю оподаткування — від душі. Особи, які були зобов'язані сплачувати Д., називалися данськими людьми або данниками, їх вписували в данські книги за

волостями. Д. ханові Золотої Орди збиралась як контрибуція, а місцевим князям — як державний податок; сплачувалася грошима або натурою (хліб, мед, худоба, хутро білки або куниці).

За литовсько-руської доби Д. платили князям і великим князям, а з XV ст. — землевласникам. Крім грошової і натуральної населення відбувало трудову повинність. Із посиленням феодально-кріпосницького гніту на українських землях у XVI—XIX ст. Д. набувала характеру натуральних і грошових повинностей, які, крім панщини, виконували кріпаки-селяни та міщани, вона надходила до царської скарбниці, у гетьманську адміністрацію та самоврядувальні органи.

В. Мордвінцев

ДАОСИЗМ (кит. *дао цзя* — школа дао) — одна з головних течій китайської філософії та релігії. Виник одночасно з ученням Конфуція у середині I тис. до н. е. як самостійна філософська доктрина. Д., *конфуціанство* та *буддизм* склали філософсько-релігійну тріаду течій, які впродовж тривалого часу співіснували й суперничали між собою. Головні принципи Д. викладені в трактаті «Дао-де цзин», авторство якого приписують легендарному філософові Лао Цзи (VI—V ст. до н. е.). Проте найвидатнішим лаоським мислителем вважається Чжуан Цзи (бл. 369—286 рр. до н. е.). Провідною ідеєю доктрини є вчення про Дао — сутність і першооснову світу, шлях, яким мають прямувати всі люди. Пізнати Дао, дотримуватися його принципів, злитися з ним — у цьому сенс, мета і щастя життя. Д. справив значний вплив на розвиток китайської культури та філософії й зберігся до наших днів. У КНР існує Асоціація віруючих даосів.

У III—IV ст. виник неодаосизм, який до середини I тис. посідав панівне місце в ідеологічному житті Китаю. Спираючись на ідеї класичного Д., неодаосисти поєднували їх з конфуціанством. Головна мета неодаосизму—досягнення стану вільного невимушеного життя у згоді з самим собою та природою. На відміну від класичного Д. його нова інтерпретація ігнорувала Дао. Згодом неодаосизм припинив своє існування.

С. Пивовар

ДАТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНЕ — принцип датування археологічних пам'яток. В *археології* застосовуються дві системи датування: відносна хронологія та абсолютна.

Відносна хронологія за принципом «старше-молодше» вивчається на підставі стратиграфії, науки, що вивчає послідовність залягання гірських порід. За нормальних умов накопичення археологічних культурних шарів — що глибший культурний шар, то він давніший. Відносна хронологія встановлюється також на підставі вивчення поступового розвитку типів речей.

Абсолютна хронологія визначається за писемними джерелами (якщо на речах є дата) або за методами природничих наук.

Останніми роками широко застосовуються такі методи, як дендрохронологічний та радіокарбоновий. Дендрохронологічний метод дає змогу визначити дату за підрахунками річних кілець на розрізах стовбурів дерев. Він застосовується в тих місцях, де є сприятливі умови для зберігання деревини, напр., болотяний грунт давнього Новгорода з його багатошаровими дерев'яними мостовими. Теоретичні можливості методу дають змогу датувати археологічні об'єкти давністю 7 тис. років. Недоліком методу є його локальне застосування та труднощі в кореляції дат, одержаних з віддалених регіонів, не пов'язаних єдиним банком даних.

Радіокарбоновий метод дає змогу надійно датувати археологічні пам'ятки давністю до 40 тис. років. У його основу покладено визначення кількості радіоактивних ізотопів вуглецю, який починає розпадатися після того, як органічна речовина (дерево, кістка) припиняє своє існування. Труднощі методу зумовлені тим, що вміст радіоактивного вуглецю в минулому відрізнявся від сучасного. На точність визначення віку зразка істотно впливають також якість обладнання лабораторій та рівень кваліфікації фахівців. Тому для однієї пам'ятки може бути запропоновано кілька «абсолютних» визначень віку.

Дати, старші за 400 тис. р., встановлюються калій-аргоновим методом, який за принципом близький до радіокарбонового.

М. Гладких

ДВОРЯНСТВО — стан світських землевласників, які мали спадкові привілеї; разом із духовенством становили панівний клас у феодальному суспільстві. Спочатку в північно-східних та північно-західних князівствах XII—XHI ст. так називалися слуги князівського двору, члени князівської адміністрації, озброєні слуги князя. Це було пов'язано з посиленням тенденції до поєднання військових і служилих функцій, що виявилося в переродженні *дружини*, широкому залученні слуг князівського двору до апарату адміністративно-судового правління і наділенні їх військовими функціями.

Іншими формами злиття князівського двора й державного управління в XII—XIII ст. були призначення на адміністративні посади в доменіальні міста, в міське й волосне керівництво тиунів, керуючих князівським господарством, — надання військових та адміністративно-судових посад князівським годувальникам, мечоносцям, печатникам та ін. В XIII ст. зміцнення ролі Д. у системі державного управління позначилося і на зміні його соціально-економічного становища. Джерела свідчать про придбання дворянами в XIII ст. земель та використання у своєму господарстві праці феодально-залежного населення. Починаючи з XV ст., уряд надавав дворянам за місцем їхньої служби земельні володіння — помістя. Ось чому ця категорія Д. у XV — на поч. XVIII ст. називалася поміщиками. В XVII ст. Д. становило основну масу класу феодалів. Привілеї його в Росії були закріплені в «Жалуваній грамоті дворянству» 1785 р.

На українських землях Д. складалося з української шляхти та козацької старшини. Після реформи 1861 р. позиції Д. були значно ослаблені, але воно залишалося головним опертям самодержавства. В Росії Д. як стан було ліквідоване в ході жовтневого перевороту 1917 р.

В. Мордвінцев

ДЕЇЗМ (від лат. deus — Бог) — релігійно-філософська концепція, що грунтується на вірі в Бога, який створив світ і далі не втручається в перебіг подій у ньому. Термін «Д.» вживається для позначення філософських концепцій мислителів XVII—XVIII ст. Назва введена в обіг Дж. Локком.

Деїсти намагалися конституювати релігійну *віру,* яка мала б своїм підгрунтям раціонально-розумове.

Найширше Д. був представлений в Англії. На концептуальні засади Д. спиралися такі мислителі, як М. Тіндел, чия праця «Християнство давнє, як створення світу» (1730 р.) розглядається як «Біблія деїстів». Значний внесок до розробки цієї концепції зробив і В. Болінгброк наприк. XVII — на поч. XVIII ст. У Франції Д. був репрезентований Вольтером та енциклопедистами, у Німеччині — Г. Реймарусом. У XVIII ст. набув поширення в Америці, особливо завдяки праці Т. Пейна «Вік розуму» (1794 р.), яка вважається класичною для Д. На поч. XIX ст. Д. був поширений серед російських декабристів.

Л. Чекаль

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. declaratio, від declare — заявляю, сповіщаю) — 1. Офіційна заява одного чи кількох урядів, політичних партій, міжнародних або громадських організацій про головні принципи зовнішньої та внутрішньої політики держави, програмні акти, важливі міжнародні події, закони тощо. Міжнародні організації, в тому числі ООН, закріплюють у вигляді Д. основні положення діяльності в конкретній галузі міжнародних відносин.

2. Заява платника податку про характер і розмір доходів. 3. Документ, що додається до грошових і цінних пакетів, які надсилаються поштою за межі країни. 4. Заява до митниці від особи, що переїздить кордон, про наявність і кількість у неї речей, грошей, цінностей тощо.

А. Слюсаренко

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА — політичний маніфест Великої французької революції, прийнятий Установчими зборами 26.08.1789 р. Це був перший етап підготовки революційної *конституції,* до якої залишалося два роки. Представники народу в Установчих зборах були переконані, що незнання, ігнорування чи то порушення прав людини є причиною суспільного лиха і корупції влади. Тому вони вирішили викласти природні, невід'ємні і священні права людини у декларації.

Зазначений документ є виразним і стислим викладом ідей суверенності людини та її прав, які обстоювали Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, французькі філософи-просвітителі, а також американська Декларація незалежності 1776 р. Стаття перша проголошувала: «Люди народжуються і залишаються рівними в правах...» Природними і невід'ємними правами у статті другій проголошувалися «свобода, *власність,* безпека і опір гнобленню», в інших статтях передбачалися також свобода слова, друку, віросповідання. Закон є висловленням всезагальної волі, а народ — «головним дійсним носієм суверенності» «жоден орган, жодна особа не можуть здійснювати владу, яка не виходить безпосередньо від народу» (стаття третя). У статті четвертій стверджувався ліберальний принцип: «Свобода полягає в тому, що дозволяється робити все, що не завдає шкоди іншому». В Декларації (стаття дев'ята) зафіксовано принцип презумпції невинуватості: кожна людина вважається невинною, доки не доведено її провину. Всі громадяни проголошувалися рівними перед законом, і «їм відкритий однаковою мірою доступ до всіх громадських посад і служб залежно від їх здібностей; єдиною відмінністю за рівності можуть бути чесноти й талант». За Декларацією «громадськість має право вимагати від кожної посадової особи звіту про її діяльність» (стаття п'ятнадцята). Суспільство, де не забезпечені ці права і не закріплений принцип поділу влад, «не є правовим» (стаття шістнадцята).

Документ відіграв важливу роль в історії Франції, Європи, світу. Хоча оцінки щодо нього є діаметрально протилежними: від того, що проголошені принципи називають утопічними, до того, що вони вважаються основою сучасного цивілізованого суспільства.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ (від лат. de — префікс із значенням віддалення, припинення і colonia — поселення) — термін, що набув великого поширення наприк. 50-х рр., для позначення процесу визволення країн і народів «третього світу» від колоніального гноблення і набуття ними державного *суверенітету.* Термін винайшов і використав у своїй статті «Імперіалізм» в Енциклопедії суспільних наук (1932 р.) М. Ю. Бонн. Спочатку термін «Д.» стосувався лише процесу, через який азіатські та африканські народи виборювали політичну незалежність від колоніального правління. Пізніше його зміст було поширено на всі аспекти звільнення неєвропейських спільнот від зовнішнього контролю, домінування, визиску — політичні, економічні, культурні і навіть психологічні, — як до, так і після здобуття незалежності. В ширшому значенні, Д. є частиною сучасного всесвітнього руху народів з небілим кольором шкіри за припинення *експлуатації і* панування білих, чим визначалися міжнародні відносини новітніх часів.

Якщо у 1939 р. деякі європейські країни все ще володіли значними колоніальними територіями, що становили більшу частину Азії,

Африки, островів Тихого океану і Карибського моря, то в період з 1947 до 1975 р. практично всі колоніальні імперії припинили своє існування. Процесу Д. сприяло значне послаблення головних метрополій внаслідок двох світових війн. Водночас зростав організований опір іноземному пануванню, що спирався на зміцнення національної самосвідомості пригнічених народів. Велику роль у цьому відігравали місцеві *буржуазія* та *інтелігенція,* які використовували західні ідеї для активізації народних мас у боротьбі за незалежність. Поширення ліберальних, соціалістичних та комуністичних ідей сприяло усвідомленню того, що західні країни розглядають «третій світ» винятково як об'єкт експлуатації. Водночас відбувалися зміни у громадській свідомості самих *метрополій:* становище, коли одна країна встановлює свої порядки і диктує свою волю іншим народам, вже не здавалося нормальним та виправданим.

Визвольний процес набував різних форм: від звуження сфери співпраці з колоніальною владою, від вимоги ширших прав, ненасильницького опору, як це було в Індії, до відкритої боротьби, яка найчастіше мала характер партизанської війни (В'єтнам, Алжир).

Видатною подією стало проголошення незалежності Індії у 1947 р., що поклало початок розвалу найбільшої в світі Британської імперії. У 1949 р. Нідерланди визнали незалежність Індонезії, у 1954 р. Франція мусила звільнити від своєї опіки Індокитай. Першою незалежною державою Чорної Африки у 1957 р. стала Гана, за нею до кінця 1960 р. свободу вибороли ще 18 країн.

Процес Д. був тривалим і тяжким. Він супроводжувався багатьма кривавими війнами, як антиколоніальними, так і міжусобними, коли різні угруповання боролися за владу після залишення їхніх земель колонізаторами. Особливо запеклими були війни в Алжирі (1954—1962 рр.), Індокитаї (1946—1954 рр.), Анголі та Мозамбіку (1961—1975 рр.). Незважаючи на те, що після здобуття колоніями незалежності спочатку там встановлювалися демократичні режими, пізніше в багатьох країнах відбувалися перевороти, що часто призводило до встановлення *диктатури.*

Залишаючи свої колонії, уряди метрополій виходили не з гуманних засад, а керувалися реалістичними міркуваннями. Насамперед брався до уваги досвід силової політики, який показав свою безперспективність (напр., колоніальна війна Франції в Індокитаї). Водночас було сподівання на збереження домінування в економіках колишніх колоній, а також їх непряму залежність. Підтвердженням цього є сучасний неоколоніалізм.

Т. Орлова

ДЕЛІМІТАЦІЯ (від лат. de — префікс із значенням віддалення, припинення і limitatio — обмеження) — один із двох основних етапів встановлення державного кордону з описом його проходження й нанесення на карту відповідно до укладеного договору.

Ще навіть у XIX ст. в Європі державні кордони подекуди не були чітко визначені. У міжнародних відносинах спостерігалися природні та штучні кордони. Для визначення їх застосовували теорію етнічних або мовних кордонів. У проведенні сучасних державних кордонів етнічний чинник почав відігравати важливу роль. Так, на Версальській мирній конференції (1918 р.) під час вирішення суперечливих прикордонних питань широко використовувався принцип встановлення державних кордонів відповідно до етнічних. Цим принципом керувалися, напр., у 1948 р., коли визначали кордон між Пакистаном та Індією.

Г. Черевичний

ДЁЛЬФИ (грец. Delphoi) — давньогрецьке місто біля підніжжя гори Парнас у південно-західній частині Фокіди (Середня Греція); загальногрецький релігійний центр із храмом і оракулом бога Аполлона. Вперше згадується в гомерівській «Іліаді». З 586 р. до н. е. в Д. почали влаштовувати Піфійські ігри на честь Аполлона, які були за своїм значенням другими після Олімпійських ігор. Храм Аполлона в Д. упродовж століть мав значний вплив на суспільно-політичну думку античного світу, формування загальноприйнятих правових норм. До оракула, який сприймався як посередник бога Аполлона, зверталися за порадою найвідоміші люди того часу. Відповідь дельфійського оракула вважалася рішенням богів, яке прирівнювалося до закону. Маючи широку мережу інформаторів у різних країнах, дельфійські жерці використовували свою обізнаність при складанні передбачень (відповідей оракулів). Дельфійський храм було закрито за часів імператора Феодосія I в 390 р.

Літ.: *Соколов Г. И.* Дельфы. — М., 1972.

С. Пивовар

ДЕМАРКАЦІЯ (франц. demarcation — розмежування) — один із двох основних етапів встановлення державного кордону, проведення його лінії на місцевості та позначення її відповідними прикордонними знаками.

Давня Греція дала нам перший приклад фіксації кордонів, коли було встановлено прикордонну колону між Пелопоннесом та Аттикою. Ґрунтуючись на походженні й тривалості існуючих державних кордонів, їх можна поділити на дві категорії: антецедентні — кордони, що передують остаточному заселенню та розвитку регіонів, які вони оточують (кордон між Канадою та США, що проводився по 49 паралелі в період 1782—1846 рр. і поділив дуже рідко заселені території) та субсеквентні — кордони, що проводяться після заселення територій (між європейськими країнами).

Г. Черевичний

ДЕМОГРАФІЧНА НАУКА — складова частина *демографії.* Вивчає процеси, які відбуваються в людському середовищі світу, регіону,

країни: зміни в чисельності населення, національному складі; досліджує динаміку в суспільстві за статтю, віком, а також розлучення, народжуваність, смертність, відтворення населення, його природний рух, міграційні процеси тощо.

Особливий напрям Д. н. становлять виявлення закономірностей, тенденцій, явищ, що впливають на демографічні процеси, а також розробка наукових рекомендацій, спрямованих на подолання негативних тенденцій у людському суспільстві на певному історичному етапі. Інтерес людини до себе виник у давні часи, коли вона була цілковито залежна від сил природи. Людина змушена була навчитися рахувати представників свого *роду, племені.* З появою держави попит на демографічні знання зростає. Для свого утримання державі потрібні кошти, військо та чиновництво. Можна твердити, що перші організовані обліки людей відбувалися ще за часів виникнення перших державних утворень в Месопотамії (Ассірія, Вавилон), Єгипті, Греції та Римі. В ті часи і впродовж наступних століть основна мета обліку полягала в оподаткуванні населення та залученні осіб чоловічої статі до війська. Тому держава стає основним організатором проведення переписів населення.

У Римі обліки населення проводилися під назвою «цензів». Навіть у наступні часи, за феодалізму, облік проводився не систематично. Це викликало протест, особливо панівних класів. Феодали прагнули приховати чисельність своїх кріпаків, щоб зменшити податки державі, а також постачання молодих кріпаків до армії. У 1753 р. в англійському парламенті точилися гострі суперечки щодо проведення цензів, мовляв, це може призвести до епідемічних захворювань. У Франції проти підрахунків використовували навіть релігію. Наприк. XVIII ст. ще не було відомостей про кількість населення більшості країн Європи та світу.

Вважається, що початок систематичного перепису населення у світі було покладено США. В 1790 р. конституцією цієї держави було передбачено проведення переписів (цензів) раз на 10 років. Матеріали, отримані внаслідок переписів населення, становлять підґрунтя для проведення демографічних досліджень. Приклад США поширився на країни Європи. Сьогодні переписами населення охоплено майже всі країни світу. Цим питанням займається і ООН, яка збирає відомості про населення країн світу.

З розвитком суспільства зростає попит на знання про людство. Сьогодні вже неможливо охопити складні й суперечливі демографічні процеси, що відбуваються у світі, в загальне поняття — демографія. Тому, як і інші галузі знань, вона поділяється на окремі складові частини: а) демографія історична; б) демографічна політика; в) демографічна наука; г) демографічна статистика та ін.

Термін «демографія» має складну історію. Його визначення проходило в умовах ідейно-політичної боротьби, що точилася між науков-

цями різних напрямів. У цій боротьбі значну роль відіграла праця священика, вченого Т. Мальтуса «Дослідження про закон народонаселення» (1798 р.). Він запропонував біологічний підхід до розгляду чисельності населення та його відтворення. Погляди Мальтуса справляли істотний вплив на визначення сутності й змісту демографії упродовж XIX ст.

Поступовий розвиток демографії, накопичення наукового досвіду, вивчення впливу на закономірності змін у чисельності та відтворенні населення, соціально-економічних і політичних чинників спонукали до пошуків загальної назви цієї науки. Першу спробу позначити загальним терміном науку про народження було зроблено в 1841 р. К. Бернуллі, який запропонував назву «популяціоністика». Термін мав певне поширення, але не був прийнятий.

У 1855 р. відомий французький учений А. Пйар опублікував працю «Елементи людської статистики, або Порівняльна демографія». Терміном «демографія» він позначив галузь знань про «природну й соціальну історію людського роду. В 1871 р. німецький учений Е. Енгель запропонував назву «демологія» — наука про людські спільноти. Визначити назву цієї науки робили спроби й інші дослідники. В 1877 р. відомий учений-енциклопедист П. Ларусс вперше опублікував статтю під назвою «Демографія», що стало поштовхом для поширення цього терміна. В Росії його ввів Є. Алучин. Офіційне визнання термін отримав лише після того, як у 1882—1883 рр. його було введено в назву міжнародних конгресів з гігієни та демографії.

В Україні великий науковий інтерес до демографії припадає на XIX ст. Значний поштовх у розвитку вона дістала завдяки відомому українському історикові М. Туган-Барановському — одному з фундаторів української історичної науки. У 1919 р. в Києві з його ініціативи було засновано Демографічний інститут у складі Всеукраїнської академії наук. Це була перша державна установа у світі, яка зосередила свої зусилля на дослідженні проблем Д. н. В 1934 р. його було перейменовано в Інститут демографії та санітарної статистики. З часу його заснування до ліквідації директором Інституту був М. Птуха. Проблеми демографії в Україні досліджували всесвітньо відомі вчені: С. Томилін, Ю. Корчак-Чепурківський, С. Рудницький, А. Хоменко та ін. Наприк. 1930 р. було організовано демографічний інститут АН СРСР у Ленінграді. Ці наукові заклади активно вивчали демографічні процеси в Україні та СРСР. Результати їх досліджень мали звинувачувальний характер щодо політики Радянської держави, тому вже у 1934 р. було ліквідовано Інститут у Ленінграді, а в 1938 р. така сама доля спіткала й український Інститут демографії й санітарної статистики. Найталановитіших його працівників було заарештовано.

Після ліквідації Інституту в Україні проблемами демографії займався відділ статистики, упродовж 1940—1950 рр. очолюваний М. Пту-

хою. В 1963 р. в Інституті економіки АН УРСР було створено сектор демографії і трудових ресурсів, а в 1966 р. його було перетворено на відділ демографії і відтворення трудових ресурсів.

Сьогодні в Україні проблеми демографії, крім згаданого відділу, досліджують працівники Ради з вивчення продуктивних сил України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та інших установ.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА — одна зі складових частин *демографії;* вплив певних заходів *держави* на чисельність населення країни та його відтворення.

ДЕМОГРАФІЧНА СТАТИСТИКА — окремий розділ статистки, який розробляє форми й методи збирання та обробки матеріалів, що використовуються для проведення демографічних досліджень.

ДЕМОГРАФІЯ (від грец. demos — народ та grapho — пишу) — описування населення за багатьма його характеристиками залежно від потреб і можливостей людства. Окрема наука, галузь знань, яка вивчає закономірності процесів, що відбуваються в людському *суспільстві* впродовж усієї *історії,* аналізує особливості й тенденції, що спостерігаються в певні історичні періоди в складі населення земної кулі, держави, регіону. Д. досліджує закономірність змін у чисельності населення, тісно пов'язане з ними природне його відтворення, розташування в географічних просторах світу та окремих етнічних групах, шлюбність, розлучення, смертність, структуру населення за віком, статтю, етнічний склад, користування рідною та іншими мовами, писемність, освіту та інші його характеристики. Поняття Д. з початку її виникнення зазнало змін. Дедалі більше зростає інтерес людини до демографічних процесів, їх закономірностей, відповідно підвищуються вимоги до Д. як науки.

На українських землях попит на відомості про населення виник з появою тут мешканців і з тих самих причин, що й в усьому світі. Такі відомості з'явилися лише за часів Київської Русі. Про це свідчать пам'ятки — літописи IX—XII ст. Натрапляємо на вказівки щодо проведення обліків населення ще до XIII ст. З літописів дізнаємося, що в 1246 р. в Південній Русі — Києві й Чернігові — люди від землероба до боярина були «сочтены в числе».

У 1255 р. у «Софийском Временщике» повідомляється, що тієї зими «приехала численны из татар и сочтома всю землю Русскую», крім ігуменів, попів та ченців. У 1257 р. мала бути переписана татарами Новгородська земля. Однак новгородці відмовилися. Лише в 1259 р. під загрозою наближення ханського війська було проведено перепис населення. Татарські переписи 1255—1259 рр. вважалися першими. Вони поклали початок загальним переписам на українських землях.

Після татарської навали аж до початку XVIII ст. переписів населення не було. Існують, однак, свідчення, що наприк. XV і до поч. XVII ст. проводилися поземельні переписи. За одиницю оподаткування бралися: ділянка, соха, пізніше чверть, десятина. Оскільки значна частина українських земель після т. зв. Переяславського договору та Березневих статей 1654 р. підпала під владу Московського царства, то на наших землях переписи населення проводилися за тим самим принципом. Лише з 1719 р. переходять з поземельного оподаткування до подушного. Такі переписи дістали назву «ревізії».

У 1710р. Петро І звелів переписати двори і «число мужского пола». В основу подушного оподаткування було покладено число їдців чоловічої статі незалежно від віку. Основною масою, що підлягала оподаткуванню, були податкові стани: селяни, міщани, ремісники. Слід зазначити, що ці переписи були далекі від загальних, тобто не охоплювали всього населення. Перепис, чи «ревізія», тривав упродовж кількох років, тому визначити чисельність населення на певний час було майже неможливо. Така система обліку населення в Росії проіснувала з 1719 до 1897 р. За цей час було проведено десять загальних переписів населення (ревізій). Крім загальних проводилися переписи, які охоплювали населення за певними ознаками: церковний перепис 20-х рр. XVIII ст., адміністративно-поліцейський 30-х рр. XIX ст.; церковний до 30-х рр. XIX ст., який не поширювався на мусульман та ламаїстів (буддистів). Проводилися локальніші переписи, зокрема в Петербурзі. Москві. Прибалтиці, Одесі.

На початку XX ст. загальні переписи на території Російської імперії не проводилися. В 1916 р. було проведено поземельний, в 1917 р. — поземельний і міський переписи населення, які не були повністю завершені через те, що на ці роки припадає участь Росії у першій світовій війні.

Перший загальний перепис населення за радянської влади було вирішено провести з 28.08.1920 р. в містах за 7 днів, у сільській місцевості за 14 днів. Перепис відбувався у складних політичних умовах. На значній частині українських земель точилася громадянська війна. Не проводився перепис у Волинській губернії, Олександрійському, Чигиринському й Черкаському повітах Кременчуцької губернії, Кобеляцькому Полтавської губернії. Подільська та Запорізька губернії були переписані лише в 1921 р. Не вдалося охопити переписом 16 % населення УРСР. Такі українські землі, як Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття підпали під владу інших держав.

До УРСР на поч. другої світової війни увійшло приблизно 80 % усіх українських земель, які були охоплені всесоюзними переписами населення 1926 р., 1937 р. і 1939 р. Чотири переписи (1959, 1970, 1979, і 1989 рр.) було проведено після війни.

Ще й сьогодні немає повних відомостей про перепис 1937 р., який наочно відбивав наслідки сталінщини в СРСР, особливо в Україні. За його результатами з 1926 по 1937 р. населення СРСР зростало досить повільно. Більш того, з усіх союзних республік за цей час лише населення УРСР скоротилося з 29 млн до 28,4 млн чол. Лише унаслідок голодомору 1932—1933 рр. загинуло понад 3,5 млн чол. Якщо враховувати загальні демографічні втрати, то ця цифра зросла до 5 млн чол. лише за 1932—1934 рр. Наслідки перепису наочно розкривали людожерську політику радянської влади щодо населення України. За рішенням РНК СРСР у 1939 р. було проведено всесоюзний перепис, за результатами якого виходило, що населення, як у СРСР, так і в усіх республіках зросло. В Україні його чисельність вже становила 30,9 млн чол. Таким чином, складається враження, що з 1926 по 1939 р. населення УРСР, хоч і повільно, але зросло майже на 2 млн чол.

Результати перепису 1937 р. стали однією з основних причин ліквідації в Україні Інституту демографії і санітарної статистики.

Після утворення незалежної Української держави 24.08.1991 р. було прийнято рішення щодо проведення перепису населення в Україні в 1999 р., як пропонувалося ООН. Однак за рішенням Кабінету Міністрів України цю акцію здійснено в грудні 2001 р.

Літ.: *Демографический* энциклопедический словарь. — М., 1985.
Бондаренко В. В., Дараган М. В. Переписи населення в СРСР. — К., 1958.
Пустоход П., Воблій В. Всесоюзний перепис населення 1939 р. — К., 1939.
Брук С. И. Население мира: Этнографический справочник. — М., 1985.
Историческая демография: Проблемы, суждения, задачи / Отв. ред. Ю. А. Поляков. — М., 1989.
Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII—XX століття). — К., 1998.

ДЕМОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА — складова частина загального поняття *демографії.* Досліджує зміни в чисельності населення та його відтворенні упродовж історії людства з початку його виникнення або за окремі його періоди.

Досягнення Д. і. дають можливість твердити, що початковий період сучасної людини (Homo sapiens) розпочався приблизно за 50 тис. років до н. е. Відомостей про чисельність населення того періоду бракує, тому ми можемо лише висловити припущення, що бл. 15 тис. р. до н. е. його кількість становила всього кілька мільйонів чоловік, а за 7 тис. років до н. е. досягла майже 10 млн. Таке повільне зростання чисельності населення можна пояснити тим, що смертність від хвороб, епідемій та воєн сягала 50 % і більше, тому темпи природного приросту становили всього 10—20 % за тисячоліття, а тривалість життя — 20 років. Щодо чисельності населення світу на

початок нашої ери, то в літературі наводяться різні відомості — від 170 млн чол. до 200—250 млн. Учені роблять спроби визначити чисельність населення світу на цей час і за континентами, регіонами, окремими країнами, але це також скоріше припущення. Більш-менш реальні цифри наводяться на 1500 р. їх розбіжність значно менша — вона коливається в межах 400—500 млн чол. Поступово, з розвитком людства зростає його зацікавленість щодо чисельності населення, організовуються переписи населення в окремих країнах, які проводяться дедалі систематичніше. Нині переписами охоплено майже все населення світу. Отже, є всі підстави вважати, що світ увійшов у III тисячоліття, маючи понад 6 млрд населення.

Аналізуючи матеріали стосовно змін населення світу за два тисячоліття н. е., можемо визначити загальну закономірність: його чисельність безперервно зростала. Навіть протягом перших 50 років XX ст., коли людство пережило найбільші втрати внаслідок двох світових війн та з інших причин, воно зросло на 866 млн чол. Однак слід зазначити, що в історії людства спостерігалися непоодинокі випадки зменшення чисельності населення в різних країнах та регіонах в окремі періоди внаслідок епідемій, голоду, війн та людожерської політики деяких режимів (напр., А. Гітлер у Німеччині, Й. Сталін в СРСР, Пол Пот в Камбоджі).

В. Романцов

ДЕМОКРАТІЯ (грец. demos — народ і cratos — влада) — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Основними ознаками демократії є: 1) визнання *народу* джерелом влади, сувереном у *державі.* Саме народові належить установча, конституційна влада, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, має право безпосередньо брати участь у розробці та прийнятті законів шляхом референдуму тощо; 2) рівноправність громадян; 3) підпорядкування меншості більшості у прийнятті рішень та їх виконанні; 4) виборність основних органів держави.

Будь-які демократичні держави будуються на таких засадах. Сучасні держави, в основу діяльності яких покладено цінності лібералізму та Д., додають до них принципи прав людини, їх пріоритет щодо прав держави, обмеження влади більшості над меншістю, поваги прав меншості, верховенство закону і т. ін.

Залежно від участі народу в управлінні державою, від того, хто і як безпосередньо виконує владні функції, Д. поділяється на пряму (проведення виборів на підставі загального виборчого права) і представницьку (вибір громадянами в органи влади своїх представників, які виражатимуть їхні інтереси, видаватимуть закони тощо). Залежно від характеру рівності, яку забезпечує Д., вона поділяється на політичну, яка передбачає лише формальну рівність, рівність прав, і соціальну, засновану на рівності фактичних можливостей,

участі громадян в управлінні державою. Д. пов'язана з активністю різних суспільних сил, добровільно об'єднаних у товариства, організації, клуби і т. ін. Ці об'єднання формують суспільне середовище і становлять елемент *громадянського суспільства,* в якому професійні, соціальні, духовні потреби громадян задовольняються незалежно від держави та її інститутів (див. *Політичний режим).*

І. Іванцова

ДЕМОНСТРАЦІЯ (від лат. demonstro — показую, пояснюю) — публічний вияв політичних поглядів і почуттів за участю значної кількості осіб; є одним із видів оприлюднення громадської думки і становить звичайне явище в суспільно-політичному житті усіх цивілізованих країн. Забороняється і переслідується за режиму, для якого небезпечний будь-який живий вияв громадської думки, проте може здійснюватися й при такому режимі з певними обмеженнями і наступними каральними заходами стосовно її учасників. Значення Д., навіть в обмеженій формі, надзвичайно важливе для політичного виховання трудящих. Шляхом Д. її учасники намагаються привернути увагу народних мас до нагальних проблем політичного й соціально-економічного життя країни і домагатися їх розв'язання.

В. Гусєв

ДЕНОНСАЦІЯ (від франц. denoncer—повідомляти, розривати)—у міжнародному праві повідомлення однією із сторін про відмову від виконання умов укладеного між ними договору; здійснюється відповідно до порядку і термінів, що передбачені в самому договорі.

Ю. Слюсаренко

ДЕРЖАВА — в широкому значенні — будь-яка існуюча колись або нині стала соціально-політична структура, що відтворює на певній території упродовж тривалого часу власну систему суспільних відносин, норм, цінностей та ідеалів. Історичний спосіб закріплення соціальної диференціації людства, який став вираженням політично оформлених інтересів і воль, репрезентований у вигляді існуючої влади, здатної до організаційної і консолідуючої діяльності всередині *політичної системи* свого суспільства і до зовнішньополітичної діяльності, яка відповідає міжнародним нормам.

Д. як особлива соціально-політична структура (термін «Д.» вживають з XVII ст.) виникла внаслідок необхідності вести «суспільні справи» у просторі поліфонічно різноспрямованих інтересів (право особистої свободи у *громадянському суспільстві),* інституалізувалась як засіб захисту прав і *власності* громадян, гарантії безпеки й недоторканності у межах закону, суверенної цілісної території їх проживання. Історично виникнення Д. означало також часткове подолання іншої альтернативи об'єднання — конфесійно-релігійних союзів. Д., на відміну від інших типів соціально-політичних

утворень (князівств, вотчин, монархічних та інших форм управління), має деперсоналізований характер функціонування *влади,* тому норми державного життя мають формальний (писаний і затверджений договором, насамперед конституцією) і обов'язковий як для державних урядовців, так і для громадян статус.

Реалізацію своїх повноважень Д. здійснює через ієрархічну і різнобічну систему інституту влади (апарат урядовців, законодавчі, виконавчі, судові органи, армію, поліцію), яка наділена низкою виключних прав: правом видавати загальнообов'язкові закони, правом на збирання податків та емісію грошових знаків, правом створення й використання збройних сил та органів приборкання, правом на здійснення власної політики.

Інститут держави має внутрішню суперечність: він покликаний уникати насилля, вилучити його з поля людського існування, він сам претендує на монополію легітимного використання насилля. Стримуванню цієї тенденції протистоять форми соціального самоврядування, а також над- і позадержавні суспільні союзи та об'єднання.

Держави різняться за формами правління і устрою основних інститутів політичної влади. Щодо правління, то йдеться про організацію влади, яка характеризується формальним її джерелом. За монархічної форми правління формальним джерелом державної влади є одна особа — монарх. За республіканської форми відповідно до закону джерелом влади є народна більшість.

Щодо устрою держави поділяються на унітарні (єдині державні утворення); федерації (союзи юридично самостійних державних утворень — штати, кантони, землі, автономні краї, області тощо); конфедерації (державно-правові об'єднання) (див.: *Держава унітарна; Держава федеративна; Держава конфедеративна).*

Важливе значення має розрізнення держав з погляду існуючого в них *політичного режиму,* під яким розуміють систему методів здійснення Д. влади, ступінь реалізації демократичних прав і свобод особистості, відношення державної влади до правових засад власної діяльності, співвідношення офіційних конституційних і правових форм з реальним політичним життям.

М. Бойченко, В. Багінський

«ДЕРЖАВА ЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА» (не зовсім точний переклад англ. вислову «welfare state», однак саме такий термін вживається в літературі) — модель державного розвитку в індустріально розвинутих країнах, яка означає досягнення високого рівня життя і характеризується передусім масовим споживанням і соціальним захистом. Автором концепції «Д. з. б.» вважають Дж. Гелбрейта. її становлення припало на 40—50-ті, а розквіт — на 60-ті—поч. 70-х pp. За цей час в усіх країнах Заходу значно зросли доходи населення, що зумовило зростання споживчих витрат; було ство-

рено ефективні системи соціального забезпечення, які передбачали надання громадянам соціальної допомоги і соціального страхування, гарантуючи їм державну підтримку протягом усього життя. Соціальні витрати в країнах Заходу становили 50—60 %. У 60-ті рр. «Д. з. б.» стала офіційною доктриною США. У другій пол. 60-х — першій пол. 70-х рр. зростання соціальних витрат набуло найвищих темпів за всю історію США. В серед. 70-х рр. «Д. з. б.» стає об'єктом критики, що було пов'язано зі світовою кризою 1974—1975 рр. і падінням темпів економічного розвитку, зростанням інфляції та безробіття. Виник політичний рух (т. зв. консервативна хвиля), учасники якого, пов'язуючи зростання інфляції з надмірними державними витратами на соціальні потреби, виступали за ліквідацію «Д. з. б.». На цій хвилі у 80-х рр. в більшості країн Заходу до влади прийшли неоконсерватори. «Д. з. б.» була приведена у відповідність з економічними можливостями, що послабило державне втручання й сприяло вільному розвиткові конкуренції та ринку.

С. Пивовар

ДЕРЖАВА КОНФЕДЕРАТИВНА (від лат. confoederatio — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для досягнення певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних. Утворює центральні органи, які мають повноваження, делеговані їм державами-членами союзу. Правова основа — договір, при федеративному устрої держави такою основою є *конституція.* Прикладом сучасної Д. к. є Швейцарія (Швейцарський Союз) (див. *Конфедерація).*

Г. Черевичний

ДЕРЖАВА ПРАВОВА — 1. Держава, в якій реально дотримуються конституційних норм, діє система розподілу *влади* і практично захищені громадянські права та свободи. В цьому значенні поняття Д. п. збігається з поняттям *держави* у власному значенні.
2. Поняття, що має ціннісно-нормативне значення: 1) для критичної оцінки неправових (на противагу аксіологічній значущості правових) державних утворень, режимів, систем, або фактів незбігу (порушення) існуючих конституцій і політичної практики; 2) для формулювання політичних програм і завдань з метою досягнення статусу «Д. п.».

Соціально-філософський і філософсько-правовий контекст ідеї Д. п. як складової частини теорії держави містить три важливі взаємопов'язані проблеми: інституалізація права, інституалізація влади та інституалізація *громадянського суспільства.* Кожний із цих інститутів в Д. п. дістає суверенний і водночас взаємообмежений статус існування. Головне завдання для кожного з цих інститутів і їх сукупності полягає у створенні таких умов суспільного життя, за яких свобода індивіда має домінантний характер. Тому рівні права

вільних громадян (на свободу пересування, вибору місця проживання, професії, на участь в ідеологічному й політичному житті суспільства, свободу слова), гарантії недоторканності власності і забезпечення презумпції невинності та адвокатського захисту є принциповим підґрунтям і метою державно-правового регулювання в Д. п.

Д. п. виникає на підставі високої цінності й самоцінності індивідуальної людини, самосвідомості, особистої гідності й правової довіри між громадянами і між громадянами й правовим інститутом.

ДЕРЖАВА УНІТАРНА (від лат. unitas — єдність) — форма державного устрою, організованого на грунті верховенства принципу єдиної суверенної держави, яка прагне неподільної інтеграції всіх соціальних відносин.

Пріоритет централізованих методів і форм політичного керівництва — відмінна особливість функціонування Д. у.; вони забезпечуються засобами створення єдиного (уніфікованого) політичного простору: загальною *конституцією,* єдиною системою права, загальнообов'язковою (державною) мовою та загальною символікою, ідентичними для всієї території органу влади.

Для унітарної організації властивий розподіл території на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, департаменти тощо), — найбільшою мірою керовані з центру і найменше здатні до власної інтеграції та ідентифікації. Унітаризмові протистоять федеративні та конфедеративні форми державного устрою (див.: *Держава федеративна; Держава конфедеративна).*

В. Багінський

ДЕРЖАВА ФЕДЕРАТИВНА (від лат. foederatio—союз)—форма державного устрою; союзна *держава,* що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі і, як правило, судові органи.

Нині у світі налічується 24 федерації: Російська Федерація, Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Республіка Індія, Австралійський Союз, Південно-Африканська Республіка, Канада, Сполучені Штати Америки та ін.

Г. Черевичний

ДЕРЖАВНІСТЬ — комплекс інститутів політики, культури, що діють на території, населеній національною спільнотою, пов'язують її в компактну цілісність і забезпечують розвиток у сучасному й майбутньому.

До головних рис Д. належать: суспільна влада (охоплює власне центральне управління, адміністрацію на місцях, суд і судочинство, збройні сили, фінансову систему, податки й повинності різних груп населення — фіскальна система, право на ведення політичних зносин); система правових норм (закони й нормативні акти, що фіксу-

ють відповідні суспільні порядки та відносини); населення і територія з визначеними кордонами.

Процес становлення державницької ідеї, розвитку державотворчих процесів в Україні—Русі має тисячолітню традицію. Початком її є існування княжої Антської держави, державного об'єднання полян Русі, а відтак об'єднання Руської держави з центром у Києві. «Ми знаємо, — писав М. Грушевський , — що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської».

З розпадом Київської держави у XII ст. традиції Д. перейшли до Галицько-Волинського князівства (XII—XIV ст.), яке в окремі періоди об'єднувало й землі Наддніпрянської Русі-України. Наступним етапом Д. був період існування українських земель у складі Литовсько-Руського великого князівства (XIX—XIV ст.), у складі якого Київська і Волинська землі — князівства користувалися значною автономією.

Визначальним явищем української історії XVI— першої пол. XVII ст. є процес утворення і розвитку козацтва у двох його формах: козацтва на «волості» (Наддніпрянщина), в тому числі реєстрового, і запорізького. Утворення Запорозької Січі та козацького військово-територіального устрою на Наддніпрянщині наприк. XVI — у 20—30-х рр. XVII ст. означало закладення підвалин майбутньої української козацької Д.

Утворення козацької держави в ході національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та її існування протягом другої пол. XVII—XVIII ст. (до 1786 р.) стало важливим етапом розвитку української Д. Існування Гетьманщини попри політику російського царизму, який прагнув обмежити її суверенітет, забезпечило дальше формування української нації, розвиток національної самосвідомості, створило умови для подальших державотворчих процесів у наступні XIX і XX ст.

З кінця XVIII ст., з ліквідацією Гетьманщини, завершився козацький період Д. Український народ, втративши Д., опинився у межах двох імперій — Російської та Австрійської.

Незважаючи на втрату самобутніх українських громадських і політичних інститутів, протягом XIX— на поч. XX ст. зароджується і розвивається український національний рух, який завершився національно-соціальною революцією 1917—1921 рр. та відродженням української Д. (період існування УНР). Проте це національно-державне відродження було надто коротким, щоб мати вирішальний вплив на соціальну й економічну еволюцію української нації.

24.08.1991 р. Верховною Радою прийнято «Акт проголошення незалежності України».

1.12.1991 р. на всенародному референдумі народ України величезною більшістю голосів підтвердив цей Акт і висловив своє бажання жити в самостійній Українській державі.

Л. Мельник

ДЕСПОТІЯ СХІДНА (АЗІАТСЬКА) (від грец. despoteia — необмежена *влада)* — особлива форма *монархії,* що склалася на Стародавньому Сході. Д. с. притаманні необмежена влада монарха, освячення її релігією, централізована система управління економікою. «Класичним» виявом Д. с. був політичний устрій Стародавнього Єгипту, особливо у III тисячолітті до н. е.

О. Крижанівський

ДЕ-ФАКТО (лат. de facto — насправді) — у міжнародному праві одна з основних форм фактичного визнання однієї держави чи уряду другою державою. Таке визнання є офіційним, однак не остаточним і не зумовлює встановлення дипломатичних відносин. Воно має тимчасовий характер і є ніби перехідним станом до визнання *де-юре.*

ДЕ-ЮРЕ (лат. de jure — за правом) — у міжнародному праві повне офіційне визнання держави або уряду, що зумовлює встановлення дипломатичних та інших відносин між державами.

Ю. Слюсаренко

ДЖЕРЕЛА АРХЕОЛОГІЧНІ — різновид історичних джерел, що визначаються об'єктами археологічної науки та джерелом її пізнання. Якщо об'єктом *археології як* історичної науки є минуле суспільство, то джерелом його вивчення в археології є рештки предметного світу минулих суспільств. Від давніх суспільств залишається нетлінний компонент колишньої *культури,* який і є основним джерелом археологічних досліджень з метою історичної реконструкції колишнього суспільства. Д.а. поділяються на такі типи: поселення, поховання, культові місця, скарби, поодинокі знахідки тощо. Для вивчення кожного з цих типів джерел застосовують спеціальні методи дослідження.

М. Гладких

ДЖЕРЕЛА ЗОБРАЖАЛЬНІ — тип історичних джерел (див. *Джерела історичні),* характерною ознакою яких є фіксація інформації у вигляді зображення. Перші Д. з. виникли за доби палеоліту у вигляді наскельних малюнків у печерах і гротах — місцях перебування первісних людей. Тоді ж виникають перші скульптурні та графічні зображення.

Д. з. дають можливість простежити розвиток духовної культури — світогляду, вірувань, обрядів, смаків первісної людини. На території сучасної України відомі знахідки з Мізина на Чернігівщині та Межиріччя поблизу Канева на Черкащині (розмальовані червоною вохрою кістки мамонта, браслети з меандровим орнаментом, фігурки жінок). У Межиричі знайдено перший у Європі малюнок на кістці із зображенням поселення, який дехто з учених вважає пейзажем або першим відомим картографічним зображенням. Наскельні малюнки знайдено на узбережжі Азовського моря, поблизу с. Терпінне (зображення птахів, звірів, лінійно-геометричні орнаменти).

Із розвитком матеріальної та духовної культури Д. з. зазнали великих змін, проте основні прийоми створення їх залишилися традиційними. Мистецтвознавці за способом створення Д. з. розрізняють живопис, графіку, скульптуру і твори ужиткового мистецтва. До Д. з. умовно можна віднести архітектурні пам'ятки — в тому разі, коли вони становлять органічну єдність архітектури, скульптури, живопису.

З-поміж сучасних різновидів Д. з. слід назвати й ті, що створені за допомогою технічних засобів — фотоапарату, кіно- та відеокамери. Це поштові й художні листівки, аматорські та професійні фотографії, різні за змістом кінодокументи.

Д. з. містять цінну історичну інформацію, доповнюють відомості історичних джерел інших типів — писемних, речових, лінгвістичних тощо. Завдяки Д. з. — малюнкам, кресленням, планам, фотографіям — маємо можливість уявити велич Михайлівського Золотоверхого собору, Успенської церкви Києво-Печерського монастиря, встановити вигляд і розташування історичних пам'яток минулих часів.

ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНІ — комплекс пам'яток минулого, носіїв історичної інформації, що становить джерельну базу історичної науки в цілому та її окремих розділів (історії Стародавнього світу, середніх віків, нового та новітнього часу, історії окремих суспільств, держав тощо), а також конкретно-наукових досліджень (монографій, статей, дисертацій тощо). Д. і. є предметом дослідження спеціальної галузі історичних знань —джерелознавства, яке розробляє основні теоретичні та практичні засади їх вивчення й використання в наукових дослідженнях. Серед основних теоретичних понять, що пов'язані із поняттям «Д. і.», джерелознавство особливу увагу приділяє розробці таких, як джерельна інформація, репрезентативність джерела, адекватність відображення минулого в історичному джерелі, класифікація джерел, *джерелознавча критика* та ін.

Специфіка історичного знання полягає у тому, що історики здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, з допомогою Д. і. Тому протягом століть багато уваги приділялося визначенню основних критеріїв оцінки інформативних можливостей різних груп джерел., ступеня їх цінності для історичної науки. Тривалий час панувала думка, що джерелами можуть бути лише писемні пам'ятки історичного змісту — хроніки, *літописи,* історичні твори античних та середньовічних авторів. Вважалося, що історія починається лише з появою писемних джерел, а попередній період у розвитку людства прийнято було називати доісторичним. За доби Просвітництва в XVIII ст. європейська історична наука починає усвідомлювати, що неможливо обмежити джерельну базу лише писемними історіографічного характеру джерелами. Особливого значення набуває використання документальних писемних джерел, насамперед актових, а також археологічних, нумізматич-

них, геральдичних, етнографічних та інших груп пам'яток минулого, що зумовлює формування комплексу спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого характеру — *дипломатики,* нумізматики, геральдики, *сфрагістики* та ін., а також спеціальних галузей історичної науки — *археології, етнографії* та ін.

У сучасному джерелознавстві склалося уявлення про Д. і. як про пам'ятки минулого, що виникли в результаті людської діяльності в духовній, матеріальній, природній сферах і несуть у собі інформацію про цю діяльність. Відповідно до цього визначення до Д. і. можна віднести не лише власне продукти людської діяльності, а й природні об'єкти, що містять інформацію про неї. Крім того, до Д. і. певною мірою належать і такі різновиди археологічних пам'яток, як залишки людини, тварин, рослин тощо, які також містять цінну історичну інформацію про розвиток людини і її діяльність. В цілому, комплекс Д. і. складається із чотирьох груп (виокремлені за ознакою способу фіксації інформації у джерелі) — речові, зображальні, вербальні та поведінкові. У межах груп джерела класифікуються за часом та місцем походження, формою й змістом, історичною цінністю та іншими класифікаційними ознаками.

Вивчаючи Д. і., кожен дослідник має усвідомлювати, що вони не лише свідчать про певні явища чи події минулого, тобто містять історичні факти. Значна частина їх сама є історичними фактами, а їх поява була важливою подією у житті суспільства, історія функціонування — значним явищем минулого.

Вивчення історії створення, функціонування та історичної долі окремих Д. і. постійно перебуває в полі зору істориків. Вони є предметом спеціальних наукових досліджень. До таких джерел належать видатні пам'ятки «Повість минулих літ», Галицько-Волинський літопис, Густинський літопис, літописи козацької доби, пам'ятки вітчизняної правничої думки «Руська правда», церковні устави, конституційні акти, видатні твори українських полемістів, архітектурні пам'ятки, комплекси унікальних історично цінних зображень, фотокінодокументи, звукові записи тощо.

Проблеми виявлення, дослідження, публікації, використання в наукових дослідженнях та організації сучасних технологій зберігання Д. і. постійно розв'язуються істориками, археографами, архівознавцями, джерелознавцями, що сприятиме у подальшому інтенсифікації наукового процесу, залученню до наукового обігу маловідомих або невідомих досі джерел, заповненню прогалин у джерельній базі вітчизняної історії.

Літ.: *Джерелознавство* історії України: Довідник. — К., 1998.
Макарчук С. Писемні джерела з історії України. — Л., 1997.

С. Павленко

ДЖЕРЕЛА ІСТОРІОГРАФІЧНІ — вид джерел, що відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки й дають

можливість вивчати суспільні умови розвитку історичної думки, процес приростання історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей. Як і історичні джерела взагалі, Д. і. становлять об'єктивно-суб'єктивні феномени — відбивають об'єктивний процес розвитку історичної науки, збагачення історичного знання й суб'єктивні погляди істориків — авторів історичних праць. Узяті в сукупності, Д. і. відображають історико-науковий процес в усій його повноті, суперечливості й складності.

Користуючись виробленим у джерелознавстві (див. *Джерелознавство історичне)* видовим принципом класифікації Д. і., можна виокремити такі їх групи: міфи, легенди, перекази; аннали, літописи, хроніки; узагальнюючі історичні праці; монографічні дослідження; науково-популярна й навчальна література; джерельні публікації (тією мірою, якою вони відбивають певний рівень розвитку наукових історичних знань); матеріали наукових конференцій, з'їздів, симпозіумів тощо; критико-бібліографічна література; матеріали, що відображають творчий шлях і досвід визначних учених; документи, що відбивають організаційний бік розвитку історичної науки і т. ін. До Д. і. можна віднести публіцистику як первісне відображення й узагальнення історичних явищ. Для вивчення історіографічного процесу певних епох залучаються як джерела політичні та ідеологічні документи.

Кожний вид Д. і. має своє пізнавальне навантаження. З XVIII ст., коли, власне, історичні знання перетворилися на науку, особливу роль відіграють монографії. Саме в них найгрунтовніше відбивається розвиток історичної науки. На основі монографічних досліджень створюються узагальнювальні праці, навчальні посібники тощо. Проте слід зауважити, що стан історичної науки на певний період її розвитку, її місце в суспільному житті можна простежити лише за Д. і., взятими в сукупності.

М. Варшавчик

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ — писемні джерела, виокремлені за ознакою їх походження (від певної особи). Можуть бути створені з офіційною або приватною метою. їх інформативна цінність полягає в тому, що вони відображають не лише різноманітні події, явища суспільних відносин, а й особисту позицію авторів, авторський світогляд, особисте бачення подій.

Серед Д. о. п., створених з офіційною метою, виділяють особисті листи, адресовані офіційним особам, державним діячам, органам влади, державним установам, суспільним організаціям, періодичним виданням тощо. У XVIII—XIX ст. поширеним різновидом Д. о. п. були «Записки», в яких автори намагалися, напр., довести необхідність реформ, висловлювали свої міркування з того чи іншого важливого питання. Ці джерела за змістом близькі до публіцис-

тики, оскільки їх автори завжди розраховують на певний суспільний резонанс.

Поширеними різновидами Д. о. п. є мемуари (спогади, записки), щоденники (діаріуші), автобіографії, епістолярії (особисті листи). Мемуари та автобіографії зазвичай пишуться для нащадків. Їхні автори прагнуть розповісти про важливі події, зустрічі з видатними особами, побут та звичаї певних суспільних прошарків тощо. Щоденники та особисті листи, навпаки, пишуться для себе або для дуже вузького кола читачів з найближчого оточення. Це спричиняє певні труднощі під час дослідження таких джерел, оскільки в них нерідко вживаються скорочення, замість імен — ініціали або прізвиська, частина інформації подається в зашифрованому вигляді. Важливим різновидом Д. о. п. є подорожні записи, в яких автори розповідають про враження від подорожей до інших країн з офіційною або приватною метою.

С. Павленко

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРИЧНЕ — спеціальна галузь наукових історичних знань, наука про історичні джерела; теорія й практика їх використання в історичних дослідженнях. Предмет Д. і. становлять закономірності утворення історичних джерел (див. *Джерела історичні)* і відбиття ними реального історичного процесу, закономірності й принципи, що випливають з них, методи й прийоми наукового використання джерел в історичних дослідженнях.

Як система наукових знань і наукова дисципліна Д. і. почало складатися за доби Просвітництва, коли самі історичні знання набували якостей науки. З розвитком історичної науки розширювалося коло використовуваних нею джерел, розвивалося й удосконалювалося джерелознавство.

Підхід до Д. і. як системи знань дає змогу осягнути його складну структуру, а структурний аналіз цієї системи здійснити на різних, але об'єктивних підставах, у різних аспектах. Джерелознавство містить теоретичний розділ і джерелознавчу практику. Теорія джерелознавства — це сукупність систематизованих і перевірюваних практикою знань про його предмет, структуру і місце в історичній науці. Джерелознавча практика — це, по-перше, аналітично-інформаційне джерелознавство, завданням якого є спеціальне вивчення окремих джерел, або їх груп, класів для визначення їхньої інформативної цінності, значення для науки; по-друге — практичне використання джерел у конкретних історичних дослідженнях, тобто робота, яку виконує кожний історик, опрацьовуючи свою тему. В предметному плані в Д. і. можна окреслити джерелознавство певних історичних наук, певних історичних епох, або окремих проблем наук. В макроструктурному аспекті (зовнішні зв'язки системи) визначаються зв'язки джерелознавства з іншими спеціальними галузями історичної науки, загалом його місце в

історичній науці. В субдисциплінарному «зрізі» розкривається співвідношення між джерелознавством як галуззю історичних знань і джерелознавчими *спеціальними історичними дисциплінами.*

Як галузь історичної науки джерелознавство спирається на теорію і методологію, сукупність вихідних принципів і методів, які властиві певному напряму науки і якими керується історик. Ці загальні принципи й методи на основі теорії й практики власне Д. і. конкретизуються в регулятивні настанови під час роботи з джерелами і реалізуються через приймання й дослідницькі операції, що в сукупності становлять методику наукового опрацювання джерел. Методика належить до найістотніших компонентів Д. і., а її розроблення — до його найголовніших завдань.

Робота дослідника з джерелами поділяється на кілька етапів: добір, класифікація джерел з досліджуваної проблеми, джерелознавча критика. Кожний етап потребує певних методичних прийомів, які постійно вдосконалюються (зокрема, за допомогою сучасних технічних засобів).

Найзагальнішим методом і кінцевим етапом роботи з джерелами є *джерелознавча критика,* завершальним завданням якої є отримання дослідником сукупності фактів як емпіричної основи дослідження. Традиційно джерелознавча критика поділяється на два розділи — зовнішню, предметом якої є форма й походження джерела, і внутрішню, що вивчає його зміст. Перша вважалася підготовчою щодо другої, основної.

І зовнішня, і внутрішня критика у виконанні своїх завдань не сягали далі вивчення окремих джерел, що подають фрагментарні факти. Отримання необхідної сукупності фактів можливе лише на підставі вивчення сукупності джерел. Відповідно до сучасної концепції джерелознавчу критику варто розглядати як таку, що охоплює дві стадії: аналітичну, об'єктом якої є окремі джерела, й синтетичну — вивчення комплексу джерел.

Аналітична критика увібрала в себе багато завдань як внутрішньої, так і зовнішньої критики, збагативши їх новітнім досвідом науки (встановлення справжності джерела, його атрибуція, датування, визначення топологічної належності, з'ясування спонукальних мотивів створення джерела, всіх питань історії тексту та визначення його основної редакції, тлумачення тексту джерел). Усі дослідницькі операції з джерелом мають на меті з'ясування його достовірності й повноти, тобто об'єктивної наукової цінності для певного конкретного дослідження. Вже у ході аналітичної критики виявляються зв'язки між джерелами, які відбивають об'єктивні (генетичні, структурні, трансформаційні) зв'язки між історичними явищами. Ці зв'язки слугують підґрунтям побудови джерел як об'єкта синтетичної критики.

Сучасна історична наука ставить перед Д. і. нові завдання. Серед них — уточнення і навіть перегляд деяких понять і категорій, які

однобічно тлумачилися з позицій здогматизованого матеріалістичного розуміння історії; вивчення джерел з культурологічних позицій, залучення таких джерел, які відбивають духовне життя людей на різних щаблях розвитку цивілізації; розроблення методики об'єктивного використання джерел, які раніше не були доступними для дослідників; створення банків даних для машинного читання, їх удосконалення та опрацювання.

Літ.: *Источниковедение:* Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. — М., 2000;
Макарчук С. Писемні джерела з історії України. — Л., 1999.

М. Варшавчик

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА КРИТИКА — поетапне опрацювання фахівцями історичних джерел (див. *Джерела історичні)* з використанням сукупності певних методів, прийомів, засобів.

Правила Д. к. щодо давньоруських *літописів* уперше сформулював А. Шлецер, який визначив такі етапи дослідження джерел: 1) нижча критика, або мала критика («критика слів»), тобто встановлення матеріалу, що дійсно належить певному автору, і того, що привнесене іншими (продовжувачами або переписувачами); 2) лексичне, граматичне та історичне тлумачення тексту, тобто з'ясування того, що хотів сказати автор; 3) вища критика, або критика справ, тобто фактів, перевірка достовірності висвітлення подій у літопису.

Французькі історики Ш. Сеньобас та В. Ланглуа поділяли Д. к. на дві стадії: зовнішню критику та внутрішню. Мета першої— попереднє дослідження, яке стосується зовнішності джерела (письмо, мова, форма тощо), мета другої — з'ясування достовірності відомостей шляхом аналогії.

На поч. XX ст. деякі історики по-іншому розуміли Д. к. В. Ключевський, напр.. вбачав у ній дві сторони: філологічну критику, яка спрямована на відновлення справжнього тексту пам'ятки, і фактичну, мета якої — визначення кута відбиття автором дійсності, ступеня ухилу його думки від дійсності.

О. Лаппо-Данилевський зробив першу спробу системного викладу методів Д. к., він поділяв її на такі види: наукову, моральну, естетичну. До кожної з них він визначив критерії, відповідно, Істину, Добро, Красу. Вчений грунтовно розробив методи інтерпретації джерел, в основу яких покладено психологічне їх тлумачення, мета якого — домогтися збігу мисленого образу, який виникає в історика, з мисленим образом, відображеним у джерелі. Він запропонував два методи інтерпретації: типізуючий та індивідуалізуючий. Завдання першого — дати можливість історикові визначити місце джерела в тому середовищі, де воно виникло, завдання другого — відновити те, що думав автор, створюючи джерело, як у ньому відобразилися індивідуальні особливості автора.

В Україні розвиток методики джерелознавства до 70-х рр. XX ст. проходив у напрямі вдосконалення зовнішньої та внутрішньої критики. Найповніше їх структура розкрита в наукових працях і підручниках київського джерелознавця В. Стрельського. Інший підхід має київський учений М. Варшавчик, він запропонував поділяти Д. к. на аналітичну й синтетичну, розуміючи під першою весь комплекс праці історика над окремим джерелом, під другою — над комплексом джерел. Таких підходів нині дотримується більшість джерелознавців.

Сучасний комплекс Д. к. охоплює обов'язкові елементи, зокрема такі: визначення зовнішніх особливостей пам'ятки, доведення автентичності джерела, прочитання його тексту, встановлення часу, місця створення, авторства, обставин та мотивів походження, тлумачення тексту, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості.

Універсальних прийомів Д. к. стосовно всіх історичних джерел немає, щоразу історик використовує комплекс можливих методів, засобів. Зокрема, сучасна Д. к. акумулює кілька груп методів: загаЛьнонаукові (історичний, логічний тощо), міждисциплінарні (статистичний, конкретних соціологічних досліджень), загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний), спеціальні джерелознавчі (текстологічне та палеографічне вивчення тощо).

У ході Д. к. не можна зупинятися на етапі аналітичної критики, об'єктом якої є окремі джерела, а метою — одержання окремих фактів; слід переходити до синтетичної критики, яка дає змогу оцінити весь комплекс джерел з певної теми в їх зв'язку, взаємозумовленості, відтворити цілісність комплексу джерел як своєрідного феномену *культури* певного часу.

Літ.: *Джерелознавство* історії України: Довідник. — К.. 1998. *Источниковедение:* Теория. Метод. Источники российской истории. — М., 2000.

Б. Корольов

ДИКТАТУРА (лат. dictatura — необмежена влада) — монополія влади глави держави та його найближчого оточення (чиновництва, партійної еліти, генералітету, хунти), організована в максимально жорстку пірамідальну структуру, яка забезпечує негайне виконання політичної волі верховної влади.

Д. характеризується концентрацією всієї повноти влади (законодавчої, судової та виконавчої) в єдиному центрі та методами переважно насильницького керівництва (накази, розпорядження, санкції, покарання тощо); прагне охопити єдиною силовою структурою все *суспільство.* Умовами встановлення Д. є дестабілізація життя, хаос в економіці, деструктуризація влади та втрата нею авторитету; для власне соціальних процесів Д. є відповіддю на очі-

кування тих маргіналізованих мас, для яких «залізний порядок» і «тверда рука» уособлюють норму суспільного життя.

У межах комуністичної ідеології було вироблено поняття Д. пролетаріату. Спочатку К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали під Д. пролетаріату державу перехідного (від капіталістичного до комуністичного суспільства) періоду; а потім В. Ленін розробив вчення про Д. пролетаріату як владу трудящої більшості над експлуататорською меншістю. Це вчення виявилося утопічним не лише тому, що пролетаріат індустріального та постіндустріального суспільства соціально видозмінювався та диференціювався, а й тому, що уявлення про «Д. більшості над меншістю» виконало роль ідеологеми, що забезпечила насправді Д. державно-партійної меншості.

В. Багінський

ДИКУНСТВО — перший ступінь тричленного поділу історії суспільства *(Д. — варварство — цивілізація),* обгрунтованого еволюціоністами XVIII—XIX ст. Стадія Д. відповідає *первіснообщинному ладові.* В період Д. відбулися процес формування людини і *суспільства,* а також перші етапи розвитку родового суспільства. Д. відповідають переважно привласнювальні форми господарювання та міфологічний світогляд. У процесі розвитку Д. сформувалися умови для переходу до наступної стадії — варварства, що відповідає кризі первіснообщинного ладу та появі перших цивілізацій.

М. Гладких

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНА (грец. dynamicos—сильний, дужий) — розвиток, зміна будь-якого соціального явища (соціальної системи, структури, відносин тощо) під впливом сил, що діють на нього, внаслідок чого воно відхиляється від попереднього стану. Поняття Д. с. запропоноване французьким соціологом О. Контом (1798—1867 рр.) для аналізу змін або послідовного становлення соціальних явищ на відміну від соціальної статики, що вивчає сталі структури, які забезпечують соціальний порядок та цілісність суспільства. Водночас О. Конт ототожнював Д. с. з соціальним прогресом, тобто з безперервним розвитком соціальних явищ у напрямі будь-якої бажаної глобальної мети. Звідси акцент на пошук причин, форм і механізмів соціального прогресу й неуважність до амбівалентних і деструктивних виявів Д. с.

У сучасній соціології Д. с. розглядається як універсальна властивість соціальних явищ, що зумовлює їх зміну у прогресивному і регресивному напрямах. Вивчення динаміки структури, соціальних інститутів, культури, масової свідомості тощо становить важливу тему сучасних соціологічних досліджень. У соціальній психології активно вивчається т. зв. групова соціальна динаміка, процеси, що трапляються в малих соціальних групах (сім'ї, трудовому колективі, шкільному класі) у зв'язку з вирішенням проблеми лідерства, прийняттям групових рішень, забезпеченням лояльної поведінки

членів груп, розробкою групових цінностей, мети та норм і засвоєнням їх індивідами.

А. Ручка

ДИНАСТІЯ (грец. dinasteia — влада, панування) — кілька монархів з одного роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування (Каролінги, Капетінги, Валуа, Бурбони — у Франції, Тюдори — у Великій Британії, Габсбурги — в Австро-Угорщині, Гогенцоллерни — в Німеччині, Романови — в Росії). Престолоуспадкування склалося ще в давніх монархіях (див. *Монархія)* рабовласницького суспільства (30 династій у Єгипті, Вавилоні). У феодальному суспільстві сформувалися погляди на *державу* як на приватне надбання монарха. Титулами вони намагалися виправдати безмежність своїх володінь і зміцнити владу (Габсбурги були імператорами Священної Римської імперії впродовж 1438—1806 pp.). Зміцненню міжнародного впливу окремих династій сприяли династичні шлюби (напр. одруження дочки Ярослава Мудрого Анни з французьким королем Генріхом IV з Д. Капетінгів). Боротьба за спадкове право на престол призводила до династичних війн (війна Червоної та Білої троянд в Англії у 1455—1485 pp. між двома королівськими династіями Плантагенетів — Ланкастерів та Йорків). Ідею династичної гетьманської влади виношував Б. Хмельницький. Першим кроком до цього було обрання після його смерті (1657 р.) на короткий час гетьманом України його молодшого сина Юрія Хмельницького. Нерідко правління Д. переривалось або й закінчувалося трагічно (французького короля Людовіка XVI Бурбона було гільйотиновано у 1793 р., російського імператора Миколу II Романова та його родину розстріляно у 1918 р.). Нині в окремих країнах традиційно зберігається монархічна форма правління (королева Єлизавета II у Великій Британії з Д. Віндзорів) із значним обмеженням прав монарха.

Г. Савченко

ДИПЛОМАТИКА (від грец. diploma —лист, документ)—допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження, форму та зміст актових джерел (офіційних і приватних). Деякі науковці вважають за необхідне до предмета дослідження Д. віднести взагалі документальні джерела. Існує також думка, що Д. — наука формального аналізу, який застосовується щодо всіх письмових джерел.

Практична Д. виникла за середньовіччя і вже у працях гуманістів XV—XVI ст., особливо Лоренцо Валли (1407—1457 pp.), починає формуватися як наукова дисципліна. Цей процес закінчився у другій пол. XVII — на поч. XVIII ст., коли з'явилися дослідження Г. Конрінга, Д. ван Папенброка і особливо Ж. Мабільйона (1633—1707 pp.).

Дальший розвиток Д. у зарубіжній історіографії пов'язаний з іменами Т. Зіккеля та Ф. Фіккера (Австрія). Значний внесок в Д. (на

українському матеріалі) зробили українські вчені І. Крип'якевич, Я. Дашкевич, М. Ковальський та ін.

Традиційно Д. вивчала формуляр (комплекс клаузул) документів, у якому виокремлюють три частини, кожна з яких складається з кількох компонентів: 1) початковий протокол — інвокація (богослів'я), інтитуляція (вказування особи, від якої походить документ), інскрипція (позначення адресата), салютація (вітання); 2) основна частина — аренга (преамбула), промульгація (публічне оголошення), нарація (переказ обставин справи), диспозиція (наказ), санкція (заборона порушувати волю видавця документа), короборація (інформація про знаки, що засвідчують документ); 3) заключний протокол —датум (вказівка на місце й час видачі документа), апрекація (закінчення).

Визначення загальних та особливих клаузул, послідовності їх поєднання дає змогу встановити типи формулярів, кожен з яких був пов'язаний з конкретним місцем, часом, видавцем. Велике значення має також аналіз походження різних типів формулярів, їхньої еволюції. Отже, Д. встановлює справжні та підроблені конкретні документи, сприяє розв'язанню багатьох важливих питань вірогідності їхнього змісту.

Ю. Мицик

ДИПЛОМАТІЯ (від грец. diploma — лист, документ) — 1. Офіційна діяльність глав держав, урядів і спеціальних органів щодо здійснення завдань *держави* в галузі зовнішньої *політики,* захисту прав та інтересів держави, її установ і громадян за кордоном. Формами дипломатичної діяльності є конгреси, конференції, наради, зустрічі представників держав, дипломатичне листування, підготовка та укладання міжнародних угод, участь представників держав у діяльності міжнародних організацій, постійне представництво держави за кордоном тощо. Дипломатичні установи та їх відповідальні працівники мають певні дипломатичні привілеї та *імунітет.* Міжнародне право забороняє дипломатичним представникам втручатися у внутрішні справи країни перебування.

2. Переносно — мистецтво досягати своєї мети методами, притаманними дипломатові.

Ю. Слюсаренко

ДИРЕКТОРІЯ (франц. Directoire, від лат. directorium—управління, керівництво) — 1. Період правління під час Французької буржуазної революції XVIII ст. (4.11.1795 р. — 10.11.1799 р.). Уряд Французької Республіки складався з п'яти членів (директорів), яких обирала Рада п'ятисот та Рада старійшин. Д. боролася проти революції, прагнула завоювати нові ринки шляхом війни з Німеччиною, Італією, послаблення Англії та Австрії. Кінець Д. поклав державний переворот 18 брюмера Луї Бонапарта.

2. Уряд, що був створений в Україні під час громадянської війни як тимчасовий революційний орган у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р.

на засіданні Українського Національного Союзу для керівництва повстанням проти режиму гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги — верховний державний орган УНР. Сформована у складі п'яти членів — представників різних політичних напрямків. Від українських есдеків були В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських есерів — Ф. Швець, П. Андрієвський (позапартійний). Склад Д. та місце її перебування мінялися залежно від воєнної ситуації (Рівне, Кам'янець-Подільський та ін.). Кабінет гетьмана складався з російських монархістів і проголосив акт федерації, яким зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. 15 листопада Д. у своєму зверненні до українського народу закликала до повстання проти гетьмана, оголосивши його уряд недійсним. Аналогічну відозву видав і С. Петлюра, який став на чолі війська Д. На бік Д. перейшли дивізії восьми корпусів гетьмана. Повстання змусило гетьмана зректися влади, яка перейшла до Д. З листопада 1919 р. Д. припинила існування. Згідно з законом про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листопада 1920 р. С. Петлюра стає одноосібним носієм верховної влади в державі.

Н. Папенко

ДИСИДЕНТ (від лат. dissidens — незгодний) — у Західній Європі особа, релігійні погляди якої не збігаються з догматами офіційної церкви. В переносному значенні — інакомислячий. У *середні віки* дисидентами проголошували всіх «відступників» від *католицизму,* яких панівна церква вважала за єретиків і жорстоко переслідувала. Питання про їхні політичні права, роль у суспільстві особливо загострилося в XVI—XVII ст. в Англії (диссентери), Франції (гугеноти), в XVII—XVIII ст. у Польщі (християни-некатолики).

У 60—80-х рр. XX ст. у зв'язку зі зростанням незадоволення існуючим режимом дисидентство набуло поширення в СРСР та інших країнах соціалістичного табору як вияв протесту проти утисків і переслідувань. У ньому брали участь представники наукової та художньої *інтелігенції,* інженерно-технічні працівники, робітники, селяни. Усвідомлюючи свою моральну несумісність з існуючим тоталітарним устроєм, вони різними формами і методами (письмові та усні заяви, власні твори й дослідження, декларації, маніфести, звернення до вітчизняної та світової громадськості, мітинги, демонстрації тощо) виступали проти всевладдя правлячої марксистсько-ленінської партії, проти переслідувань за політичні та релігійні переконання, оригінальні погляди на літературу й мистецтво, проти збочень у проведенні національної політики, порушення прав людини.

Незважаючи на те, що дисиденти не вдавалися до активних насильницьких дій з метою зміни існуючого державного ладу, а наголошували на необхідності радикальних демократичних перетворень, їх переслідували (заборона друкування художніх і політичних тво-

рів, прилюдних виступів, судові процеси, ув'язнення в таборах, насильницьке утримання в психіатричних лікарнях, перешкоди у працевлаштуванні за фахом тощо). Після повалення тоталітарних режимів колишні дисиденти відповідно до своїх переконань беруть активну участь у суспільно-політичному житті.

В. Гусєв

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (від лат. differentia — розрізнення) — процес і стан подрібнення певної соціальної цілісності (суспільства, організації, групи) на складові частини чи елементи (інституції, сегменти, індивіди). Як процес Д. с. означає подрібнення певного *соціуму* в ході його змін, історичного розвитку, коли шляхом відокремлення, розділення, уособлення тощо утворюються нові соціальні елементи (сфери і різновиди людської діяльності, типи соціальних організацій, цінності, взірці, норми тощо), які набувають певного статусу, виконуючи нові функції та ролі. Як стан Д. с. відображає наявну гетерогенність певного соціуму, який складається з взаємопов'язаної множинності відповідних елементів, складових частин, сегментів.

До найважливіших вимірів Д. с. належать: *поділ праці,* професійна спеціалізація, соціально-статусне розшарування, розрізнення інтересів, соціокультурні відмінності. Д. с. сприяють такі чинники, як майнове, освітнє, вікове розшарування соціуму, етнічна, мовна та конфесійна різнорідність суспільства, його локально-регіональні відмінності тощо. їй також сприяє відносний поділ суспільних форм життєдіяльності людей (політика, економіка, культура, повсякденне життя), уособлення міського й сільського стилів життя, існуючих субкультур тощо. Соціологи розрізняють диференціацію макросоціальну (виникнення нових соціальних верств, стилів життя, культурних форм), мезосоціальну (особливості Д. с. у локально-регіональному контексті — в центрі, на периферії, в містах, селах тощо) та мікросоціальну (розрізнення типів домогосподарств, культурно-дозвільних занять, ціннісних орієнтацій, вірувань тощо). У соціологічних дослідженнях використовуються також поняття функціональної Д. с, коли йдеться про різноманітні функції, завдання та дії, напр., політичних партій, громадянських об'єднань, груп тиску, та вертикальної Д. с, коли мають на увазі відмінності в авторитеті (престижі, визнанні) владних структур, політичних партій, їхніх лідерів тощо.

А. Ручка

ДІАЛОГ КУЛЬТУР — термін, що виник у XIX ст. для позначення процесу зближення країн, народів, континентів, насамперед у культурній сфері. Спершу цей термін відображав взаємозбагачення, взаємовплив і взаємозалежність матеріальних і духовних надбань людства в культурно-географічному розрізі, передусім, як взаємодію культур Заходу і Сходу, Європи й Азії, Півдня та Півночі.

У XX ст. вирішальним для свідомості, мислення, вчинків дедалі більшого числа людей стає взаємне одночасне спілкування — діалог різночасових історичних епох (кожний твір культури перебуває у сфері тяжіння певного центру історичної цілісності). *Культура* як осучаснена історія вступає в діалог зі своєю *історією,* збираючи у витворі (творі) минуле, сьогодення й майбутнє, насамперед відповідно до потреби дедалі повнішого осягнення дійсності, яка вже не піддається «розумовому» пізнанню, тобто, діалогічність стає методом самого мислення. Внаслідок цього в теоретичному осягненні взаємодоповнюють і взаємовиключають одне одного «невідповідні» начала буття, про що свідчать принцип доповнення у фізиці, парадокси теорії множин у математиці і т. ін. В мистецтві активна співавторська роль читача, глядача, співрозмовника виявляється визначальним формотвірним принципом. Тому кожне явище культури є фокусом цілісної системи витворів цієї культури і водночас місцем дотику і взаємовпливу з іншою культурною цілісністю. Д. к., визначених в їх буттєвому розумінні, виміряний масштабом людського існування, є діалогом індивідів, які живуть і спілкуються на межі культури, бо кожний індивіде новою особливою культурою. Феномен буття в культурі саме й полягає в присутності «Ти» для зосередженого «Я», необхідності іншого для власного визначення, тобто саме визначення культури припускає її діалогічність.

Г. Носова

ДІАСПОРА (від грец. diaspora — розсіяння, розпорошення) — представники етнічної спільноти, які перебувають за межами кордонів країни походження внаслідок їх вигнання завойовниками чи загрози геноциду, низки політичних і соціально-економічних чинників, природно-кліматичних катаклізмів. Процес формування діаспор сягає прадавніх часів. Із VII ст. до н. е. бере свій відлік єврейська Д., коли ассірійський цар Саргон II завоював Самру. Внаслідок Іудейської війни (60—70 pp. н. е.), зруйнування римлянами Єрусалиму і винищення євреїв найбільша частина єврейського населення Палестини розселилася по всьому світу. З XIV ст. бере свій початок вірменська Д. Європа, Америка, Близький і Середній Схід стали пристановищем для вірмен, які зазнали жорстоких турецьких погромів наприк. XIX — на поч. XX ст.

Процес формування української Д. найактивніше відбувався у XIX—XX ст.; внаслідок політичної та економічної еміграції українців була сформована західна українська Д., яка налічує 3—4 покоління осіб українського роду. На трьох українців, які проживають в Україні, припадає один українець у Д. З економічних та політичних причин численною є східна українська Д. (країни колишнього СРСР, де проживає 10—12 млн українців). Відомий т. зв. український екватор: Кубань, Казахстанська цілина, Алтай, Примор'я — місця масового розселення українців. Зелений клин та Малиновий

клин у Росії, Сірий клин у Казахстані та Росії, Берестейщина в Білорусі — райони компактного проживання українців.

Українська Д. гуртується на економічному, соціальному, політичному грунті. Спостерігаються тенденції відродження культурних традицій. В умовах багатоетнічного середовища українські Д. зберігають мову, культуру, народні звичаї, традиції побуту — національну самобутність. Зарубіжне українство має свої організаційні та координаційні центри (до світового Конгресу вільних українців належать майже 140 організацій). Проведення в Києві двох Всесвітніх форумів українців засвідчило бажання української Д. поєднати свої зусилля в розбудові української державності.

Г. Савченко

ДІЯ СОЦІАЛЬНА — форма або спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, в основу яких покладено зіткнення інтересів і *потреб* основних соціальних сил певного *суспільства.*

У широкому розумінні до Д. с. належить будь-яка акція, вчинена соціальним суб'єктом для забезпечення своїх інтересів і потреб у певній соціокультурній ситуації. В соціологічній літературі поширено вузьке тлумачення Д. с. як поведінки суб'єкта, що діє орієнтовано на дію інших суб'єктів і взаємодіє з ними. Саме такого розуміння Д. с. дотримуються фундатори впливової в соціології теорії соціальної дії М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс. За Вебером, Д. с. передбачає дві необхідні ознаки: 1) суб'єктивну мотивацію суб'єкта, що діє (індивіда, групи, організації), та 2) орієнтацію на минулу, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку інших суб'єктів, що діють. У вузькому розумінні Д. с. наголос робиться на її інтеракційному аспекті, який для певних випадків справді має конституююче значення. Проте інтеракційний аспект не вичерпує усіх вимірів Д. с, осторонь лишаються, напр., її об'єктивні параметри (енергетичні та інформаційні джерела Д. с, наявні умови її перебігу тощо), які існують або складаються незалежно від інтерсуб'єктивних контактів суб'єктів, що діють.

Д. с. є складним структурним процесом, у якому виокремлюються різноманітні його аспекти й фази: суб'єкти, що діють, власне дія, її джерела, орієнтація, умови та результати. Важливе значення для Д. с. має ціннісно-нормативна структура суспільства, яка виступає як регулятивний комплекс, що скеровує й координує її орієнтацію і перебіг за певних умов.

Д. с. розрізняють за ступенем внеску у відтворення й розвиток суспільних відносин (репродуктивні, креативні, деструктивні); залежно від проблем, що розв'язуються (політичні, економічні, екологічні та ін.); за типом суб'єктів, що діють (масові, колективні, індивідуальні); за способом здійснення (реформаторські, революційні); за ступенем раціональності (афективні, традиційні, раціональні); за типом орієнтації (інструментальні, комунікативні); за сту-

пенем мотивації (глибоко вмотивовані, свідомо сплановані, спонтанні) тощо.

А. Ручка

ДІЯЛЬНІСТЬ — один із способів людської буттєвості, в якому людина-суб'єкт відноситься до світу як до об'єкта, перетворюваного нею відповідно до її цілей і наявних засобів. Діяльне ставлення людини до дійсності зумовлене необхідністю задоволення потреб існування, а також здатністю оволодівати світом, що є вираженням її сутності.

Типовими ознаками Д. є суб'єкт-об'єктна опозиція і нерозривність у кожному її вияві матеріально-духовних начал. Тобто в акті Д. людина постає як носій соціальних форм взаємодії з навколишнім світом, а не як біологічна дискретна одиниця, що дає можливість сприймати цей світ не як джерело задоволення вітальних потреб окремої істоти, а як об'єкт спільного діяння всіх людей; людина завжди втілює в Д. певну мету, програму, намір, осмислює і переживає свої діяльні вияви, одухотворює їх, водночас змінюючи об'єктивний світ.

Упродовж всієї історії люди реалізують себе в Д., власне, весь історичний процес є витвором діяльних життєвиявів людини. Однією з найістотніших форм діяльного ставлення до дійсності є праця, якій належить фундаментальна роль у творенні *історії.*

Д. як спосіб людського існування осмислювалася філософами з давніх часів, визнавалася також істориками як основа історичного процесу. В німецькій класичній філософії, а також у марксизмі Д. (в останньому у формі практики) абсолютизувалася, тобто будь-які життєвияви людини оголошувалися Д. (практикою) або принаймні були орієнтовані винятково на неї.

Діяльнісний принцип перетворювався на єдино можливий спосіб пояснення людини, суспільства, історії. Це було типовим для доби становлення індустріальної *цивілізації,* яка базувалася на діяльно активному ставленні людини до дійсності, інтенсивному перетворенні природи.

У марксизмі активно діяльне ставлення до суспільних перетворень становило його кредо, відповідно до якого *революція* розглядалась як найвища форма історичного поступу.

Проте Д. не є універсальним способом буттєвості, її абсолютизація обмежує повноту людського існування. Сама Д. певною мірою є похідною від інших способів буттєвості, оскільки знаходить у них своє вмотивування, цілі і т. ін. Зокрема, спілкування між людьми є суб'єкт-суб'єктною взаємодією (на відміну від суб'єкт-об'єктної, як у Д.), в ньому формуються програми всіх перетворень дійсності.

Основою історичного процесу є не стільки Д., скільки спілкування між людьми в його конкретно-історичних формах, зокрема в таких історичних актах, як договір, угода, домовленість, консенсус тощо.

Г. Горак

ДОІСТОРІЯ — час існування людини від зародження до появи писемності. Складається з двох періодів: доісторичного і протоісторичного. Термін «доісторичний період» уперше було вжито в 30-х рр. XIX ст. у Франції, трохи пізніше — в Англії. Доісторичний період прийшов на зміну протоісторичному.

На думку сучасного московського вченого К. Кантора, Д., або, як він її ще називає, передісторія, — це час існування суспільства в період родового життя. Кантор твердить, що й досі є народи, які перебувають у доісторичному періоді існування, що процес історичних змін у доісторичному суспільстві відбувається за схемою, яка ще не розгадана, і що для доісторичного суспільства характерною є культура *варварства,* а то й антиісторична, хоч у ній уже є й елементи *цивілізації.* Д., на думку К. Кантора, закінчиться тоді, коли людство досягне споконвічної мети — буде вільним у своєму розвитку.

Доісторичний період багато в чому відрізняється від *історії.* Йдеться про *суспільство* або *культуру,* а не про індивідуум, і предметом вивчення є збережені матеріальні цінності. По суті, доісторичний період є анонімним, оскільки без писемних джерел ми не можемо знати назв народів, поселень і змушені використовувати довільні позначення.

Виходячи із сучасних відомостей, можна твердити, що доісторичне життя, протягом якого відбулося зародження й розвиток органічного світу — від найпростіших клітинних структур до розумної людини з її особливими властивостями — тривало бл. 3,5 млрд років.

Т. Мандебура

ДОКТРИНА ТРУМЕНА — зовнішньополітична програма уряду США, висунута президентом Гаррі Труменом у 1947 р. В основу Д. Т. було покладено т. зв. політику стримування, сформульовану американським дипломатом Дж. Кеннаном у 1946 р., згідно з якою уряд США повинен був жорстко і послідовно реагувати на спроби СРСР розширити сферу свого впливу. Виступаючи 12.03.1947 р. перед Конгресом США, Трумен заявив, що в деяких європейських державах утвердилися тоталітарні режими, і закликав у відповідь на радянський експансіонізм виступити на захист демократичних суспільств. У квітні того ж року Конгрес США проголосував за надання допомоги в сумі 400 млн доларів Греції й Туреччині, які опинилися перед безпосередньою комуністичною загрозою. В квітні 1948 р. почав діяти «план Маршалла», який передбачав надання Сполученими Штатами Америки 16 західним країнам 17 млрд доларів для їх економічного відродження. У квітні 1949 р. для спільного захисту від *агресії* було створено військово-політичну організацію Північноатлантичного договору. В червні 1950 р. Трумен наказав повітряним і військово-морським силам США надати до-

помогу урядовим військам Південної Кореї, що стала жертвою агресії з боку комуністичної Північної Кореї. У подальшому американські президенти у своїй зовнішньополітичній діяльності дотримувалися основних принципів Д. Т.

Ю. Слюсаренко

ДОЛЯ — за міфологічним уявленням, в ірраціоналістичних філософських системах, а також у повсякденній свідомості надприродна незбагненна зумовленість, сила, що визначає всі події в житті людини, етносу, країни, людства.

Ідея Д. протилежна ідеї свободи, тому вона має соціально-історичний характер. Члени первісного суспільства не відокремлювали свою сутність від родового буття, що передбачало тотожність свободи і несвободи в житті людини: Д. не відокремлюється ні від природної причинності, ні від «волі духів». Становлення *держави* і *цивілізації*розмежовує ці поняття. В давньогрецькій міфології Д. персоніфікується (тріада жіночих образів —Мойри), поєднуючи особисте і неособисте — родове: богині долі мають особисте свавілля, але не мають чіткої «індивідуальності». Тому Д. можна «передбачити», вгадати, але не пізнати: вона «сліпа», «темна» сама по собі. У період *еллінізму* Д. визначається як випадковість, яка має необхідний характер: всеосяжна й непорушна детермінація, відчужена від конкретного буття, — фатум. Від часів Посідонія (з Апамеї) ідею Д. дедалі частіше пов'язують з теорією і практикою астрології: людська несвобода визначається космогонічними чинниками.

Християнство протиставило ідеї Д. віру в осмислену дію «провидіння» (телеологічна детермінація). Однак авторитет астрології і особливо натуралістичні ідеї Ренесансу та природничо-науковий світогляд нового часу витісняє ідею Д. в царину повсякденних уявлень, де вона ототожнюється зі збігом обставин, з напрямком життєвого шляху окремої людини, *народу,* людства.

Відродження ідеї Д. відбувається наприк. XIX ст. у «філософії життя» (О. Шпенглер, А. Бергсон). Д. пов'язується з вимогами ірраціональної активності; пафос Д., любові до врокованості (Ф. Ніцше), проповідь злиття з ірраціоналістичною стихією життя згодом зазнали найбільшої вульгаризації в ідеології нацизму, яка перетворила поняття Д. на інструмент офіціозної пропаганди. Значне місце ця проблема посіла також у філософії екзистенціалізму.

Каузальна детермінація в річищі раціоналізму передбачає зумовленість наслідку причиною. Ця зумовленість може бути пізнана людиною і навіть цілі «провидіння» передбачаються як явні, в усякому разі, для розуму самого Бога (об'єктивний ідеалізм Гегеля). Матеріалістична філософська традиція, яка тлумачить опосередкування як головний принцип мислення, зводила свободу до пізнання необхідності. Тут Д. — не тільки життєвий шлях суб'єкта, а

й соціальний чинник, що детермінує життєвий процес і підлягає пізнанню. Тому якщо історичний процес — результат об'єктивно діючих законів, то люди (мірою їх пізнання і використання) — творці Д.

М. Бойченко, О. Чорний

ДОМІНІОН (англ. dominion, від лат. dominium — влада, володіння) — термін, що застосовувався до самоврядних частин Британської імперії (переважно колишніх колоній переселенців). Домініонами в різні часи стали Канада (1867 р.). Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.), Ньюфаундленд (1917 р.), Ірландія (Ірландська вільна держава з 1921 р.). Домініони були самостійними у внутрішніх справах, проте метрополія значною мірою зберігала контроль над їх зовнішньополітичними відносинами. В ході другої світової війни і після неї домініони стали суверенними країнами, які входять до складу Співдружності, очолюваної Великою Британією.

Б. Гончар

ДОСТОВІРНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ — термін, що вживається у філософських, історичних і логіко-методологічних дослідженнях як головна характеристика обгрунтованості, доказовості, безперечності знання. Певні висловлювання, умовивід, концепція, теорія достовірні, якщо є всі підстави твердити, що їх істинність остаточно встановлена. Таке знання не потребує подальшого доведення й обгрунтування, на відміну від знання, яке характеризується ймовірністю (протилежною достовірності якістю).

Достовірність не тотожна істині, як іноді вважають, а є лише її виявом, визначеністю. Достовірність — це знання суб'єктом пізнання істинності знання як факту. У визначенні достовірності знання дослідник фіксує два аспекти: вказує, з одного боку, на істинність знання, з іншого — на впевненість, переконаність в безсумнівності цього. Перший аспект означає, власне, обгрунтування істинності знання, яке зазвичай здійснюється в формі практичного підтвердження або логічного доведення. Другий аспект — переконання, з яким суб'єкт пізнання ставиться до істинності того чи того положення (залежить передусім від логічного обгрунтування та від особистості суб'єкта). Оскільки переконання є суб'єктивною якістю, цей аспект оцінки особливо важливо розглядати у його зв'язку з першим. Слід розрізняти істину як знання, що адекватно відображує об'єкт, і знання істинності як оцінку міри відповідності знання об'єктові (тут ідеться саме про достовірність).

В історичному дослідженні достовірними нерідко вважають *події*, судження, які розглядаються як емпірично підтверджені пам'ятками матеріальної культури, даними *археології* тощо. Дослідження історичної істини ускладнюється трьома обставинами: неповнотою інформації про минуле, неможливістю експериментально-прак-

точної взаємодії з минулим і тісним взаємозв'язком історичного пізнання з ідеологією. Абсолютизація ролі *ідеології* в історичному пізнанні призводить до релятивації істини, тобто до заперечення можливості отримання достовірного знання (К. Мангейм). Марксизм виходив із тези про нерівнозначність ідеологій і тотожність пролетарської ідеології з принципами достовірності знання, однак досвід показав, що марксистське тлумачення певних історичних подій вельми упереджене. Відторгнення ідеології від істини є однією з умов досягнення достовірного історичного знання.

М. Бойченко, О. Чорний

ДРАКОНІВСЬКІ ЗАКОНИ (ЗАХОДИ) — надзвичайно жорстокі закони чи заходи. Назва походить від імені афінського законодавця з аристократичного роду Дракона (Драконта). Він став першим, хто у 621 р. до н. е. кодифікував і записав закони Афін, які до того часу інтерпретувалися й відправлялися аристократичними керівними установами. Таким чином, кодифікація законів обмежувала сваволю судових вироків. Його кодекс став відомим своєю жорстокістю: смерть була покаранням майже за всі злочини. Одне пом'якшення містили закони про вбивства — визнання відповідальності держави, а не родини жертви у покаранні злочинця. Так передбачалося запобігання кривавій помсті. Каральні функції були передані ареопагу. Метою Дракона було тільки зафіксувати існуючі закони, а не запроваджувати щось нове. Він не є відповідальним особисто за жорстокість кодексу. Вислів «Д. з.» побутує й досі.

Усі закони Дракона у 594 р. до н. е. анулював Солон, щоб запобігти народним виступам. Це не торкнулося законів про вбивства — вони залишалися в силі до того часу, поки наприк. V ст. до н. е. було переглянуто все законодавство.

Т. Орлова

ДРУЖИНА — у первинному і загальному значенні супутник, товариш на війні, просто товариш, член *громади.* З часом до цих значень долучилися нові: родова і племінна Д., очолювана місцевим вождем.

У Давній Русі так називали збройні загони — постійне військо *князя* та апарат його влади. Д. була тісно пов'язана з князем і забезпечувала нормальну роботу соціально-політичного механізму суспільства. Цим пояснюються такі її функції, як участь у війнах та соціальних конфліктах, присутність у князівському дворі, участь у бенкетах, а також особлива князівська турбота і щедрість щодо Д.

Д. поділялася на старшу й молодшу. Старша Д., або «мужі» складалася з представників феодальної *аристократії* і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні державних і господарських справ, очолювала молодшу Д. та воїв.

Молодша Д., або «гридь», була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів. У молодшій Д. були категорії: отроки, слуги, дворяни. Вони охороняли князя, виконували окремі адміністративно-судові доручення, несли військову, сторожову службу. За це Д. одержувала від князя землі, право збирати *данину* та організовувала власне господарство. В XI—XII ст. Д. (княжі елементи) злилася в одну боярську аристократичну верству, яка набувала важливого значення в керуванні державою, особливо в Галицько-Волинському князівстві. У літописах натрапляємо на більш широке значення слова «Д.»: народне ополчення, все князівське військо.

В. Мордвінцев

Є

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНА (від лат. evolutio — розгортання)—одне з найпоширеніших у другій пол. XIX ст. вчень про закономірний розвиток *суспільства.* Елементи теорії Е. с. в широкому значенні цього поняття розвивали Арістотель, Лукрецій, Дж. Віко, О. Конт. Вивчення у межах дарвінізму теорії природного добору, походження людини мало значний вплив на теорії суспільного розвитку. Продуктом цієї взаємодії стали соціологічні теорії Е. с. у вузькому значенні. їх принципи базуються на твердженні, що минуле людства можна відновити, вивчаючи примітивні суспільства, а історичний родовід сучасного суспільства простежити, вивчаючи первіснообщинні ідеї та звичаї, запозичені з *антропології! етнології.* Неоеволюціонізм намагається застосовувати дарвіністські принципи до еволюції людського суспільства. Внаслідок їх застосування суспільство розглядається як безструктурна сукупність властивостей чи елементів, які змінюються з часом завдяки випадковим варіаціям і природному добору. Через конкуренцію в певному середовищі деякі типи соціальних явищ починають кількісно переважати в силу кращих адаптивних властивостей.

Таке трактування Е. с. зазнало активного опору з боку не тільки багатьох релігійних ідеологів і філософів антипозитивістської орієнтації, а й прихильників позитивістської еволюційної соціології (Г. Спенсер та ін.). Позитивістська теорія Е. с. переконана в тотожності законів природи як у фізичному, так і в людському світі, в тому, що існують універсальні принципи розвитку для всіх наук. Е. с, за Г. Спенсером, є внутрішньо спрямований процес появи дедалі складніших соціальних форм завдяки безперервній взаємодії основних підпроцесів: диференціації (наростаючої неоднорідності й різноманітності структур усередині будь-яких систем) та інтеграції (об'єднання частин у нові цілості). Добір випадкових змін відіграє другорядну роль у теорії Спенсера, а еволюція суспільства нагадує адаптивні реакції структурованого цілого на тиск конкуренції. Спенсер відкинув погляд на суспільство як на безпосередню сукупність характеристик, але перебільшив його організматичні властивості. На його концепції, що поєднувала органіцизм з індивідуалізмом, грунтувалися теорії Е. Дюркгейма, російського соціолога М. Ковалевського, А. Радкліффа-Брауна і теорія структурно-функціональної школи. Якщо майже всі теоретики Е. с. погоджувалися з тим,

що інтелектуальний і технічний прогрес людства справді існує, то «моральну еволюцію» більшість, починаючи з Р. Уоллеса, вважали недоведеною.

У межах теорії Е. с. теоретико-методологічні дискусії точилися між 1) напрямами, що вбачали причини розвитку суспільств у внутрішніх властивостях, і тими, які виокремлювали передусім зовнішні чинники; 2) структуралізмом, що спирався на властивості цілостей, які не зводяться і не пояснюються властивостями частин, та атомізмом (методологічним індивідуалізмом); 3) «ідеалізмом», який вбачав рушія розвитку в «моральних стереотипах» і «матеріалізмом», який приписував економічному базису суспільства, способу виробництва та відтворення провідну роль стосовно інших частин суспільства; 4) детермінізмом і теоріями еволюції, що надають вирішальної ролі випадку.

Реакцією на соціологічний редукціонізм у галузі історичного знання стала критика його з позицій «філософії життя», що й сприяло відродженню концепції Е. с. Наприк. XX ст. у власне філософії історії, філософському ірраціоналізмі в концепціях В. Дільтея, О. Шпенглера протистояли концепції єдності світової історії, що спиралася на християнський провіденціалізм, і стверджували, що біологічна модель розвитку світу — фікція. Фактично ми маємо справу з різноманітністю специфічних типів культур, які нагадують багатство форм органічного світу. Найпослідовніше самодостатність замкнутих дискретних культурних організмів, що фаталістично підкоряються біологічній необхідності народження, розквіту, старіння і смерті, захищав О. Шпенглер, теоретичні тези якого в багатьох аспектах були закладені М. *Я.* Данилевським. Принципову однобічність шпенглерівської «морфології культури» визначив А. Тойнбі. назвавши її «культурно-історичною монадологією», і висунув на передній план інтегративно-еволюційну функцію великих світових релігій. Представники сучасних теорій Е. с. покладають в основу розвитку суспільства розвиток техніки і накопичення капіталу (теорії «індустріального суспільства») (Р. Арон, Р. Енджел та ін.), «постіндустріального суспільства», «стадій економічного зростання» (У. Ростоу), конвергенції (Дж. Гелбрейт. П. Сорокін, П. Уайл).

Г. Носова

ЕГАЛІТАРИЗМ (франц. egalitarisme, від egalite —рівність) — утопічна ідея про усунення соціальних відмінностей і соціальної нерівності шляхом загального зрівняльного перерозподілу майна і засобів виробництва. У своїх ранніх формах за доби *античності* і середньовіччя Е. був пов'язаний з вимогою зрівняльного перерозподілу землі. За раннього *капіталізму* склалися дві основні течії Е. Представники першої виступали за зрівняння майна індивідуальних виробників при збереженні приватної власності. Ідеал рівності на основі при-

ватної власності, обгрунтований Ж.-Ж. Руссо, намагалися здійснити прихильники якобінської диктатури у Франції.

Представники іншої течії Е., пов'язаної з комуністичними утопіями, проповідували зрівняльний розподіл праці і продуктів праці на основі спільної власності на засоби виробництва. Саме такі ідеї Е. пронизували теорію і практику т. зв. *наукового комунізму,* що ґрунтувався на марксистсько-ленінському вченні та був панівною ідеологією в колишньому Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах.

Втілення ідей Е. в державному масштабі спричинює нівелювання здібностей і потреб людей, гальмує економічний і духовний розвиток суспільства, призводить до тотального одержавлення всіх сфер суспільного життя, створення держав «казарменого комунізму».

О. Іванов

ЕЗОПІВСЬКА МОВА — відомий вираз для позначення алегоричного, замаскованого способу висловлювання думок. Походить від імені Езопа (VI ст. до н. е.), давньогрецького поета, якого вважають творцем байки. Езоп у своїх байках, що відображали ідеологію вищих верств населення грецьких міст, зображав тварин, богів і людей, прирівнюючи їх один до одного і наділяючи спільними рисами.

В. Гусєв

ЕКЗОГАМІЯ (від грец. exo — зовні і gamos — шлюб) — звичай, який забороняє брати шлюб у межах своєї родової групи та *фратрії.*

М. Гладких

ЕКЛЕКТИКА, ЕКЛЕКТИЗМ (від грец. eklektikos — той, що вибирає) — змішання та безмежне поєднання різноманітних, різнорідних і несумісних понять (ідей, елементів, поглядів, теорій) під приводом подолання в них протилежностей і створення різнопланового та неординарного в системі єдиного цілого. Може означати брак чогось «свого», «оригінального», просте запозичення «чужого», сліпе копіювання та наслідування.

Е. називався напрям в античній філософії II ст. до н.е., для якого характерними були поєднання різних філософських систем і схильність до стирання відмінностей між ученнями та школами.

Наприк. XIX — на поч. XX ст. Е. стала принципом, що домінував у *мистецтві* й спрямовував творчі пошуки митців тієї доби. Сміливе поєднання усіх без винятку стилів попередніх епох було характерним і для образотворчого мистецтва (зокрема, архітектури) України близько ста років тому. Така ситуація виникла внаслідок бурхливого розвитку й модернізації будівельних матеріалів, принципів будівництва і водночас затримки у створенні нового стилю в архітектурі, який відповідав би вимогам часу. В економічному, політичному й соціальному житті Європи відбувалися кардинальні зміни, і мистецтво яскраво відобразило цей переломний момент,

коли людство стояло на порозі нової доби в історії, прагнучи зробити сміливі кроки уперед і водночас боючись розлучатися з минулим.

Таким чином, Е. стала символом запозичення чужого, переосмислення його і пристосування до умов, продиктованих часом.

Л'. Третяк

ЕКСПАНСІЯ (відлат.expansio — поширення,розширення) — 1.Одна з форм зовнішньої політики, спрямованої на розширення території країни шляхом приєднання чи поглинання сусідніх територій.

2. Економічне і політичне уярмлення інших країн, захоплення нових ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини.

3. Розширення «формаційного» політико-ідеологічного простору, тобто залучення нових країн до певного «табору» (напр., *соціалізму* чи *капіталізму).* Е. здійснюється силовими методами: шляхом збройної агресії, політико-дипломатичним тиском, економічним насиллям.

Б. Гончар

ЕКСПЛУАТАЦІЯ (франц. exploitation) — 1. Систематичне використання людиною (суспільством) продуктивних сил природи, матеріальних і духовних багатств, суспільства або особи.

2. Привласнення засобів виробництва, результатів додаткової і навіть частини необхідної праці трудящих, поневолених народів і націй тощо. Найбільшого поширення поняття «Е.» набуло в марксизмі, де є однією з центральних категорій.

Е. людини людиною має історичний характер і виникає в процесі розвитку матеріального виробництва засобів до життя, зростання на цьому ґрунті продуктивності праці, виникнення можливості привласнення однією частиною суспільства продуктів праці іншої, появи приватної власності на засоби виробництва та продукти праці. В умовах класового суспільства існують три панівні форми Е.: *рабство, кріпацтво,* наймана праця.

У сучасній літературі точиться полеміка щодо характеру Е. Деякі економісти вважають Е. не економічною, а моральною категорією. Таким чином, економічна категорія К. Маркса розглядається ними як ненаукова, а висновки і прогнози цієї теорії — як некоректні.

М. Бойченко, В. Рябенко

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. extremus — крайній) — схильність до крайніх поглядів і дій переважно в політиці, ідеологічному протиборстві. Розрізняють правий і лівий Е. Правий Е. представлений ультрареакційними партіями і угрупованнями, в новітній період передусім фашистського і профашистського ґатунку. Характерною ознакою правого Е. є прагнення протистояти прогресивним змінам у суспільстві, повернути його назад або принаймні зберегти без змін існуючий стан речей. Лівий Е., навпаки, представлений крайніми рево-

люційними течіями в суспільно-політичному русі, для яких характерні надрадикальні вимоги (здебільшого нереальні для здійснення на певний час).

Як правий, так і лівий Е. вдається до недемократичних способів розв'язання суспільних проблем, неприйняття ідейного і політичного *плюралізму,* нав'язування всім однієї позиції, крайніх, надзвичайних заходів, аж до терористичних актів і спроб державного перевороту. Обидва різновиди Е. як крайні в діяльності політичних організацій та груп дестабілізують суспільство, гальмують його поступ. Прихід екстремістських сил до влади найчастіше призводить до утвердження диктаторських, тоталітарних політичних режимів. Яскравим прикладом лівоекстремістського диктаторського режиму є правління «червоних кхмерів» у Камбоджі на чолі з Пол Потом у 70-х рр. XX ст. Людей, які дотримуються крайніх поглядів і дій, називають екстремістами.

Г. Ігнатченко

ЕЛІТА (франц. elite — найкраще, добірне) — сукупність людей, які: 1) вирізняються в суспільному середовищі своїми авторитетом, моральністю, інтелектом, а тому визначаються як найкращі представники *суспільства;* 2) посідають ключові політико-управлінські позиції в суспільстві та здійснюють владні функції. Головна функція Е. полягає в управлінні суспільством. Члени Е. посідають переважно стратегічні позиції в різних державних, публічних і приватних інституціях та організаціях і мають найвищий статус у системі стратифікації сучасного суспільства (владні можливості, знання, професійна компетентність тощо). Е. сучасного суспільства — структуроване соціальне утворення, яке складається з різних груп, що можуть бути впорядковані за ступенем суспільної значущості. Становище члена Е. в її ієрархії визначається як його індивідуальним статусом, так і суспільною значущістю самої цієї Е. В сучасному суспільстві можливе не тільки вертикальне просування людей в Е. (з позаелітних груп), а й горизонтальне — з однієї групи Е. в іншу (напр., з наукової в політичну).

Існують класичні (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс) та некласичні (Г. Лассуел, Ч. Міллс. Дж. Хіглі, М. Бартон) теорії Е. Наприк. XIX — на початку XX ст. в річищі макіавеллівських ідей про створення спеціальної науки управління людською масою з'являються кілька концепцій Е., що їх висунули італійські вчені Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. Ці вчені здійснили початкову систематичну розробку проблематики Е., тому їхні теорії вважаються класичними. З погляду Г. Моски, у будь-якому суспільстві є два класи: правлячий та підвладний. Перший виконує політичні функції, монополізує владу й користується привілеями, які надає *влада;* другий контролюється та скеровується першим законними чи насильницькими методами. *Клас,* що править, є організованою мен-

шістю, підвладний клас становить неорганізовану масу, більшість. В. Парето погоджувався з Г. Москою, в тому, що наявність могутньої Е. на чолі з авторитетним лідером — обов'язкова умова динамічного розвитку *суспільства.* До Е. суспільства В. Парето зараховував насамперед політичну, комерційну, військову та церковну верхівки. Це було, так би мовити, широке розуміння Е. Проте Парето використовував і вузьке її тлумачення. Йдеться про те, що Е. в цілому має у своєму складі правлячі й неправлячі частини. Отже, не всі члени її належать до правлячої Е., дехто з них належить до неправлячої. Суспільство, на думку Парето, розвивається шляхом періодичної зміни, циркуляції двох основних типів Е. — «лисиць» (гнучких керівників, що використовують м'які методи управління: переговори, компроміс, переконання тощо) і «левів» (жорстких й рішучих правителів, які спираються на силу та насильство). Зміни, що відбуваються в суспільстві, поступово підривають владарювання одного з типів Е. Так, владарювання «лисиць», ефективне у відносно спокійні періоди історії, стає неефективним у ситуаціях, що потребують рішучих дій і застосування сили. Це призводить до зростання невдоволення в суспільстві та посилення ролі «левів», які, мобілізуючи маси, скидають правлячу Е. та встановлюють своє владарювання. Р.Міхельс відомий насамперед тим, що сформулював т. зв. залізний закон олігархічних тенденцій, суть якого полягає в тому, що розвиток великих організацій у суспільстві обов'язково призводить до олігархізації управління й формування Е., активної меншості, якій маса змушена довіряти, бо контролювати не має можливості.

Некласичні теорії Е. виникли разом з поширенням демократичної «хвилі» у світі. Вкорінення *демократії* в багатьох країнах супроводжувалось антиелітистськими тенденціями, що не могло не вплинути на розуміння ролі Е. у демократичному суспільстві. При цьому на зміну стратифікаційному (ціннісному) підходу до тлумачення Е. першими елітологами (Г. Москою, В. Парето, Р. Міхельсом) прийшов переважно інституційний (структурно-функціональний). В останньому випадку американський соціолог Г. Лассуел, напр.. пов'язував належність до Е. з позицією людини, яку вона посідає в соціально-політичній структурі певного суспільства. Цю ідею розвинув Ч. Міллс, на думку якого кожний соціальний інститут має свою Е., тобто в суспільстві крім політичної існують також економічна, військова, церковна, наукова та інші еліти. За Ч. Міллсом, влада міститься не в самій людині, а багатство — не в особі його власника. Щоб бути багатим і мати владу, треба мати доступ до головних інституцій суспільства та ключових посад у цих інституціях.

Отже, одна з основних тез некласичного розуміння Е. пов'язана із сучасним тлумаченням демократії: у демократичному суспільстві

існує багато груп інтересів, які виступають проти домінування якоїсь однієї Е. Замість одного центру суверенної влади має бути багато таких центрів. Відомий американський політолог Р. Даль називає структуру влади, яка має багато центрів влади, поліархією. Деякі соціологи й політологи запропонували відмовитися від поняття однієї Е. На їхню думку, щодо сучасних демократичних систем правильніше говорити не про одну (яка домінує в суспільстві) Е., а про плюралізм еліт. Це означає, що влада повинна не зосереджуватися в одній елітній групі, а «розпорошуватися» між багатьма групами інтересів. При цьому інтереси різних соціальних груп виражають відповідні групові еліти.
Така позиція в 70—90-х рр. зазнала критики, особливо з боку американських політологів ТДая та Х.Зіглера. Вони вважають, що нині плюралістична демократія обмежена, бо, напр., у США більшість населення контактує з формальними організаціями, які є недемократичними, а переважно бюрократичними. Тому більшість суспільства відчужена від управління суспільством, тут домінують вищі верстви соціальної піраміди, для підтримки саме такого порядку необхідні еліти. Прихильників цього погляду називають «неоелітистами».
Німецький соціолог К. Мангейм підкреслював, що демократія характеризується не відсутністю Е., а скоріше новим способом її рекрутації й новою самосвідомістю еліт. Якщо класичний елітизм був спрямований проти демократії, то прихильники некласичних концепцій намагаються пояснити необхідність існування еліт в умовах демократії. Вони прагнуть довести, що еліти необхідні в умовах демократії саме тому, що неелітні групи суспільства не дуже цікавляться політикою, їхні знання в цій царині життя обмежені. Політична участь громадян зводиться лише до участі у виборах; вони не формують політику, а тільки легітимізують владу певної Е. В умовах сучасної демократії еліти не тільки мають необхідні якості для управління суспільством, а й захищають демократичні цінності. Нині для еліт у демократичних суспільствах характерний відкритий спосіб рекрутації; вони формуються з найкомпетентніших і зацікавлених громадян, які можуть вільно входити до складу еліт, брати участь у виробленні рішень. Тому демократичні еліти не загрожують сучасній демократії, а сприяють її вкоріненню, поширенню. У перехідних суспільствах цей процес, щоправда, має певні труднощі, ускладнення.
Вивчення політичних еліт як ключових суб'єктів процесу демократизації дає змогу (завдяки зусиллям сучасних американських авторів М. Бартона, Р. Гантнера, Л. Філда та Дж. Хіглі) виокремити кілька ідеальних типів еліт. їхні ролі, особливо в період переходу до демократії, істотно різняться. «Роз'єднана» еліта характеризується мінімальним рівнем ціннісного консенсусу між її фракціями, а отже, політичною боротьбою між ними. Цьому типу еліт відпо-

відають нестабільні політичні режими, як демократичні, так і авторитарні. «Консенсусно об'єднана» Е. характеризується високим рівнем ціннісного консенсусу між її фракціями, а також взаємодією між ними. Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими, що визнаються здебільшого демократичними. «Ідеологічно об'єднана» Е. характеризується тим, що переважна більшість її членів належить до однієї партії чи їх коаліції, сповідує єдину ідеологію, одностайно дотримується певної доктрини та переконань. Такому типу еліт відповідають стабільні непредставницькі режими, де немає політичної конкуренції еліт щодо підтримки мас. Відповідно до процесу демократизації основною тенденцією тут вважається трансформація еліт і політичних режимів у напрямі від «роз'єднаної» Е. до «консенсусно об'єднаної». Нині в Україні ця трансформація супроводжується національними особливостями, економічними, політико-ідеологічними та іншими негараздами.

Процеси трансформації еліт в умовах переходу до демократії (напр., у країнах Центральної та Східної Європи) зумовлюються багатьма чинниками: політичними, економічними, соціальними, психологічними та ін. У контексті демократичної трансформації йдеться насамперед про появу нових еліт після руйнації авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Зрозуміло, що ці еліти намагаються витіснити з ключових соціальних інститутів представників старих еліт, проголосити демократичні цінності, дістати підтримку з боку широких мас. І справді, після проголошення незалежності України у вищих ешелонах влади з'явилося багато нових людей, які, так би мовити, репрезентували демократично орієнтовані кола громадськості. Проте водночас при владі — у центрі та на периферії — залишилися представники старих еліт. Тому в цілому постає питання про механізм рекрутації та зміни еліт у суспільстві, що здійснює перехід до демократії.

Формування української національної Е. пов'язане насамперед зі зростанням професійної компетентності провідних політиків країни, представників владних структур різного рівня, поліпшенням їхніх освітніх, культурних і моральних характеристик, підвищенням авторитету, легітимності та ефективності їхньої діяльності. Про якість національної Е., ефективність її функціонування треба робити висновки, зрештою, тільки за рівнем життя народу та престижем країни у світі. У зв'язку з цим стають актуальними питання освіти й виховання майбутніх політиків, спеціалістів, управлінців. Підвищення якості національної Е. безпосередньо пов'язане з її соціальною продуктивністю, яка забезпечується тріадою «професіоналізм — громадянськість — справедливість».

З політичного погляду бажаним типом Е. для України є консенсусно об'єднана, бо саме цей тип сприяє вкоріненню в суспільстві стабільної демократії.

А. Ручка

ЕЛЛІНІЗМ (грец. Hellen — грек) — період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часу завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н. е.) до 30-х рр. н. е. Поняття «Е.» було введено до наукового обігу в XIX ст. У сучасному антикознавстві бракує одностайної думки щодо трьох важливих питань, зокрема точного визначення початку та кінця періоду Е. Деякі вчені вважають, що його початок збігається з початком походів Олександра Македонського на Схід. Інші відносять його до часу смерті Олександра. Ще гостріші суперечки точаться з приводу кінця періоду Е. Існує думка, що він припадає на 217 р. до н. е., коли римські війська вперше висадилися на території Греції. Упродовж тривалого часу популярною була інша дата — 146 р. до н. е., коли Рим остаточно підкорив Елладу. Нині більшість учених вважає кінцевою датою Е. 30 р. до н. е., коли остання елліністична держава (Птолемеєвський Єгипет) увійшла до складу Римської імперії. В антикознавстві немає одностайної думки і з приводу визначення територіальних меж світу Е. Його території тривалий час визначалися в межах держави Олександра Македонського. Але поступово склалася певна тенденція до розширення елліністичного світу: до його складу віднесли і Боспорське царство, деякі області Малої Азії, Сицилію, що за своєю структурою і рівнем цивілізації не відрізнялися від решти елліністичного світу, але де Олександр Македонський ніколи не був. Згодом тенденція до розширення кордонів світу Е. закріпилась у працях істориків XX ст.

Гострі дискусії серед дослідників точаться й навколо проблеми сутності Е. Одні розуміють під ним насамперед культурне явище, коли в усіх сферах культури, передусім релігії, відбувся процес взаємодії Греції та Сходу з перевагою грецького впливу. Таке міркування залишалося тривалий час панівним в антикознавстві. У 70-х рр. XX ст. набула поширення думка, що елліністичні держави по суті залишилися давньосхідними, елліністична доба нічого не змінила в їхньому розвитку. Більшість сучасних істориків схильна розглядати Е. як конкретно-історичне явище, що виникло внаслідок походів Олександра Македонського і характеризується поєднанням античних та давньосхідних рис у соціальній, політичній та культурній сферах життя суспільства.

Доба Е. — це, власне, історія військової та мирної колонізації греками величезних територій Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я та утворення ними різних за обширами і формою правління держав — від величезних монархій на зразок Єгипту Птолемеїв або Імперії Селевкідів (колишня Персія) до держав-полісів Північного Причорномор'я, таких як Ольвія, Херсонес та ін., що були засновані раніше, проте найвищого розквіту досягли за доби Е. Період Е. насичений величезною кількістю подій — війнами за переділ імперії Олександра Македонського, утворенням та розпадом

царств, будівництвом величезних міст, створенням мистецьких шедеврів тощо. Культурним центром елліністичного світу була Олександрія Єгипетська. Серед інших міст уславилися Антіохія, Неаполіс, Пергам, який, за словами римського історика Плінія Старшого, став учителем Риму. Доба Е. створила передумови і певною мірою стала прообразом доби Римської імперії.

Літ.: *Шлюмберже Д.* Эллинизированный Восток, — М., 1985.
Левек П. Эллинистический мир. — М., 1989.

С. Павленко

ЕЛЬДОРАДО (від ісп. el dorado — золота країна) — назва легендарної землі фантастичного багатства з горами смарагдів і ріками золота, десь у Новому Світі. Легенда бере початок від звичаю індіанців Колумбії, за яким вождя щоранку вкривали клейким розчином і осипали пилом із золота. Вождь занурювався у священне озеро Гуттавіта і ставав об'єктом церемоній, за якими його піддані приносили йому золото і коштовні камені. Легенда народилася під час іспанської та португальської колонізації. Багато європейців вирушали на пошуки Е. Після відкриття багатої столиці імперії ацтеків у Мексиці й багатих міст інкських правителів у Перу конкістадори були переконані, що в Новому Світі існує чимало інших подібних і кидалися їх відкривати і завойовувати.

Деякі дослідники вважають, що, подібно до інших міфічних держав америндів, Е. збагатило європейців радше географічними знаннями, ніж коштовностями.

У сучасному світі слово Е. можна побачити на географічних картах — це міста в американських штатах Техас, Арканзас, Іллінойс та ін.

Протягом століть «Ельдорадо» є синонімом казково багатого місця.

ЕМАНСИПАЦІЯ (від лат. emancipo — звільнюю від опіки) — термін, що позначає звільнення від залежності, утисків і обмежень. У XX ст. це слово тісно пов'язане із радикальним рухом за поліпшення становища жінок у суспільстві. Його аналіз суспільних відносин між статями глибший, ніж вимоги політичних та освітніх прав, що їх висували раніше *фемінізм* та *суфражизм.* Рух за Е. жіноцтва особливо посилився у США у 60—70-х рр. XX ст.

У 1966 р. у Сполучених Штатах Америки було засновано Національну Організацію Жінок (NOW), яка й досі залишається вельми активною. її вимоги були взяті на озброєння в інших промислово розвинених країнах, особливо у Великій Британії та Австралії. Практично вони сконцентровані на правах, що стосуються рівних можливостей і рівної платні за однакову працю чоловіків і жінок. У Великій Британії Акт проти сексуальної дискримінації і створена у 1975 р. Комісія з рівних прав юридично закріпили задоволення деяких вимог, хоча багато в чому практика наймання на роботу і фінансової винагороди за працю залишається на користь чоловіків. У країнах мусульманського світу рух за Е. в останній третині

XX ст. відкинутий назад у зв'язку з відродженням ісламського фундаменталізму, що виступає за посилення всіляких обмежень стосовно жіноцтва.

Літ.: *Бондаренко Л. Ю.* Роль женщины: от прошлого к настоящему. — Общественные науки и современность. — 1996. — № 6 .

Полєнина С. В. Международная защита социальных прав женщин (принцип универсальности и культурного разнообразия) // Общественные науки и современность. — 2000. — № 3.

Т. Орлова

ЕМІГРАЦІЯ (лат. emigratio — виселення, переселення) —добровільне або вимушене переселення з батьківщини в іншу країну для тимчасового або постійного перебування. Причини Е. мають політичний, економічний, релігійний характер. У давні часи місцем зосередження еміграційних потоків була Європа. На межі XVI—XVII ст. з'явилися перші колонії англійців у Північній Америці. Із Франції з релігійних мотивів емігрували гугеноти (друга пол. XVI ст.). У середні віки епізодичними емігрантами були українські козаки. Після Полтавської битви (1709 р.) І. Мазепа та його прибічники стали першими українськими політичними емігрантами. Емігрантами були козаки, які після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) в турецьких землях створили Задунайську Січ. Масового характеру українська Е. набула наприк. XIX ст. Виокремлюють три хвилі українського переселенського руху: перша — з останньої чверті XIX ст. до поч. першої світової війни; друга — період між світовими війнами; третя — після другої світової війни. Для першої хвилі характерні переважно трудові (економічні) мотиви, для двох інших — політичні. Першими українськими емігрантами вважаються: до США — колишній чернець Києво-Печерської лаври Андрій Гончаренко (1865 р.), до Канади — Іван Пилипів і Василь Єлиняк (1891 р.). Українська Е. була частиною світового міграційного процесу. Вона спричинила масове розселення українців у світі й формування українських діаспор у країнах усіх континентів. За радянських часів правлячий режим вдавався до примусового видворення за межі країни людей, які протестували проти існуючих порядків або порушення прав людини (політики, вчені 20—30-х рр., правозахисники 60—80-х рр.).

Г. Савченко

ЕНДОГАМІЯ (від грец. endon — всередині і gamos — шлюб) — звичай укладення шлюбів всередині окремого соціального угруповання, напр. *племені, касти.* Е. була характерною для *первіснообщинного ладу;* тенденція до збереження Е. є у багатьох сучасних народів (переважно однонаціональні шлюби, шлюби в релігійних громадах).

М. Гладких

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРИЧНІ — науково-довідкові видання з проблем історії та суміжних з нею галузей науки. Історія видання довідкової історичної літератури в Україні розпочинається в XVII ст. з виходу «Синопсиса» (1674 р.)— першого короткого систематичного викладу історичних подій в Україні та Росії з найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. Додаток до книжки містив відомості за кілька століть про князів, воєвод, київських митрополитів. Автором «Синопсиса» був відомий український історик, культурний діяч І. Гізель. Упродовж XVII—XIX ст. «Синопсис» витримав кілька десятків видань.

Своєрідним енциклопедичним виданням з історії українського народу і в цілому з проблем українознавства була підготовлена на поч. XX ст. за ініціативою видатного українського історика М. Грушевського двотомна праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Пг., Т. 1—2, 1914—1916).

Після другої світової війни активну діяльність із створення першої енциклопедії українознавства розгорнуло відновлене в зарубіжжі Наукове товариство ім. Шевченка. У 1949—1952 рр., його члени підготували й видали у Нью-Йорку Енциклопедію українознавства у 3 томах. Найбільший з 20 вміщених у ній розділів присвячено історії України (т. 2). В 1994—1996 рр. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України здійснив її репринтне перевидання (Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К., Т. 1—3, 1994—1996).

У 1955—1984 рр. у Нью-Йорку випущено унікальну багатотомну «Енциклопедію українознавства» за ред. В. Кубійовича. У десяти томах цього видання висвітлена історія України з найдавніших часів до 60-х рр. XX ст.; широко представлена історична біографістика. На жаль, відірваність авторів від України позначилася на відтворенні її історії, зокрема XX ст. Останніми роками у Львові та Києві здійснюється репринтне перевидання цієї праці (Енциклопедія українознавства. — Л., Т. 1—9, 1993—2000; К., Т. 1—4, 1994—1996). Виклад подій в енциклопедії завершується 60-ми рр. XX ст., у 1995 р. надруковано додатковий том, у якому висвітлено розвиток України впродовж останніх 30 років (Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1995. — Т. 11). В Україні готується до видання Енциклопедія сучасного українознавства, в 4 томах якої має бути відтворено історичні процеси розбудови суверенної України (керівник проекту акад. А. Жуковський).

У 1969—1972 рр. в Україні було здійснено видання першої спеціалізованої історичної енциклопедії (Радянська Енциклопедія історії України. — К.: Голов, ред. УРЕ, 1969—1972. — Т. 1^1). Вона містить бл. 9 тис. статей, зокрема понад 4 тис. таких, які тоді вперше друкувалися в енциклопедичних виданнях. Це видання доповнює енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», який містить бл. 3 тис. статей (К.: Голов, ред. УРЕ, 1987).

У 60—70-х рр. вийшла друком Советская историческая энциклопедия в 16 томах (М., 1961—1976). У ній наведено понад 100 тис. імен, термінів та понять. Переважну більшість статей присвячено новітній історії. У цьому виданні висвітлюється також історія України. Нехтування принципами об'єктивності, історизму на користь партійності, класовості значною мірою знижує цінність радянських енциклопедій.

Нині в Росії готується друге видання історичної енциклопедії і водночас розпочалося видання п'ятитомної енциклопедії «Отечественная история. История России с древнейших времён до 1917 года». У 1994 й 1996 рр. вийшли друком перші два томи (Т. 1. — А—Д; Т. 2.—Д—К). Оскільки значна частина України протягом кількох століть входила до складу Російської імперії, значну увагу в них приділено історії українського народу. Зокрема, докладно висвітлюється економічний та політичний розвиток України, система управління, суспільний і революційний рух; широко представлено українську історичну біографістику.

Б. Корольов

ЕГОСТОЛОПЯ (від грец. epistole — лист, послання і logos —слово, вчення) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає приватні листи як окремий вид *джерел особового походження.* Листу, як історичному джерелу, властиві специфічні, неповторні риси. Він є різновидом писемної пам'ятки, особливість якої полягає в яскравому вияві суб'єктивного сприйняття подій і явищ суспільного життя, що потребує наукового критичного ставлення до проблем дослідження епістолярії.

Листи кожного історичного періоду мають свою архітектоніку, специфічний стиль викладу фактичного матеріалу та форму висловлювань. До основних прийомів джерелознавчого аналізу епістолярії належить визначення авторства, часу й місця створення, змістової спрямованості, типології та виду листа. В основу всіх видів класифікацій листів покладено хронологічний принцип їх написання. Крім того, враховуються такі чинники: а) соціальна належність і суспільний стан автора та адресанта; б) взаємовідносини автора і адресанта (рідні, друзі, знайомі, колеги тощо); в) функціональне завдання, яке ставить перед собою автор листа (ділове, інтелектуальне, традиційно-ритуальне тощо); г) ступінь зв'язку листів з епістолярним етикетом епохи та суспільного ладу.

Е. як наука історичного циклу покликана виробити та вдосконалити, з одного боку, методику дослідження листів як історичного джерела, з другого — розв'язати практичні, конкретно-історичні завдання оптимального отримання з них усіх видів історичної інформації. До цих завдань належать: опрацювання принципів відмежування листів від інших видів історичних джерел; розробка методики атрибуції листів за сукупністю епістолологічних ознак

та архітектоніки листування; систематизація епістолярних джерел та введення їх у науковий обіг шляхом публікації цих комплексів джерел за різними ознаками (соціальною, професійною, культурною).

І. Войцехівська

ЕПОХА (від грец. epoche — зупинка, затримка) — проміжок часу в розвитку природи, суспільства, науки, мистецтва, який має певні характерні особливості (напр., Е. *первіснообщинного ладу, античності,* середніх віків, нової доби).

В. Гусєв

ЕПОХА ІСТОРИЧНА — термін для позначення єдності якісного стану суспільної системи та історичного часу; категорія, в якій фокусується динамічний аспект соціального простору й часу, пов'язаного з діяльністю людей, їхньою соціальною активністю. Поняття «Е. і.» вживають для позначення своєрідності певного відтинку часу, *історії;* Е. і. охоплює весь конкретно-історичний зміст певного етапу історії. Вживається також для позначення подій, що відіграють вирішальну роль і пов'язані з принциповими якісними змінами в житті *суспільства.*

Іноді поняття «Е. і.» розглядається як таке, що фіксує поверхове, плинне в суспільному житті, те, що не повторювалося в минулому,' не має значення для майбутнього (Гегель).

З поняттям *епохи* пов'язується також типове, істотне, спрямоване на підвищення соціально-політичної активності народних мас, зумовлене співвідношенням класових сил (В. Ленін).

Е. і. може означати також час кризи, занепаду, краху. З поняттям «Е. і.» пов'язують вичленування певного моменту неповторності, безпрецедентності, дискретності соціального часу.

Т. Ящук

ЕРА (від лат. aera — вихідне число) — 1. Момент, від якого ведеться літочислення, а також сама система літочислення. Напр., у християн — «від Різдва Христового», у давніх греків — від І Олімпіади (776 рік до н. е.) і т. д.

2. В історії — великий відтинок часу, якому притаманні свої внутрішній зміст, історичні події, відмінні від попереднього.

В. Гусєв

ЕРА ХРИСТИЯНСЬКА (наша, нова) — сучасна міжнародна система літочислення. В історії різні народи користувалися різними календарними ерами. Напр., лише в Індії існувало понад 20 ер. У серед. III ст. до н. е. грецький історик Тімей і математик Ератосфен запровадили літочислення від перших Олімпійських ігор. Історики середньовіччя до XVII ст. користувалися ерою ab urbe condita — «від заснування міста» (Риму). Е. х. була введена римським монахом, папським архіваріусом Діонісієм Малим у 525 р. Він склав

нову таблицю пасхальних циклів, запропонувавши вести літочислення від прийнятої в християнстві дати Різдва Ісуса Христа, яка встановлювалася як перший рік Е. х. Часто рік за Е. х. позначають літерами AD (лат. — Anno Domini — роки Господа). Впродовж VIII—IX ст. Е. х. поширилася в багатьох країнах Європи, проте лише з XV ст. ця система почала регулярно використовуватися в документах папської канцелярії. У XVIII ст. межі ери, запровадженої Діонісієм, були розширені і для лічби років до Різдва Христового (a. D. — ante Deum— до Господа). Дати з позначенням «до н. е.» стали означати кількість років до народження Христа (тобто відлік часу відбувався в зворотному напрямі). Межею між 1 роком н. е. і 1 роком до н. е. є «мить» між 31 грудня 1 року до н. е. і 1 січня 1 року н. е. Працюючи над історичними документами, вчені поступово привели хронологію давніх подій у відповідність до нового літочислення.

Нині літочислення за Е. х. прийняте в більшості країн світу. Проте в деяких із них існує інше літочислення. Так, за іудейським календарем літочислення ведеться від міфічного «створення світу» («від Адама») — 3761 р. до н. е. (тобто 2002 р. за їхнім календарем — це 5763), за мусульманським — від дати переселення засновника ісламу пророка Мухаммеда з Мекки до Медини в 622 р. (тобто, 2002 р. за їхнім календарем — це 1380 р.).

ЕТАТИЗМ (від франц. Etat —держава) — напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку, а також певні політико-економічні ситуації та процеси. Вважається, що поняття «Е.» виникло у 80-х рр. XIX ст. у Франції для позначення політичної доктрини, яка містила вимогу поширення повноважень і функцій держави на всі сфери суспільства. В деяких країнах (напр., у Туреччині за часів правління Кемаля Ататюрка) Е. називали офіційну економічну доктрину уряду.

С. Пивовар

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ — 1. Термін для позначення *етнічних процесів* минулого, історичних змін етнічних структур. 2. Розділ етнологічної субдисципліни, що вивчає етнічні процеси.

Якщо під етнічними процесами розуміти будь-які зміни властивостей і якостей етнічних спільнот на всіх етапах існування людського суспільства, передусім в сучасних умовах, то Е. і. досліджує історичне минуле існуючих нині етнічних спільностей і посідає у зв'язку з цим межове становище між *етнологією* та *історією,* залишаючись водночас у межах етнології. На це вказує, зокрема, найчастіше застосовуваний ретроспективний метод вивчення Е. і., за яким дослідник просувається не у звичному для історика напрямі природної хронологічної послідовності подій, а виходить із сучасної етнічної картини і прагне з'ясувати процес її формування, заглиблюючись крок за кроком в минуле.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ — етнологічна субдисципліна; істотна зміна в ході історичного розвитку окремих етнічних елементів, частин етносів та етносів в цілому (див. *Етнос),* а також поява нових етнічних спільнот. Е. п. відбуваються стихійно і багато в чому незалежно від свідомості й волі людей.

Термін «Е. п.» було вжито в 20-х рр. XX ст. М. Я. Марром. Однак розгляд деяких видів Е. п. відбувався ще в XIX ст. Головна увага при цьому приділялася процесам *асиміляції,* що виникала під час всебічних контактів великих і розвинених етносів з невеликими іноетнічними групами, які потрапляли в їх середовище і згодом були поглинуті. Проте аналіз таких процесів був неповним, об'єктивні чинники їх розвитку недооцінювалися.

Процеси взаємодії порівняно до розвинених етнічних груп грунтовно розроблені наприк. XIX — на поч. XX ст. західними, переважно американськими вченими. Крім поняття «асиміляція», в якому підкреслювалися психологічні аспекти, пов'язані зі зміною самосвідомості, вчені вживали для аналізу початкових етнічних контактів поняття «акомодація» чи «адаптація», для пояснення зміни елементів культури — «акультурація»; для позначення фізичного змішування етнорасових груп —«амальгамація»; для соціально-економічного єднання — «інтеграція» тощо.

Існує кілька класифікацій Е. п. Найпоширенішою з них є їх поділ на еволюційні й трансформаційні. Останні в свою чергу поділяються на еторозподільні (парціація, сепарація, дисперсизація тощо) та етнооб'єднувальні (асиміляція, консолідація, інтеграція, міжетнічна міксація тощо).

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. ethnos — народ, grapho — пишу, букв. — народоопис) — «наука, яка описує, чи вивчає народи» (С. О. Токарев); «описова дисципліна, метод збирання знання і найважливіша форма його текстуалізації. Е. — це передусім те, що вчений робить у полі» (В. О. Тишков). Поряд із терміном Е. для позначення подібних досліджень вживаються й інші (див.: *Етнологія; Культурна антропологія).*

Вперше термін «Е.» вжив в 1607 р. в Магдебурзі письменник Й. Зоммер, хоч у науковий обіг це поняття входить з кінця XVIII ст. Спочатку під Е. розуміли одну з галузей географії, завдання якої полягало в «загальному описанні цілого народу». У Франції перше вживання терміна «Е.» було пов'язане з уявленням про неї як про науку, що розробляє класифікацію мов. Потім Е. включається в систему антропологічних знань, розглядається як синонім етнології, як наука про культури, відірвані від їхніх творців і носіїв — народів, і нарешті як наука про відсталі у своєму розвитку, «неісторичні народи». Нині терміном «Е.» в західноєвропейських та американських країнах позначають описову народознавчу науку, яка функціонує переважно в системі музеїв.

ЕТНОІСТОРІЯ (від грец. ethnos — народ і historia — оповідь про минулі події) — 1. Галузь, субдисципліна *культурної антропології*. *2.* Комплекс технічних засобів. Мета Е. — вивчення історії безписьменних, чи «примітивних», народів за допомогою письмових джерел та археологічних відомостей. У такому розумінні Е. здебільшого ідентифікувалася з *етнологією* як розділом культурної антропології в англомовних країнах чи сприймалась як опис дописемної історії переважно «примітивних» народів у європейській етнології.

У межах північноамериканськo-канадської культурної антропології Е. набула нині розвитку в значно модифікованому вигляді. Цей новий імпульс у розвитку Е. зумовлений науковими, соціально-політичними та ідеологічними чинниками. Перед етнологічною наукою гостро постала проблема вивчення соціокультурних змін. Відчувалася необхідність подолання обмеженості підходу історичної школи в культурній антропології. Це зумовило методологічну модернізацію досліджень у царині Е. Нині подібні дослідження передбачають вивчення не тільки минулого, а й сьогодення.

Загалом дискусії, що точаться в культурній антропології з приводу Е., свідчать про те, що серед учених немає одностайної думки про епістемологічне значення знання в галузі Е. Швидше за все Е. можна розглядати як субдисципліну в межах культурної антропології, яка перебуває у процесі становлення й розвитку, має свою сферу вивчення і розробляє власну методику досліджень.

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. ethnos — народ і logos — поняття, вчення, букв, народознавство) — наука про народи й культури світу, їхню взаємодію та систему етнічності (наявність кількох народознавчих дисциплін у різних країнах, які з певною мірою умовності можна назвати дисциплінами-двійниками, — *етнографії, культурної антропології* та ін. — зумовлена історичними особливостями формування науки, теоретико-методологічними розбіжностями її національних шкіл, різним окресленням предметної сфери цієї науки тощо). Хоча термін «Е.» був введений у науковий обіг у 1784 р. О. Шаванном, своїм поширенням він завдячує А.-М. Амперу (кінець 20 — поч. 30-х рр. XIX ст.), який визначив її місце серед гуманітарних наук поряд з *археологією, історією.*

У процесі розвитку предметна сфера і статус Е. неодноразово змінювалися. На першому етапі існування Е. включала в себе фізичну антропологію. З серед. XIX ст. виникає тенденція протиставляти Е. і антропологію. Пізніше Е. розглядали як складову соціальну частину антропології. Е. сприймалась і як описова дисципліна, матеріали якої узагальнювалися соціологією. Існує також погляд на Е. як науку про народи (переважно «примітивні»), тоді як етнографія розглядається як сукупність емпіричних відомостей про них. Нарешті етнографія, Е. та *антропологія* розглядаються як три послідовні етапи в процесі наукового пізнання культури людства.

Нині на Заході Е. функціонує як галузь теоретичного народознавства.

В Україні терміни «Е». і «етнографія» спочатку вживалися як синоніми. Тільки на межі XIX - XX ст. визначилася певна понятійна відмінність між ними. Назва «етнографія» охоплювала здебільшого фіксації та описи матеріалів із побуту й різних галузей народної культури, в т.ч. й *фольклор;* поняттям «Е». позначалися праці про народ і його культуру дослідницького теоретичного характеру. У 30-х рр. у радянській народознавчій науці Е. як «сурогат буржуазного суспільствознавства» була замінена етнографією, яка за рахунок останньої розширила свою предметну сферу. Сьогодні відбувається суперечливий процес повернення Е. до життя.

М. Хоменко

ЕТНОС (від грец. ethnos — народ, група, плем'я) — стійка, історично сформована на певній території спільність людей — *плем'я, народність, нація,* — що мають спільні риси, усталені особливості культури та психічного складу, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість), фіксовані у етнонімі.

Е. постає як соціально-економічний організм, що самовідроджується внаслідок етнічно однорідних шлюбів і передання новим поколінням мови, *культури,* звичаїв, традицій, *віри,* процесів природної та штучної (насильницької) *асиміляції,* міжетнічної інтеграції. Для усталеного існування Е. потребує створення своєї *держави.*

Термін Е. вперше з'являється в науковій літературі на зламі XVIII—XIX ст. Спочатку його вживають для визначення: а) ранньої стадії в історії людства (Л. Г. Морган); б) історико-культурних провінцій (А. Бастіан); в) просто культурних одиниць (Ж. В. Ляпуж) тощо.

Першу характеристику етнічної термінології, в т. ч. терміна «Е.», наближену до сучасного розуміння, дав французький антрополог Ж. Денікер наприк. XIX — на поч. XX ст. Він, зокрема, вважав, що під етнічною групою слід розуміти народи, племена, нації.

У цей самий час російський етнограф М. М. Могилянський конкретизує й поглиблює зміст терміна «Е.», використовуючи його для визначення об'єктів етнографічних досліджень. Український етнограф П. П. Чубинський на практиці закріплює цей підхід до етнографічних проблем. У 1919 р. французький учений Ф. Рено пропонує розмежувати «Е.» і «великий Е.»

Німецький соціолог М. Вебер у 1920 р. під етнічними групами пропонував розуміти ті групи людей, які поділяють суб'єктивну віру в спільне походження внаслідок подібності фізичного типу чи звичаїв або внаслідок однакових спогадів про колонізації та міграції. У 20-х рр. російський етнограф С. М. Широкогоров дає наукове визначення терміна «Е.», у якому вперше враховує об'єктивні й суб'єктивні чинники *етногенезу.* Е. він визначає як групу людей, що розмовляють однією

мовою, усвідомлюють своє місце, спільне походження, мають певний комплекс звичаїв, особливостей способу життя і відмінності щодо інших етнічних груп.

У 40—50-х рр. XX ст. американський антрополог Р. Наролла у своєму тлумаченні терміна «Е.» зосереджує увагу на врахуванні різних чинників: самосвідомості, усвідомлення спільності походження, форми шлюбносімейних відносин, релігії і особливо мовної тотожності та територіально-організаційної окремішності. Канадські соціологи Р. Бретон і М. Пінард, враховуючи суб'єктивний бік проблеми, твердять, що, даючи визначення Е., слід враховувати емоційні й символічні зв'язки. На думку німецького етнолога В. Мюльмана, Е. — це «єдність, самоусвідомлювана людьми».

Тенденція поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників у характеристиці Е. простежується у працях переважної більшості вчених світу — етнологів, антропологів, соціологів.

У 40—80-х рр. російські та українські вчені Ю. В. Бромлей, В. К. Борисенко, П. І. Кушнір, В. І. Наулко й інші у визначенні терміна «Е.» підкреслюють низку інших важливих чинників, зокрема територіальну взаємодію етнічних спільностей для їх функціонування (В. 1. Наулко); роль національної (етнічної") самосвідомості як незаперечної ознаки Е. (П. І. Кушнір); значення для Е. культурної специфіки (М. М. Чебоксаров), обрядів і звичаїв (В. К. Борисенко), а також чинник соціально-економічної цілісності та безперервності етносоціальних процесів і міжетнічних зв'язків (В. І. Наулко).

Літ.: *Широкогоров С. М.* Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. — Шанхай, 1923.

Этнические территории и этнические границы // ТИЭ. Новая серия. — М., 1951.

Чебоксаров Н. Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. — М., 1964.

Бро.шей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1981.

Новый иллюстрированный энциклопедический словарь. — М., 2000.

В. Червінський

Є

ЄВРАЗІЙСТВО — ідейний і суспільно-політичний рух, репрезентований передусім діячами російської еміграції 20—30-х рр. XX ст. і спрямований на осмислення геополітичних місця та ролі Росії у всесвітньому цивілізаційному процесі крізь призму опозицій «Захід—Схід», «католицтво—православ'я». Є. становить своєрідний синтез філософсько-історичних, геосоціологічних та релігійних версій російської ідеї. Першим маніфестом Є. стала праця М. С. Трубецького «Європа і людство» (1920 р.), а першою спробою системного обгрунтування й викладу доктрини — низка збірників «Вихід до Сходу. Передчуття і звершення. Утвердження євразійців» (Софія, 1921), авторами яких були засновники Є.

Літ.: *Исход* к Востоку. — М., 1997.
Савицкий П. Континент Евразия. — М., 1997.
Русский узел евразийства. Восток в русской мысли: Сб. трудов евразийства. — М., 1997.

І. Бойченко

ЄЗУЇТИ (від лат. Jesus — Ісус) — члени католицького монастирського ордену «Товариство Ісуса», заснованого в 1534 р. в Парижі іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою для боротьби проти Реформації та зміцнення влади Папи Римського.

Головні принципи організації ордену: сувора централізація, покора молодших за статусом старшим, абсолютний авторитет глави ордену, який підкорявся лише Папі Римському. Орден Є. став головним знаряддям Контрреформації, його члени брали участь у діяльності інквізиції. На поч. XVII ст. налічувалося понад 30 тис. Є., (більшість — на території Європи). Є. проникли також в Індію (з 1542 р.), Японію (з 1549 р.), Китай (з 1563 р.), на Філіппіни (з 1594 р.), в Парагвай, де в 1610 р. створили «Єзуїтську державу», що проіснувала до 1768 р. Наприк. XVII ст. орден Є. перетворився на найвпливовішу і наймогутнішу церковну організацію, що контролювала сотні навчальних закладів у різних країнах Європи. Через аморальну й злочинну діяльність Є. було вигнано з Португалії (1759 р.), Франції (1764 р.), Іспанії та Неаполя (1767 р.) і в 1773 р. ліквідовано орден. Однак у 1814 р. орден було відновлено. За свою історію Є. накопичили значні багатства, володіють землею, майном у багатьох країнах світу. Орден налічує близько 30 тис. членів (15 тис. з них — священики, інші — їхні учні), які діють у майже

90 країнах світу. Резиденція генерала, що очолює орден, розташована в Римі.

У переносному значенні «Є.» — лицемірні, лукаві люди, які у своїх діях дотримуються девізу «мета виправдовує засоби» і здатні заради досягнення своєї мети на будь-яку підступність.

С. Пивовар

ЄПАРХІЯ (грец. eparchia — володарювання) — основна церковна адміністративно-територіальна одиниця (округ) у православній, католицькій та англіканській церквах. Очолює Є. *єпископ* (архієрей). Архієрей визначає систему єпархіального управління, яке й здійснює або одноосібно, або за допомогою єпархіальної ради, що складається з 3—5 священиків. Є. поділяється на округи, очолювані т. зв. благочинними. Благочинні контролюють поведінку та діяльність парафіяльного духівництва. Найнижчою організацією православної *церкви,* яка має свою будівлю і причт, є парафія, очолювана церковною радою, що обирається на загальних зборах віруючих. Рада здійснює управління культовим майном, дбає про утримання, опалення і ремонт церковного приміщення, контролює витрати Є.

ЄПИСКОП (грец. episcopos — наглядач, блюститель) — найвище духовне звання у християнській *церкві.* Є. висвячує в диякони, священики та єпископи (разом з іншими єпископами), призначає на нижчі посади кліру, освячує храми, керує церквами свого єпископату. В Руській православній церкві Є. обов'язково має бути ченцем. У католицькій та православній церквах титул Є. —довічний.

ЄРЕСІ (від грец. hairesis — особливе віровчення) — релігійна течія, яка відхилилася від догматів і організаційних форм панівної *релігії.* За релігійними суперечностями в Є. зазвичай стояли інтереси різних прошарків та груп населення. Нерідко Є. були виявами політичного протесту під релігійною оболонкою. Це характерно для того історичного періоду, коли релігія ставала панівною формою суспільної свідомості. Є. поділяються на ранньохристиянські і середньовічні. Середньовічні Є. в свою чергу поділяються на Є. раннього середньовіччя та Є. XIV—XVI ст. Усі Є. об'єднує антипапська та антифеодальна спрямованість.

В Україні найбільшого поширення набув єретичний рух социан, у Росії в XIV—XV ст. — рух стригольників. Середньовічні Є. стали безпосереднім джерелом Реформації та протестантизму в цілому. Учення Лютера і Кальвіна виникли як Є. щодо *католицизму,* проте не були придушені, як інші, а перетворилися на окремий напрям *християнства* — протестантизм. Пізніше з'явилися нові Є. уже стосовно самого протестантизму там, де він став панівною релігією.

Саме поняття «Є.» випливає з притаманної релігійній свідомості і поведінці нетерпимості до будь-якого вільнодумства.

В. Мордвінцев

Ж

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ — міжнародні угоди, що стосуються гуманного ставлення до жертв *війни,* їхнього захисту. Основні правила поводження з пораненими воїнами, військовополоненими, було закладено угодою в 1864 р. Цим документом було передбачено також захист медичного персоналу. У поправках до другої конвенції 1906 р. йшлося про те, щоб для лікування хворих і поранених використовувалися всі сучасні засоби й можливості. Наслідком першої світової війни стала третя конвенція 1929 р., за якою представники 47 держав погодилися з правилами поводження з військовополоненими та їхніми правами. Оскільки під час другої світової війни не всі дотримувалися цих конвенцій, 12.08.1949 р. було підписано четверту серію про захист жертв війни, де йшлося про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; про ставлення до військовополонених; про захист цивільного населення під час війни.

Т. Орлова

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛЮДИНИ — перебіг людського життя в часі, послідовні зміни способу життя у зв'язку з розвитком самої людини, зі змінами реальних умов її життєдіяльності. Ж. ш. л. — це поетапне засвоєння (адекватне чи неадекватне) людиною суспільних зв'язків і відносин, процес, який або визначає розвиток особистості, або призводить до її деградації, зумовлює дійсну чи уявну самореалізацію. Детермінується суспільством і вільним вибором людини.

Слід розрізняти поняття «Ж. ш. л.» і поняття *«доля».* Останнє використовується щодо неживих предметів та історичних подій, часто характеризує ще невідоме майбутнє, коли існують альтернативи розвитку явища і є змога вибору між реальними можливостями. Термін «Ж. ш. л.» вживається, коли йдеться про певні (остаточні чи попередні) підсумки життя.

Раціоналістична традиція вважає критерієм цінності Ж. ш. л. суспільну цінність самореалізації індивіда в найважливіших видах соціальної діяльності, насамперед у праці. З погляду ірраціоналізму («філософія життя», екзистенціалізм), сенс Ж. ш. л. полягає у послідовному відчутті самого процесу індивідуального життя.

В історичному дослідженні Ж. ш. л. є безпосереднім предметом такого жанру, як біографія, яка не може бути зведена тільки до зовніш-

ніх подій у розвитку людини, а повинна враховувати і своєрідність її внутрішнього життя.

М. Бойченко, О. Чорний

ЖОВТНЕВИЙ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ — захоплення влади більшовиками в ході збройного повстання в Петрограді 24—25.10.(7—8.11) 1917 р. Лютнева революція 1917 р. принесла народам колишньої Російської імперії сподівання на свободу і *демократію.* Проте запропонований прогресивними силами країни ліберально-демократичний шлях розвитку виявився для Росії утопічним. Хід російської історії визначив більшовицький шлях розвитку, який найбільше відповідав реаліям 1917 р.

Лідер більшовиків В. Ульянов (Ленін) прагнув скористатися ситуацією і привести створену ним партію до *влади.* Повернувшись 3(16) квітня з еміграції, він виступив з програмою, що висувала найрадикальніші вимоги, здатні забезпечити підтримку значної частини населення. Особливо швидко чисельність прихильників більшовиків почала зростати після невдалого виступу генерала Л. Корнілова наприк. серпня. Починаючи з 15(28) вересня Ленін став наполягати на негайному збройному повстанні й захопленні влади. ЦК партії більшовиків спочатку одностайно виступив проти цієї пропозиції, проте після повернення Леніна до Петрограда 10(23) жовтня більшістю голосів (10 проти 2) прийняв резолюцію про збройне повстання. На розширеному засіданні ЦК партії більшовиків 16(29) жовтня Ленін домігся нової перемоги: було підтверджено попереднє рішення ЦК про курс на негайне повстання й обрано Військово-революційний центр, який підпорядковувався Військовому революційному комітету (ВРК), створеному 12(25) жовтня при Петроградській Раді. В ході захоплення влади більшовиками ВРК відіграв вирішальну роль. Внаслідок активних дій голови Петроградської Ради Л. Троцького з 22 жовтня (4 листопада) керівництво столичним гарнізоном було підпорядковане ВРК. Ввечері 24 жовтня (6 листопада) загони ВРК почали захоплювати вокзали, мости, пошту, телеграф, електростанції. До вечора 25 жовтня (7 листопада) майже вся столиця опинилася в руках більшовиків, а вночі 26 жовтня (8 листопада) було захоплено Зимовий палац і заарештовано Тимчасовий уряд. Увечері 25 жовтня (7 листопада) відкрився II Всеросійський з'їзд Рад. Представники майже всіх соціалістичних партій залишили цей форум, звинувативши більшовиків у військовій змові, організованій без відома Рад. 26 жовтня (8 листопада) на з'їзді було прийнято: Декрет про мир, який закликав до миру без анексій і контрибуцій; Декрет про землю, який передбачав конфіскацію земель у поміщиків та інших великих власників. З'їзд сформував більшовицький уряд — Раду Народних Комісарів і обрав Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, більшу частину якого також становили більшовики.

Ж. б. п., названий пізніше «Великою Жовтневою соціалістичною революцією», став другим етапом революції 1917 р. в Росії і початком встановлення в країні комуністичного тоталітарного режиму, призвів до тривалої надзвичайно кривавої громадянської війни. Значну роль у проведенні революційної діяльності та здійсненні Ж. б. п. відіграла фінансова допомога уряду Німеччини. Італійський дослідник К. Малапарте на прикладі Ж. б. п. 1917 р. вивчав технологію захоплення влади й консультував лідера фашистської партії Італії Б. Муссоліні. Досвідом більшовиків пізніше скористався й вождь нацистської партії Німеччини А. Гітлер.

Літ.: *Волкогонов Д.* Ленин: Политический портрет: В 2 кн.— М., 1994.
Октябрьский переворот. Революция 1917 г. глазами ее руководителей. Воспоминания русских политиков и комментарий западного историка. — М., 1991.
Октябрьская революция: Мемуары. — М., 1991.
Рабинович А. Большевики приходят к власти. Революция 1917 года в Петрограде. — М., 1989.

С. Пивовар

З

ЗАКОЛОТ, ПУТЧ (нім. Putsch) — збройний авантюрний виступ групи змовників, здебільшого реакційної вояччини, які не мають опертя і підтримки в масах, з метою вчинити державний переворот.

А. Слюсаренко

«ЗАЛІЗНА ЗАВІСА» — термін, який використовувався в літературі та засобах масової інформації країн Заходу для позначення символічного кордону держав із соціалістичними системами тоталітарного типу, що розглядалися як «закриті», ізольовані від решти світу. Вперше термін «З. з.» вжив російський письменник і філософ В. Розанов у 1918 р. в «Апокаліпсисі нашого часу», де йшлося про «З. з.», що опускається «над російською історією». Через два роки англійська публіцистка Е. Сноуден у книзі про Росію назвала її «країною за З. з.». В 1945 р. міністр пропаганди фашистської Німеччини Геббельс використав цю метафору для залякування населення європейських країн, на територію яких вступали радянські війська. 5.03.1946 р. під час виступу в м. Фултоні (США) цим терміном скористався Уінстон Черчілль, висловлюючи занепокоєння експансіоністською політикою СРСР, включенням деяких центрально- і південно-східних країн Європи до радянської «сфери впливу». «Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці, — заявив він, — опустилася над Європейським континентом залізна завіса». З того часу термін «З. з.» набув поширення і використовувався фактично до розпаду СРСР у 1991 р.

С. Пивовар

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ — умовна збірна назва комплексу наративних джерел, автори яких є представниками зарубіжних країн, переважно мандрівниками, що відвідували Україну або дипломатами, які певний час тут перебували. За видовими ознаками цю категорію джерел можна розподілити на кілька груп: щоденники, мемуари, записки, хроніки, літературно-публіцистичні твори, листи, карти тощо.

З. і. мають давню традицію. Про землі України є згадки ще в «Іліаді» та «Одіссеї» Гомера (VIII ст. до н. е.), Геродота (V ст. до н. е.). Докиївські часи відбилися у творах готських (Йордан), візантійських (Прокопій Кесарійський), арабських (Ібн Хордадбег) та ін. Доба Київської Русі знайшла своє відображення переважно в істо-

ричних та історико-мемуарних творах візантійських (Константин Багрянородний, Лев Діакон), західноєвропейських (Тітмар Мерзебурзький, Адам Бременський), арабських (Ібн Дост, аль-Масуді, аль-Якубі) авторів. Окреме місце належить скандинавським сагам. Історія кочових народів, що загарбали українські землі після нашестя Батия, висвітлена в історико-мемуарних творах папського легата П. Карпіні та французького посла В.Рубрука (XIII ст.), італійських купців і дипломатів Й. Барбаро та А. Контаріні (XV ст.). У XVI—XVIII ст. чисельність З. і. зростає. Серед щоденників вирізняються твори Е. Лясоти, Ш. Окольського, П. Халебського та інших, які висвітлили історію національно-визвольних повстань кінця XVI — першої пол. XVII ст., визвольної війни середини XVII ст., історію козацтва. Пальма першості серед мемуаристів належить французові Г. Л. де Боплану, автору класичного твору «Опис України». Боплан тривалий час служив у Річі Посполитій (1630—1648 рр.), будував фортеці й замки на Україні, насамперед Кодак, і залишив точний опис багатьох населених пунктів України та Криму, побуту українців, кримських татар і ногайців.
Багату й цінну інформацію про Україну містять зарубіжні *літописи* та хроніки. У них іноді використовували незбережені українські джерела. Це стосується насамперед польських хронік М. та Й. Бєльських, Б. Ваповського, О. Гваньїні, Я. Длугоша, С. Грондського, М. Меховського, В. Коховського, М. Кромера, П. Пясецького, Я. Рудавського, М. Стрийковського та ін. Велике значення мають також твори російських (Воскресенський, Никонівський літописи), кримськотатарських («Історія хана Іслам-Гірея III» Мехмеда Гаджі Сеная), німецьких («Театр Європи»), італійських (твори М. Бізачіоні) та ін. авторів. На відміну від хронік і *літописів* літературно-публіцистичні пам'ятки бідні на факти, дуже заполітизовані й тенденційні, однак вони добре відображають формування громадської думки про Україну у її закордонних сусідів. Особливу цінність мають польські публіцистичні трактати, присвячені питанням українсько-польських взаємовідносин, козацькій тематиці, міжконфесійній боротьбі.

Події нового та новітнього часу також знайшли своє відображення у творах зарубіжних авторів. З. і. є цінним джерелом вітчизняної історії різних епох.

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.

С. Павленко

ЗАПИТ (ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ) (від лат. interpellate — перебивання, надокучання) — один із важливих способів, яким *парламент* втілює своє право контролю над діяльністю уряду. Полягає в тому, що депутат однієї з палат парламенту ставить міністерству або його керівникові питання стосовно певного напряму їх діяльності, який безпосередньо чи опосередковано впливає на внутрішню чи зовніш-

ню *політику* уряду. Відповідь на З. може бути предметом обговорення в парламенті. Внаслідок обговорення порушеної інтерпелянтом проблеми діяльність міністерства та його керівника може бути схвалена або йому висловлюють вотум недовіри, що зобов'язує його подати у відставку.

В. Гусєв

ЗВИЧАЇ — моделі соціальної поведінки, які схвалюються громадською думкою. Правила поведінки, освячені звичаями, регулюють стосунки між людьми в типових життєвих ситуаціях: шлюбна церемонія, святкові обряди, зустріч гостя і т. ін. З. формуються під впливом економічних, культурних, світоглядних, природних та інших чинників. Завдяки З. соціальне угруповання набуває характерних рис, які виокремлюють його з-поміж інших (напр., національні З.) та сприяють збереженню традицій. З розвитком суспільства деякі З. можуть ставати консервативними і поступово поступатися місцем новим.

На етапі утворення ранньокласових держав основні З. фіксуються у письмовій формі й набувають значення законів звичаєвого права (напр., «Закони Хаммурапі» в Давній Вавилонії бл. 1760 р. до н. е.; «Руська правда», XI — поч. XIII ст.).

М. Гладких

ЗНАННЯ ІСТОРИЧНЕ — один із розділів гуманітарних знань, що є концентрованим відображенням об'єктивної історії зародження, формування й розвитку людства, *суспільства* та цивілізацій як невід'ємної складової історії космосу, природи і Землі. Як і будь-яке інше знання, З. і. — це сукупність ідеальних образів, що відображають історичні явища та процеси об'єктивної дійсності. Оскільки рушієм *історії є* люди, людство в цілому, як зміст З. і. постає їх багатогранна діяльність у найрізноманітніших природних, конкретно-історичних та часових умовах, а саме знання слугує охоронцем історичної пам'яті про минуле економічне, суспільно-політичне, науково-технічне, духовне життя.

З. і., як і сама історія людства, розвивається на засадах поступу, неухильного примноження і збагачення джерельної бази, утвердження достовірності та об'єктивності, хоч на окремих етапах воно переживало застій, кризу і навіть занепад. У своїй еволюції З. і. пройшло шлях, що обчислюється сотнями тисяч років, — від найпримітивніших уявлень та міфів, легенд і переказів про походження життя і навколишній світ до наукових знань, від суто описового, хронікально-літописного фіксування подій і явищ до наукового узагальнення досвіду, осмислення уроків минулого.

З. і. здобувається шляхом наукового пізнання, застосування дослідницьких методів, грунтується на джерельній базі, його достовірність перевіряється практикою. Воно циркулює в суспільстві у вигляді історичної літератури (наукових досліджень, навчальних по-

сібників, науково-популярних видань). Кожне нове покоління істориків не переписує історію заново, а поглиблює знання шляхом розширення джерельної бази, застосування нових методів досліджень, по-новому осягає історичний досвід.

З. і. охоплює велику кількість фактологічних відомостей не тільки про розвиток суспільства а й про свій власний розвиток. Воно тісно пов'язане з іншими галузями знань про людське суспільство та навколишній світ (філософією, етнологією, культурологією, економічними, географічно-природничими, правничими, філологічними, психологічними, етнічними знаннями тощо). Водночас З. і. використовується іншими галузями знань, воно виконує важливі соціальні функції, має велике виховне значення, становить підвалину історичної свідомості людей, історичної культури суспільства.

З. і. невіддільне від сучасності: синхронно відгукується у найрізноманітніших пам'ятках, зокрема шляхом документального відображення дійсності; здобуте наукою, воно завжди знаходить своє продовження і нове бачення у працях сучасників; учить уникати помилок і прорахунків, слугує підґрунтям наукового прогнозування майбутнього з урахуванням чинників історичних аналогій і повторності ситуацій.

Приведене в систему, З. і. є історичною наукою, а системність історичної науки є визначальним чинником, що надає їй статусу наукового знання.

Я. Калакура

ІДЕАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ — філософсько-історичне тлумачення сукупного розвитку як заснованого визначальною мірою на ідеях, *волі, вірі,* прагненнях, теоріях, ученнях, свідомості людей. І. р. і. постає як поширення принципів ідеалізму на осмислення історичних подій, процесів, явищ. Якщо матеріалістичне розуміння історичного процесу (в його радикальному варіанті) перебільшує значення матеріальних начал життєдіяльності суспільства, то І. р. і. гіпертрофує роль духовних (релігійних, моральних, філософських, наукових, правових тощо) чинників. Залежно від того, що покладено в основу історичного процесу — об'єктивний дух, надіндивідуальне духовне начало, абсолютна ідея, надприродні сили чи ідеї, бажання, програми та концепції окремих історичних, політичних або культурних діячів, — розрізняють (об'єктивно та суб'єктивно) І. р. і. На відміну від матеріалістичного, І. р. і. характеризується значно тривалішим часом існування. Започатковане ще з виникнення філософії у Стародавньому світі, воно, трансформуючись та адаптуючись, дійшло до нашого часу й відіграє роль світоглядно-методологічного підґрунтя низки сучасних гуманітарних, соціальних, історичних, соціологічних, релігійних і філософських напрямів, шкіл, учень, теорій та концепцій.

Передуючи в загальноісторичному вимірі матеріалістичному, І. р. і., розглянуте з плюралістичних позицій, як іманентне породження тих чи тих історичних культур, що становлять людство, постає як феномен пізньої, цивілізаційної стадії розвитку цих культур. Адже лише з переходом до високого рівня зрілості відповідного суспільства місце натурфілософії як провідної з галузей філософського знання посідають поступово філософія суспільства, людини та історії. Під час такої трансформації філософського знання, яка, напр., у період еллінізму і Римської імперії зумовила поступове виокремлення у відносно самостійні галузі загальноісторичних (Полівій, Сима Цянь), філософсько-історичних (Платон, Арістотель, Плутарх) творів, піднесення ролі філософії історії та розробку на її терені І. р. і.

Однак систематичного вигляду філософсько-історична розбудова І. р. і. набуває лише з Августина, якого можна назвати останнім представником філософії історії Стародавнього світу й першим — середньовіччя. Вихований на античній філософії та літературі,

осмисленій на засадах містико-ідеалістичного платонізму, Августин, проте, створив якісно нову порівняно з античністю релігійно-філософську концепцію І. р. і. Ця концепція стала своєрідним компендіумом об'єктивно-ідеалістичної філософії історії, яка послідовно доводиться до своїх логічних меж, набуваючи форми історичного провіденціалізму, тобто теологічного тлумачення історії як вияву волі Бога, а її сенсу — як божественного провидіння. Задана Августином провіденційна схема І. р. і. близько тисячоліття становила основу розмаїтих філософсько-історичних варіантів І. р. і., адже, попри окремі паростки, першими свідомими й послідовними спробами секулярного І. р. і. є концепції НІ. Монтеск'є, Вольтера, А.-Р. Тюрго і М.-Ж. Кондорсе, в яких місце божественного промислу посідає людський розум. У класичній німецькій філософії як глибинна конститутивна, духовна основа світу людської історії постає те, що лише окреслено у Канта під назвою «трансцендентальна єдність аперцепції», у Фіхте — «Я як ідея», у Шеллінга як «абсолютна тотожність суб'єкта та об'єкта», а у Гегеля знайде розгорнуте зображення як «абсолютний дух (ідея)», що повертається через світ історії («об'єктивний дух») до самого себе. Нарешті в посткласичній (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Дільтей) та некласичній (М. Бердяєв, М. Гайдеггер, Г. Гадамер, X. Ортега-і-Гасет, Ж.-П. Сартр) філософії та спіритуалізмі духовні підвалини історії набувають дедалі індивідуалізованішого вигляду. Водночас окреслюється прагнення уникнути відокремлення духу від життя та їх автономії як «нежиттєздатного духу» і «бездуховного життєвого потоку» (М. Шелер, О. Шпенглер, X. Ортега-і-Гасет); або сприяти здійсненню онтологічного повороту (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр) і принаймні тією чи тією мірою позбутися однобічностей І. р. і.

/. Бойченко

ІДЕАЛЬНИЙ ТИП—теоретична конструкція, схема, яка спочатку створюється в уяві дослідника, а потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Категорія, запропонована відомим німецьким ученим XX ст. М. Вебером у 1904 р. для дослідницької практики в галузі політології й соціології.

Утворення абстрактних ідеальних типів є для Вебера не метою, а засобом дослідження, бо саме внаслідок віддаленості від емпіричної реальності, відмінності від неї І. т. може поставати як співвіднесений з нею.

Учений, хоч і вказував на певну штучність і ненадійність цієї теоретичної конструкції, однак наголошував, що будується вона з емпіричної дійсності через підсилення, виокремлення, загострення тих елементів, які дослідникові видаються найтиповішими. Такі поняття, як «економічний обмін», «homo economicus», «ремесло», «капіталом», «церква», «секта», «християнство», «середньовічне міське господарство»

тощо, за Вебером, — ідеальні типові конструкції, що використовуються для розкриття як індивідуальних, так і найтиповіших історичних утворень. Формуючи, напр. дефініцію «міське ремісниче господарство», дослідник змушений виокремлювати з-поміж багатьох індивідуальних явищ дещо, хай і не загальне для них усіх, але принаймні найхарактерніше для багатьох.

Поняття І. т. було введено головним чином як засіб історичного пізнання, що має виконувати службову роль у виявленні своєрідності індивідуально-історичних явищ.

Вебер вважав, що дослідник не повинен обмежуватися лише реконструкцією того, «що було насправді», він має віднаходити, встановлювати каузальні зв'язки між індивідуальними історичними утвореннями. В цьому відношенні І. т. слугував засобом розкриття генетичного зв'язку історичних явищ, звідки і назва — генетичний ідеальний тип.

Введенням поняття «І. т.» Вебер значно скоротив віддаль між історичною наукою та соціологією, що сприяло об'єктивності історичного пізнання.

Літ.: *Вебер М.* Избр. произведения. — М., 1990.

Т. Мандебура

ІДЕОЛОГІЯ (від грец. idea — початок, основа, первообраз і logos — слово, поняття, вчення) — один з найчіткіше виражених комплексів духовного життя *суспільства,* який відображає сукупність поглядів, ідей, цілей та ідеалів людей, що характеризують їхню самосвідомість, відношення до дійсності та становище у конкретно-історичних умовах суспільного життя.

І. — феномен диференціації (економічної, соціальної, політичної, національної, демографічної, статево-вікової тощо) людського життя, спосіб самовираження і самообгрунтування цієї диференціації для надання їй усталеної чи видозміненої форми існування. Репрезентуючи будь-яку проблемну галузь суспільного життя, І. намагається поставити її у центр теоретичної доктрини, яка претендує на системність, логічність і завершеність. Проте однобічність посилок і зорієнтованість на локальний соціальний контекст надають І. аналогічності і суперечливості, тому вона не може реально функціонувати без ірраціональних (що не потребують доказів) настанов, які створюють умови цілісного її переживання та ідентифікації індивіда з носіями тієї ж самої І.

Оскільки І. зорієнтована на колективну свідомість, то неминучою є невідповідність (і навіть конфлікт) між І. та індивідуальним світоглядом. Останнє є як перешкодою на шляху до повної ідеологізації, так і передумовою зміни І. та появи її нових видів.

Найбільший ідеологічний простір у сучасному світі посідає політична І., покликана консолідувати людей для досягнення певних політичних цілей, а також підтримувати *владу* або боротьбу за

неї. Політична І. — найбільш рухома й мінлива. У XX ст. були періоди деідеологізації і реідеологізації, зміни векторів багатьох політичних течій (консерватизму — на неоконсерватизм, лібералізму — на неолібералізм, марксизму — на неомарксизм). Для кінця XX ст. характерна етизація І. із зосередженням уваги на пріоритеті загальнолюдських цінностей і відповідальності за майбутнє людства.

В. Багінський

ІДІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД (від грец. idios — особливий, своєрідний та grafo — пишу) — запропонований неокантіанцями Баденської школи (запроваджений В. Віндельбандом і докладно розроблений, під назвою індивідуалізуючого, Г. Ріккертом) метод гуманітарних наук про *культуру,* що покликаний забезпечувати автентичне осмислення індивідуальних рис історичних явищ шляхом їх характеристики як неповторних цінностей культури. У контексті цього підходу завдання історії — на противагу наукам про природу, що йдуть через узагальнення до формулювання законів, — виявлення, адекватна фіксація та осягнення унікальності реалій історичної дійсності як таких, що мають самодостатнє, аксіологічне значення. В подальшому І. м. було конкретизовано й досить продуктивно застосовано представниками *історіографії,* передусім німецької (школи Ранке) і соціології (М. Вебер). Нині І. м. розглядається як один з важливих засобів гуманітарно-історичного пізнання, що має, однак, досить чітко визначений інтервал дійового застосування.

Літ.: *Віндельбанд В.* Избранное. Дух и история. — М., 1995.
Риккерт Г. Философия жизни. — К., 1998.

/. Бойченко

ІЄРАРХІЯ (грец. hieros — священний і arche — влада) — 1. Розташування частин цілого або його елементів від к.**іжчого** до вищого. 2. Система поділу на вищі й нижчі посади, чини з відповідним суворим підпорядкуванням нижчих вищим («ієрархічна драбина»). Вперше І. склалася в період рабовласницького суспільства (Єгипет, Вавилон). Складна ієрархічна драбина існувала у феодальному суспільстві *(васалітет).* Найуживанішим є поняття «церковна І.». У християнських церквах І. — загальна назва ступенів священства — диякон, священик, єпископ. У Київській Русі церковна І. утворюється із запровадженням християнства (988 р.). Найвищими ієрархами в автокефальних православних церквах переважно є патріархи, у католицькій — Папа Римський. Церковні ієрархи (митрополити Й. Борецький, ?—1631; П. Могила, 1597—1647; А. Шептицький, 1865—1944 рр. та ін.) відігравали важливу роль у національно-культурному житті України. За радянських часів церковна І. в Україні зазнала значних втрат унаслідок репресій (понад 30 ієрархів УАПЦ було фізично знищено у 30-х рр.; у 1945—1950 рр. 10 єпископів УГКЦ було заарештовано).

Ієрархічна побудова — невід'ємний атрибут армії і флоту. Ієрархічна підпорядкованість характерна для діяльності органів державного управління, більшості політичних партій та об'єднань.

Г. Савченко

ІЄРАРХІЯ ФЕОДАЛЬНА — військово-політична організація феодалів у середньовічній Західній Європі; поділ на виші й нижчі посади, чини; система підпорядкованості нижчих за посадою й чином представників класу феодалів вищим. Звідси й вислів «ієрархічна драбина». На її вершині перебував *король,* що вважався верховним сеньйором усіх феодалів, їхнім сюзереном. Нижче за нього стояли найбільші світські й духовні феодали (герцоги, графи, архієпископи, єпископи), що отримували свої землі безпосередньо від короля. Формально вони підкорялися королю як його васали, однак фактично були майже незалежні від нього — мали право вести війни, карбувати гроші, інколи здійснювати вищу юрисдикцію у своїх володіннях, їхніми васалами були також досить великі землевласники — барони, які мали певну політичну владу у своїх володіннях. Баронам були підпорядковані дрібніші феодали — лицарі —ще нижчі представники панівного класу, у яких не завжди були васали. Кожний феодал був сеньйором стосовно феодала, який стояв нижче на ієрархічній драбині, якщо той отримав від нього землю, і васалом феодала, який стояв на щабель вище, держателем землі якого він сам був. Феодали, що стояли на нижчих щаблях, здебільшого не підкорялися феодалам, васалами яких були їхні безпосередні сеньйори. В усіх країнах Західної Європи (крім Англії") відносини всередині І. ф. регулювалися правилом «васал мого васала — не мій васал».

М. Рудь

ІМАМАТ — форма правління в мусульманських теократичних державах, коли верховний правитель імам поєднує світську й духовну владу.

М. Щербак

ІМПЕРІАЛІЗМ (від лат. imperium — влада, панування) — термін для позначення політики або практики поширення впливу чи контролю однієї держави на інші, слабші чи менш розвинені. Термін веде походження від нового часу, хоча І. як *політика* вважається таким же давнім, як *цивілізація* і сягає епохи імперії гіксосів, що захопили Єгипет у XVII ст. до н.е., а також імперії фараона Тутмоса III (XV ст. до н. е.). Слово «І.» широко вживалося у полеміці, що точилася наприк. XIX ст. у Великій Британії, коли захисники Британської імперії, такі як Дж. Чемберлен, ідентифікували себе з «імперіалістами» і протистояли тим, хто обстоював шляхи внутрішнього розвитку різних частин країни.

Дехто з дослідників вважає, що І. — явище старе як життя і випливає з основних потягів і вродженої агресивності людей, їх постій-

ного прагнення до панування й контролю над навколишнім середовищем. З погляду політичних прагматиків від Н. Макіавеллі до фашистських правителів, І. є законною і благотворною моделлю індивідуальної та колективної людської поведінки, що випливає з природної нерівності людей і природженої потреби живих істот до *експансії* задля процвітання й досягнення безпеки. Інші оцінки І., які спираються на аналіз історичного досвіду, вказують, що його витоки слід шукати в таких складних і всеохопних явищах, як економічна і політична невпевненість людей, людські потяги до статусу і влади, напористість і егоїзм, а також ідеологічні імпульси. Мотиваціями І. виступали різноманітні воєнні, політичні, економічні, релігійні, ідеологічні чинники. Рушієм могло бути бажання тієї чи тієї держави підвищити свій статус і владу в світі; зажити військової слави або набути дипломатичних переваг; прагнення поставити під свій контроль іноземні природні ресурси та запаси сировини і таким чином позбавити можливості їх використання іншими імперіалістичними силами; намагання забезпечити нові території для переселення своїх громадян; потреби торгової експансії — пошуки нових ринків збуту або ж прагнення поширити свою політичну систему на інші регіони. Імперії могли будуватися навколо єдиної *віри* або обожнюваного правителя, звеличення спільної спадщини, звернення до міфічної традиції або раси, бачення світлого майбутнього або поширення «благ цивілізації».

Історія XX ст., зокрема, демонструє наявність більшості з цих мотивацій. Політика «доларової дипломатії» США на поч. століття була формою економічного І. Переконання в «місії білої людини цивілізувати» відсталі народи наявне в політиці як Великої Британії, так і США. В ім'я обожнюваного правителя, славного минулого і міфічної чистоти раси в 30-х рр. будували свої імперії Японія, Італія та Німеччина. За марксистсько-ленінською теорією, що уславлювала щасливе майбутнє людства, можливе лише під комуністичним керівництвом, практикував політику І. Радянський Союз.

Під час експансії Європи у XVI—XVIII ст., особливо в останню третину XIX, І. вважався благотворним процесом, що ніс переваги цивілізації політично, економічно й культурно не розвиненим «нижчим» етнічним групам від розвинених «вищих» народів. Наслідки І., певною мірою корисні для місцевого населення, найчастіше означали руйнування традиційних способу та норм життя, знищення місцевої культури і нав'язування нових релігійних вірувань та соціальних цінностей. Наприк. XIX — на поч. XX ст., коли І. був дискредитований англо-бурською війною (1899—1902 рр.) і використанням перебільшень соціал-дарвінізму задля його виправдання, концепція І. набула негативної конотації, бо така політика поставала як аморальна.

В еволюції І. можна окреслити три найважливіші періоди. Перший — від дохристиянської ери до падіння Риму; найважливішими

були імперії єгипетська, ассірійська, вавилонська, перська, імперія Олександра Македонського і Римська. Другий період припадає на середньовіччя; найзначніші — імперія Карла Великого і візантійська. Характерною особливістю було те, що в ці часи творцем імперій виступала *релігія,* в ім'я віри робилися спроби об'єднати світ. Так виник Арабський *халіфат.* У цьому розумінні імперіалістичними війнами можна вважати хрестові походи. Пізніше, з появою національних держав, І. набув конкуруючого характеру, коли кожна імперіалістична влада намагалася зміцнити власні позиції за рахунок інших держав. Третій період триває від *великих географічних відкриттів* XV ст. до сьогодення. В ньому простежуються чотири етапи. Спочатку це етап домінування Іспанії і Португалії у XV — XVI ст., на наступному — XVII — остання чверть XIX ст. велич цих країн занепадає і на світову арену виходять три нові імперіалістичні держави: Британія, Франція і Нідерланди. Імперські зазіхання Франції успішно реалізовувалися за часів Наполеона, проте після його поразки її вплив послабився, хоча свої заморські володіння Франція утримувала і в XX ст. Після Віденського конгресу 1815 р. Велика Британія постала як провідна сила у світі. Невелика за територією і військовими силами Голландія спромоглася захопити великі землі і довго їх утримувала; тільки в 1949 р. її уряд був змушений визнати незалежність Індонезії. Третій етап — з 1880 р. до другої світової війни позначився піднесенням нової групи імперіалістичних держав, серед них — Бельгія, Німеччина, США, Італія і Японія. Оскільки більша частина світу вже була поділена між старими імперіалістичними державами, нові почали боротьбу за нерозділені землі і відвойовування володінь у суперників, будували власні імперії задля захоплення або інкорпорації чужих територій. Німеччина заявила про себе як про імперіалістичну державу при О. фон Бісмарку, коли розгромила Австрію у 1866 р., Францію у 1871, а потім розпочала заморську колоніальну політику. Захоплені володіння були втрачені внаслідок поразки у першій світовій війні. Проте за часів А.Гітлера німецький І. відродився і став рушійною силою розв'язання другої світової війни, яка призвела до знищення фашистської імперії. Японський І. почався з японсько-китайської війни 1894—1895 рр., здобув перемогу у війні з Росією (1904—1905 рр.). Великі імперські сподівання Японії були пов'язані з другою світовою війною, проте вони не виправдалися. США заявили про свій І. перемогою в іспано-американській війні 1898 р. Пізніше були й інші акти експансії. Але найголовнішим знаряддям стала політика «доларової дипломатії». У повоєнний час — четвертий етап — більшість старих імперіалістичних держав змушені були визнати незалежність колоній. Водночас на політичну арену виходять дві нові імперіалістичні держави — СРСР і КНР. Керуючись переконанням невідворотності *комунізму* у світовому масштабі та

намаганням зберегти свою безпеку у капіталістичному оточенні, яке не зникло так швидко, як очікувалося, ці держави вдалися до ідеологічного, політичного та економічного І., який у багатьох відношеннях був дуже схожий на І. капіталістичної системи, засуджуваний комуністичною пропагандою.

За часів Петра І і Катерини II російський І. виявлявся в розширенні кордонів на схід і захід. Починаючи з 30-х рр. XX ст. настала доба радянського І., який виявився, зокрема, у договорі з Німеччиною 1939 р. про поділ Східної Європи на сфери впливу. Після другої світової війни радянський тиск здійснювався стосовно держав «соціалістичного табору», а також країн «соціалістичної орієнтації» (війна в Афганістані 1979—1989 рр.).

Комуністичний уряд Китаю, встановивши у 1949 р. контроль над переважною частиною країни, намагався втручатися у внутрішні справи сусідніх південно-східних держав, встановити контроль над Тибетом. На відміну від старих імперіалістичних держав, які зазвичай покладалися на військову силу або економічні заходи задля поширення свого контролю над іншими регіонами, радянські й китайські керівники почали використовувати нові засоби: просування місцевих комуністів до влади в країнах, що їх цікавили, впровадження програм економічного й культурного обміну. Військове втручання не виключалося (напр., події в Угорщині 1956 р., Чехословаччині 1968 р. та ін.). Головні сфери інтересів радянського керівництва до його повалення у 1991 р. — Середній Схід, Африка, Південна Америка.

Таким чином, можна говорити про виникнення у повоєнний період феномену «неоімперіалізму», притаманного розвиненим країнам, серед них США і СРСР, які значною мірою і за допомогою різних засобів контролювали розвиток «третього світу».

Термін «І.» вживався не лише для характеристики — дискредитації політичних курсів певних країн або їх керівників. Чимало радикалів, а також ідеологів марксизму брало його на озброєння, щоб довести невідворотний занепад і крах буржуазного ладу або капіталізму. Всебічно комуністичний погляд на це питання розробив В. Ленін у праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916 р.). Під впливом праць Дж. А. Гобсона «Імперіалізм» (1902 р.) та Р. Гільфердінга «Фінансовий капітал» (1910 р.) Ленін модифікував ідеї К.Маркса стосовно капіталістичного розвитку. За його твердженням, І. — це монополістичний капіталізм, його найвища і остання стадія, переддень соціалістичної революції. І. було визначено як паразитичний, загниваючий і вмираючий капіталізм, бо на цій стадії завершується визрівання передумов його загибелі: його суперечності, насамперед головна — між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення — досягають найвищого ступеня, що призводить до революційного

краху всієї капіталістичної системи. Очікувалася світова соціалістична революція, яка мала швидко перевести людство на рейки нового ладу. Розвиток історії у XX ст. показав інше.

Т. Орлова

ІМПІЧМЕНТ (англ. impeachment, від давньофранц. impeechement — осуд, обвинувачення) — процедура обвинувачення й притягнення до відповідальності в судовому порядку найвищих службових осіб (президентів, міністрів та ін.) внаслідок порушення ними законів своєї країни, службових правопорушень тощо.

Ю. Слюсаренко

ІМУНІТЕТ (від лат. immunitas — звільнення від чого-небудь) — 1. У Стародавньому Римі — звільнення від податків чи громадських повинностей як особливий привілей, що його надавав окремій особі, соціальній категорії чи громаді сенат Римської республіки, пізніше — імператор.

2. У середні віки — вилучення певних осіб або майна із загальної системи державних повинностей. Великі феодали, особливо вище духівництво, отримували від королів спеціальні грамоти, що забороняли доступ у їхнє володіння королівським чиновникам для виконання судових, адміністративних, поліційних або фіскальних функцій. Ці функції передавалися магнатам і їхнім службовим особам. Особа, яка мала таку грамоту, користувалася на своїй землі судовою владою, сама збирала податки, очолювала військове ополчення, що скликалося на території імунітетного округу. І. робив помістя — незалежний в економічному відношенні осередок — самостійним також у політичному відношенні, що поглиблювало феодальну роздробленість Європи. У зв'язку з посиленням королівської влади і формуванням централізованих держав інститут І. занепадав.

3. У наш час термін «І», використовується для позначення понять: «І. держави», «І. дипломатичний», «І. парламентський». І. держави від іноземної юрисдикції — непідсудність держави та її органів суду іншої держави, І. держави випливає із засад державного суверенітету, за яким до держави не можуть бути застосовані примусові заходи. Дипломатичний І. — сукупність прав і привілеїв, якими користуються іноземні дипломати в тій державі, де вони акредитовані. Парламентський І. полягає в тому, що член парламенту не може бути затриманий, підданий обшукові й судовому переслідуванню без особливого дозволу парламенту.

М. Рудь

ІНАВГУРАЦІЯ (від лат. inauguro — посвячую) — урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення у вищий духовний сан.

Ю. Слюсаренко

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — стадія історичного розвитку людства, якій властиве домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважання міського населення над сільським; високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією та автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу, що зумовлює великі якісні зміни і в інших сферах суспільного життя — соціально-побутовій, політичній, культурно-духовній. Поняття І. с. було сформульоване авторами теорії стадій економічного зростання — французьким соціологом Р. Ароном та американським економістом і політологом У. Ростоу.
Відповідно до цієї загальносоціологічної теорії розвиток *суспільства* здійснюється як перехід від відсталого, традиційного аграрного суспільства, де панують натуральне господарство і станова ієрархія, — через кілька перехідних стадій — до І. с. з його ринковим господарством, масовим товарним виробництвом і демократичним політичним ладом. Цей перехід здійснюється на основі послідовних технічних нововведень у виробництві у поєднанні з певними психологічними мотивами діяльності (духом підприємництва та конкуренції, протестантською етикою, націоналізмом, особистими амбіціями політичних діячів тощо). Головним критерієм прогресивності суспільного ладу автори цієї теорії поступального розвитку людства (яку вони самі розглядали як альтернативу марксистсько-ленінському вченню про соціально-економічні формації) вважали рівень виробництва товарів масового споживання. У. Ростоу та його послідовники характеризували високорозвинене І. с. ще одним поняттям — суспільство масового споживання.
Теорія стадій економічного зростання та індустріального суспільства справила великий вплив на економічні, історичні, соціологічні та політологічні дослідження. Так, процес переходу від аграрного суспільства до індустріального почали розглядати як універсальний для всього людства шлях і характеризувати поняттям «модернізація». Вважалося, що Радянський Союз та інші країни комуністичного табору також були втягнуті у процес модернізації, але в них він набув своєрідної, хворобливої форми. У своїй основоположній праці «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» (1960 р.) У. Ростоу висловив припущення, яке з часом цілковито справдилося, що з настанням високого рівня масового споживання «комунізм імовірно зав'яне», а через кілька десятиліть еволюціонує в бік ринкової економіки.

У 70-х рр. XX ст. теорія і поняття І. с. набули розвитку в концепції постіндустріального суспільства (див. *Постіндустріальне суспільство, Інформаційне суспільство).*

О. Іванов

ІНКВІЗИЦІЯ (лат. inquisitio — розслідування, розшук) — судово-поліційна організація, створена в XIII ст. католицькою церквою для

боротьби з опозиційними або ворожими (єретичними) релігійними течіями, яка діяла майже в усіх католицьких державах (Італії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Португалії, Франції та ін.). Ініціатором І. був папа Іннокентій III, який у 1204 р. надав монахам ордену цістерціанців надзвичайні повноваження для винищення альбігойської єресі на півдні Франції, а в 1209 р. з цією ж метою організував хрестовий похід проти північнофранцузьких лицарів. Теоретичні підвалини діяльності І. заклав Вселенський собор 1215 р., який поклав на церкву відповідальність за переслідування єретиків. І. становила підпорядковану Папі Римському судово-слідчу організацію з розвиненою мережею шпигунства, таємного розшуку, негласним судочинством, застосовуванням жорстоких тортур і прилюдних страт. Від звинуваченого вимагали каяття, що не відміняло покарання. Покарання єретиків передбачали відлучення від церкви, паломництво в святі місця, публічне покаяння, бичування, носіння ганебних знаків, ув'язнення, спалення на вогнищі. Виконання страти супроводжувалося спеціальною церемонією, що являла собою урочисту багатолюдну процесію за участю духівництва, членів інквізиційного трибуналу, монахів, засуджених, яких одягали в ганебний одяг (санбеніто), урочистий молебен, оголошення вироку в присутності представників місцевої влади. В XVI—XVII ст. І. — одне з найголовніших знарядь Контрреформації. Найжорстокішою І. була в Іспанії. В 1480 р. іспанський король Фердинанд Кастільський для боротьби з усіма інакомислячими заснував т. зв. нову І. на чолі з домініканцем Томасом Торквемадою. За період з 1481 по 1808 рр. у Мадриді було страчено 31912 осіб, покарано понад 300 тис. Останній акт спалення на вогнищі відбувся також в Іспанії в 1826 р. З моменту винайдення книгодрукування І. контролювала благонадійність книжок. Щорічно складався т. зв. Індекс — список заборонених видань. У 1785 р. до списку увійшло понад 5 тис. назв. І. припинила свою діяльність у Німеччині та Франції в XVI ст., в Іспанії, Португалії та інших країнах — на поч. XIX ст., в Італії — в 1870 р.

С. Пивовар

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНІ — поняття, що характеризує основні підсистеми суспільства як цілісного і водночас внутрішньо структурованого складного утворення. Ґрунтуючись на розумінні *суспільства* як своєрідного організму, Г. Спенсер, який запровадив це поняття, тлумачив І. с. як властиві цьому організмові і внутрішньо пов'язані між собою органи, які виконують важливі життєві функції регулювання і стабілізації соціальних процесів, підтримання стану їх взаємозбалансованості. Він виокремлював три основні типи І. с: 1) ті, що забезпечують продовження людського роду (шлюб і сім'я); 2) розподілювальні (економічні); 3) регулятивні (релігія, політичні організації тощо).

З часом уявлення про І. с. істотно змінилося, проте саме поняття міцно увійшло в науковий обіг. Нині І. с. розглядаються як бага-

товимірне і стійке суспільне утворення, найважливішими складниками якого є: а) притаманні відповідному І. с. рівень, різновид чи локалізовані формоутворення суспільної свідомості, що можуть характеризуватися наявністю специфічних знань, концепцій, теорій, принципів, переконань, поглядів тощо; б) сукупність властивих певному соціальному інституту форм діяльності; в) система характерних для нього відносин і стосунків між людьми; г) стійкий комплекс формальних і неформальних правил, цінностей, норм, настановлень та інших притаманних І. с. регулятивів, що взаємоузгоджують форми діяльності й відносин між людьми у відповідній системі соціальних ролей і статусів; д) специфічна для певного соціального інституту мережа організацій, закладів та установ.

Інституалізація життєдіяльності суспільств, міра втілення в системах їх І. с. тих чи тих цінностей, інтерналізації інституціональних функцій і ролей у мотиваційні структури членів суспільства постає як один з істотних показників рівня самоутвердження та самореалізації відповідних історичних культур або цивілізацій. За сферами дії та функціями І. с. поділяються на реляційні, що визначають рольову структуру суспільства за різноманітними засадами — від віку і статі до особливостей задатків, здібностей і фаху; регулятивні, які визначають припустимі межі незалежних щодо суспільних норм дій, спрямованих на реалізацію індивідуальних або групових потреб, інтересів і цілей, та санкції внаслідок порушення цих меж; культурні — пов'язані з суспільною психологією, ідеологією, релігією, філософією, мистецтвом, освітою тощо; інтегративні — такі, що відповідають за належне виконання соціальних ролей, відповідальних за забезпечення інтересів і цілей історичних спільнот і суспільств як цілісностей.

У певному ракурсі зміна тієї чи тієї соціальної системи постає як модифікація І. с, що відбувається внаслідок сукупної дії ендогенних, внутрішньоінституціональних та екзогенних, зовнішніх, чинників, за домінантної ролі (у певних конкретно-історичних обставинах) однієї з цих двох груп детермінант. У процесі переходу суспільств від доіндустріальної стадії до індустріальної та постіндустріальної традиційні І. с. поступаються місцем сучасним. Традиційні І. с. визначаються передусім аскриптивністю і партикуляризмом, тобто грунтуються на жорстко заданих ритуалом і звичаєм правилах дії та поведінки й родинних зв'язках. У новітніх суспільствах домінують І. с, що забезпечують інтерналізацію цінностей компетентності, незалежності, особистої відповідальності й раціональності, уможливлюють для індивідів вільніший моральний і психологічний вибір, що зумовлює, однак, піднесення ступеня анемічності систем, осіб, взаємного дистанціювання їх, тобто має також вельми складний суперечливий характер.

І. Бойченко

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від лат. intelligent (intelligentis) — знавець, фахівець) — соціальна група, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, що мають відповідну для такої праці спеціальну освіту. Мисляче творче ядро суспільства, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю. Термін «І.» з'явився в Росії в 60-х рр. XIX ст. Його ввів у вжиток письменник П. Боборикін. Поява терміну «І.» тісно пов'язана з русофільськими орієнтаціями російських учених і діячів мистецтва, із загальним релігійно-філософським, моралізаторським та гуманістичним спрямуванням російської науки, філософії й мистецтва. Хоча термін «І.» й було запозичено мовами інших країн, він не набув там великого поширення та відповідного значення, натомість західна філософія, соціологія, історіографія визначають найкваліфікованіші, найкультурніші категорії людей, зайнятих найскладнішою розумовою, творчою працею, як «інтелектуалів».

І. є ініціативною і творчою силою *суспільства.* Вона справляє великий вплив передусім на його освічену частину. І. будь-якої нації є тією «творчою меншістю» (за А. Тойнбі), до якої «підтягується» суспільна «пасивна більшість». Хоч у розвитку суспільства І. кожної нації йде попереду її пасивної більшості, саме на ній відбивається загальний рівень культурності нації (напр., при дуже високому типі організації та психіки І. може репрезентувати порівняно низький тип культурності. І навпаки, з низьким типом інтелігентності може бути пов'язаний високий тип культурності).

Передумовою появи І. було відокремлення розумової праці від фізичної. Поглиблення суспільного розподілу праці зумовлює подальшу диференціацію освіченого прошарку та І. Зокрема, ускладнюється професійно-кваліфікаційна структура І. До складу І. входять наукові, інженерно-технічні працівники, діячі культури, охорони здоров'я, апарату управління тощо. І. поділяють також за місцем проживання її представників (сільська І., міська І., І. країн, що розвиваються, тощо), за сферами їхньої діяльності (виробнича І., наукова І., мистецька І.), за ступенем творчого характеру праці, за рівнем кваліфікованості і т. ін.

В. Рябенко

ІНТЕРЕСИ ЛЮДСЬКІ — властиве людині відношення, що виражає позитивну або негативну спрямованість її активності, *діяльності,* історичної творчості на пошук, вибір, використання чи створення шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські *потреби.*

І. л. разом з потребами та цінностями, спонукаючи соціального суб'єкта (особистість, групу, історичну спільноту, *клас, націю, суспільство),* постають як рушійна сила історичного процесу. На думку Гегеля, аналіз історії переконує нас у тому, що дії людей випливають із їхніх потреб, пристрастей, інтересів і тільки вони відіграють головну роль.

Інтереси історичної спільноти, суспільства в цілому, складаючись з інтересів їхніх членів, є не просто сумою чи сукупністю будь-яких інтересів, вони відображають загальні риси соціально-історичного становища окремих індивідів і спрямовані на збереження або зміну цього становища в суспільній ієрархії. Реалізація інтересу неможлива без його усвідомлення, яке відбувається в процесі постійного порівняння, зіставлення життєвого становища певних індивідів, соціальних груп, історичних спільнот.

Місце й роль І. л. у процесі детермінації людської життєдіяльності зумовлені, з одного боку, тим, що задоволення потреб відбувається не лише безпосередньо, воно переважно опосередковане конкретно-історичними суспільними відносинами; з іншого боку, певна потреба може бути задоволена різними предметами (чи навпаки, один і той самий предмет може бути об'єктом кількох потреб) і, відповідно, розмаїттям способів, засобів, шляхів, які, відображуючись з різною мірою адекватності у свідомості людини, набувають різноманітних історичних, національних, соціальних, економічних, політичних, духовних та інших форм інтересів. Інтереси як вибіркове відношення до можливих способів та норм задоволення потреб залежать не лише від світоглядних переконань, ціннісних орієнтацій, а й від соціального становища, рівня та умов культурно-історичного розвитку соціального суб'єкта.

У найконцентрованішому вигляді переплетіння й зіткнення інтересів відбувається в царині *політики,* адже в політичних інтересах втілюється узагальнення ставлення носіїв інтересів до політичної влади, організаційно-управлінського, господарського, духовного життя суспільства.

У світовій історії суперечливий взаємозв'язок І. л. покладено в основу будь-яких форм змагання, суперництва, співробітництва, коперування, конкуренції. В екстремальних соціальних ситуаціях конфлікт інтересів може перерости в боротьбу, військове протистояння соціальних груп, історичних спільнот, класів, націй, держав. Історичний досвід показує, що утвердження І. л. здійснюється переважно у вигляді певних ідеологічних, морально-етичних концепцій, теорій, програм, у яких виразно виявлено прагнення надати інтересам соціального суб'єкта першочергового або й усезагального значення, за допомогою певної ідеології.

Це водночас не є запереченням існування загальних І. л. у процесі історичного співжиття. Так, для сучасної *цивілізації* пріоритетного значення набуває необхідність подолання такого стану, коли світ людини виявляється не лише в позитивних соціальних змінах, а має й зворотний, тіньовий бік, що може спричинити екологічну й демографічну кризу, загрозу нових воєн, роз'єднаність між людиною і природою, поміж людьми тощо.

Досліджуючи та реалізуючи І. л., треба уникати абсолютизації окремих їх аспектів, що є характерним, напр. для марксизму (економіч-

ний, класовий), чи теорії інтересу — Р. Перрі, Дж. Паркер, Ф. Теннант та ін. (психологічний), а також враховувати обставину, помічену багатьма мислителями: що глибше ті чи ті теорії зачіпають І. л., то більшою є вірогідність їх спростування будь-яким способом.
Класифікація І. л. здійснюється за такими критеріями: загальності (індивідуальні, групові, суспільні); спрямованості (економічні, соціальні, політичні, духовні); характером носія інтересів (особистості, колективу, класові, національні, духовні); мірою усвідомлення (стихійні, теоретично обгрунтовані, програмні); можливістю здійснення (реальні, ілюзорні, перспективні); ставлення до традицій і тенденцій суспільно-історичного поступу (консервативні, прогресивні, реакційні) і т. ін.
Результати вивчення І. л. історичною наукою, іншими галузями гуманітарного знання впливають на політику держави, яка залежить від оптимальної узгодженості індивідуальних, групових, суспільних інтересів за конкретних історичних умов.

М. Надольний

ІНТЕРНАЦІОНАЛ (франц. L'Internationale, від лат. inter — між і natio — народ) — 1. Назва міжнародних політичних об'єднань комуністичних і соціалістичних рухів. І. 1-й під назвою Міжнародне товариство робітників було створено 28.09.1864 р. в Лондоні. До його складу увійшли англійські тред-юніони, французькі прудоністи, італійські мадзіністи. Метою об'єднання пролетарів усіх країн була ліквідація *капіталізму* і встановлення влади «робітничого класу». Засновники — К. Маркс і Ф. Енгельс, які написали програмний документ — «Маніфест Комуністичної партії». Упродовж 1866—1872 рр. відбулося 5 конгресів. Противниками марксизму в І. 1-му були спочатку *прудонізм,* згодом *бакуиізм.* На 5 конгресі (вересень 1872 р.) розколовся на анархістський І. і марксистський. Прихильники марксистського І. фактично припинили діяльність у європейських країнах, а з жовтня 1872 р. їхній керівний орган переїхав до Нью-Йорка. За цих умов 15.07.1876 р. на конференції у Філадельфії І. 1-й, до якого входили марксисти, було розпущено.
І. 2-й був заснований 14.07.1889 р. у Парижі як міжнародне об'єднання соціалістичних і робітничих партій. Не мав програми, статуту, керівного центру, друкованого органу. Лідери — Ф. Енгельс, А. Бебель, Е. Вандервельде, В. Лібкнехт, Г. Плеханов, К. Каутський, Ж. Жорес, К. Лібкнехт, Р. Люксембург та ін. У 1914 р. до І. 2-го входили 27 соціал-демократичних партій із 22 країн, загальна чисельність яких становила 3,4 млн осіб.

2.03.1919 р. за ініціативою більшовицького керівництва Росії (більшовики ще 1914 р. заявили про розрив з І. 2-м) у Москві було створено І. 3-й (т. зв. *Комінтерн),* який поставив за мету керівництво всесвітньою соціалістичною революцією, покликаною насильницьким шляхом повалити капіталістичну систему й замінити на світову комуністичну систему. І. 3-й діяв до травня 1943 р.

У 1921—1923 pp. існував І. 2'/,, який об'єднував центристські соціалістичні партії та групи країн Європи, США та ін. Лідери — Ф. Адлер, О. Бауер, Р. Грімм, Дж. Р. Макдональд, Л. Мартов, В. Чернов та ін. У травні 1923 р. в Гамбурзі він об'єднався з соціал-демократичним «Бернським Інтернаціоналом» (1919—1923 pp.), утворивши Соціалістичний робітничий І. (існував до другої світової війни). В 1938 р. в Парижі було засновано І. 4-й, до якого належали прихильники Л. Троцького. В липні 1951 р. на першому конгресі у Франкфурті-на-Майні утворився Соціалістичний І., який проголосив себе правонаступником Соціалістичного робітничого І., тобто І. 1-го, прийняв декларацію «Про цілі та завдання демократичного соціалізму» і статут. Лідери — А. Андерсен, Е. Олленхауер та ін. Він об'єднав соціалістичні й соціал-демократичні партії та організації різних країн, які засуджували марксистський соціалізм і виступали за соціалізм демократичного типу. Наприк. 80-х pp. у Соцінтерні налічувалося 75 партій та організацій, до яких належало 16 млн. осіб.

2. Назва міжнародного пролетарського гімну, партійного гімну російської соціал-демократії, КПРС, державного гімну Радянської Росії, СРСР (до 1944 р.).

С. Пивовар

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО — у сучасній соціології одне з понять, яким характеризують постіндустріальну стадію розвитку людської цивілізації на підставі всепроникного впливу інформації, який дедалі зростає у зв'язку з бурхливим розвитком комп'ютерних технологій (див. *Індустріальне суспільство; Постіндустріальне суспільство).*

О. Іванов

ІСЛАМ (від араб., букв. — віддання себе Богові, покірність) — мусульманство — наймолодша з трьох світових релігій поряд із *християнством* та *буддизмом.* Заснована у 622 р. (за григоріанським календарем, за мусульманським — це початок мусульманської ери) релігійним реформатором Мухаммедом, який змушений був втекти з рідної йому Мекки, де панівні верстви не визнали його вчення, до Медини.

Священна книга мусульман — Коран, що вважається предковічним і нерукотворним (за переказом, архангел Джабраїл за велінням Бога Аллаха переповів неписьменному Мухаммедові його зміст). Мухаммед диктував сури (розділи) Корану своїм учням. Таких сур у Корані 114. В них приділено увагу вимогам монотеїзму, вченню про рай і пекло, есхатології, полеміці з іудеями та християнами, обов'язкам віруючих, правовим питанням.

За кількістю послідовників І. посідає друге місце серед світових релігій після християнства (бл. 1 млрд 200 млн віруючих). Це релігія, яка поширюється й зростає дуже швидкими темпами. Мусульман-

ство виникло на Близькому Сході і розповсюджене головним чином у трьох регіонах: 1) район Близького та Середнього Сходу — арабські країни від Марокко і Мавританії на березі Атлантичного океану до Еміратів у зоні Перської затоки; 2) частині Південно-Східної Азії— Бангладеш, Малайзія, Індонезія, частина Філіппін; 3) Чорній Африці — Сенегал, Малі, Нігерія. Крім того, на Балканах — в Албанії, Боснії, Герцеговині, частково в Болгарії, а також Азербайджані, країнах Гірського Кавказу, Башкортостані, Татарстані, країнах Середньої Азії, Казахстані та серед національних меншин Китаю. Є мусульмани в Індії, США.

Більшість мусульман у світі (бл. 80 %) — суніти, які є ортодоксальними мусульманами, що не визнають можливості посередництва між Аллахом і людьми після смерті Мухаммеда.

Другий за кількістю послідовників напрям в І. — *шиїзм.* Його представники визнають 12 імамів із числа прямих нащадків пророка Алі.

Головний принцип І., а також головна мусульманська молитва пов'язані з визнанням винятковості Бога Аллаха та його пророка Мухаммеда (таухід). До інших чотирьох вимог І. належать: намаз — щоденна п'ятиразова молитва; зак'ят — податок на майно та прибуток, що встановлений шаріатом; ураза — щорічний піст упродовж місяця та хадж — паломництво до Мекки або Медини. Виявом благочестя для мусульман вважається участь у джихаді — «священній війні» з метою поширення І.

На основі Корану укладено зведення мусульманського права — шаріат (араб. — припис, законоположення).

Л. Чекаль

ІСТОРИЗМ — світоглядний і методологічний принцип, яким керується історичне пізнання. Поняття «І.» багатозначне, воно об'єднує різні світогляди й методології. Розуміння І. як однієї з вихідних засад наукового пізнання сформувалося за нового часу, коли відбувалася *секуляризація* історичних уявлень і знань. Якщо християнський світогляд виходив з наявності двох історій, сакральної та мирської (за Августином Авреліем «Граду Божого» та «Граду земного»), де історія людства сприймалась як символічне віддзеркалення морально-повчального сенсу потойбічної історії, то просвітницьки зорієнтований світогляд вбачав єдиносущою та вартою уваги реальну історію людських діянь і звершень. Звідси вимога І. — історія має розглядатись як різновид об'єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями, які осягаються науковими засобами в межах історичних дисциплін. У принципі І. вбачається один із критеріїв об'єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Принцип І. став невід'ємною складовою діалектичної (Гегель, гегельянство, марксизм) та еволюціоністської (позитивізм) методологій, які справи-

ли значний вплив на історичну спрямованість усього комплексу гуманітарних і соціальних досліджень XIX — поч. XX ст. Але проведення принципу І. виявляється також в історичному релятивізмі, що є загрозливим для розуміння історичної усталеності загальнолюдських цінностей, спадкоємності певного кола формально мислимих універсалій (категорій). Виникають концепції, в яких помітні намагання обмежити, доповнити або спростувати на філософсько-методологічному рівні застосування принципу І.

Починаючи з філософії кантіанства, історизму протиставляється «трансценденталізм», що передбачає включеність в історичну реальність сутностей, дія яких є надісторичною (трансцендентною) за своєю природою. Філософія життя, екзистенціалізм, персоналізм критикують просвітницьке тлумачення І. за зведення суті історичних явищ до абстрактних законів, тенденцій, коли люди перетворюються на їх носіїв, персоніфікаторів, агентів. На противагу класичному І. в межах цієї методології висувається поняття «історичності», коли історичне явище мислиться як унікальна ситуація, подія, що переживається, витворюється особистостями — учасниками події і набуває завдяки цьому певного історичного сенсу, який, у свою чергу, відкладається певною традицією розуміння пережитих подій. Дослідник *історії* завжди упереджений у своєму ставленні та розумінні тих чи тих явищ. Так тлумачить І. філософська герменевтика, що вбачає себе *методологією* історичної науки. Позитивізм, який рекомендує обмежити історію «фактуальною» описовістю, в особі К. Поппера вважає І. фальшивою доктриною, сповідування якої обертається шкідливими наслідками: наукоподібними міфами, пророкуваннями, вульгарним схематизмом. Структуралістська методологія історичних досліджень робить наголос не на діахронії подій і процесів, а на відтворенні прихованих за ними структур, які стало виявляють себе в синхронічних зрізах фіксації історичного об'єкта пізнання. З подібною орієнтацією співзвучна феноменологічна версія І., оскільки також враховує те, що історія пов'язана з повсякденністю переживання «життєвого світу». Отже, методологічна інтерпретація сучасного І. не є чимось однозначним і пов'язана з суперечливим розумінням того, що вкладається в поняття «історія».

Н. Лой

ІСТОРИЗМ В АРХІТЕКТУРІ — напрям у світовій архітектурі, що виник наприк. XVIII — на поч. XIX ст. і характерною рисою якого було звернення архітекторів до різноманітних стилів минулого (готики, Ренесансу, бароко), імітація та копіювання відомих шедеврів архітектури попередніх століть. Виник як протиставлення догмам і правилам класицизму, одноманітності в мистецтві й передбачав свободу вибору митця залежно від його естетичних переконань. Відчутний вплив на зародження й розвиток І. в а. справили ідеї романтизму в мистецтві та літературі. Для визначення різних напрямів

І. в а. використовується префікс *нео-:* неоготика, необароко, неоренесанс тощо.

Кожній країні чи окремому регіонові був притаманний певний історичний стиль в архітектурі XIX — поч. XX ст. Так, у країнах Західної Європи найпопулярнішою виявилася неоготика, в манері якої споруджувалися важливі державні установи (ратуші, парламенти, храми) та приватні будинки.

У Російській імперії І. в а. найяскравіше виразився у створенні т. зв. російського або псевдоросійського стилю. Майже всі культові споруди, деякі житлові будинки, музеї та інші будівлі зводилися у формах архітектури Москви та Суздаля XVI—XVII ст., для яких були характерні дрібні декоративні прикраси, цибулиноподібні куполи тощо. Наслідування традицій у зодчестві тих часів, особливо під час спорудження церков, стало обов'язковим у другій пол. XIX — на поч. XX ст. Одночасно існував т. зв. візантійський церковний стиль (Володимирський собор у Києві 1862—1882 рр., арх. П. Спарро, І. Штром, В. Ніколаєв). Практикувалося звернення до традицій новгородської середньовічної архітектури (Покровська церква у с. Пархомівка на Київщині, 1903—1907 рр., арх. В. Покровський та М. Реріх), для якої характерними були скромне ліпне оздоблення і більша монументальність.

На поч. XX ст. українські архітектори звертаються до традицій нашого краю минулих часів, головним чином українського бароко XVII—XVIII ст. (прибутковий будинок у Києві, 1915 р., арх. П. Альошин; Георгіївська церква під Берестечком, 1910—1914 рр., арх. В. Максимов та ін.).

К. Третяк

ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД — підхід до аналізу історичних фактів і явищ, що склався в історичній науці в другій пол. XX ст. Сутність його полягає в розгляді історії як науки про суспільну людину, яка діє в часі, історичному просторі. Виник на підставі світоглядних орієнтацій, виражених у концентрованому вигляді в антропологічному принципі філософії, що поширювався в XIX ст. і набув розвитку в низці сучасних філософських напрямів, а також внаслідок взаємодії історії з антропологією, психологією та іншими науками. Це зумовило звернення історії до вивчення сім'ї, родоводів, культури, релігії, міфів, ритуалів, вірувань, норм поведінки та інших життєвиявів людини.

Об'єктом зацікавленості істориків стають особисті долі учасників історичних подій, звідси й підвищена увага до мемуаристики, щоденників, біографічних матеріалів тощо.

Предмет історичного пізнання на підставі цього принципу зміщується від вивчення «знелюднених» соціальних структур до людини як суб'єкта всіх соціальних утворень.

Г. Горак

ІСТОРИКО-ЕТНІЧНА СПІЛЬНІСТЬ — група народів, що проживають на певній території, пов'язані між собою спільною історичною долею, тривалим співіснуванням і спілкуванням (напр., слов'яни). Народи у складі І.-е. с. можуть бути різними за походженням, напр., скандинавські, до яких, крім германомовних датчан, норвежців та шведів, належать угро-фінські фіни та саами.

М. Гладких

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ (від грец. geo — земля і grapho — пишу) — галузь історико-географічних знань, що вивчає конкретну географію історичного минулого. Охоплює фізичну, економічну, політичну, культурну географію конкретної країни чи території на певних відтинках часу.

Коло досліджень І. г. сягає питань фізичної географії (зміна місцевості або її окремих компонентів), географії населення (розташування народів і племен, переміщення населення, чисельність його в окремих населених пунктах, його етнічний склад), економічної географії (землеволодіння та землекористування, розташування виробництва, ремесел, сільськогосподарських промислів, міської інфраструктури, шляхів сполучення), політичної географії (формування території держави, політичні кордони та їх пересування, внутрішній адміністративний поділ та зміни в ньому, історичні події — бойові дії, народні рухи і т. ін.), географії культури (розміщення культурно-просвітницьких установ, наукових шкіл тощо).

Головними джерелами для І. г. є писемні пам'ятки. Специфічним джерелом є географічні карти і географічні твори минулого. І. г. використовує також відомості з інших наук: *археологи,* мовознавства, *антропології,* природознавства тощо.

Перші наукові праці з І. г. з'явилися в Італії, в XIV—XV ст. за доби Відродження. Подальшого розвитку І. г. набула в XVI ст. в Нідерландах. У XVII—XVIII ст. центр досліджень І. г. перемістився до Німеччини і Франції, де її почали викладати в університетах.

В Україні окремі праці з питань І. г. з'явились у другій пол. XVIII—XIX ст. Серед праць українських учених, що зробили значний внесок у розвиток І. г., слід згадати П. Симановського («Краткое описание о козацком малороссийском народе»), С. Лукомського («Собрание историческое»), В. Рубана («Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г.», «Землеописание Малыя России»), В. Григоровича-Барського («Странствование по святым местам»).

Історико-географічна тема посідає вагоме місце в працях українських дослідників: Г. Полетики, М. Берлінського, Я. Марковича, Д. Бантиш-Каменського, М. Марковича, О. Бодянського, І. Срезневського, М. Костомарова, М. Закревського, П. Куліша, М. Максимовича, Я. Головацького, А. Скальковського, Д. Яворницького, М. Грушевського та ін.

У розвитку І. г. в Україні велику роль відіграв С. Рудницький, якого вважають одним із засновників української школи І. г. Історикипу

ко-географічні дослідження західноукраїнських земель успішно проведені В. Кубійовичем. Історичній економічній географії України присвячував свої праці К. Воблий. Питання освоєння та заселення окремих земель України розглянуті в працях Д. Багалія, С. Шамрая, Ю. Виноградського. Вивченню І. г. окремих міст та територій присвячено праці Г. Шапошникова, П. Клименка, М. Сумцова. Історію розвитку І. г. та питання *історіографи* досліджував В. Яцунський.

У наш час питання І. г. активно досліджують М. Котляр, Ф. Заставний та інші відомі українські вчені.

А. Зубко

ІСТОРИЧНА ЕТНОЛОГІЯ — розділ етнологічної науки, предметом вивчення якого є походження і формування окремих етносів (етногенез), етнічна історія, генезис та історія традиційних форм народного побуту і культури окремих етносів, етнологія етносів, що зникли (див. *Палеоетнологія),* формування й еволюція господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей.

Важливу роль в І. е. відіграє культурно-генетичний напрям, що досліджує головним чином генезис та еволюцію окремих компонентів народної культури, в тому числі матеріальної, духовної, соціонормативної в її етнічній своєрідності.

Дослідження в І. е. базуються як на власне етнологічних матеріалах, так і на власне історичних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних, ономастичних та інших джерелах, які залучаються комплексно.

І. е. як розділ етнологічної науки сформувалася впродовж останніх десятиліть. Однак уже в період виникнення еволюціонізму (однієї з перших наукових етнологічних шкіл) в 60—70-х рр. XIX ст. історико-етнографічні дослідження застосовувалися досить широко. Разом з критикою найслабкіших сторін еволюціонізму на межі XIX—XX ст. чимало західних етнологів відмовилися від історичного підходу до етнологічних явищ і народної культури в цілому. Останнього часу інтерес до проблем І. е. в західній етнології значно зріс. У марксистській і радянській етнологічних школах І. е. приділялася велика увага, що зумовлювалось історико-матеріалістичним підходом до розвитку народної культури і формування етносів.

М. Хоменко

ІСТОРИЧНА ІНФОРМАТИКА — наукова дисципліна, яка вивчає закономірності процесу інформатизації історичної науки та освіти. В її основу покладено сукупність теоретичних і прикладних знань, необхідних для створення й використання в дослідницькій практиці машиночитаних версій історичних джерел усіх видів. Охоплює велике коло проблем, пов'язаних з одержанням, використанням, зберіганням та поширенням історичної інформації.

І. і. почала складатися наприк. 80-х рр. (термін «І. і.» вперше вжито у 1992 р.) в ході подальшого розвитку *кількісних методів історичного дослідження* і розробки нових інформаційних технологій на основі використання електронно-обчислювальних машин нового покоління.

Теоретичним підґрунтям І. і. є сучасна концепція інформатики як науки про закони й методи вимірювання, збереження, переробки й передавання інформації із застосуванням математичних, програмних і технічних засобів. Прикладною основою І. і. є інформаційно-комп'ютерні технології, що їх спільно розробляють історики і фахівці в галузі кібернетики.

Основу І. і. становить комп'ютерне джерелознавство, тобто методика й технологія створення банків даних, баз машиночитаних історичних джерел, використання мереж Інтернету. І. і. вивчає також проблеми застосування інформаційних технологій в історичній науці й освіті, комп'ютерне моделювання історичних процесів тощо.

Нещодавно в Московському державному університеті відкрито першу в країнах СНД лабораторію І. і. Працівники цієї лабораторії створили й перший навчальний посібник з нової дисципліни.

У зв'язку із розгортанням у світі мікрокомп'ютерної революції історики створили у 1986 р. міжнародну асоціацію «Історик і комп'ютер», що координує діяльність фахівців, які застосовують у своїй праці комп'ютерні технології. В 1992 р. до складу цієї організації увійшла асоціація СНД «Історія і комп'ютер». Закарпатська асоціація молодих істориків разом із науковцями Московського університету та вченими багатьох країн світу провела у 1992 р. в Ужгороді міжнародний семінар «Нові комп'ютерні технології в історичному дослідженні і в освіті». Проте як навчальна дисципліна І. і. у вищих навчальних закладах України ще не вивчається, не організовано й відповідних лабораторій, хоча наукові установи зробили перші кроки до створення баз машиночитаних даних.

За ініціативою Державного комітету архівів України, Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського в Україні здійснюється державна програма *«Архівна та рукописна Україніка»,* якою передбачено створення комп'ютерних систем і баз даних, що дасть змогу інтегрувати різну архівну та бібліотечну інформацію, яка є в Україні та за її межами, і зробити її загальнодоступною для істориків. Складовою частиною програми є створення Національної архівної інформаційної системи (НАІС). Уже розроблено єдину систему опису на принципах машиночитаного каталогізування документів та їх груп, орієнтовану на збирання інформації про архівні документи й рукописи, що є в архівах, бібліотеках і музеях України та інших країн.

Україна потребує також кваліфікованих кадрів істориків, здатних використовувати сучасні комп'ютерні технології у своїй професійній діяльності.

Літ.: *Историческая* информатика: Учеб. пособие. — М., 1996.

Б. Корольов

ІСТОРИЧНА КРИТИКА ДЖЕРЕЛ — термін, що використовувався в історичній науці XIX — поч. XX ст. для позначення спеціальної галузі історичних знань — джерелознавства (див. *Джерелознавство історичне).* Іноді його вживали у вужчому значенні — джерелознавчого аналізу. «Наука критики» вперше згадується в «Історії Російській» (т. 1) В. Татищева, який вважав, що всі без винятку факти, які містяться в історичних джерелах, мають підлягати перевірці, критиці. Він одним із перших у російській історичній науці зробив спробу класифікації джерел, встановлення рівня вірогідності й адекватності відображення дійсності окремими джерельними комплексами, зокрема *літописами,* дипломатичними документами, *записками іноземців* тощо. Аналізуючи джерела, вчений звернув увагу на необхідність переведення дат і мір на сучасні йому системи обчислення, уточнення за сучасними йому картами географічних пунктів, що згадуються в джерелах, знання родоводів, розуміння давніх термінів і понять. Таким чином, Татищев заклав підвалини наукового комплексу спеціальних історичних дисциплін.

Підсумував розвиток І. к. д. у вітчизняній та зарубіжній науці наприк. XIX — на поч. XX ст. відомий київський історик В. Іконников. Він, зокрема, зазначив, що початок наукової історичної критики було закладено наприк. XVIII ст. Особлива заслуга в цьому належала А. Л. Шлецеру, який запропонував три напрями дослідження джерел: критичний, граматичний та історичний. Загальний характер критики Шлецера був скептичним, негативним, заперечливим, оскільки історія, на його думку, — це «непідкупне судовище», тому нічий авторитет сам по собі не є запорукою істини.

Новий етап у розвитку історичної критики Іконников пов'язував із «скептичною школою» та її фундатором М. Каченовським, який був послідовником ідей Шлецера. Спираючись на досягнення західноєвропейської історичної критики, М. Каченовський зумів поставити історико-дослідницький процес на вищий рівень, розробив основні теоретичні засади наукового вивчення джерел. Дослідивши методи історичного аналізу в працях своїх попередників, представники «скептичної школи» дійшли висновку, що критикою джерела мають займатися фахівці, які мусять встановлювати достовірність джерельних відомостей. Лише після цього джерела можуть бути використані усіма істориками. «Скептики» запропонували три види критики: дипломатичну або графічну (палеографічне вивчення писемних джерел); історичну (перевірка джерельних відомостей щодо їх відповідності духові часу, сумлінний добір фактів); архео-

логічну (встановлення значення давніх понять і термінів, що трапляються у джерелах). Однак, застосовуючи свою методику на практиці, «скептики» дійшли до заперечення достовірності навіть таких видатних пам'яток Київської Русі, як «Повість минулих літ» та «Руська правда». Загалом «скептична школа» запропонувала низку оригінальних методів історичного дослідження і сприяла перетворенню І. к. д. на наукову дисципліну.

У другій пол. XIX ст. завдяки діяльності таких видатних істориків, як В. Ключевський, В. Антонович, Д. Баталій та ін., формуються головні наукові засади критичного методу дослідження історичних джерел, завершується період І. к. д. і розпочинається розвиток історичного джерелознавства. На поч. XX ст. у вітчизняній історичній науці, що перебувала переважно під впливом європейського позитивізму, загальновизнаним стає поділ джерелознавчої критики на дві частини: зовнішню, нижчу (external criticism), яка повинна встановлювати точність свідоцтв, та внутрішню, вищу (higher criticism), завдання якої полягало у визначенні достовірності й точності фактів, про які повідомляє джерело, або на «критику текстів» та «критику фактів». Подібні уявлення щодо структури джерелознавчої критики значною мірою збереглися до нашого часу і є складовою частиною теорії сучасної історичної науки.

Літ.: *Войцехівська І. Н.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії. — К., 1999.
Пронштейн А. П. Источниковедение в России: Эпоха феодализма. — Ростов н/Д, 1989.

С. Павленко

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ — одна з категорій історичної науки, дослідження якої розпочалося за радянських часів у 60-х pp. і яка характеризує процес визрівання та самоусвідомлення суспільством своєї суті, свого «Я»; одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі; раціональний досвід, накопичений людством у процесі його соціально свідомої природоперетворювальної діяльності, найвища духовна й етична цінність людини.

І. с. людства формувалася одночасно з його розвитком. Пізнання людиною світу, що її оточує, як уже доведено наукою, розпочалося з розгадки його генезису. Звідси — створення універсального міфу про походження буття, покликаного орієнтувати первісну людину в коловороті природи, включеною в який вона дедалі очевидніше себе відчувала і усвідомлювала.

Фантастичні образи богів і напівбогів, на які натрапляємо в міфах і народних легендах, наскельних написах, в історичному епосі, свідчать радше про інстинктивний, ніж усвідомлений страх людини перед плином часу, а отже, й *історії.* Це був стихійний, міфологічний рівень розвитку історичної свідомості. Ця стихійність характе-

ризується браком чітко сформульованих правил опису подій, критеріїв розрізнення дійсного й вигаданого (міфологічного), установок на фіксацію послідовності, зв'язку й детермінованості подій і ситуацій, що мали місце в минулому, чіткої хронології, розуміння причинної залежності подій тощо. Такий рівень сприйняття й розуміння навколишньої реальності був притаманний *міфологічній свідомості.*

На пізнішому етапі розвитку людства, коли було накопичено достатньо духовних цінностей, постає необхідність осмислення не лише самої об'єктивної реальності, а й знання про неї, тобто усвідомленої свідомості. Настає «свідомий» етап у розвитку І. с.

У європейській традиції таке розуміння з'являється в Давній Греції, де було поставлено питання: що таке історія? для чого потрібно її знати? як її писати? Давні греки дали свої відповіді на ці питання й констатували, що розуміння минулого дає змогу передбачити майбутнє. Істориків класичної доби цікавили питання причинності та спрямованості історії, сукупні ефекти розвитку цивілізацій, мета й сенс цього зростання, а також невідворотність аспектів історії.

Поява розвиненої, чи «свідомої», І. с. — надзвичайна подія в історії світової *культури.* У ній зафіксовано усвідомлення суспільним індивідом того факту, що його існування можливе лише в спадкоємній пам'яті історії, за допомогою якої він отримує зміст і засіб жити і мислити.

Як категорія І. с. набуває тепер вужчого, спеціального змісту. Від моменту виникнення «мистецтва історіописання» і дотепер ця форма свідомості набула значення наявності в історика гносеологічної установки з вихідного для нього питання: про важливе й другорядне у предметі вивчення; про відношення історичної пам'яті до дійсності, яка в ній відображена, тобто зрештою йдеться про концепцію істини в історичних працях.

Ця концепція пройшла у своєму розвитку низку послідовних ступенів — міфологічний, класичний, християнський, або біблійний, нового часу, позитивістський і цивілізаційний. На кожному із них І. с. опосередковувала зв'язок між теоретичним мисленням певної епохи і панівним типом історіографії. Внаслідок цього І. с. є водночас і виміром типу культури і фактом історіографії, і, що найголовніше, — фактом самої історії. Образно кажучи, І. с. — це духовний місток, перекинутий через прірву віків, який веде людину з минулого в майбутнє.

Літ.: *Кон И. С.* Проблема истории в истории философии // Методологические и историографические вопросы исторической науки: Сб. / Труды Том. ун-та. — Томск, 1966.— Вып. 4.— Т. 187.
Левада Ю. В. Исторические проблемы исторической науки: Сб. — М., 1969.
Ракитов А. И. Историческое познание. — М.; Л., 1982.

71 *Мандебура*

ІСТОРИЧНА СИТУАЦІЯ (від лат. situs — становище) — поєднання умов і обставин, що створюють певне становище, новий стан цілісної соціальної системи, що являє собою етап у її розвитку, стадію чи фазу функціонування; певне просторово-часове утворення, в межах якого конкретному історичному стану соціального об'єкта притаманні певна спрямованість, тривалість, темп і ритм перебігу процесу.

Хронологічними межами І. с. є події, що позначають початок чи кінець певного стану системи. Поняття «І. с.» є засобом конкретно-історичного аналізу соціальної дійсності, воно спрямоване на аналіз дискретного фрагмента історичної реальності в її цілісності, у взаємозв'язку і взаємодії компонентів системи, їхньої ієрархії. Це той фрагмент соціальної реальності, в якому реалізує себе певний суб'єкт історичної дії.

В І. с. як стані соціальної системи виявляється сутнісна єдність системи, фіксується момент сталості у мінливості.

Терміном «І. с.» позначають, як правило, не кожний стан соціальної системи, а той, для якого характерним є новий стан; перехід від одного стану системи до іншого шляхом зміни взаємозв'язку компонентів; стан системи, що передує переходу, пов'язаному з необхідністю змін зв'язків усередині системи, при збереженні її як такої, або виходу за її межі.

До різновидів І. с. відносять кризову, революційну ситуації, для яких характерна наявність історично альтернативних шляхів оновлення системи.

У межах І. с. як дискретного фрагмента цілісного процесу визначаються умови, характер і наслідки історичної події.

У марксистській концепції І. с. розглядається як ланка історичного процесу, що має свою особливу форму реалізації загальних історичних законів. В екзистенціалістській концепції історії (К. Ясперс) поняття ситуації є ключовим в аналізі людської екзистенції, оскільки ситуація є неповторною констеляцією подій, що визначають історичну унікальність певної людської долі.

Усі І. с, що постають і вимагають від індивідів і груп певних рішень, здійснюються у формі людської діяльності як свободи і тільки в ній реалізуються.

Т. Ящук

ІСТОРИЧНА ШКОЛА — західний напрям етнологічних досліджень, який вивчає історичні взаємозв'язки між народами й культурами.

Ідеї І. ш. виникли наприк. XIX ст. і спричинили втрату панівного впливу першої наукової етнологічної школи — еволюціонізму. На противагу останньому представники І. ш. відкидали наявність історичної закономірності та з цієї причини обмежували в цілому завдання історичної науки описом конкретних подій. Через те що дійові особи й перебіг подій у галузі *етнології* залишались, як правило, невідомими, то їй доводилося шукати інших сфер дослідження.

Спроби знайти такі сфери зводилися переважно до пошуків центрів походження народів чи культур, з'ясування меж їхнього поширення і шляхів переміщення. Внаслідок цього виникли різні напрями дифузіонізму (однієї з найвідоміших етнологічних наукових шкіл), що стали характерними для етнологічних досліджень, зокрема в деяких європейських країнах і США в першій пол. XX ст. (теорія культурних кіл — Скандинавські країни, Німеччина, Австрія; історико-архівний напрям — Німеччина; концепція культурних ареалів — США; американська історична школа — США). З появою у США неоеволюціонізму (модернізованої етнологічної наукової школи) І. ш. відійшла на задній план. Вона не могла більше обходити своєю увагою питання прогресу в історії людства. Згідно із твердженнями прихильників І. ш., про це могло йтися лише стосовно окремих галузей суспільного життя, зокрема наукового і технічного розвитку. Це дуже обмежене визнання ідеї розвитку з боку І. ш. не відповідало, однак, потребам світу, який істотно змінився після другої світової війни і пов'язував тепер із питанням про можливості майбутнього розвитку також питання про тенденції розвитку в минулому.

М. Хомеико

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО — одне із завдань історичної науки, яке передбачає дослідження і вивчення історичних пам'яток, що становлять джерела безцінної інформації про минуле — побут, мистецтво, політичну, економічну та соціальну обстановку певного часу. Предметом дослідження є все, що було створено попередніми поколіннями внаслідок економічної та культурної діяльності впродовж сторіч. До історичних пам'яток належать архітектурні споруди, предмети та результати виробництва, побуту, зразки декоративно-ужиткового мистецтва тощо. На відміну від письмових джерел, з яких можна безпосередньо дізнатися про певні факти історії, інші історичні пам'ятки містять зашифровану інформацію, прочитання якої і є завданням історика.

В Україні комплексний процес збереження й охорони пам'яток, зокрема архітектури, розпочався на поч. XX ст. Так, стаття 91 «Статуту будівельного» передбачала одержання спеціального дозволу на спорудження та знесення будинків, зведених до XVIII ст., які мали мистецьку цінність. У 1911 р. було введено «Положення по охороні старожитностей» — перший законодавчий акт, спрямований на збереження пам'яток минулого.

За роки радянського режиму чимало визначних пам'яток було зруйновано, пошкоджено, занедбано. Після здобуття Україною незалежності розпочалося справжнє відродження інтересу до минулого та культурних цінностей України.

Нині розгортається історичне дослідження багатьох пам'яток архітектури, скульптури, побуту, що належать до несправедливо

забутих періодів нашої історії. Розпочалося вивчення одного із складних і суперечливих періодів історії нашої культури та мистецтва — кінця XIX — поч. XX ст. Монументальні свідчення давнини — будинки, культові споруди — можуть дати нам чимало корисної інформації про розвиток капіталістичних відносин в Україні, їх вплив на характер змін у бутті, діяльності й творчості тих, хто жив тут до нас. Мистецтво того періоду є унікальним поєднанням передових технологій у виробництві та пошуків нових напрямів у вираженні творчих ідей митців.

К. Третяк

ІСТОРІОГРАФІЯ (від грец. historia — оповідь про минулі події і grapho — пишу) — спеціальна галузь наукових знань, що вивчає *історію* історичної науки. До другої пол. XIX ст. І. називали саму історичну науку, а історіографами істориків (таке вживання термінів подеколи трапляється й тепер), але нині під І. розуміють саме ту галузь знань, яка вивчає розвиток історичної думки, збагачення наукових історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті. В І. виокремлюють пов'язані між собою, проте усе ж різні розділи — теорію і практику. Теоретична І. — це сукупність логічно упорядкованих знань про закономірності розвитку історичної науки, зміст, структуру й завдання І. Історіографічна практика — це, з одного боку, здійснення спеціальних історіографічних досліджень, а з другого — практичне використання історіографічних підходів і методів в історичних дослідженнях.

У системі І. розрізняється загальна, предметна і проблемна І. Загальна І. досліджує виникнення історичних знань, перетворення їх на науку, розвиток науки у зв'язку із суспільними потребами й пізнавальними законами; в загальній І. можна виокремити напрям, який називається порівняльною І. і який дає можливість побачити, чим відрізняються погляди людей на своє минуле за різних культурно-історичних умов, і генералізувати ці погляди в єдиний процес осягнення всесвітньої історії. Предметна І. — це І. історії окремих регіонів, країн або напрямів людської діяльності (історії культури, історії економічного життя, історії державності тощо). Проблемна І. — це вивчення історії опрацювання певних проблем історичної науки, процесу поглиблення знань з певної теми, характеристика стану її розробленості. На проблемному рівні особливо чітко постають науково-прикладні, практичні завдання І. — дати відповіді на три запитання (ці відповіді, власне, й мають бути обґрунтуванням діяльності розробки тієї чи іншої теми): які проблеми розроблені з достатньою повнотою і якою мірою можна спиратися на результати праці своїх попередників? які проблеми порушувалися, але не знайшли повного розв'язання чи розв'язані неправильно й потребують нових відповідей? які проблеми не порушувалися в літературі й потребують опрацювання?

За всіх особливостей різних рівнів історіографічного знання загальний зміст і загальні завдання І. залишаються для них спільними. І. передбачає з'ясування соціальної основи історичних досліджень — суспільно-економічних, соціальних, національних, політичних, духовних, тобто культурно-історичних умов, що формують історичний інтерес, напрями, тенденції розвитку історичної думки, актуалізацію того чи іншого аспекту історичного досвіду, стиль досліджень. Такий підхід дає змогу виявити зв'язок історичної науки з сучасністю (тобто з часом написання історичних праць), відокремити при цьому догідливе пристосування історичних творів до кон'юнктурних інтересів певних політичних сил від цілком природної відповідності історичної науки (як і всіх інших наук) об'єктивним потребам суспільного розвитку певного часу. Саме сучасність справляє вирішальний вплив на формування проблематики досліджень, яка передусім характеризує стан науки на конкретному етапі її розвитку. Проблематика історичної науки, при тому, що деякі проблеми згасають внаслідок втрати суспільно-історичного інтересу до них (інколи тимчасово), має стійку тенденцію до розширення. Це сприяє диференціації історичного знання.
Поряд із вивченням соціальних умов розвитку науки до завдань І. належать аналіз дослідницьких методів, властивих певним етапам розвитку науки чи певним її напрямам, процесу поповнення джерельної бази історичних досліджень, удосконалення методів наукового використання джерел, розвитку джерелознавства, появи нових спеціальних історичних дисциплін. До завдань І. слід віднести також вивчення організаційних форм існування науки, внеску в науку, творчого шляху й дослідницького досвіду окремих учених або наукових колективів.

Усі загальні завдання І. підпорядковані головному: вивченню процесу приростання наукових історичних знань, оцінюванню стану розвитку її та визначенню напрямів її подальшого розвитку. Виявляючи здобутки науки, І. ставить їх на службу науковому знанню. Крім того, І. з'ясовує, як історична наука за певних часів відігравала в суспільстві роль постачальника соціально-історичної інформації, необхідної для життєдіяльності, збагачувала його досвідом історії, виконувала свою культурно-перетворювальну функцію.
І. спирається на певне коло джерел, які безпосередньо відбивають процес розвитку історичної науки та її історію.

Літ.: *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII — поч. XX ст.: Навч. посіб. — К., 2000.
Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. — Чернівці, 1999.

М. Варшавчик

ІСТОРІЯ (від грец. historia — оповідь про минулі події, про те, що пізнано) — наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів, а

також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому. Є однією із суспільних наук, яка відображає важливу сторону людського колективу, його потребу в самоусвідомленні; однією з форм самоусвідомлення людства.
Історія як процес розвитку людства виникає з появою людей на Землі, виокремлення їх із природного світу і формування у первісний колектив. З цього моменту люди як суб'єкти І. починають створювати матеріальні й духовні цінності, вести боротьбу з довкіллям і долати суперечності, що виникають у суспільстві, змінюючи при цьому відносини між собою. Люди живуть у несхожих природних умовах, посідають різне місце в системі виробництва і споживання, мають неоднаковий рівень свідомості і т. ін. Поступальна хода І. виявляється передусім в історії матеріального виробництва. Починаючи з виготовлення примітивних кам'яних знарядь, людство переходить до виготовлення і використання досконаліших знарядь з міді, бронзи, заліза, на наступних етапах створює різні пристрої, механічні двигуни, машини, системи машин, чим закладає підвалини сучасного виробництва. Водночас відбуваються процеси переходу від первісних колективів до суспільства рабів і рабовласників, кріпаків і феодалів, підприємців і найманих робітників і т. д. Людство пройшло шлях від підкорення силам природи і поклоніння їм до потреби усвідомленого перетворення природи, мірою пізнання законів її розвитку.

Шлях, пройдений людством за сотні тисяч років, показує, що процес його історичного розвитку має об'єктивний характер. На розвиток суспільства впливають багато чинників, що взаємодіють між собою: насамперед виробництво матеріальних благ, тобто засобів для життя людини; рівень розвитку продуктивних сил, стан виробничих відносин і відповідні їм надбудови (держава, право і т. ін.), географічне положення, щільність і темпи зростання народонаселення, спілкування народів та ін. Кожен із чинників справляє істотний вплив на суспільство, створюючи в сукупності необхідні умови для його існування й розвитку.

Матеріальне життя суспільства як об'єктивний бік історичного процесу його розвитку є первинним, а людська свідомість — вторинною щодо нього. Історія суспільства виявляється у свідомій діяльності кожної людини, що становить суб'єктивний бік історичного процесу. Суспільна свідомість людського колективу є відбитком його суспільного буття і передусім досягнутого в ньому способу виробництва. Залежно від цього кожне покоління людей застає певний рівень продуктивних сил і виробничих відносин, що стає базою для майбутньої їхньої діяльності, яка повинна мати реальний характер. На хід розвитку базисних, матеріальних відносин постійно впливають різні елементи надбудови: політичні відноси-

ни, правові форми, політичні, філософські, юридичні теорії, релігійні уподобання тощо. Цей чинник є визначальним у створенні відповідних суспільно-економічних формацій.

Внутрішнім джерелом розвитку суспільства є суперечності, які постійно виникають і переборюються, — між людством і природою та усередині суспільства. Подолання перших зумовлювало відкриття нових сил природи, їх використання в процесі розвитку продуктивних сил. Але головним у прогресі суспільства є переборювання суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, що в суспільстві становлять спосіб виробництва матеріальних благ.

Ці суперечності відображаються у свідомості людей і є причиною появи нових оригінальних ідей. Вони призводять до боротьби певних груп людей — тим, кому до вподоби старі форми власності, політичні інституції, що їх підтримують, та прихильниками нових економічних засад у суспільстві і відповідних елементів надбудови, що сприяє подальшому прогресу матеріальних продуктивних сил. Розв'язання цього принципового конфлікту залежить від багатьох чинників як економічного, так і політичного характеру.

Поступальний розвиток людського суспільства має і просторовий характер. Первісні люди з місць початкової появи поступово розселяються по всій земній кулі. З'являються регіони, де *цивілізація* розвивається швидше, де вперше починають складатися державні об'єднання рабовласницького типу, які впливають на життя та побут сусідніх територій. Потім люди освоюють нові обширні землі, дедалі тісніше спілкуючись між собою, вельми прискореними темпами проходячи стадії каменю, металу (міді, бронзи, заліза), виникнення, розвитку та падіння кожної суспільно-економічної формації. Звичайно, цей історичний процес був різноманітним і водночас мав багато спільних рис у різних народів і в різних країнах, що зміцнювало їх зв'язок і взаємовплив.

І. є наукою про розвиток суспільства. Вона, як і інші науки, мірою свого розвитку всотувала досвід багатьох людських поколінь, збагачувався і розширювався її зміст, відбувався процес інтенсивного накопичення знань. Всесвітня історія стала охоронцем тисячолітніх надбань людства в усіх галузях матеріального й духовного життя. Цей процес почався в глибоку давнину в усній народній творчості, а на межі V—IV ст. до н. е., з виникненням писемності, тривав в писемних пам'ятках.

Упродовж тривалого часу І. мала винятково описовий характер. Безпосереднім об'єктом її уваги були зовнішні, головним чином політичні події людської історії в їх хронологічній послідовності, вивчення окремих аспектів історичного процесу. Тільки пізніше в історичній науці почали вичленовувати елементи, зв'язки, структури людського суспільства, з'ясовувати механізм історичного про-

цесу, її предметом стало конкретне і розмаїте життя людства в усіх його виявах в історичній послідовності, починаючи з появи людського суспільства до наших днів.

У вивченні конкретної історії суспільства історична наука спирається на факти минулого й сучасності, в яких відображається об'єктивний процес розвитку людства. Внутрішньою основою історичної науки є накопичення фактів, їх систематизація і вивчення їх взаємозв'язків. Завдяки цьому вд ллося зафіксувати взаємовплив окремих явищ, типовість деяких із них для всіх народів, груп країн, накопичити знання про розвиток суспільства.

Важливою складовою розвитку історичної науки є постійне виявлення усієї сукупності фактів про різні події, явища й процеси, вивчення і висвітлення їх. В І. значне місце посідають опис і розповідь, завдяки використанню яких з'являлися численні історичні дослідження, присвячені вивченню окремих подій, локальних явищ, різних фактів життя суспільства. Завдання історика полягало в тому, щоб дати максимально точний і стислий опис подій або явищ, які досліджувалися.

Але історична наука повинна зрозуміти і пояснити описувані факти. На підставі аналізу їх у сукупності вона з'ясовує сутність специфічних законів розвитку суспільства, особливості історичного процесу окремих країн і народів порівняно з іншими. Внаслідок цього з'являються теоретичні узагальнення. Порушення цього принципу тією чи іншою мірою призводить до спотворення процесу пізнання історії суспільства, що негативно відбивається на якості досліджень.

Необхідною умовою об'єктивного вивчення фактів і явищ суспільного життя є *історизм.* Ще історики Стародавнього Сходу, античного світу (Геродот, Фукідід, Полівій, Ксенофонт, Плутарх, Тіт Лівій та ін.) намагалися дати опис історичних подій у хронологічній послідовності. Пізніше прагнення до історизму виявилось у спробах з'ясувати тенденції історичного процесу, головні етапи його розвитку, їх зв'язки, розглянути кінцевий результат. Ігнорування принципу історизму призводить до спотворення історичної дійсності, напр. до безпідставного звеличення минулого, його невиправданої модернізації тощо.

Історична наука пов'язана із соціологією, *політологією,* економікою, юриспруденцією, філософією, філологією та іншими конкретними суспільними науками, використовує їх досягнення у вивченні різних аспектів життя суспільства або специфічних його явищ, запозичує теоретичні поняття, категорії, які використовують ці науки. У процесі вивчення історії суспільства в історичній науці відбувається спеціалізація, виокремлення її частин.

Насамперед це — всесвітня І. (історія первісного суспільства, стародавня І., середньовічна, нова й новітня); І. великих, пов'язаних між собою регіонів (Європи, Близького і Середнього Сходу, Середньої Азії

та ін.); І. окремих країн (Великої Британії, США, Росії, України та ін.); І. загального й особливого в явищах, які пережили групи країн і народів (Відродження, Реформації і т. д.). Дослідження окремих сторін І. людства привело до появи таких галузей історичної науки, як економічна, політична, *військова історія* тощо. Таке розгалуження у своєму поєднанні сприяє ґрунтовному пізнанню всесвітньої історії за її частинами та розділами, аналізу накопичення знань та їх узагальненню.

Ще одну групу галузей історичної науки становлять допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни (джерелознавство, *археологія, палеографія, дипломатика, хронологія, сфрагістика,* геральдика, нумізматика та ін.), поява яких була зумовлена необхідністю розробки для І. власної методики дослідження. Названі дисципліни вивчають природу джерел, їх зміст, види, кількість, рівень зберігання. Вони розробляють правила відтворення джерел, їх датування, перевірки їх свідчень за відомостями з інших джерел, прийоми виявлення, відбору та вивчення фактичного матеріалу.

Органічними частинами І. є дві спеціальні історичні науки археологія і *етнографія;* окрему групу становлять суміжні дисципліни: І. природознавства та його розділів (фізики, математики, біології, хімії та ін.), І. техніки, держави і права, економічних, політичних учень, військового мистецтва тощо. І. розвитку самої історичної науки вивчає *історіографія.*

Історія як суспільна наука виконує важливу громадсько-освітню функцію. Найбільша її цінність для сучасного суспільства полягає в тих її результатах, яких вона досягла в пізнанні закономірностей історичного процесу. Узагальнений нею досвід буття людства дає змогу відділити необхідне від випадкового, загальне від одиничного, сформулювати закони розвитку суспільства.

Літ.: *Энциклопедический* словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб., 1894. — Т. XIII".
Всемирная история. — М., 1955—1977. — Т. 1—11.
Всеобщая история с IV ст. до нашего времени / Сост.: Э. Лависс, А. Рамбо; Пер. с фр. — М., 1938. — Т. 1—8.
Сказкин С. Д. История — увлекательная наука. — М., 1961.
История и социология. — М., 1964.
Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки. — К., 1977.
Историческая реальность как предмет познания. — К., 1978.

В. Гусев

К

КАЛЬВІНІЗМ — протестантське віровчення, засновником якого був Ж. Кальвін (1509—1564 рр.) — діяч Реформації. В основу вчення було покладено догмат про «абсолютне напередвизначення» Богом долі людини, «створення світу»; успіхи в особистому житті й діяльності — свідчення «богообраності людини», тобто *віра* для людини над усе. К. проповідував мирський аскетизм, визнавав хрещення. Церковної ієрархії К. не має. На чолі громад стоять старійшини — пресвітери, яких обирають з багатих членів церкви та проповідників. К. став релігійною рисою буржуазних революцій (Нідерландська буржуазна революція XVI ст. та Англійська буржуазна революція XVII ст.). К. освячував *експлуатацію,* кальвіністи виступали проти боротьби мас за поліпшення свого соціального становища. Виник у Женеві, поширився на Велику Британію (оформився в рух пуритан), Францію (гугеноти, янсенізм); Нідерланди, Німеччину, Угорщину, США, Польщу. Нині існує в трьох формах: реформаторство, пресвітеріанство та конгрегаціонізм. Невелика кількість прибічників цього руху є в Україні (Закарпатська обл.).

Н. Папенко

КАМІКАДЗЕ (япон. — божественний вітер)—1. Льотчик-смертник японської армії в період другої світової війни. «Божественний вітер» — назва тайфуну, що у 1281 р. розкидав гігантський міст з 35 тис. човнів, який було споруджено для переходу монгольської кінноти на японські острови. Спеціальні підрозділи К. формувалися на добровільній основі й об'єднували п'ять тисяч пілотів, переважно молодих хлопців, колишніх студентів. їх закликали померти, звернувшись до священних понять про віру, обов'язок і честь. Першим К. в Японії вважають Масафумі Ариму, який 15.10.1944 р. спрямував свій літак на палубу американського авіаносця «Франклін». Спочатку у К. були звичайні бойові машини, потім — літаки-снаряди «Ока». Вони мали найпростіші прилади управління і наведення, двигуни одноразового використання. Час функціонування — 8—10 секунд, швидкість — бл. 100 км на годину.

У своєму пориві К. керувалися середньовічним кодексом самурайської честі «Бусідо». Відповідно до «духу Бусідо» в японській армії тривалий час культивувалася самопожертва — смертництво. Пе-

ред бойовим вильотом К. одержував білу пов'язку «хачімакі», два самурайських мечі і чашку саке (японська горілка). Парашут пілоту-смертнику не давали. Після виконання завдання його зараховували до сонму святих і увічнювали його ім'я у сінтоїстському храмі Ясукуні (на відміну від традицій *християнства,* де самогубство вважається за гріх).

Тактику, незвичайну для західного світу, японське командування запровадило у 1944 р. проти просування об'єднаних військово-морських сил союзників. Кампанія досягла кульмінації під час битви за Окінаву у 1945 р., проте не змогла відвернути поразки у війні.

2. Переносно — людина, здатна на невиправдану, безоглядну самопожертву.

Літ.: *Лейко О. Ю.* Камикадзе // Вопр. истории. — М., 1989. — №3.

Т. Орлова

КАПІТАЛІЗМ (франц. capitalisme, від лат. capitalis — головний) — суспільно-економічна формація, що базується на соціально-економічній відчуженості основної маси працівників від засобів виробництва як об'єктів *власності,* від економічної влади, самого процесу праці й підпорядковує собі інші форми некапіталістичної власності, формуючи процес капіталістичного відтворення. К., окремі елементи якого існували в деяких містах Італії й Голландії у XIV—XV ст., виник в епоху розкладу економічних засад *феодалізму* (поч. XVI ст.). У період т. зв. первісного накопичення капіталу розпочинається відокремлення безпосередніх виробників від засобів і результатів виробництва, як сталося в Англії під час захоплення феодалами общинних земель для розведення овець. Робоча сила селян ставала товаром, що спричинило трансформацію засобів виробництва в капітал і перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного, до утвердження товарно-грошових відносин. Таким змінам сприяли *великі географічні відкриття,* внаслідок чого формувався світовий ринок, розширювався внутрішній, зростав попит на сировину, промислові вироби тощо.

Першою найпростішою формою капіталістичного підприємства була проста кооперація, з часом вона поступилася місцем мануфактурі, на якій можна було досягти вищої продуктивності праці, більшої спеціалізації знарядь праці, що закладало підвалини для формування машинної індустрії на нижчій стадії розвитку К. Перехід до машинної праці у більшості країн Західної Європи відбувся наприк. XVIII — на поч. XIX ст. Панівною формою підприємства стає фабрика, відбувається підпорядкування праці капіталом. Поступовий перехід економічної влади до капіталістів зміцнював їхні позиції в боротьбі за політичне верховенство, остаточне встановлення якого відбулося під час буржуазних революцій у Нідерландах (кінець XVI ст.), в Англії (XVII ст.), Північній Америці (кінець XVIII ст.), Німеччині (серед. XIX ст.), Росії (поч. XX ст.).

У межах К. діють три типи економічних законів: всезагальні, головним серед яких є закон відповідності виробничих відносин рівню й характеру розвитку продуктивних сил; загальні, як напр., закон вартості у формі коливання цін навколо ціни виробництва; специфічні — закон виробництва і привласнення додаткової вартості, закони концентрації капіталу, централізації капіталу, капіталістичного нагромадження та ін.; стадійні та ступеневі.
К. як економічна система має дві стадії розвитку — нижчу (поч. XVI — кінець XIX ст.) з переважною індивідуальною капіталістичною власністю і вищу (межа XIX—XX ст., триває й нині) з домінуванням колективних форм власності. На вищій стадії діють якісно нові економічні закони, розвиваються нові суперечності, з'являються елементи нової економічної системи та перехідні форми між ними, держава перетворюється на елемент базису, матеріальною базою є автоматизована праця, ядром господарського механізму стає державне, а не стихійне ринкове регулювання, планомірність.
На вищій стадії К. три типи економічних законів набувають специфічного розвитку, внаслідок чого виникає державно-корпоративна власність, монопольна ціна виробництва, відбувається концентрація монополістичного і фінансового капіталу, перетворення банків з посередників на монополістів, зрощування їх капіталу з промисловим монополістичним і утворення фінансового капіталу, одержавлення капіталістичної економіки. Дія цих законів супроводжується розвитком якісно нових економічних суперечностей.
За майже п'ять століть своєї еволюції найважливіші складові К., зокрема продуктивні сили, виробничі відносини, господарський механізм, зазнали важливих кількісних і якісних перетворень і зумовили виникнення суспільної форми капіталістичного способу виробництва, її головними рисами є: монополізація незначною частиною суспільства переважної маси засобів виробництва і використання їх як знарядь *експлуатації;* брак засобів виробництва у переважної частини працівників: у сфері виробництва праця робітника під контролем капіталіста і власність капіталіста на вироблений продукт; відчуженість найманих робітників від управління виробництвом; привласнення капіталістами більшої частини створюваного найманими робітниками продукту; мета осіб найманої праці — елементарне підтримання життя, мета капіталістів — збільшення багатства; товарне виробництво стає загальним, все купується і продається; конкуренція між окремими групами капіталістів у всіх сферах суспільного відтворення і у відносинах між найманими робітниками; опосередковане втручання держави в регулювання окремих сторін виробничих відносин. Зазначені риси мають соціальні, юридичні, політичні, культурні, ідеологічні та інші прояви. Зокрема, у сфері політичних відносин К. властива відчуженість

переважної більшості населення від участі в управлінні державою, тобто від політичної влади.

У процесі еволюції капіталістичного способу виробництва його сутнісні риси наповнилися новим змістом, набули нових ознак. Якщо на нижчій стадії К., домінувала індивідуальна власність, то на вищій переважають колективні форми капіталістичної власності — акціонерна, монополістична, кооперативна, державна, змішана тощо. У другій пол. XX ст. в розвинених країнах світу набуває поширення трудова колективна власність, формується інтегрована капіталістична, в тому числі на інтернаціональній основі. Поступово долається техніко-економічна відокремленість працівників від засобів виробництва. Частина найманих працівників, маючи можливість придбати певну кількість акцій капіталістичних підприємств, перетворюється на їх співвласників, якоюсь мірою залучається до управління власністю, економічної влади на підприємстві. Внаслідок цього втрачають свою значущість такі риси К., як праця під контролем капіталіста, а також його власність на виготовлений продукт.

Водночас видозмінюється і втрачає значення така риса суспільної форми К., як обмеженість споживання у частини найманих робітників і службовців. Зростають соціальні витрати держави на розвиток освіти, охорони здоров'я, професійну підготовку та перекваліфікацію, виплату пенсій, допомогу безробітним і т. ін., джерелом яких є переважно сплачені працівниками податки. Жорстка податкова політика дає змогу встановлювати загальнонаціональну заробітну плату, що свідчить про зростання колективного й суспільного характеру К., відтворення робочої сили та піднесення ролі буржуазної держави і всього суспільства.

На вищій стадії К. якісних змін зазнає вільна конкуренція. Гігантські корпорації підпорядковують собі дрібні й середні капіталістичні підприємства, конкуренція стає монополістичною, набуваючи різних форм вияву як на внутрішньому, так і на світовому ринку. Зазнає істотних змін і держава. Залишаючись елементом надбудови, вона стає також елементом базису, потужною економічною, юридичною, ідеологічною й політичною силою, захищаючи передусім інтереси класу капіталістів. Водночас на її дії впливають виступи найманих працівників як більшої частини населення, потреби та запити яких їй доводиться враховувати у своїй діяльності.

Еволюція основних рис технологічного способу виробництва, використання досягнень науково-технічного прогресу, його суспільної форми дає підстави для висновку, що сучасний К., поряд із звичними для нього рисами, має низку перехідних ланок до соціалістичних форм, окремих елементів соціалістичного способу виробництва, які дістали назви «К. із людським обличчям», «капіталізований соціалізм» або «соціалізований капіталізм» тощо. Харак-

терним виявом поєднання таких особливостей є шведська модель соціалізму, в якій витрати держави на соціальні потреби становлять третину валового національного прибутку, що є найвищим показником серед розвинених капіталістичних країн.

В. Гусєв

КАРФАГЕН (лат. Carthaginem) — давнє місто (пізніше держава) у Північній Африці. Заснований 825 р. до н. е. фінікійцями. Спочатку був колонією фінікійського м. Тіра, у VII—II ст. до н. е. — однією з наймогутніших держав Середземномор'я з олігархічною формою правління. Торгував з Єгиптом, Етрурією, країнами Егейського моря, карфагенські купці плавали до західного узбережжя Африки і в Британію. До поч. III ст. до н. е. до Карфагенської держави належали Північна Африка, Сицилія (крім Сиракуз), Сардинія, Мальта, Корсика, Південна Іспанія. Це спричинило зіткнення інтересів К. й Риму в Середземномор'ї і тривалі війни між ними (див. *Пунічні війни).* К. був зруйнований римлянами, а його жителі продані в рабство (146 р. до н. е.). Основна частина К. увійшла до складу римської провінції Африка, інша передана Нумідії.

Одним із непримиренних ворогів К. був римський полководець і державний діяч Марк Катон Старший (234—149 рр. до н. е.). Вважаючи саме існування цієї держави загрозою для Риму, він наполегливо домагався не тільки воєнної перемоги над К., а й повного його знищення. Як свідчить Плутарх, висловлюючись з будь-якого питання, Марк Катон завжди підкреслював: «Карфаген не повинен існувати», а кожний виступ у римському Сенаті закінчував словами: «Проте, я вважаю, що Карфаген має бути зруйнований». Вислів «Карфаген має бути зруйнований» вживається як наполеглива вимога домогтися перемоги будь-якою ціною.

С. Пивовар

КАСТИ (португ. casta — рід, походження, від лат. castus — чистий) — ендогамні групи людей (шлюби укладалися лише всередині касти), замкнені соціальні стани, кожен з яких посідає певне місце в суспільній ієрархії. Поділ населення на К. (щодо причин появи та тривалого існування точаться дискусії в історичній науці) відбувався в деяких стародавніх суспільствах, але набув найвиразніших форм у середньовічній Індії.

К. об'єднують людей переважно за професійною ознакою. Вони, з одного боку, членують суспільство (в сучасній Індії налічується понад 10 тис. К.), з іншого — сприяють його мобільності, забезпечуючи легке інкорпорування нових соціальних груп у загальний *соціум* (у вигляді ще однієї К.). Нині К. існують, крім Індії, в Пакистані, Бангладеш, Непалі, Шрі Ланці, на деяких островах Індонезії. Урядові структури ведуть боротьбу з виявами міжкастової дискримінації у побутовій сфері, економічному та політичному житті.

О. Крижанівський

КАТАКОМБИ (лат. catacomba— підземна гробниця) —підземні приміщення природного або штучного походження. В давнину використовувалися головним чином для релігійних обрядів і поховання померлих. Такі споруди збереглися в Києво-Печерській лаврі.

У період раннього бронзового віку існувала катакомбна культура, що була поширена на територіях України, Придоння та в Калмицьких степах. Померлих ховали в К. — підбоях. Головне заняття племен цієї культури — скотарство та землеробство.

К. інколи називають залишені підземні каменоломні (напр., під Одесою, Керчю).

В. Мордвінцєв

КАТЕГОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ — універсальні, всезагальні форми історичних діяльності, мислення та свідомості людей. К. і. н. — поняття полісемантичне: воно може мати своїм змістом: а) основні форми історичної життєдіяльності (спільнота, *культура, цивілізація,* формація) і роди соціально-історичного буття людей (економіка, соціальна сфера, *політика,* духовне життя); б) форми історичного мислення, що використовуються людьми інстинктоподібно, поза їх свідомістю; в) наріжні характеристики історичного пізнання, що осягаються істориками як найзагальніші й фундаментальні поняття історії як науки; г) форми історичної самосвідомості.

Категоріальна структура історичного мислення формується на основі соціально-історичної життєдіяльності людей, у ході відтворення й темпоральних глибинних змін явищ життєвого світу та їх взаємозв'язків. Інваріантні форми і співвідношення історичних подій та процесів, багаторазово повторюючись у діяльності й відносинах людей, постають як онтологічний вимір категорій і в подальшому поступово закріплюються в людській свідомості у вигляді форм історичного мислення. Вже як форми мислення історичні категорії відображають загальні хронотопічні властивості людського співжиття, структуру, перебіг, ритм і взаємозалежності процесів суспільної динаміки і водночас використовуються (переважно стихійно, в неусвідомленій формі) як способи фіксації повторюваності в історії, виокремлення закономірного, віднесення поодиноких, випадкових історичних подій до відповідних детерміністських вузлів перетину мережі загальних і необхідних зв'язків історичного процесу.

Пізніше мірою самоідентифікації та самоздійснення того чи іншого суспільства, культури, *народу* тощо історичні категорії поступово усвідомлюються: із синкретичних, діючих інстинктоподібно способів фіксації й вираження необхідного та всезагального в історії перетворюються на такі пізнавальні засоби, які свідомо формуються і застосовуються. В цьому аспекті К. і. н. постають як найзагальніші, цілеспрямовано та свідомо розроблені поняття історичної науки, вищий ступінь загальності, категоріальна природа яких зумов-

лена тим, що вони як універсали чи архетипи «схоплюють» (у відповідному зрізі) історичний процес як цілісність. На цій засаді вони свідомо використовуються вченими як дійові інструменти історичного пізнання, як смислові вузли, щаблі такого пізнання, що покликані сприяти автентичному осягненню і повнокровному включенню в перебіг процесів суспільної життєдіяльності. Тому історичні категорії істотно відрізняються від спеціально-наукових понять різноманітних галузевих історичних дисциплін, які є суто розсудковими, абстрактно-теоретичними. На відміну від них К. і. н. на сучасному етапі постають як цілісні духовні утворення, що актуалізують і репрезентують не тільки розсудкові, а й усі інші пізнавальні здатності людини (всю почуттєву сферу — від відчуттів до духовних почуттів, продуктивну та репродуктивну уяву, *волю,* розум).

Отже, К. і. н. спроможні відігравати роль не тільки й не стільки неусвідомлено вживаних форм мислення чи понятійних, абстрактно-розсудкових засобів пізнання в його класичному розумінні (тобто суб'єкт-об'єктної взаємодії). Вони можуть поставати також у ролі своєрідних екзистенціалів, формування та дія яких засновуються (крім розсудково-раціональних моментів) на переживанні та співпереживанні; на «відбірковій спорідненості» (Гете), співчутті й співстражданні; на залученні не лише зовнішнього, а й внутрішнього досвіду; розпредметненні історичного апріорі та осягненні історії як конгеніальної для людини сукупності існувань інших людей. Дія означених екзистенціалів якраз і уможливлює великою мірою повернення суб'єктивності до витоків і виявів її автентичного буття.

/. Бойченко

КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ — термін для позначення багаторівневих за своїм змістовим наповненням характеристик життєвого світу людини й суспільства. К. с. ф. відіграють роль таких форм практичного, духовно-практичного й духовно-теоретичного освоєння суспільно-історичної дійсності саме як органічної цілісності, де довільна з категорій постає як своєрідне уособлення будь-якої іншої, оскільки кожна є не що інше, як сама ця дійсність, — як цілісність (чи її образ), зафіксована в одному з ракурсів. Вони докорінним чином і різнобічно зумовлені культуротворчою життєдіяльністю того чи того соціального организму — *суспільства, цивілізації* тощо. На перших етапах категоризації суспільної реальності К. с. ф. перебувають на рівні праформи, постають як своєрідні роди людського буття, всезагальні форми життєдіяльності людей. Пізніше — як нерефлексивні, несвідомо сформовані й діючі форми осягнення людьми соціальної дійсності, свого буття в ній. І лише на пізніх етапах існування суспільно-історичних макроорганізмів — культур, суспільств, цивілізацій, спільнот — набувають значення форм рефлексивних, починають відігравати роль свідомо розроб-

лених і використовуваних засобів філософського осмислення соціально-історичного процесу, постають у вигляді засадових понять різних соціально-філософських учень. Однак і на цій фазі практичний світ людської життєдіяльності є основою й середовищем формування та функціонування К. с. ф. Відповідно й вони постають як екзистенційно-практичні форми такого освоєння суспільно-історичної реальності кожним наступним поколінням та індивідом, яке здійснюється через низку послідовних циклів. Основними ланками кожного такого циклу є практичне, практично-духовне, духовне (теоретичне), духовно-практичне і знову практичне освоєння дійсності. Потім цикл (уже за нових соціально-історичних умов) відтворюється. В масштабах цивілізованого суспільства функціонування К. с. ф. як форм екзистенційно-практичного, пізнавального й регулятивного освоєння соціальної реальності здійснюється не в межах однолінійної послідовності дедалі масштабніших і прогресуючих циклів чи полілінійної спільноти таких послідовностей, а в контексті множини не тільки послідовностей, а й співіснувань циклів подібного штибу. При цьому як формування, так і функціонування К. с. ф. відбуваються через збіг онто- і філогенезу, оскільки зміна й засвоєння форм категоризації життєвого світу кожним індивідом і поколінням у процесі їх входження в систему культури відтворює та уособлює в стислій і специфічній формі ступені категоризації дійсності (і їх поступове усвідомлення) в ході історичного розвитку людства в цілому.

К. с. ф. мають системну природу в структурі соціально-філософського знання, вони сягають рівня рефлексії й набувають форми наріжних понять філософії суспільства. Лише конституюючись у відповідну категоріальну систему, зазначена філософія може розв'язувати завдання автентичного розуміння суспільства як цілісної і водночас внутрішньо диференційованої системи лише в собі, постаючи як така сама система, але вже К. с. ф. В ході побудови, розвитку та функціонування подібної системи К. с. ф. зв'язком з практичною життєдіяльністю опосередковується не тільки відношення відповідної категорії й соціальної реальності, а й взаємопереходи самих К. с. ф. у контексті їх системи. Кожен із низки таких переходів здійснюється як постійне відтворення і розв'язання суперечності між абстрактним і конкретним, як перехід від абстрактнішої до конкретнішої категорії. Та чи та К. с. ф. характеризує суспільну дійсність як ціле, взяте в якомусь одному зрізі, з одного боку. Сама ж ця дійсність є живою багатогранною цілісністю, яка може дістати адекватне вираження лише в такій самій динамічній і цілісній системі К. с. ф. Перехід від однієї категорії до іншої постає тут не як дедукування понять, а як зняття щоразу нової невідповідності між однобічністю категорії, що відображує суспільство лише з якогось одного боку, і конкретністю, багатогранністю того чи того реаль-

ного історичного суспільства, як з'ясування різноманітних модифікацій, що відбуваються у «схоплюваних» певною К. с. ф. явищах і процесах під впливом нових умов життєдіяльності людей. Розв'язання цієї часткової невідповідності між К. с. ф., що в цілому адекватно відображає суспільну реальність, і самою цією багатоликою суперечливою і лабільною реальністю, повніше, глибше, різнобічніше й автентичніше її розуміння відбувається саме шляхом переходу до наступної, конкретнішої категорії. Його здійснення щоразу потребує звернення до реального життєвого світу, врахування нової грані освоєння суспільної дійсності, залучення до системи К. с. ф. нових фактів, переробки в поняття виявлених даних споглядання та уявлення, осягнення на рівні соціальної філософії змісту відповідних категорій культури, світогляду та загальної філософії. При цьому зв'язок К. с. ф. в їх системі реалізується не як жорстко заданий за спрямованістю перехід каузального характеру, а як взаємозв'язок, взаємоперехід, «подвійний перехід» і охоплює як просування від попередньої, абстрактнішої категорії до конкретнішої, так і зворотний рух, що фіксує «обернення» пізнавальної послідовності К. с. ф. на зворотну їй за спрямованістю послідовність детермінації реальних форм життєдіяльності суспільства, що виражаються в цих категоріях. Мережа К. с. ф. як рефлексивних форм постає у двох основних вимірах: а) досконалої категоріальної системи як своєрідного канону, ідеалу соціально-філософського осягнення К. с. ф.; б) категоріального апарату, тобто органона, дійового інструменту такого осягнення, а також методологічного засобу, застосовуваного в різних галузях людського життя, зокрема, сучасного наукового пізнання.

Літ.: *Бойченко І. В.* Філософія історії. — К., 2000.

І. Бойченко

КАТОЛИЦИЗМ, КАТОЛИЦТВО (від грец. katholikos — загальний, вселенський) — один із основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів *християнства.* Розпад Римської імперії наприк. IV ст. на Західну і Східну започаткував розкол християнської церкви. Занепад Західної імперії, а згодом і крах державності призвели до посилення позицій римського єпископа (з V ст. — папи), в руках якого поступово зосередилася величезна влада над усім роздробленим у політичному відношенні західноєвропейським світом. Конфлікт візантійської теології священної держави і латинської теології універсального папства, ускладнений доктринерськими та обрядовими розходженнями, а також небажання константинопольського патріарха підкорятися Папі Римському зумовили тривале протистояння між західною і східною християнською церквою. Зрештою під час чергового конфлікту в 1054 р. стався остаточний розкол, внаслідок якого християнська церква поділилася на римо-католицьку (західну) і греко-православну (східну). Обидві церкви

стали цілком самостійними і проголосили цілковиту незалежність одна від одної.

З другої пол. XI ст. папу почали обирати найвищі посадові особи католицької церкви — кардинали (без втручання світських государів). Людей, які виступали проти християнського вчення, католицьке духівництво називало єретиками; для боротьби з ними у XIII ст. було створено спеціальний церковний суд — *інквізицію.* Діяльність та ідеологія католицької церкви за середньовіччя викликали невдоволення різних верств населення Західної Європи, що призвело до *Реформації* (XVI ст.). У ході реформування від католицької церкви відокремився протестантизм.

Католики вважають джерелом християнського віровчення не тільки Святе Письмо, а й Священні перекази, які, на відміну від *православ'я,* містять постанови Вселенських соборів і судження пап. Папа Римський вважається непогрішимим, його влада вища за владу соборів. К. притаманні визнання догматів про «сходження Святого духа» не тільки від Бога-отця, а й від Бога-сина, про непорочне зачаття діви Марії та її тілесне вознесіння, а також — ушанування реліквій, культ мучеників, святих і блаженних, наявність у храмах скульптур, музичний супровід під час богослужінь. Організація католицької церкви вирізняється суворою централізацією, ієрархічним характером. Всесвітній центр католицької церкви, резиденція її глави Папи Римського, розташована у Ватикані. Впродовж століть богослужіння в К. здійснювалося лише латинською мовою, тільки з серед. 60-х рр. XX ст. було дозволено вести службу національними мовами. Католики становлять переважну частину віруючих в Австрії, Бельгії, Естонії, Італії. Іспанії, Кубі, Латвії, Литві, Словаччині, Польщі, Португалії, Угорщині, Франції, ФРН, Чехії, державах Латинської Америки. Загальна чисельність католиків становить бл. 1 млрд осіб.

Літ.: *Свенцицкая И. С.* От общины к церкви (О формировании христианской церкви). — М., 1985.

КЕЛЬТИ (галли) — чисельні давні племена індоєвропейської мовної групи, які проживали у другій пол. І тис. до н. е. на території сучасних Австрії, Бельгії, Франції, Швейцарії, Чехії, Британських островів, південної частини ФРН, Північної Італії, Північної та Західної Іспанії, частково Болгарії, Польщі та Угорщини. Найвідоміші племена: аллоброги, арверни. бельги, бітурги, бойї, гельвети, едуї, лінгони, секвани. сенони, тревери. Кельтське суспільство поділялося на жерців (друїди), аристократів і народ. Основними заняттями К. були землеробство і скотарство, а також мисливство та рибальство. Зв'язки з грецьким і римським світом сприяли розвиткові ремісничого виробництва і торгівлі. На межі IV—III ст. до н. е. найбільшого масштабу досягла експансія К. Зокрема, внаслідок масового вторгнення К. в Італію було зруйновано і пограбовано

Рим (бл. 385 р. до н. е.). У III ст. до н. е. К. захопили Македонію й Фракію, проникли в Малу Азію й оселилися на Британських о-вах. Підкоривши майже всю Західну Європу, К. певний час перешкоджали здійсненню планів Риму. Римляни називали своїх противників галлами, тобто півнями, оскільки К. полюбляли яскравий одяг і прикрашали шоломи пір'ям. До серед. I ст. до н. е. К. були підкорені римлянами.

Літ.: *Филипп Я.* Кельтская цивилизация и ее наследие: Пер. с чеш. — Прага, 1961.

С. Пивовар

КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ **(математичні, кліометричні методи, квантитативна історія)** — методи, що застосовуються для аналізу історичних явищ на підставі кількісних показників. Передбачають використання істориком методів математичної статистики, імітаційного моделювання історичних процесів тощо для найефективнішого опанування джерел, особливо масових.

Кількісні методи, зокрема статистика, застосовувалися істориками вже на поч. XX ст. Поширення їх у науці пов'язане з бурхливим розвитком обчислювальної техніки з кінця 50 — поч. 60-х рр. Першу книгу з кліометрії історії «Вимірювання історії» було підготовлено на поч. 60-х рр. під керівництвом Д. Прайса у США, де ці методи широко використовувалися. В Радянському Союзі піонерами залучення математики та кібернетики до вивчення гуманітарних наук були вчені Сибірського відділення АН СРСР: у 1960—1962 рр. вони з використанням електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) розшифрували ієрогліфічні рукописи майя. В Україні на поч. 60-х рр. уперше ЕОМ для вивчення проблем історії техніки застосував Г. М. Добров.

Наприк. 60-х рр. при відділенні історії АН СРСР було організовано комісію із застосування математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях. її очолював (з часу заснування і до своєї смерті в 1996 р. акад. І. Д. Ковальченко. За його ініціативою на поч. 70-х рр. в Інституті історії АН СРСР було створено лабораторію із застосування математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях. Аналогічні лабораторії з'явилися у вищих навчальних закладах. В Україні першу таку лабораторію було створено у 80-х рр. у Дніпропетровському університеті. За допомогою кількісних методів тут вивчали типологію селянських господарств, становище селянства та інші проблеми.

Незважаючи на поширення кількісних методів, далеко не всі історики використовують їх у практиці. Це пояснюється тим, що мало хто з істориків досконало володіє кількісними методами і прийомами роботи з комп'ютерами, слабкою ще залишається матеріальна база наукових установ і навчальних закладів, недостатньо розроб-

лена методика використання кількісних методів, адже ефективне застосування їх має свої межі. К. м. в і. д. ефективні, напр., під час аналізу масових джерел. їх доцільно використовувати не ізольовано, а поряд з іншими методами. Іноді їх зовсім не можна використовувати, оскільки в історії на відміну, напр., від математики не завжди є пряма функціональна залежність між явищами. Слабким є програмне забезпечення використання кількісних методів.

Нові перспективи у використанні К. м. в і. д. та освіті відкриваються у зв'язку із зародженням у наш час нової галузі інформатики та появою у вищих навчальних закладах нової навчальної дисципліни — *історичної інформатики.*

Літ.: *Миронов Б. Н.* История в цифрах: Математика в исторических исследованиях. — Л., 1991.
ЭВМ и математические исследования. — М., 1993.

Б. Корольов

КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ — поняття, яке сьогодні стало для філософії історії та історичної науки одним із ключових. У межах західноєвропейської культури питання про К. і. було порушене, по суті, вперше ще Августином, а пізніше вже системніше розглянуте Дж. Віко. Останній у своїх «Основах нової науки про загальну природу націй» доводив, що, якщо йдеться не про окрему й тимчасову «історію законів і дій греків чи римлян», а про «історію, ідентичну в умосяжній сутності та різноманітній за способами розвитку», то остання вже в повному обсязі продемонструвала плин якісних змін, і «ми отримали ідеальну історію вічних законів, за якими здійснюються дії всіх націй», навіть якби «у вічності час од часу виникали нескінченні світи». Трохи пізніше проблема К. і. ставилася Гегелем, однак пильну увагу філософів та істориків вона привернула значно пізніше — з поч. XX ст. і стала з цього часу однією з наріжних. Це пов'язано із загальною кризою техногенної «західної» цивілізації. Як і кожна *цивилізація,* техногенна також розглядає себе як світ людської культури загалом або, щонайменше, його центр. Відповідно й криза цивілізації, зокрема цивілізації техногенної, тлумачиться як К. і. в цілому. Тому К. і. — це у певному розумінні один з архетипів, що відтворюється, хоч і по-своєму, в кожній цивілізації. Існує принаймні три основні інтерпретації К. і.: 1) як її вершини, досягнення людством найвищої точки можливих якісних змін, і відповідно втілення у тій чи тій формі суспільного ідеалу в масштабах всесвітньої історії. Серед прибічників такої інтерпретації — Гегель, Маркс, Енгельс, класичний марксизм, О. Кожев, Ф. Фукуяма та ін.; 2) як припинення існування людства внаслідок термоядерної війни, неспроможності розв'язати сучасні глобальні проблеми техногенного характеру чи планетарної антропологічної катастрофи (Римський клуб. Франкфуртська школа, технофобський напрям сучасної філософії історії); 3) як К. і. людства і перехід до божест-

венної теократичної історії (В. Соловйов, Тейяр де Шарден, М. Бердяев, Л. Карсавін та ін.). Попри розбіжності всі три тлумачення є лінійними й універсалістськими — вони сходяться у визнанні К. і. як єдиного лінійного глобального процесу планетарного рівня. В цьому полягає їх певна обмеженість. Адже актуалізація проблеми К. і. є показником кризи не так сучасного суспільства в цілому, як саме цивілізації техногенної, передусім західного зразка. Вестернізація, тобто поширення впливу цієї цивілізації на інші регіони планети, є набагато інтенсивнішою і масштабнішою, ніж зовнішній вплив інших, попередніх цивілізацій. Тому криза означеної цивілізації справді поставила на грань виживання все людство в цілому. Однак твердити про однозначний зв'язок між кінцем техногенної цивілізації та К. і. взагалі достатніх підстав немає. Питання залишається принаймні відкритим. У дослідницькому ж аспекті підвищення уваги до проблеми К. і. — це передусім свідчення виявлення меж лінійного розуміння історичного процесу і, відповідно, необхідності якісно іншого, нелінійного підходу до вивчення історії та розгляду її як поліцентричного й нелінійного утворення. Тобто — як спільноти самобутніх історичних індивідів різного рівня (окремі людські індивіди, народи, конкретні суспільства, культури, формації, цивілізації), які у своєму онтогенезі відтворюють основні етапи людського філогенезу, актуалізують дедалі нові смислові відтінки одвічних цінностей та інваріантних структур соціокультурного руху людства в цілому.

Літ.: *Фуку яма Ф.* Конец истории? // Философия истории: Антология. — М., 1995.
Дилигенский Г. Г. «Конец истории» или смена цивилизаций? // Вопр. философии. — 1991. — № 3.
Замошкин Ю. А. «Конец истории»: идеологизм и реализм // Вопр. философии. — 1990. — № 3.

/. Бойченко

КЛАН (від кельт, clann, clainne — нащадок, рід, плем'я) — 1. У шотландців та ірландців — родова громада. 2. Переносно — група родичів, згуртованих господарськими й побутовими чинниками; один із синонімів до терміна *рід.* Деякі дослідники вживають це поняття стосовно батьківського роду, або родового ядра *громади.*

М. Гладких

КЛАС (від лат. classis — розряд, група, верства) — велика соціально-структурована група людей з історично визначеним соціально-економічним і політичним становищем та відмінностями в інтересах і цінностях, нормах поведінки, соціальних ролях тощо.

На перші згадки цього поняття натрапляємо у XVII ст. в англійських словниках. Крім військового і шкільного значення термін вживався для характеристики — системи поділу людей відповідно до суспільного ступеня. У цьому значенні він став загальновживаним,

відображаючи різницю індивідів у народженні, діяльності, здібностях, багатстві, *власності,* освіті та ін.
Проблема поділу *суспільства* на класи привертала увагу багатьох учених. Теоретичний аналіз класів розпочався в XIX ст. у працях А. Сміта, Д. Рікардо, Ф. Гізо, К. Маркса, В. Леніна, М. Вебера та ін. У їхніх працях класи визначаються переважно на підставі економічної теорії. А. Сміт і Д. Рікардо вважали, що класоутворювальним чинником є багатство, його розміри та метод здобуття. За теорією К. Маркса класи становлять основу, на якій формується політична організація суспільства та аналізується його соціальна структура і пояснюється діалектика суспільних змін. К. Маркс доводив, що існування класів пов'язане з відповідними стадіями розвитку виробництва, що *класова боротьба* — рушійна сила історії, неминуче призводить до диктатури пролетаріату і як ця диктатура становить перехідний етап до знищення усіляких класів і до безкласового суспільства.

Термін «К.» для К. Маркса означає більше, ніж звичайний засіб оцінки економічних позицій різних соціальних груп, він розглядав класи як об'єктивні соціальні сили, здатні змінити суспільство.
Ленінське визначення К. містить, крім суспільно-економічних характеристик, низку ознак, що належать до суспільно-політичних аспектів К., а саме: класи формують свідомість про свою історичну роль і свою ідеологію (від «К. — у собі» до «К. — для себе»); політично організовані і мають свою політичну партію і класові організації; мають неоднаковий стан у суспільній системі розподілу соціальної і політичної влади, і перебувають в антагоністичній суперечності, яка неминуче веде до класової боротьби.
Соціальний досвід XX ст. вніс істотні поправки до марксистськоленінської концепції класів. Розвиток суспільства в зв'язку з переходом від традиційного до індустріального, а згодом постіндустріального переконливо засвідчує, що економічні класи — лише одна з форм суспільної організації. її роль у житті не залишалася незмінною. Дедалі більшого значення набувають інші соціальні утворення, що формують соціальну структуру, свідченням цього є утвердження і поширення концепції соціальної стратифікації. Соціальні класи розглядаються як один із видів стратів.
Концепцію соціальної стратифікації започаткував М. Вебер. Відповідно до цієї концепції класи — це агрегати людей, що мають однакові життєві можливості і справляють певний вплив на долю суспільства зі свого класового становища, хоч би якою була його основа. Класи у М. Вебера визначаються не лише економічними, а й політичними та інтелектуальними чинниками. Соціальну структуру М. Вебер розглядав, як багатовимірну, в якій поруч із класами та відносинами власності, що їх породжували, важливе місце посідають статус і *влада.*

У західній соціології й політології є нові концепції класів: концепція И. Шумпетера, за якою класи виникають на ґрунті розподілу функцій, що їх виконують індивіди в суспільстві, а ті з них, які виконують найважливіші функції, належать до панівного К.; концепція Л. Уорнера, за якою К. — це група людей, яка відносить себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії він розрізняє такі класи: вищий — вищий, нижчий — вищий, вищий — середній, нижчий — середній, вищий — нижчий, нижчий — нижчий; концепція В. Парето, за якою суспільство поділяється на меншість — *еліту* і більшість — масу, якою керує еліта завдяки високому інтелекту; концепція М. Джиласа, за якою середній або новий соціальний К. складається з *бюрократії* і представників партійної номенклатури, та ін.

Зміст цих концепцій свідчить, що сучасна *історія,* соціологія і *політологія,* не заперечуючи самого факту поділу на класи, водночас виходить із застарілості та обмеженості такого поділу, і того, що класовий поділ у сучасному суспільстві не може бути підставою соціальних і політичних конфліктів. Суперечність зберігається, але відповісти, як вона розв'яжеться, дуже складно.

Зміст перелічених концепцій класів свідчить, що сьогодні на перше місце в характеристиці соціальної структури суспільства висувається теорія соціальної стратифікації, яка орієнтує на використання різних чинників соціальної диференціації і не визнає як такого класового поділу, хоча і використовує термін «К.», розуміючи під ним великі групи людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної стратифікації.

Літ.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії// *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 4.
Ленін В. І. Великий почин // Повне зібр. творів. — Т. 39.
Социально-стратификационные процессы в современном обществе. — М.,1993.
Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. — М., 1996.
Политическая энциклопедия. — М., 2000. — Т. 1—2.

В. Червінський

КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ — вивчення і групування на розділи, класи, галузі за різними ознаками; метод і засіб окреслення особливостей і специфіки кожної підсистеми історичного знання, встановлення взаємозв'язків між ними. Системність історичного знання, органічна єдність усіх його компонентів випливають із цілісності історичного процесу. Сучасне історичне знання є комплексною системою, що містить низку підсистем, розділів, галузей, спеціальних історичних дисциплін. Упродовж XX ст. компоненти історичного знання набули досить високого рівня внутрішньої диференціації та спеціалізації. Залежно від ступеня спеціаліза-

ції окремих частин історичного знання їх можна згрупувати в окремі розділи, застосовуючи при цьому відповідні критерії та класифікаційні ознаки.
В історичному знанні виокремлюють два великі розділи: 1) знання про історію виникнення і розвитку об'єктів природи та *суспільства;* 2) знання про історію пізнання людиною цих об'єктів, розвиток самих історичних знань. Кожний із цих розділів має свої особливості вивчення минулого, специфічні методи та прийоми пізнання, джерельну базу, внутрішню структуру. В основу їх внутрішньої класифікації можуть бути покладені такі критерії: просторово-географічні, хронологічні, сфери суспільного життя, завдання, предмет і методи історичних досліджень тощо. Виходячи з цих критеріїв, маємо можливість виокремити знання із всесвітньої історії, історії регіонів або груп країн, знання з історії окремих країн і народів, окремих історичних подій світового або регіонального характеру, знання з історії міжнародних відносин.
За хронологічною ознакою історичні знання охоплюють історію всіх цивілізацій з часів первісного та античного суспільства, середньовіччя, нового й новітнього часу. Класифікація історичного знання нерідко поєднує просторово-географічні та хронологічні критерії, напр., знання з історії середньовіччя слов'ян, новітньої історії країн Азії чи Латинської Америки.
Важливими компонентами історичного знання є дослідження комплексних проблем у межах світової або регіональної історії, напр., історії Відродження. Реформації, світових воєн, революцій тощо. Історичні знання можуть класифікуватися також за сферами розвитку природи й людського суспільства. Йдеться про історію науки й техніки, економічну, політичну, воєнну історію, історію культури, церкви, зовнішньої політики. Великий шар становлять знання з історії окремих соціальних і вікових груп: козацтва, шляхти, селянства, робітництва, інтелігенції, молоді, жіночого руху.
Класифікації підлягають знання про розвиток самої історичної науки. Тут вони групуються за такими спеціальними галузями, як *історіографія,* джерелознавство *(дую. Джерелознавство історичне),* методологія історичної науки, історіософія, *архівознавство, археографія, історична географія,* історична демографія. В межах джерелознавчих знань окреслилася низка спеціальних історичних дисциплін, що акумулюють у собі знання з *палеографії,* геральдики, *сфрагістики,* дипломатики, нумізматики та ін.
Диференціація історичних знань зумовила виокремлення таких наук як *археологія, етнографія, етнологія,* що зосереджують у собі як історичні, так і специфічні знання, пов'язані з особливостями предмета їхніх досліджень, наукових методів.
Поряд із диференціацією відбувається інтеграція історичного знання, посилюється взаємопов'язаність усіх розділів історичної науки,

підвищується роль міждисциплінарних досліджень, що дають змогу здобувати нові знання комплексного, системного характеру.

Значення К. і. з. полягає в тому, що вона дає можливість, з одного боку, осмислити здобутки кожного з його компонентів, а з другого — синтезувати знання, з'ясувати його цілісність як об'єктивне віддзеркалення історії людства, його цивілізацій.

Я. Калакура

КЛАСОВА БОРОТЬБА — у марксистсько-ленінській теорії неминуча боротьба між великими групами людей — класами, інтереси яких несумісні або суперечні; головний зміст і рушійна сила історії всіх антагоністичних класових суспільств.

За К. Марксом і Ф. Енгельсом, будь-яка історична боротьба насправді є лише «виявленням боротьби суспільних класів». К. Маркс доводив, що К. б. обов'язково веде до «диктатури пролетаріату», яка становить «перехід до ліквідації будь-яких класів і до суспільства без класів» (комунізму). Джерелом К. б. вважалися суперечності між інтересами класів. Залежно від характеру цих суперечностей розрізнялися класи антагоністичні та неантагоністичні. К. б. вважали рушійною силою розвитку всіх «антагоністичних суспільно-економічних формацій». Вона приводить до соціальної революції— найвищого вияву К. б. — внаслідок якої здійснюється перехід від однієї формації до іншої. *Капіталізм* — «остання антагоністична формація», яка має бути остаточно ліквідована внаслідок К. б. Згідно з марксизмом-ленінізмом, пролетаріат проводить К. б. з *буржуазією* в трьох основних формах: економічній, політичній, ідеологічній. Найвища форма К. б. — політична боротьба, спрямована на повалення влади буржуазії та встановлення влади пролетаріату. Засоби й методи К. б. — страйки, демонстрації, бойкотування виборів, парламентська боротьба, збройне повстання тощо.

Найяскравішими виявами К. б. у XIX ст. марксисти вважали *чартизм* в Англії, червневе повстання 1848 р. у Парижі, Паризьку комуну 1871 р. Утвердження «диктатури пролетаріату», за марксизмом-ленінізмом, означає не припинення К. б., а її продовження в нових формах і новими методами. Оскільки пролетаріат захоплює державну владу й перетворюється на панівний клас, зникає необхідність використання деяких форм К. б. (напр.. повстання), натомість з'являються нові, вже державні, форми (громадянська війна, масовий терор, «соціалістичне перевиховання селянства» тощо). Найжорстокіші форми К. б. застосовувалися в РСФРР (1918—1921 рр.) і СРСР (1930—1940 рр.), внаслідок чого було знищено чи ув'язнено мільйони людей («класових ворогів»).

Після *жовтневого більшовицького перевороту*, утворення соціалістичної держави, *Комінтерну* К. б. проти капіталізму здійснювалася в глобальному масштабі. її головним питанням стало: хто переможе у всесвітньому масштабі — *соціалізм* чи *капіталізм.* Будь-які

взаємовідносини двох протилежних соціальних систем, у т. ч. їх «мирне співіснування» й «економічне змагання соціалізму з капіталізмом», розглядалися лише як специфічні форми К. б. Керівництво СРСР до кінця 80-х рр. продовжувало розглядати К. б. як складову частину «світового революційного процесу», здійснюючи відповідну політику на міжнародній арені. Водночас стверджувалося, що К. б. відбувається в усіх капіталістичних державах, які є «ареною класових боїв».

Марксистсько-ленінська теорія К. б. мала велике методолічне значення для функціонування суспільних наук в СРСР, оскільки вважали, що вона допомагає зрозуміти «реальний класовий зміст ідеологічної та політичної боротьби в усіх її формах». Радянські ідеологи намагалися довести, що в ході «соціалістичного будівництва» відбувається процес зближення класів і груп, зникають відмінності між ними. Передбачалося, що становлення «безкласової структури суспільства» відбудеться вже в період т. зв. розвиненого соціалізму. Концепції про затухання"К. б., згладжування соціальних суперечностей, створення суспільства «класового миру», втрату робітничим класом розвинених держав революційності тощо в СРСР розглядалися як «буржуазні», «ревізіоністські», «реформістські» теорії, ворожі марксизму-ленінізму.

Літ.: *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 гг. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — Т. 7;
Ленин В. И. О либеральном и марксистском понятии классовой борьбы // Поли. собр. соч. — Т. 23;
Плеханов Г. В. Первые фазы учения о классовой борьбе // Соч. — М.; Л. — Т. 11. — 1928.

С. Пивовар

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. clericalis—церковний)—суспільно-політична течія, яка домагається провідної ролі релігії і церкви в політичному й духовному житті суспільства. Крайніми прагненнями К. є утворення теократичної держави. Носіями К. є духівництво і тісно пов'язані з церквою представники панівних верств суспільства. Клерикальні прагнення властиві, по суті, всім релігійно-церковним організаціям. Особливо яскраво вони виявилися в історії *католицизму.* В середні віки католицький К. постав передусім у боротьбі за папську теократію, в новий час був спрямований проти буржуазних революцій, а з виникненням соціалістичного революційного руху — проти нього.

Поряд із традиційними засобами впливу на політичні події та переконання широких верств населення (через систему церковного апарату, викладання релігії в школі, активну участь у регулюванні питань сім'ї, шлюбу, виховання дітей тощо) в XIX—XX ст. вирішальну роль починають відігравати створювані клерикальні політичні партії, профспілки, молодіжні, жіночі, культурні та інші ор-

ганізації. В деяких країнах — ФРН, Італії, Франції, Бельгії, Австрії, Португалії, Ірландії, Польщі — вони мають значну політичну вагу, а напр. у ФРН, Італії християнські партії нерідко й тривалий час перебувають при владі. В останні десятиліття XX ст. різко посилився вплив духівництва на політичне життя в країнах мусульманського світу. В Ірані, напр., після ісламської революції 1979 р. воно очолило управління державою.

Г. Ігнатченко

КНЯЗЬ — в IX—XVI ст. у слов'ян та деяких інших народів голова феодальної монархічної держави або окремого політичного об'єднання (удільний князь); представник феодальної аристократії, пізніше — дворянський титул.

Давніше значення цього слова, таке, як «родовладник», відклалося, судячи з усього, у весільній лексиці українського та російського народів, де наречені (умовно кажучи, засновники роду), називаються К. та княгинею. Князі очолювали племена та племінні союзи. У зв'язку з консолідацією племен та пов'язаним із цим процесом зміцнення князівської влади ускладнювалися і функції князя. Він організовував та очолював оборону і наступальні операції, спрямовував зовнішню політику союзу племен, виконував релігійні й судові функції. З утворенням перших держав (напр., у антів) князі стоять на чолі цих політичних утворень.

У Давній Русі князі стоять на чолі окремих князівств — земель: Київської, Переяславської, Волинської, Галицької та ін. З об'єднанням князівств навколо Києва глава цього об'єднання починає титулуватися Великим князем. Протягом другої пол. IX—X ст. князівська влада набуває подальшого розвитку і значно зміцнюється. Територія держави, яка постійно збільшувалася, потребувала від князівської влади великої активності й самостійності. До згаданих вище функцій К. додалися такі, як підкорення інших східнослов'янських племен та підтримка військово-політичного панування над «прилученими сусідами», значно розширилися релігійна роль К. та його права в судочинстві й управлінні. Слід зауважити, що в X ст. влада К. була обмежена радою старійшин («старці градскіє»). К. також мав зважати на думку народних зборів — віча. Окремі князівства-землі в XI—XII ст. починають роздроблюватися на князівства-уділи на чолі з удільними К.

У процесі зміцнення своєї влади К. долає опір місцевої боярської знаті й бере титул *короля,* напр. у Галицько-Волинській державі, Чехії, Польщі.

Після захоплення монголо-татарами руських князівств роль К. значно зменшилася. З переходом українських земель під владу Великого князівства Литовського в XIV ст. українські князі опинилися в становищі його васалів і поступово впродовж XV—XVI ст. перестали бути володарями, перетворившись на впливових земельних

магнатів, що зберегли деякі зі своїх привілеїв. У царській Росії в XVI ст. поряд з успадкованим з'явився і жалуваний царем титул К., що існував до 1917 р.

Л. Мельник, В. Мордвінцев

КОДИКОЛОГІЯ (від лат. слова codex — книга і logos — слово, вчення) — галузь науки та спеціальна історико-філологічна дисципліна, яка комплексно вивчає рукописні книги як пам'ятки *культури* певної доби — історію їх створення, склад, долю, зовнішню та внутрішню форму, зміст тощо.

Проблеми вивчення рукописів порушувалися в багатьох країнах світу ще у XVIII—XIX ст., було нагромаджено значний досвід роботи з рукописною книгою. Однак у самостійну галузь науки К. виокремилася лише в серед. XX ст. (термін «К.» у 1949 р. запропонував використати французький учений А. Ден). В науковій літературі радянських часів цей термін почав вживатися з поч. 70-х рр. (І- Лебедева, Л. Черепній. О. Медушевська та ін.), в українській — з поч. 90-х рр. (Л. Дубровіна, О. Гальченко та ін.).

К. виникла на стику багатьох наук, насамперед *історії та філології,* книгознавства, а також спеціальних галузей історичної науки *(палеографії, археографії та* ін.), отже, й у практичній діяльності вчені-кодикологи спираються на методи багатьох наук: джерелознавства, текстології, книгознавства та ін. Комплексне застосування методів багатьох наук дає змогу кодикологам усебічно вивчати та оцінювати рукописну книгу як феномен культури відповідної епохи.

Перші кроки української К. як окремої галузі науки пов'язані з науковою діяльністю Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У становленні її значну роль відіграли праці Л. Дубровіної, присвячені теоретичним і науково-практичним проблемам вивчення рукописної книги.

Складовою частиною К. є к о д и к о г р а ф і я , об'єктом якої є описування рукописної книги на всіх етапах її існування. Зусиллями українських науковців уперше в історії К. створено кодикологічну модель структури формалізованого опису рукописної книги. Вона містить такі елементи: 1) охоронний (реєстраційний) опис; 2) зовнішній опис (оправа, обсяг, розмір аркушів та сторінок, матеріал, стан рукопису, його структура, організація сторінки і тексту, письмо, музична нотація, оздоблення, геральдика, додаткові тексти, книжкові та облікові знаки); 3) характеристику змісту (перелік текстів, мова, стан, структура та особливості тексту, глоси, маргінальні коментарі, ідентифікація, характер твору); 4) виклад історії рукопису (час та джерело надходження), наступна доля, реставрація, використання, бібліографія з історії вивчення рукопису та його опису. В Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського структура скороченого кодикологічного опису покладена в ос-

нову автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Кодекс», користування якою значно полегшує працю вчених, які вивчають рукописну книгу.

Літ.: *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія рукописної книги. —К., 1992.

Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. — К., 1992.

Б. Корольов

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (від франц. collaboration—співробітництво) — співробітництво населення з окупаційною владою та армією ворожої держави в період другої світової війни. Термін «К.» вперше з'явився у Франції, частина правлячих кіл якої в травні-червні 1940 р. відмовилася від опору *агресії* Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом. Водночас з нацистським режимом співробітничали сотні тисяч громадян в інших окупованих державах. У європейських країнах переважав цивільний, у тому числі політичний К. Після війни на колабораціоністів усіх країн чекало суворе покарання. Так, у Франції було винесено 2071 смертний вирок і 39900 вироків про позбавлення волі. Згодом частина засуджених у Франції була амністована.

Особливе місце в історії співробітництва з нацистською Німеччиною посідає т. зв. радянський К. З перших місяців німецько-радянської війни багато громадян СРСР — військовополонених і мирних жителів — добровільно вступали до німецької армії. Перевдягнені в німецьку форму, вони перебували на всіх театрах бойових дій, де воювали збройні сили Німеччини і дістали назву «хіві» (від нім. Hilfswillige —добровільні помічники). Штат піхотної дивізії за станом на жовтень 1943 р. передбачав 2005 добровольців на 10708 осіб німецького особового складу. Крім сухопутних військ (вермахту), радянські добровольці служили також у військово-повітряних силах (люфтваффе) і військово-морському флоті (крігсмарині). За деякими оцінками, навесні 1943 р. чисельність «хіві» перевищувала 1 млн осіб. За станом на лютий 1945 р. чисельність «хіві» у вермахті становила 600 тис. осіб, у люфтваффе — 50—60 тис, крігсмарині — 15 тис. Активно діяли також 1-а Російська національна армія, Російська національна народна армія, 1-а Російська національна бригада СС «Дружина», Російська визвольна народна армія. Російська визвольна армія та інші військові формування. Крім того, радянські громадяни працювали у службі забезпечення громадського порядку допоміжної поліції військового управління, охороняючи залізниці, мости, автомагістралі, табори військовополонених тощо. Чисельність цих формувань у лютому 1943 р. становила 60—70 тис. осіб. Для боротьби з партизанським рухом були створені т. зв. східні батальйони і роти. Німецьке командування створило

також 29 дивізій в межах «Waffen SS» («Зброї СС»), які являли собою військові формування із представників народів СРСР. Загалом за роки війни німецьке командування сформувало 180 окремих частин і з'єднань з громадян СРСР, чисельність яких становила (за різними відомостями) від 1,2 млн. до 2 млн осіб.

Перехід на бік німців спостерігався в деяких регіонах СРСР серед мирних жителів. Так, восени 1943 р. у ході евакуації німецьких військ з Таманського п-ва до Криму разом із ними добровільно пішло приблизно 120 тис. радянських громадян, переважно козацтва. В 1944 р. приблизно 30 тис. осіб населення так званої «Локотської республіки» (Брянська обл.) пішло з німцями на захід.

Радянський режим суворо покарав тих осіб, які взяли участь у війні на боці Німеччини або продемонстрували свою лояльність до нацистів. Захоплених в полон і виданих західними союзниками, їх піддавали знущанням і тортурам. Офіцерів розстрілювали без суду та слідства. Більшість була насильницьки репатрійована до СРСР, де на них чекали смертна кара чи ув'язнення.

Літ.: *Андреева Е.* Генерал Власов и русское освободительное движение. —Лондон, 1990.

Шатов М. Библиография Освободительного движения народов России // Труды архива РОА. — Нью-Йорк, 1966.

Хоффман Й. История власовской армии. — Париж, 1990.

С. Пивовар

КОЛОНІЗАЦІЯ (від лат. colonia — поселення) — 1. Заселення й господарське освоєння вільних і окраїнних земель (т. зв. внутрішня К.). 2. Організація поселень за межами своєї країни (зовнішня К.). 3. Перетворення незалежної країни на колонію шляхом її військового, економічного і політичного поневолення. З часів *великих географічних відкриттів* європейська К. інших районів світу супроводжувалася насильницьким підкоренням місцевого населення в багатьох країнах Азії, Африки й Латинської Америки.

Б. Гончар

КОМІНТЕРН (Комуністичний Інтернаціонал; III Інтернаціонал) — міжнародна організація, яка впродовж 1919—1943 рр. об'єднувала комуністичні партії різних країн. Установчий конгрес відбувся 2—6 березня 1919 р. в Москві. Оголосивши себе наступником І і II Інтернаціоналів, К. проголосив головною метою своєї діяльності підготовку і здійснення світової «пролетарської» революції. На другому конгресі (19 липня—17 серпня 1920 р.) було прийнято статут і затверджено 21 умову прийому до організації. За час діяльності К. відбулося ще 4 світові конгреси (III — 22 червня— 12 липня 1921 р., IV — 5 листопада — 5 грудня 1922 р., V — 17 червня — 8 липня 1924 р., VI — 17 липня — 1 вересня 1928 р., VII — 25 липня — 25 серпня 1935 р.). Очолювали К. Г. Зінов'єв, М. Бухарін, Г. Димитров, Д. Мануїльський. К. припинив існування згідно з рішенням

Президії Виконкому К. від 15 травня 1943 р. про його розпуск, оскільки колишня організаційна форма об'єднання трудящих не відповідала потребам сучасного робітничого руху.

КОМІНФОРМ (Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій, Інформбюро) — орган для координації діяльності європейських комуністичних партій. Створений наприк. вересня 1947 р. за ініціативою радянського керівництва у відповідь на інтеграцію західних держав («план Маршалла») на підставі домовленості дев'яти комуністичних партій Європи: Болгарії, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, Чехословаччини, Югославії (до 1948 р.), Італії, Франції. Офіційною метою К. була координаційна та інформаційна діяльність компартій, але насправді він перетворився на знаряддя запровадження в країнах Центральної та Південно-Східної Європи радянської моделі соціалізму. К. проводив наради комуністичних і робітничих партій, де приймалися резолюції, які містили оцінку міжнародного становища, закликали трудящих «на боротьбу за мир, демократію і соціалізм», засуджували діяльність Компартії Югославії тощо. Міжнародний центр розташовувався спочатку в Белграді (1947—1948 рр.), згодом — Бухаресті (1948—1956 рр.). Мав друкований орган — газету «За прочный мир, за народную демократию!», яка видавалася 19 мовами. У 1956 р., після створення Організації Варшавського договору, К. було розпущено.

С. Пивовар

КОМУНІЗМ (від лат. communis — спільний, загальний) — вперше як світогляд проходить апробацію у вигляді первісного К., суспільного ладу первісних людей, що ґрунтувався на спільності майна та господарства, що пояснювалося їх безпорадністю перед природою. Пізніше з посиленням соціальної нерівності в людському суспільстві цей світогляд набуває втілення в старохристиянському К. та К. єретичних сект середньовіччя, які уявляли майбутній суспільний лад як організацію суспільством насамперед комуністичного споживання, а не виробництва. Ідея спільності майна, обов'язкової праці для всіх і однакового споживання мали поширення під час повстання гуситів у Чехії XV ст., селянської війни в Німеччині XVI (Т. Мюнцер), виступів дигерів у ході англійської буржуазної революції XVII ст.

Теоретичне обґрунтування К. вперше знаходимо у працях Томаса Мора (1516 р.), Томазо Кампанелли (1620 р.), Мареллі (1763, 1776, 1789 рр.). У творах Мареллі наголошується його головна ідея — можливість щонайширшого використання усіма громадянами суспільства існуючих земних благ.

Як революційна дія К. уперше виявляє себе в русі «бабувізму» у період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Його основоположник Г. Бабеф видає «Маніфест рівних», де проголошує скасування приватної власності, а сам бабувізм поширюється

під гаслом «заможність для всіх, освіта для всіх, рівність, свобода, щастя для всіх». У подальшому К. як прагнення до суспільного та економічного рівноправ'я знаходить розвиток в утопічних системах і діях Сен-Сімона, Фур'є, Кате (перша пол. XIX ст.).

Фундаментальні засади наукового К. як форми здійснення соціалістичного ідеалу через сприйняття класових суперечностей у ході капіталістичного розвитку західноєвропейських країн були викладені К. Марксом та Ф. Енгельсом. Значний внесок у теоретичне обгрунтування зробили Ф. Лассаль, К. Родбертус, К. Каутський, Е. Бернштейн, Ж. Жорес, А. Менгер, Ф. Мерінг. Е. Вандервельде, Г. В. Плеханов, В. Ленін. К. визначався як соціально-економічна формація, яка неминуче приходить на зміну *капіталізму* через знищення приватної власності на засоби виробництва і заміни її суспільною власністю, скасування всіх форм соціального й національного гноблення.

З появою на комуністичній арені соціал-демократичних та робітничих партій наукові ідеї стають для більшості з них програмою революційної боротьби. Перемога в 1917 р. Жовтневої революції в Росії вперше відкриває комунізму можливість здобути статус панівної ідеології пролетарської партії у процесі побудови *соціалізму.* К. стає інтернаціональним рухом, охоплює багато країн світу, а з поразкою фашистської Німеччини у другій світовій війні — суспільно-політичною системою, до орбіти якої потрапляють деякі країни Європи, Азії та Латинської Америки.

В умовах гострого протистояння двох світових систем, практика соціалістичного будівництва через великі прорахунки, помилки та викривлення з боку керівництва комуністичних партій підірвала позицію комуністів. Втративши у 80-х рр. XX ст. у більшості країн свої керівні позиції, К. змушений сьогодні кардинально переглядати багато зі своїх ідеологічних постулатів стосовно реалій нинішнього часу.

В. Рябцев

КОНВЕРГЕНЦІЇ ТЕОРІЯ (від лат. convergo—зближаюся, сходжуся) — концепція, відповідно до якої науково-технічна революція істотно змінює природу капіталістичного і соціалістичного суспільств, породжує тенденцію до їх поступового взаємопроникнення, взаємозбагачення, зближення з подальшим синтезом у «змішаному суспільстві», що поєднує позитивні риси і властивості кожної з двох соціальних систем. Термін «конвергенція» запозичено з біологічної науки, де він означає: набуття неблизькоспорідненими організмами в процесі розвитку в однакових умовах схожих зовнішніх ознак, при збереженні головних відмінностей. К. т. висунули Дж. Гелбрейт, П.Сорокін, У. Ростоу, Ж. Фурастьє, Ф. Перру, Я. Тінберген, О. Флехтхейм та ін. Вона набула поширення в 50—60-х рр. XX ст. Згодом виникла ідея т. зв. негативної конвергенції (Г. Маркузе,

Р. Хейлбронер, Ю. Хабермас та ін.), згідно з якою обидві соціальні системи запозичують одна в одної не позитивні, а негативні елементи, що призводить до кризи «сучасної індустріальної цивілізації». Деякі вчені (Р. Арон, Д. Белл та ін.) обмежували конвергенцію двох систем лише економічною діяльністю. Частина вчених (Р. Гароді, О. Шик та ін.) сприйняла К. т. у вигляді концепцій «ринкового соціалізму», «соціалізму з людським обличчям» тощо. Дехто вважає що К. т. двох світових систем підтверджується досвідом країн Північної Європи — Данії, Ісландії, Норвегії, Фінляндії, Швеції. За достатньо високого рівня життя в цих державах діє широко розгалужена система інститутів соціального забезпечення, яка гарантує своїм громадянам значну підтримку держави в отриманні освіти, медичному обслуговуванні, в разі втрати роботи тощо. Саме це дало підстави твердити про т. зв. шведську модель соціалізму за умов збереження основ капіталістичного способу виробництва.

К. т. різко засуджували й критикували радянські ідеологи та вчені. Вони кваліфікували її як теорію, що суперечить марксистсько-ленінському вченню та ігнорує принципові відмінності двох систем у сучасному світі, як «витончену форму апології капіталізму».

С. Пивовар

КОНВЕРГЕНЦІЯ (лат. convergentio, від convergo — зближаюся, сходжуся) — процес зближення, уподібнення різних органічних систем (в історії — суспільних утворень) внаслідок необхідності задоволення подібних функціональних вимог (схожої або спільної історичної ситуації, історичної долі). Теорія К. більше відома як соціологічна концепція, розроблена у 50—60-х рр. XX ст. на Заході П. Сорокіним, Дж. Гелбрейтом, У. Ростоу (США), Я. Тінбергеном (Нідерланди), Г. Шельські (ФРН); грунтувалася на тому, що в епоху НТР неминучим є зближення двох соціальних систем — *капіталізму* та *соціалізму* у їх загальних рисах, а згодом поєднання у «змішане суспільство», що утримує в собі позитивні риси кожної з них, з наполяганням на трансформації соціалізму в бік засадових рис капіталізму.

Поняття К. було запозичене зі світу тварин, де це явище пояснює, як схоже середовище існування тварин (через генетичні зміни) породжує відносно схожі анатомічні (морфологічні) форми навіть у відносно далеких за походженням організмів і стало надбанням економістів, соціологів та політологів,

Теоретичним джерелом К. була концепція «стадій економічного зростання» У. Ростоу, який через протиставлення її марксистській теорії суспільно-економічних формацій обгрунтував неминучість формування (через ланцюг стадій економічного зростання) «єдиного індустріального суспільства», структура якого не залежить від форми власності та суспільних відносин. У. Ростоу підкреслює, що важливий лише рівень індустріалізації країни, капіталізм та соціалізм на певному етапі

їх розвитку є лише різними варіантами «єдиного індустріального суспільства».

Однією з причин створення концепції К. була яскраво виражена у 50—60-х рр. під впливом НТР тенденція до того, щоб виробництво було суспільним (основою чого стали глибокий суспільний розподіл праці, процеси інтегрування в економічній, політичній та культурній сферах), що призвело до необхідності уважнішого ставлення до сусідніх країн. Іншою причиною появи концепції К. був критичний аналіз західними вченими суспільної системи соціалізму, де занадто розвинене державне управління виробництвом та суспільним життям поступово призвело до гальмування розвитку країн соціалістичної орієнтації. Врешті-решт важливим мотивом теорії конвергентного наближення країн та народів було намагання подолати розкол світу й загрозу глобального термоядерного конфлікту між ворожими суспільними системами.

З. Бжезінський, С. Хантінгтон та інші у 70-х рр. XX ст. розгорнули часткову критику концепції К., поставивши під сумнів ідею «кінцевого злиття» двох протилежних суспільних систем. С. Блек розробив доповнення до теорії У. Ростоу, він зауважив, що термін «модернізація», яким користується У. Ростоу, має глибший і ширший зміст, ніж теорія «стадій економічного зростання», адже виражає процес пристосування різних країн до змін, спричинених розвитком НТР, «традиційна неповноцінність» країн некапіталістичного шляху розвитку, твердив він, змусить їх повторювати у своєму становленні шлях країн зі стабільною традиційно капіталістичною економікою. Водночас дістала поштовх для розвитку ідея негативної К. (Р. Хейлбронер, Г. Маркузе, Ю. Габермас та ін.). відповідно до якої протилежні соціальні системи запозичують одна в одної і засвоюють не стільки позитивні, скільки негативні елементи, що неминуче призводить до «кризи сучасної індустріальної цивілізації» в цілому.

Сучасний етап історії показує, що під впливом НТР та зростання суспільного виробництва виникають і розвиваються спільні риси у країн з різним суспільним ладом: класичний капіталізм XIX ст. набув нових особливостей і трансформувався в якісно новий стан, хоч у найзагальніших своїх рисах залишився в межах тієї самої системи. Водночас у колишніх соціалістичних країнах з'явилися і розвиваються такі риси суспільного буття, як багатоманітність форм власності, ринок, багатопартійність тощо, властиві розвиненим країнам капіталістичного устрою.

М. Бойченко, Т. Кононенко

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ (від лат. constitutio—встановлення, устрій)— 1. Система знань політико-правового характеру, предмет дослідження якої становлять фундаментальні цінності *демократії,* обгрунтування необхідності встановлення конституційного ладу, ана-

ліз історії і практики конституційного розвитку держави, їх груп і світового співтовариства. 2. Механізм державної влади, обмежений *конституцією;* політична система, що спирається на конституцію і конституційні методи управління. Поняття «К.» має об'єктивний (сукупність конституційно-правових актів, що регулює важливі соціальні зв'язки) і суб'єктивний (наявність теорії конституції, прогресивних уявлень про устрій суспільства і держави; сприйняття конституції, інших нормативних актів населенням) аспекти.
Становлення К. у світі пов'язане з оформленням конституційного ладу в розвинених країнах Європи й Америки у період боротьби проти феодального *абсолютизму* (XVII ст.). Теоретична підстава К. — визнання природних прав людини і *суверенітету* народу. Сутність теорії і практики К. — намагання обмежити свавілля державної влади правом, визначення конституцією міри та масштабу можливого втручання держави. К. держави формується під впливом двох груп чинників: внутрішніх (власного державно-правового досвіду і традицій, своїх первісних джерел, менталітету народу) і зовнішніх (світового досвіду К., наявності загальних цінностей, відображених у найважливіших конституційних і політико-правових актах держав з розвиненим демократичним устроєм).
В Україні процес національного відродження великою мірою вплинув на поетапне становлення К. Перший етап (1798—1840 рр.) — період вивчення та осмислення української історії й культури; другий (1840—1880 рр.) — період пробудження української національної свідомості, шкільного просвітництва; третій (1880—1914 рр.) — перші спроби політичної організації суспільства, становлення українських політичних партій. Політико-правові документи українського К., що становлять його вагому політико-правову основу, з'явилися на межі XIX—XX ст. За радянських часів в українській державознавчій літературі ідея К. не опрацьовувалася, оскільки законодавчий процес характеризувався *етатизмом,* верховенством інтересів держави, запереченням парламентаризму, ідей правової держави і поділу влад.

Поступово теорія і конституційно-правова практика України збагачуються цінностями світового К. Конституція України 1996 р. містить правові норми щодо становлення сучасного К. на демократичних засадах: Україна є демократичною і правовою державою (ст. 1); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); носієм *суверенітету* та єдиним джерелом влади в Україні є народ; право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить лише народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами; ніхто не може узурпувати державну владу (ст. 5); держав-

на влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8); суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова; органи державної влади і місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти тільки на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України (ст. 19); кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55). Ці та інші норми Конституції України, поточного законодавства є підставою для вдосконалення законодавства, створення нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток К.

Сучасна модель українського К. перебуває на шляху становлення, що потребує подальшого ґрунтовного наукового дослідження багатьох питань, серед яких — зв'язок К. з формуванням *громадянського суспільства* в Україні; опрацювання механізмів і правових засобів забезпечення раціонального сполучення інтересів держави і особи.

Літ.: *Большой* юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. — М.: ИНФРА-М, 1997.
Речицький В. В. Політична активність: Конституційні аспекта. — К., 1999.
Словник соціологічних і політологічних термінів / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993.
Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособие. — Харьков, 1998.

КОНСТИТУЦІЯ (від лат. constitutio — встановлення, устрій) — основний єдиний політико-правовий акт держави і суспільства (або їх сукупність), що має вищу юридичну силу щодо інших джерел права та регулює найважливіші суспільні відносини.

Вирізняють формальні і фактичні конституції. Формальні конституції — це юридичні конституції як основні акти вищої юридичної сили, що притаманні переважній більшості країн, і некодифіковані (несистематизовані. неписані) конституції, що не мають вищої юридичної сили і є системою законів, конституційних звичаїв, угод, судових прецедентів тощо (Конституції Великої Британії, Нової Зеландії). Фактична К. — це реальна побудова держави і суспільства, механізм їх взаємодії. Конституції класифікують за різними ознаками: за формою (кодифіковані, некодифіковані, змішаного типу); за способом внесення змін до них (гнучкі, жорсткі, змішаного типу); за терміном дії (постійні й тимчасові); залежно від відповідності норм К. реальним суспільним відносинам (реальні й фіктивні); залежно від форми правління (монархічні й республіканські); залежно від територіального устрою (унітарні й федеративні).

Поява конституцій як основних політико-правових документів структурно і хронологічно пов'язана зі становленням буржуазного ладу, *конституціоналізмом,* теоріями народного *суверенітету,* суспільного договору, природного права; концепціями лібералізму та юридичної рівності для всіх суб'єктів суспільних відносин. Серед перших конституцій — основні закони СІНА, Франції, Польщі. В опрацюванні конституційних актів Україна має достатній історичний досвід, здобутий на різних етапах розвитку держави. К. П. Орлика 1710 р. є важливою правовою пам'яткою, що характеризується започаткуванням в Україні ідеї демократичної побудови держави і впливом концепцій парламентаризму. К. УНР 1918 р. вважається законодавчою формою теорії українського лібералізму. Ці конституційні акти справили значний вплив на розвиток політико-правової думки в Україні.

У сучасній конституційній теорії і практиці К. визначається як система обмежень державної влади шляхом проголошення та гарантування прав і свобод людини і громадянина.

Установчий характер чинної Конституції України 1996 р., її особливі юридичні властивості й предмет правового регулювання зумовлюють особливе місце Основного Закону в системі законодавства і окремий порядок його прийняття та зміни. Найістотніші характеристики чинної К. України — її функції, принципи та юридичні властивості.

До сучасної системи права України належать дві чинні К.: К. України 1996 р. і К. Автономної Республіки Крим 1998 р., що відрізняються низкою ознак (юридична сила, порядок прийняття, сфера дії тощо). За юридичною природою К. України — це вияв установчої влади народу, закріпленої Законом України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» від 28.06.1996 р. Елементами структури К. України є преамбула, 15 розділів, 161 стаття. Предметом правового регулювання Основного Закону є система найважливіших суспільних відносин: засади конституційного ладу України; основні права, свободи та обов'язки людини й громадянина; народне волевиявлення; система органів державної влади та їх статус; здійснення правосудця; територіальний устрій, статус Автономної Республіки Крим; місцеве самоврядування. К. України — правова основа суспільства і держави. Вона має найвищу юридичну силу, а норми її є нормами прямої дії. К. Автономної Республіки Крим прийнята Верховною Радою Автономної Республіки Крим 21.10.1998 р. і набрала чинності за Законом України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23.12.1998 р. Композиційно структуру цього нормативного акта становлять преамбула, 5 розділів, 48 статей. К. Автономної Республіки Крим приймається на основі й відповідно до К. України.

Літ.: *Тодика Ю. А/.* Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. — X., 2000.

Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. — К., 1997.
Слінько Т. М., Кушніренко О. Г. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні. Навч. посіб. — X., 1998.

В. Литвин

КОНТИНУЇТЕТ (від лат. continuitas — неперервність) — неперервність історичного розвитку, безпосередній перехід від одного історичного етапу до іншого. Шляхом К., на думку деяких істориків, відбувалося становлення європейського середньовіччя — після загибелі Західної Римської імперії.

М. Рудь

КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ (франц. contre-revolution) — боротьба опозиційних сил проти революційних класів чи сил і створеного *революцією* нового суспільного та державного ладу. Має на меті збереження своїх привілеїв або реставрацію вже поваленого революцією суспільно-політичного ладу. Запекла боротьба проти нових соціально-економічних і політичних порядків є невід'ємною рисою історії всіх революцій. Форми й засоби К. різноманітні: змови, заколоти, розв'язання громадянської війни, економічний саботаж тощо.

Б. Гончар

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. confoederatio) — 1. Форма державного устрою, за якої кожна держава, що належить до союзу, зберігає незалежність, має свої органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (військовій, зовнішньополітичній тощо).

Історично в цій формі були створені Рейнська К. (1254—1350 рр.), Ганзейська ліга (1367—1669 рр.), Швейцарський союз (1291—1798 і 1815—1848 рр.), Німецька К. (1815—1866 рр.), Нідерланди (Республіка Сполучених Провінцій, 1579—1795 рр.). У США К. називали Конфедеративні штати Америки, встановлені в 6 (згодом в 11) південних штатах у 1861 р. Президентом новоствореної К. став плантатор Дж. Девіс, столицею — м. Річмонд. Американська К. припинила своє існування після поразки її армії й підписання акту про капітуляцію 9 квітня 1865 р. Нині конфедераціями є Британська співдружність націй. 2. Союз (спілка), об'єднання організацій (напр.. Загальна К. праці у Франції, Загальна італійська К. праці, Конфедерація Британської промисловості).

С. *Пивовар*

КОНФОРМІЗМ (від пізньолат. conformis — подібний, відповідний) — некритичне прийняття і додержання панівних думок та стереотипів масової свідомості, традицій, беззастережне наслідування авторитетів, принципів, настанов і пропагандистських кліше, пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів, безапеляційне

визнання існуючих порядків, норм і правил, відсутність власної позиції.

К. бракує індивідуальності, йому притаманний консерватизм, маніпульованість тощо. В його формуванні (залежно від обставин) вирішальну роль можуть відігравати страх, пропаганда, фанатична віра у володіння найвищою і єдиною істиною, імперативи внутрішньогрупової солідарності, бездумне дотримання загальноприйнятих стандартів. Відчуження, рабську залежність від влади чи суспільних стереотипів і забобонів конформіст може сприймати як вимушене або як природне, належне, навіть єдино можливе чи «вище» становище.

К. — фундаментальна соціально-психологічна основа *авторитаризму* і *тоталітаризму*. Однак він відіграє істотну роль і в соціальних системах, що грунтуються на плюралістичних принципах. Тип знеособленого обивателя формується тут шляхом суспільного і групового тиску, підкорення стереотипам масової свідомості.

Особливу увагу дослідженням К. приділяли представники психоаналітичного, ліворадикального напрямів філософії і соціології. З. Фрейд вивчав такі механізми його формування, як насильство, залякування, національний і соціальний нарцисизм, ідентифікація з вождем і панівними групами, сексуальне придушення тощо. В. Райх вбачав причину універсального К. в консервативній структурі характерів, яка формується сексуальним придушенням і репресивними соціальними системами через існуючу форму сім'ї. Автоматичний К. за М. Хоркхаймером і Е. Фроммом — один з притулків, до якого людина тікає від самотності, страху і свободи. Різні форми К. втілюються в авторитарній особистості як опертя фашистських режимів і одновимірній людині як тип, характерний для сучасної індустріальної, споживацької цивілізації (Е. Фромм, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.).

Слід відрізняти К. від конформності — психологічної характеристики людської поведінки, яка полягає в її гнучкості перед «тиском» групи (у ситуації конфлікту між своєю думкою і думкою групи людина формує таку, яка збігається з думкою групи). Засвоєння певних групових норм, звичок і цінностей — необхідний аспект соціалізації особистості та передумова нормального функціонування будь-якої соціальної системи, проте соціально-психологічні механізми такого засвоєння і ступінь автономії особистості щодо групи бувають різні.

М. Бойченко, О. Чорний

КОНФРОНТАЦІЯ (лат. con — проти і frons (frontis) — лоб, фронт) — протиборство, протистояння, зіткнення соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів тощо.

В. Гусєв

КОНФУЦІАНСТВО — філософсько-етичне вчення та одна з найголовніших філософсько-релігійних течій Давнього Китаю, які спираються на погляди давньокитайського мислителя та філософа Кун Фуцзи (Конфуція) (бл. 551—479 рр. до н. е.). Конфуцій жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь у Китаї, що спонукало його до створення етико-політичного вчення, здатного протистояти існуючому хаосу. Головним джерелом свідчень про вчення Конфуція є «Лунь юй» («Бесіди і судження») — записи бесід і висловлювань філософа, зроблені його учнями й послідовниками. Спираючись на давні традиції й прагнучи вплинути на сучасників, Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Проповідуючи ідеальні відносини між людьми, в сім'ї та державі, Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Основний зміст К. становлять п'ять доброчесностей: мудрість, гуманність, вірність, повага до старших, мужність. їх визнання означає добросовісність і глибоку повагу до себе та інших, на що здатні лише обрані та «повноцінні» люди. Самопізнання має сприяти виникненню суспільного устрою, що базується на розумі й дає можливість не тільки для самовдосконалення, а й виконання свого призначення в діях для всіх. К. відрізняється від багатьох інших релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання традиційних обрядів. Головний зміст культу — шанування предків кожною сім'єю (жертвоприношення та обряди).

Після смерті Конфуція К. розпалося на вісім шкіл, найважливішими з яких були лише дві: школа Мен-цзи і школа Сюнь-цзи. Пізніше виникали інші школи К., які поєднували в собі класичне вчення та ідеї інших філософів. В X—XII ст. на Грунті К. виникло неоконфуціанство, яке за глибиною й теоретичним рівнем істотно його перевершило. У ньому визначилося шість головних концепцій: велика межа, принцип, матеріальна сила, природа людини, пізнання природи речей, людинолюбство.

Ідеї Конфуція відіграли велику роль в історії Китаю, наклавши відбиток на розвиток китайського суспільства. В III ст. К. було визнане державною релігією Китаю. В останні століття позиції К. певною мірою послабилися під тиском європейських філософських ідей, однак воно залишалося панівною ідеологією аж до утворення КНР у 1949 р. і має прихильників нині. К. було поширене також у Японії, Кореї, В'єтнамі.

С. *Пивовар*

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНА (від лат. conceptus — думка, уявлення) — головний задум, провідна ідея історичного дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта пізнання, здійснюється первинне формулювання проблеми, аргументація найпринципові-

ших понять, які в сукупності утворюють чітку пояснювальну схему, своєрідний «каркас» *гіпотези історичної або теорії.*

В К. і. відображається загальне бачення конкретного об'єкта пізнання в контексті інших досліджень з погляду більш загальних методологічних стратегій, що пов'язані з філософсько-історичними засадами. Якщо історична гіпотеза характеризується вірогідністю, теорія — достовірністю знань, то К. і. притаманна принциповість.

А. Лой

КОРДОН ДЕРЖАВНИЙ (франц. cordon — мотузка; розтягнуте розташування військ) — лінія, що відокремлює територію *держави* від іншої держави або відкритого моря; межа територіального верховенства держави. К. д. недоторканний, його порушення вважається порушенням суверенітету держави. К. д. між сусідніми державами встановлюється в договірному або законодавчому порядку. Залежно від місця розташування може бути сухопутним, водним (морським, річним, озерним), повітряним і підземним (кордони надр суші та вод держави). Позначається на місцевості прикордонними знаками.

А. Слюсаренко

КОРОЛЬ — різними європейськими мовами тлумачиться як вінчик квітки, верхня прикраса будівлі, ореол навколо сонця, слава, честь, гідність. У давні часи — титул глави *племені* у більшості європейських народів. К. племені мав необмежену владу і виконував функції первосвященика, верховного судці і полководця. З перетворенням племен на феодальні держави титул К. став уособлювати владу монарха, який управляє країною, сан можновладця, шанований нижче за імператорський. К. мав власний герб та йменувався величністю. У слов'янських *літописах* цей титул вперше згадується в XII ст.

Нині в цілій низці країн Європи (Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Нідерланди) зберігається королівська влада, здійснення якої регламентовано чинним законодавством.

В. Рябцев

КОСМОПОЛІТИЗМ (від грец. kosmopolites — громадянин світу) — ідеологія т. зв. світового громадянства, яка проповідує байдуже ставлення до батьківщини, до свого народу, його національної культури заради створення «світової держави», встановлення «світового громадянства».

За свідченням Діогена Лаертія термін «К.» вперше використав Діоген Синопський. Плутарх вважав, що це зробив Зенон із Кітіона. Епіктет доводив, що автором слова «К.» був Сократ, який заявляв: «Я не афінянин чи коринфянин, я космополіт». У різні часи поняття «К.» мало різний зміст. Утворення різноплемінної імперії Олександра Македонського зумовило появу різних за змістом космопо-

літичних світоглядів. К. кініків виявляв негативне ставлення до міста-поліса. Стоїки в космополітичному ідеалі шукали суспільну форму, яка зробила б можливим життя кожної людини за єдиним всесвітнім законом. Космополітичні ідеї кіренаїків виражалися у вислові «ubi bene, ibi patria» («Де добре, там і вітчизна»). За середньовіччя носієм космополітичних тенденцій була католицька церква. За доби *Відродження* і *Просвітництва* ідеал світового громадянства був спрямований проти феодальної роздрібненості й обстоював визволення індивіда від феодальних оков (Данте, Кампанелла, Лессінг, Кант, Рабле, Фіхте та ін.). В ході капіталістичного розвитку ідеї К. використовувалися у спробах обґрунтувати необхідність створення наднаціональних співтовариств. Космополітичні ідеї створення світової держави чи світової *федерації* висувалися пацифістами (напр., пропозиція щодо перетворення ООН на світову державу). Комуністи заявляли, що ведуть непримиренну боротьбу з будь-якими виявами К., що він несумісний з «пролетарським інтернаціоналізмом», але на практиці проповідували необхідність «злиття націй» у всесвітньому масштабі. У повоєнні роки в СРСР під гаслом боротьби з «антирадянським К.», під яким розумілося доброзичливе ставлення до традицій та цінностей народів поза межами СРСР, здійснювалися масові репресії.

У сучасному значенні К. — ідеологія, що проповідує зречення національних традицій, *культури,* патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет.

С. Пивовар

КРАЄЗНАВСТВО ІСТОРИЧНЕ — галузь знання та навчальна дисципліна, що вивчає історію, теоретичні засади, зміст і методику комплексного дослідження минулого певної території. Завдання К. і. —з'ясувати шляхи, закономірності, форми й методи комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства.

Термін «К. і.» набув поширення у другій пол. XX ст. у значенні: 1) одного з елементів історичної освіти; 2) предметного напряму краєзнавства.

К. і. — ланка загального краєзнавства, у надрах якого й формувалось як напрям громадської діяльності, прикладна історична дисципліна, одне з джерел культурології. Об'єктом вивчення краєзнавства є «край» — умовне поняття. Межі території дослідження залежать від того, хто і з якою метою вивчає цей край. Предметом вивчення є природа, топоніміка, історія, склад населення, господарство, культура. Краєзнавство розглядають як комплекс наукових дисциплін, різних щодо змісту, і спеціальних методик, але таких, які ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю. В К. і. всі ці предмети дослідження розглядаються в історич-

ному аспекті. Головне в таких дослідженнях — виявлення і з'ясування зв'язків між усіма елементами навколишнього середовища в їх історичному розвитку. У практичній діяльності К. і. виявляється у вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, родоводів, життя і творчості визначних земляків, важливих місцевих історичних подій, активній участі населення в регіональному музейному будівництві, охороні пам'яток історії та культури, природи, туризмі, екскурсійній справі.

К. і. — одна з форм громадської, творчої активності населення, ефективний засіб прилучення його до історико-культурної спадщини, а також патріотичного виховання, просвітницької роботи.

Ю. Омельченко

КРИЗА СОЦІАЛЬНА (від грец. krisis — рішення, переломний момент, вихід) — найгостріша форма вияву соціальної суперечності, пов'язана з порушенням соціальної стабільності. Суперечність є об'єктивною основою К. с, її суб'єктивною складовою, усвідомленням *соціальної ситуації* як критичної, відчуттям межі, безвиході, неможливості подальшого руху.

У марксизмі докладно розроблено ідею загальної К. с. та її критичного моменту — революційної ситуації, коли «верхи не можуть, а низи не хочуть жити по-старому» (В. Ленін), причому криза охоплює економічні, соціально-класові й політичні структури і є симптомом несвоєчасності переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, наступної. При цьому в межах комуністичної ідеології вважалося, що К. с. не притаманна соціалістичному суспільству, оскільки вона є першою фазою останньої формації. О. Шпенглер, як і більшість західних учених, пов'язував поняття К. с. не з формаційним процесом, а з агонією всього західного суспільства та його культури: культура, що вмирає, перероджується на *цивілізацію* (мертву «протяжність», бездушний «інтелект») як свою протилежність. На думку П. Сорокіна, який теж розглядав поняття К. с. в широкому значенні, криза сучасного західного суспільства полягає в розпаді основоположних форм західної культури і суспільства останніх чотирьох століть: це криза форм соціальної, політичної та економічної організацій, майже всього життя, способу мислення й поведінки, зокрема й форм шлюбу та сім'ї. За П. Сорокіним, К. с. — такий поворотний пункт у розвитку людства, коли послідовно змінюються ідеаціональна, ідеалістична і почуттєва форми культури та суспільства. Криза сучасної «почуттєвої» культури пов'язана передусім із розвитком матеріалізму та науки; вихід із неї —• у перемозі релігійної «ідеалістичної» культури.

Поміркованішою є позиція Е. Дюркгейма, який вважав, що в будь-якому суспільстві нормальні соціальні явища співіснують з аномальними й патологічними, такими як злочини, самогубства тощо. Кри-

за назріває, коли останні явища частішають, посилюється аномалія — стан незбігу мотивації індивідуальної поведінки з традиційними нормами та цінностями.

Слід розрізняти загальну й локальну кризи. Остання стосується певних сторін життя суспільства, певних соціальних груп. Так, молодіжні «бунти» 60-х рр. XX ст. у деяких країнах Заходу були формою вияву проблем молоді, але практично не торкалися інших соціальних груп, відбувалися на тлі відносно нормального стану економіки, не супроводжувалися політичними переворотами.

М. Бойченко, О. Чорний

КРИПТОГРАФЫ (від грец. cryptos—таємний, прихований та grapho — пишу) — спеціальна історична дисципліна, що займається розшифруванням тайнопису, або криптограм — письма, виконаного за навмисне зміненою технологією, щоб зміст його був зрозумілим тільки для обмеженої кількості осіб, знайомих із визначеною системою. Традиції тайнопису ведуть свій початок від Київської Русі, з часів появи писемності. Найдавніші приклади закодованої інформації дійшли до нас із рукописів XII—XIII ст. Розквіт К. припадає на період пізнього середньовіччя в Західній Європі. В цей час з'являються перші праці — настанови про кодування та шифрування писемних документів.

В історичній науці методи К. використовуються в роботі з дипломатичними, воєнними, торгово-фінансовими, правовими, політичними документами. К. є складовою частиною криптології — науки, що вивчає секретні системи фіксації засобів відносин. Оперує своїми методами, основним з яких є криптоаналіз (дослідження частотності застосування знаків та окремих слів для визначення зашифрованих літер). У вивченні графічних документів застосовуються методи К., що полягають у розчленуванні зображення на найдрібніші групи символів і гіпотетичному встановленні їх значення та зв'язків. Сучасна методика шифрування базується на комп'ютерних технологіях і нетрадиційних носіях інформації.

/. Войцехівська

КРІПАЦТВО — система правових норм, що встановлювали залежність *селянства* від феодалів і неповну власність феодала на селянина-кріпака. К. знаходить юридичний вияв у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю й майно селянина, відчуженні його як із землею, так і без неї, обмеженні дієздатності селянина (відсутність права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді, права державної присяги тощо).

У російській та українській історичній літературі терміни «К.», «кріпаччина» та «кріпосне суспільство» вживаються й у ширшому значенні — для визначення *феодалізму* як системи, а термін «кріпосна залежність» — для позначення феодальної залежності загалом. Слід

відрізняти кріпосництво як систему соціальних стосунків від *кріпосного права* як юридичної форми їх вираження.
Термін «К.» походить від слова «кріпость», що вживалося в Росії з кінця XV ст. для позначення документів, які встановлювали право необмеженої приватної власності.
Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв'язку з розвитком великого землеволодіння. В Західній та Центральній Європі VII— IX ст. селяни спадково перебували в особистій або судовій та адміністративній залежності від сеньйорів, але, крім дворових людей та рабів, посаджених на земельні наділи, не були юридично прикріплені до землі або до сеньйора і не знали інших обмежень кріпосного права. Лише за часів Карла Великого, коли Франкська держава переживала короткочасне піднесення, було вжито низку заходів з метою прикріплення до землі якомога більшої кількості селян. Ці заходи виявилися невдалими. Юридичне прикріплення селян до землі тоді існувало лише в південно-західній Європі на території колишньої Римської імперії. З X по XV ст. деякі елементи К. (заборона переходів до іншого феодала, спадкова особиста залежність від сеньйора, обмеження громадянських прав) поширювались у Західній Європі стосовно окремих категорій селянства («вілани» центральної Англії, «ремеси» Каталонії, французькі та південноіталійські «серви», середньоіталійські та північноіталійські колони та масарії). В XVI—XVIII ст. елементи кріпосництва зникають повністю.
У Центральній та Східній Європі, навпаки, К. в цей період перетворюється на найважливіший елемент соціальних стосунків.
На Русі зародження К. можна простежити з XI ст., проте до кінця XVI ст. кріпосна форма ***експлуатації*** (найповніша форма феодальної залежності) охоплювала лише окремі категорії сільського населення.
У XII ст. подібною до К. була експлуатація орних закупів та смердів. В XIII—XV ст. стосунки феодальної залежності поширювалися на значну кількість селян, але К. було розвинене ще слабко. У XIV—XV ст. відбувається посилення експлуатації та обмеження прав селян. Соборне уложення 1649 р. остаточно закріпачило селян у Росії. Протягом XVII—XVIII ст. феодально-кріпосницька експлуатація посилилася, що призвело до великих антикріпосницьких повстань.
Після загарбання українських земель Литвою та Польщею посилився процес закріпачення. З 1447 р. і до серед. XVI ст. литовські феодали почали закріпачувати селян, скасовуючи право переходу. Борги селян поміщикам також призводили до закріпачення. Кріпаками вважалися сусідки, підсусідки, загородники, що прожили на панській землі понад 10 років і не повернули боргу. 1543 р. будь-які переходи селян від одного поміщика до іншого було забороне-

но. До XVI ст. на українських землях було покріпачено до 20 % селянства. Після об'єднання Литви з Польщею (1569 р.) артикулом короля Генріха (1573 р.) та Литовським статутом (1588 р.) українське селянство було остаточно закріпачене.

Національно-визвольна війна значно послабила феодально-кріпосницьку систему в Україні, але не знищила її. Чимало колишніх кріпаків було переведено в розряд посполитих селян. З поч. XVIII ст. у зв'язку з необхідністю виконання селянами державних повинностей та сплати податків феодалам старшина, шляхта, духівництво фактично тримали посполитих за кріпаків. На прохання старшин гетьман Кирило Розумовський у 1760 р. видав *універсал*, підтверджений у 1763 р. царським указом. Цей універсал забороняв селянам переселятися на нові місця. На Лівобережній Україні К. було остаточно юридично оформлене указом Катерини II від 14.06.1783 р., за яким селян повністю позбавляли права переходу й на них поширювалися загальноросійські закони.

У другій пол. XVIII — першій пол. XIX ст. К. в Російський імперії набуло потворних форм. У 1857—1861 рр. країну охопила політична й економічна криза, внаслідок якої уряд Олександра II провів селянську реформу 1861 р., яка юридично скасувала кріпосну залежність селян.

У Галичині, на Буковині — в 1852 р. К. було ліквідоване внаслідок революції 1848 р.

КРІПОСНЕ ПРАВО — освячене звичаями і санкціоноване нормами писаного закону право феодалів на особу, працю та майно безпосередніх виробників, що володіли засобами виробництва та вели особисте господарство. К. п. породжене феодальним ладом. У ньому реалізовувалася можливість власників засобів виробництва одержувати від безпосередніх виробників феодальну ренту в різних формах. Таким чином, виникнувши водночас із *феодалізмом,* розвиваючись разом з ним, К. п. набуло крайніх форм і було знищене разом із феодалізмом.

К. п. передбачало наявність сильної державної влади, здатної реалізувати головні його норми, тому найважливішою передумовою виникнення кріпосництва було існування централізованої державної влади в масштабах усієї держави або окремого князівства.

Найчастіше К. п. виникало внаслідок розширення поміщицьких господарств і панщини, орієнтованих на виробництво сільськогосподарських продуктів для продажу; прикріплення до землі селян, що відробляли панщину, мало на меті припинення їх втеч. У деяких випадках передумовою виникнення К. п. було прагнення феодальної держави прикріпити селян до певного місця сплати державного податку або натуральних і грошових податків окремим феодалам.

У Західній Європі К. п. спочатку поширювалося на окремі категорії селян і в XIII—XV ст. поступово звільнялося від будь-яких його

норм. У XVI—XVIII ст. у Західній Європі елементи К. п. зникають. У Центральній Європі (Східній Німеччині, Прибалтиці, Польщі, Чехії, Угорщині) К. п. в цей період набуло ще більшого поширення. В країнах Балканського півострова, захоплених Османською імперією, поширення в XVII ст. К. п. передбачало насамперед збирання з селян грабіжницьких державних податків.

Відміна К. п. в Центральній та Східній Європі відбувалася в ході реформ наприк. XVIII та в XIX ст.(1781 р. в Чехії, 1785 р. в Угорщині, 1807 р. в Пруссії, 1808 р. в Баварії, 1820 р. в Мекленбурзі, 1861 р. в Російській імперії); проте залишки кріпосництва зберігалися в цих країнах ще довго після реформ.

В. Мордвінцев

КУЛЬТУРА (лат. cultura — обробка, виховання, освіта) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, що створені людством у процесі суспільно-історичної практики і характеризують історично досягнутий рівень розвитку суспільства. Термін «К» має кілька тлумачень: те, що створено людиною, сукупність результатів людської діяльності; предметні результати людської діяльності (машини, споруди, витвори мистецтва, норми моралі, права тощо), а також людські здібності (знання, навички, рівень інтелекту, моральний та естетичний розвиток тощо).

Домарксистська філософія визначає К. як рівень духовного життя людей, доцільність суспільного устрою, досягнення науки та мистецтва. Марксизм прилучив до розуміння К. соціально-економічний рівень суспільства на певному етапі історичного розвитку (духовний і матеріальний). Немарксистська філософія зосереджувалася на пошуках духовних засад, які реалізуються в К. як особливому способі духовно-практичного оволодіння світом (структуралізм — Г. Ріккерт, В. Віндельбанд, М. Вебер; символічні форми — Е. Кассірер, К. Юнг; первісні ідеї різного типу — О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін).

К. — явище історичне, яке розвивається залежно від зміни соціально-економічних формацій. У чистому вигляді К. взагалі в житті не існує. Вона завжди належить певному суб'єктові: певному суспільству, спільноті, особі. Існують різні історичні типи К.: національні, класові, професійні тощо. Залежно від умов розвитку відбувається конкретизація К., відгалужуються певні рівні К.: культурні епохи (середньовіччя, Відродження та ін.), національні (українська, німецька, французька та ін.), регіональні (антична, слов'янська та ін.), класові (селянська, буржуазна і т. п.) і т. д. до особливостей К. різних психологічних типів окремих людей.

/. Іванцова

КУЛЬТУРА АРХЕОЛОГІЧНА — стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку. Оскільки К. а. змінюється в часі й

просторі, розрізняють її «локальні варіанти» та «хронологічні етапи».

К. а. є сукупністю матеріальних решток, залишених певним соціальним організмом, який існував у минулому. Взаємозв'язки елементів матеріальної культури відбивають соціально-економічну структуру та функціонування минулого *социуму.*

Соціально-економічна реконструкція К. а. може бути спрямована на вивчення як господарсько-культурної, так і історико-етнографічної специфіки давнього соціального організму (див. *Господарсько-культурний тип; Історико-етнографічна спільність).*

М. Гладких

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ — галузь чи субдисципліна антропології (переважно американської), одна з народознавчих дисциплін, які умовно можна назвати дисциплінами-двійниками (див. *Етнографія, Етнологія).* У широкому розумінні — дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури на відміну від фізичної антропології як науки про змінність фізичного типу людини. К. а. у вузькому значенні — наукові дослідження загальних проблем культурного розвитку людства із залученням відомостей великої кількості наукових дисциплін.

Деякі американські дослідники поділяють К. а. на археологію, лінгвістику і етнологію.

К. а. тлумачить категорію «культура» як «суто людські традиції і звички, що передаються через навчання і керують поведінкою і віруваннями»; систему знань, яку в цілому поділяють члени певного суспільства тощо. Загалом кожна культура має тут певні, притаманні лише їй особливості, які проходять через всі її елементи.

Одне з найсучасніших тлумачень головного завдання К. а. зводиться до вивчення подібності й відмінностей у поведінці різних груп людей, в описанні характеру тих чи тих культур і типових для них процесів відтворення, змін і розвитку. К. а. цікавить «людина», «абстрактну» сутність якої прагнуть розкрити за допомогою її культурного навколишнього середовища, в якому виростає дитина.

М. Хоменко

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ — у радянській історіографії докорінний переворот у духовному розвитку країни, складова соціалістичних перетворень; охоплює створення соціалістичної системи народної освіти і просвіти; перевиховання буржуазної і формування нової, соціалістичної *інтелігенції;* подолання впливу старої і утвердження марксистсько-ленінської ідеології; створення соціалістичної *культури;* перебудову побуту. К. р. як частина ленінського плану будівництва *соціалізму* насправді мала змінити освіту, науку, літературу, мистецтво відповідно до певних ідейно-політичних настанов. Таким чином, створювалася політизована культура. Го-

ловною метою К. р., яка, на відміну від індустріалізації й колективізації, не повинна була закінчуватися ніколи, проголошувалося створення нової людини. І нова культура, і маси «нових людей» були необхідні для зміцнення комуністичної влади. З падінням її на початку 90-х рр. XX ст. дискусійним залишається питання: чи вдалося створити «людину радянську». Деякі дослідники це заперечують, інші підтверджують, наводячи міркування стосовно різних її типів і їх впливу на сучасні процеси на теренах колишнього СРСР.
У світовій *історіографії* під назвою «К. р.» розуміють період в історії Китайської Народної Республіки, який розпочався з листа Мао Цзедуна до Центрального Комітету Комуністичної партії Китаю від 15.05.1966 р. Ця грандіозна кампанія виникла з внутрішньопартійної дискусії щодо перспектив китайського *соціалізму.* Відповідно до маоїстського погляду слід було реалізовувати ідеї «казарменого комунізму», які проголошували бідний і зрівняльний соціалізм, звеличували жертовність, класову боротьбу і культ руйнування. Своїх опонентів, які помірковано і реалістично ставилися до цього питання, Мао називав «ревізіоністами» й «ворогами». Загони «червоних вартових» *(хунвейбінів),* що об'єднували переважно учнів старших класів і студентів молодших курсів, мали знищувати всіх незгодних з курсом «великого керманича». Поступово терор зачепив не лише окремих керівників партійних організацій, а й усі верстви населення, крім армії. Як і в Радянському Союзі часів Й. Сталіна, було створено грандіозний культ особи Мао Цзедуна. Як і в Радянському Союзі, було поставлено за мету створення нової людини. Заради цього, за офіційною китайською статистикою, було знищено 100 млн громадян. Найжорстокіший період «великої пролетарської культурної революції» тривав до IX з'їзду КПК у 1969 р., а «рішучі дії» аж до смерті Мао 9.09.1976 р.
В обох культурних революціях простежується багато спільних рис. Найголовніша — антиінтелектуалізм і нетерпимість до тих, хто думає інакше.

Літ.: *Китай:* история в лицах и событиях. — М., 1991.
История Китая. — М., 1998.

Т. Орлова

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ТИП — поняття, запроваджене М. Я. Данилевським для позначення локалізованих в історичному часі та просторі великих соціокультурних формувань, що у своїй сукупності утворюють всесвітню історію. Конститутивними ознаками К.-і. т. є: єдина мовна група, особливий духовний склад («морфологічне начало»), політична незалежність, атрибутивні неповторні культурно-цивілізаційні риси, що не передаються народам іншого К.-і. т. У своєму розвитку кожен з основних К.-і. т., завершуючи своє життєве коло, проходить три періоди: етнографічний, державотворчий, цивілізаційний.

Етнографічний, найтриваліший період — це час трансформування *етносу* в суб'єкт культурно-історичної творчості, формування його неповторного духовного характеру, збирання ресурсів і сил для майбутньої конструктивної історичної діяльності.

Державотворчий період — становлення властивої відповідному К.-і. т. *державності,* конституювання етносу як *нації і* закладання основ самосвідомості *народу,* що є суб'єктом певного К.-і. т.

Цивілізаційний період — стадія досягнення та існування К.-і. т. як *цивілізації,* відносно короткий і бурхливий час розквіту та плодоношення, розкриття начал, закладених в особливостях духовного габітусу народів, що утворюють певний К.-і. т., під впливом своєрідних зовнішніх умов, і водночас період розтрати, хай і корисної, творчої і результативної. Мірою виснаження духовнотворчої діяльності народу затухає й період цивілізації, а суб'єкт відповідного К.-і. т. сягає старечого віку, впадаючи в апатію самовдоволеності чи відчаю. Данилевський поділяв історичну діяльність на чотири основні різновиди: релігійну, культурну (наукову, художню і технічну), політичну й суспільно-економічну і відповідно до особливостей їх реалізації здійснив групування культурно-історичних типів на: 1) підготовчий, чи автохтонний К.-і. т. —єгипетський, ассіро-вавилоно-фінікійський, китайський, індійський, іранський; 2) одноосновний К.-і. т. —єврейський, грецький, римський; 3) двоосновний — європейський; 4) чотириосновний — слов'янський. У сучасній історичній науці поняття К.-і. т. увійшло в широкий ужиток і використовується в дослідженнях своєрідності та взаємодій локальних історичних культур і цивілізацій, хоч і без тих завищених ампліфікації! (зокрема, щодо слов'янського К.-і. т.), з якими було пов'язане його запровадження.

/. Бойченко

КУПЕЦТВО — прошарок у суспільстві, що виник внаслідок суспільного поділу праці й розвитку товарного виробництва і торгівлі. Відігравало значну роль у країнах Стародавнього Сходу, Єгипті, Вавнлоні, Давній Греції та Римі. Діяльність К. сприяла розвиткові економічних і культурних зв'язків між народами, розвитку письменства, поширенню винаходів. К. відіграло важливу роль у процесі первісного нагромадження капіталу.

На українських землях з'явилося за часів Русі. Водночас між окремими районами давньоруської держави було встановлено постійні торговельні відносини. Велике значення у формуванні давньоруського К. мала міжнародна торгівля, в якій Київська Русь посідала одне з центральних місць. Дніпром проходив торговий шлях «із варяг у греки». Напад монголо-татар на Київську Русь у першій пол. XIII ст. призвів до занепаду як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі.

У XIV—XV ст. розвиток торгівлі в українських землях гальмували спустошливі наскоки турків і кримських татар.
Найбільшого розвитку в Україні К. набуло в другій пол. XIX ст. Купецький капітал сприяв розвиткові промисловості в українських губерніях. З купців виросли перші українські промисловці — Терещенки, Харитоненки, Яхненки.
К. відіграло прогресивну роль у розвитку вітчизняної промисловості, *культури* та *мистецтва.*

М. Щербак

Л

ЛАНДСКНЕХТ (нім. Landsknecht, від Land — країна і Knecht — найманець) — 1. Найманий солдат у європейських країнах XV—XVII ст. Формування Л. вперше з'явилися в 1482 р. в Німеччині. Імператор Максиміліан I створив спеціальну найману піхоту, яка стала противагою німецьким феодалам. Спочатку Л. набирали з жителів Тироля та Швабії. Кожний полк складався з 400 Л., які поділялися на роти. Піхотинці були озброєні списом, мечем, луком і стрілами, які пізніше замінив мушкет. Л. мали свій суд із виборних представників чи всього особового складу. Серед покарань передбачалася смертна кара, вигнання зі служби, арешт, штраф тощо. У XVI ст. Л. з'явилися і в інших західно-європейських країнах. Для них характерною була виняткова жорстокість. Л. існували до кінця XVII ст.; втратили своє значення з виникненням постійних національних армій.

2. У переносному значенні — жорстокий, продажний військовий найманець.

С. Пивовар

ЛАТИФУНДІЇ (лат. latifundium, від latus — великий і fundus — помістя, земельне володіння) — великі приватні земельні володіння. Виникли у Стародавньому Римі у II ст. до н. е. внаслідок загарбання селянських, а також вільних державних земель правлячою верхівкою суспільства. У I ст. н. е. набули великого поширення в Римській імперії. На них працювали раби, колони та інші категорії залежного й напівзалежного землеробського населення. Існували за доби середньовіччя. Нині поширені у деяких країнах Латинської Америки.

М. Рудь

ЛЕГІОН (лат. legio, від збираю, набираю) — головна організаційна й тактична одиниця в армії Стародавнього Риму. Спочатку так називали все римське військо, до складу якого входило 3 тис. піхотинців і 300 вершників. Наприк. I ст. до н. е. в римському війську налічувалося 75 легіонів. Організаційно в серед. I ст. до н. е. Л. складався з центурій, маніпул, когорт, власне легіонів, кінноти, підрозділу для облоги, штабу та воєначальника (консула). На поч. I ст. н. е. кількість легіонів зменшилася до 25, але в кожному з них було 7 тис. воїнів.

Назву «Л.» у XVI—XIX ст. мали різного роду формування в Англії, Німеччині, Росії, Франції. Для боротьби за відновлення незалежності Польщі формувалися польські легіони при іноземних арміях (у Франції в 1798—1807 pp., Італії та Угорщині в 1848—1849 pp., в Росії й Австро-Угорщині в роки першої світової війни).

Імператор Франції Наполеон І заснував для військових орден Почесного легіону, який досі вважається найвищою нагородою за доблесть.

У широкому розумінні Л. —дуже багато, незлічено. У давньоруській системі лічби Л. — 100 тис.

С. Пивовар

ЛЕН (нім. Lehn, від leihen — позичати) — за часів середньовіччя у Німеччині та інших країнах Західної Європи спадкове володіння, що його надавав сеньйор своєму васалові (ленникові), на умовах виконання ним військової або адміністративної служби. Найчастіше Л. була земля разом із залежними селянами, рідше — рухоме майно або інші джерела прибутків. (Див. також *Феод.)*

М. Рудь

ЛЕНД-ЛІЗ (англ. lend-lease, від lend — давати в борг і lease — здавати в оренду) — у США система передання у формі позики чи оренди зброї, боєприпасів, стратегічної сировини, продуктів та інших товарів і послуг країнам-союзницям в *антигітлерівській коаліції* під час другої світової війни. Закон про Л.-л. було схвалено конгресом США 11.03.1941 р., заяву про припинення постачання зроблено 21.08.1945 р. Між країнами, яким вони надавали допомогу, укладалися відповідні двосторонні угоди. Поставки за Л.-л. на загальну суму 46 млрд доларів одержали 42 країни. США було надано союзниками матеріалів і послуг на 7,3 млрд доларів.

А. Слюсаренко

ЛИЦАРСТВО, РИЦАРСТВО (нім. Ritter, від ст.-герм. riter — вершник) — привілейована соціальна верства в країнах Західної та Центральної Європи в середньовіччя. У широкому розумінні — всі світські феодали, у вузькому — лише дрібні світські феодали, які отримували від сеньйора *феод* і були зобов'язані за це виконувати певні повинності (передусім відбувати військову службу). Лицар повинен був, починаючи, як правило, з 7 років, отримувати спеціальне військове виховання, придбати бойового коня, важке спорядження, брати участь у турнірах. Найбільшого поширення Л. набуло у Франції, пізніше в Німеччині, менш поширеним воно було в Англії та Італії. Розквіт Л. припадає на XII—XIV ст. Після появи регулярних армій і розповсюдження вогнепальної зброї в XV—XVI ст. військова роль Л. занепадає, воно перетворюється на станове дворянство. Для лицарів вважалися обов'язковими такі риси, як сміливість, відданість обов'язку, прагнення захистити слабкого, шляхетність стосовно жінки. Звідси: лицар — шляхетна людина.

С *Пивовар*

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. liberalis — вільний) — 1. Політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і вільного підприємництва. В основі ідей Л. — свобода людини, її діяльності, необхідність гарантування і захисту цієї свободи системою законів, перед якими всі рівні. Л. виник у Європі у XVIII—XIX ст. в період боротьби народжуваної *буржуазії* проти *абсолютизму.* Прибічники Л. вимагали обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу і допущення вихідців із третього стану до управління державою, запровадження демократичних свобод, скасування привілеїв *дворянства* та духівництва. На сучасному етапі Л. визнає найвищими цінностями вільне підприємництво, приватну власність, свободу конкуренції та ринку, громадські свободи (слова, преси, асоціацій), парламентський устрій державного життя.

2. У первісному розумінні — вільнодумство. 3. Надмірна терпимість, поблажливість, примиренське ставлення до негативних вчинків.

Б. Гончар

ЛІТОПИСИ — категорія нарративних (розповідних) джерел, характерною особливістю яких є виклад історичних подій у хронологічній послідовності за роками. Відповідником вітчизняних Л. в історіографії країн Центральної та Західної Європи є аннали, хроніки, хронографи тощо. Л., особливо літописні зводи (зведення), створювалися на базі різноманітних джерел, писаних у різні часи, вони мають у своєму складі й документи, житія, витяги з попередніх історичних творів. Методика їхнього аналізу є винятково складною, адже літописці нерідко виступали як творці історіографічних легенд. Літописний жанр є характерним насамперед для середньовіччя, проте на землях України він був триваліщим за часом, літописні пам'ятки створювалися тут і на поч. XIX ст. Водночас Л. еволюціонували, змінювалися їхня форма, спосіб викладу. В перехідний період від літописання до історичної науки в сучасному розумінні (XVI—XVIII ст.) низку пам'яток можна назвати Л. тільки умовно (напр., твір Є. Величка). Найважливішими центрами українського літописання були Київ, Галич, Володимир-Волинський, Львів, Острог, Чернігів, Переяслав та інші міста, а також монастирі (Києво-Печерська лавра, Свято-Михайлівський Золотоверхий та Межигірський св. Спаса у Києві, Густинський, Добромильський та ін.). Початок українського літописання відносять до періоду Київської Русі. Найважливішою пам'яткою є український звід кінця XIII ст. (Іпатіївський, Хлєбниківський), до складу якого увійшов найдавніший літопис «Повість минулих літ», Київський та Галицько-Волинський літописи, які є зводами з кількох перероблених літописів. Другий етап українського літописання представлений т. зв. Л. Великого князівства Литовського, створеними у XIV—XVI ст. У пізніші часи (XVI—XVIII ст.) відбувається перехід до історичної нау-

ки в сучасному розумінні цього слова. Автори дедалі частіше відходять від суто хронологічного викладу подій, залучають ширше коло джерел, ставляться до них критичніше, доповнюють матеріали нотатками щодо вірогідності використаних джерел, відходять від *провіденціалізму* тощо. Якщо раніше Л. створювалися переважно при князівських та митрополичих дворах, то тепер значно розширюється коло авторів, серед яких дедалі частіше бачимо шляхтичів, навіть козаків та міщан. Відповідно змінюється й коло зацікавлень літописців, їхні концепції, хоча і надалі в центрі уваги залишається військово-політична й церковна, меншою мірою культурна й соціальна історія. Характерно, що в цей час, особливо в узагальнювальних творах, автори звертаються до широкої маси читачів, прагнуть піднести їхню історичну й національну свідомість, створюючи своєрідні підручники з історії України (Густинський літопис, «Кройніка» Ф. Софоновича, *«Синопсис»* та ін.). Перехідний період в українській історіографії збігся в часі з бурхливим піднесенням національно-визвольної боротьби українського народу і тому не випадково в центрі уваги Л., особливо козацьких, були національно-визвольні повстання кінця XVI — першої пол. XVII ст., Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. Слід зазначити, що офіційне літописання на українських землях, починаючи з XIV ст., було розвинене дуже слабко. Це, зокрема, забезпечило демократизм історичної творчості, надзвичайно широкий спектр поглядів на історичне минуле батьківщини.

Українські Л., особливо за епохи Київської Русі — багатюща скарбниця оригінальних свідчень. Вони стали надзвичайно важливою пам'яткою історичної, суспільно-політичної, літературної думки і становлять підмурівок української історіографії та літератури, справивши потужний вплив на красне письменство подальших часів (твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, І. Франка та ін.). Українські Л. завжди привертали до себе посилену увагу науковців, в т. ч. визначних українських істориків (О. Апанович, Я. Дзири, М. Єршова, М. Максимовича, О. Левицького, М. Грушевського, М. Возняка, І. Крип'якевича, Є. Перфецького, М. Петровського, М. Марченка, Л. Махновця, Ф. Сушицького та ін.).

Літ.: *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978.

Ю. Мицик

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ (лат. localis — місцевий) — війни, в яких на відміну від світових бере участь порівняно невелика кількість держав обмеженого географічного регіону. У сучасній історичній науці поняття «Л. в.» є протилежним поняттю «глобальна війна». До становлення глобальної системи міжнародних відносин у XIX ст. всі війни вважаються локальними, навіть якщо вони охоплювали великі регіони (напр., наполеонівські війни). Як синонім терміна

«Л. в.» інколи вживають термін «обмежена війна» (напр., у США з 60-х рр.). Л. в. у XX ст. були: японсько-китайська (1937—1945 рр.), війна в Іспанії (1936—1939 рр.), радянсько-фінляндська (1939—1940 рр.), війна в Кореї (1950—1953 рр.), американсько-в'єтнамська війна (1965—1973 рр.), радянсько-афганська війна (1980—1989 рр.), війна в Перській затоці (1991 р.), війна в Югославії в 90-х рр. та ін.

ЛЮТЕРАНСТВО — один із напрямів протестантизму, заснований у XVI ст. під час Реформації в Німеччині. В основу Л. покладено вчення Мартіна Лютера (1483—1546 рр.) про визнання джерелом віри лише Святого Письма, спасіння душі через особисту (без посередників) віру, заперечення папської влади, ікон, пишних обрядів, скорочення кількості релігійних свят, визнання лише двох таїнств — хрещення й причастя. У Л. вперше сформульовано основні положення протестантизму, але воно виявилося менш послідовним у їх втіленні в життя, ніж *кальвінізм.* Спочатку (наприк. 20-х рр. XVI ст.) Л. утвердилося в кількох німецьких князівствах і містах, передусім Центральної та Північної Німеччини. Після перемоги німецьких протестантів у війні з імператором Карлом V, який прагнув відновити католицькі порядки, в 1555 р. було укладено Аусбурзький релігійний мир (підтверджений Вестфальським миром 1648 р.), за яким лютеранська церква в Німеччині визнавалася офіційно. У 1923 р. виник Лютеранський всесвітній конвент, реорганізований 1947 р. в Лютеранську всесвітню федерацію, що об'єднує більшість лютеранських церков світу. Л. поширено в США, ФРН, скандинавських і прибалтійських країнах. Загальна кількість прихильників Л. близько 80 млн осіб.

С. Пивовар

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — скодифіковані у XIII ст. норми звичаєвого права міста Магдебург (Німеччина), які пізніше запозичили інші міста Німеччини, а пізніше Польщі, Чехії, Угорщини.

У Русь-Україну М. п. було перенесене німецькими колоністами, що осідали у західноукраїнських містах. Його надавали спочатку німецьким переселенцям, а згодом усьому населенню міста великі князі литовські й польські королі. Першими містами, що дістали М. п., були: Володимир-Волинський (бл. 1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (бл. 1352 р.), Кам'янець (1374 р.), Київ (1494 р.).

Згідно з М. п. міста одержували право самоврядування. Органом міського самоврядування був магістрат, який складався з виборного війта (спочатку призначався королем), бурмистрів і двох колегій — ради, що складалася з радців («райців») і займалася адміністративними, господарськими, фінансовими справами тощо, та лави (складалася з лавників), яка відала судами, переважно карними.

Більшість українських міст мали неповне М. п., лише Львів, Київ і Кам'янець користувалися повним правом самоврядування. В багатьох великих містах були окремі національні юрисдикції — католиків і православних.

За часів Гетьманщини більшість значних міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Старо дуб, Ніжин, Полтава, Новгород-Сіверський та ін.) користувалися М. п., яке дістали ще від польських королів і яке було підтверджене відповідно до Переяславсько-Московської угоди 1654 р. царським урядом. Крім міст з М. п., існували непрнвілейовані, ратушні міста, які іноді користувалися деякими статтями М. п.

З ліквідацією Гетьманщини почало занепадати і самоврядування українських міст. Царським указом від 1831 р. (для Києва — від 1835 р.) М. п. було остаточно скасоване. У Галичині М. п. скасоване 1786 р.

Л. Мельник

МАПЯ (від грец. mageia — чаклунство) — сукупність обрядів і ритуалів, пов'язаних із вірою в можливість людини впливати на природний хід подій, довкілля, тварин тощо.

М. в уявленні людей поділяється на позитивну, корисну (біла М.) та негативну, шкідливу (чорна М.).

М. Гладких

МАКІАВЕЛДЇЗМ — термін, що використовується для характеристики політичної доктрини флорентійського державного діяча, письменника й мислителя Нікколо Макіавеллі (1469—1527 pp.), а також *політики,* що будується на культі сили, підступності, зневажанні норм моралі.

Макіавеллі головною причиною лих сучасної йому Італії вважав її політичну роздробленість, подолати яку спроможна лише сильна державна *влада.* У таких працях, як «Державець» і «Міркування про першу декаду Тіта Лівія», він доводив, що будь-які засоби, навіть незаконні та аморальні, виправдані заради зміцнення *держави.* Для цього владу правителя потрібно розширити до безмежності. Макіавеллі створив учення про «державний інтерес». Релігію він підпорядковував політиці, що було на той час справжнім переворотом. Поява концепції Макіавеллі була зумовлена тогочасними історичними обставинами. Європейські держави, які нещодавно постали на грунті *феодалізму,* не будувались шляхом конституційних конвенцій. Для того, щоб вирвати силою владу у феодальних лордів, монархи мали діяти жорстоко, застосовуючи політику крові й заліза, спираючись на невтомну й амбітну *буржуазію.* Хоча прообразом макіавеллівського Государя був Чезаре Борджа, ним міг також бути Генріх VII, Людовік XI або Фердинанд Іспанський. Сили, які перешкоджали об'єднанню Італії, були численнішими й могутнішими, ніж в інших країнах. Макіавеллі добре розумів це і знав, що італійцям доведеться сплатити значно більшу ціну за свою єдність. Твори Макіавеллі викликали обурення. У 1559 р. католицька церква занесла їх до «Індексу заборонених книг». Упродовж століть слово «М.» було образливим, бо вважалося синонімом дволикості і брутальності у веденні політичних справ.

Макіавеллі був невтомним і послідовним борцем за національну єдність. Тому до його ідей у XX ст. з прихильністю ставилися націоналістично налаштовані особи, поборники створення своїх національних держав. Праці Макіавеллі є не просто пам'ятками історії, вони лишаються актуальними. М. — це сила і чинник, що продовжуватиме існувати в *політиці,* особливо у націоналістичних колах.

Літ.: *Рутенбург В. И.* Титаны Возрождения. — СПб., 1991.
Карри П., Зарате О. Макиавелли: Пер. с англ. — Ростов н/Д, 1997.
Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець: Пер. з італ. — К., 1998.
Юсим М. А. Макиавелли и особенности ренессансных представлений о власти // Культура Возрождения и власть. — М., 1999.

Т. Орлова

МАМЛЮКИ, МАМЕЛЮКИ (араб. — невільники) — воїни-раби, з яких складалася гвардія єгипетських султанів династії Айюбідів, що пра-

вили в XII—XIII ст. у Єгипті, Сирії, Месопотамії, Південній Аравії. Перетворившись на військово-феодальну еліту країни, М. у 1250 р. повалили єгипетську гілку Айюбідів і оголосили султаном свого ватажка Мустафу Кутуза. Династія мамлюкських султанів правила в Єгипті та Сирії до 1517 р. і була повалена турками-османами. Проте М. залишалися впливовою групою, їхні вожді фактично правили Єгиптом з 1718 до 1798р. У 1811 р. за наказом турецького намісника Єгипту Мухаммеда Алі М. були винищені.

А. Слюсаренко

МАНІФЕСТ (від лат. manifestos — явний, очевидний)— 1. Особливий акт вищого органу державної влади або глави держави у формі урочистого письмового звернення до населення з приводу винятково важливої події в суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни, вікопомної дати (напр., М. про вольності дворянства 18.02.1762 царя Петра III, М. Олександра II про звільнення селян від кріпосної залежності від 19.02.1861, М. Миколи II, М. від 20.10.1926 представників фінансового капіталу Великої Британії, США, Франції та Іспанії щодо подолання повоєнної кризи світового економічного господарства і т. ін.).

2. Звернення, декларації політичних партій, громадських угруповань, в яких містяться їхні програмні положення і принципи теоретичної та практичної діяльності, з метою їх популяризації, залучення людей до лав цих організацій, до участі у виборчих кампаніях тощо (напр., М. Комуністичної партії К. Маркса і Ф. Енгельса 1848 р.).

3. Письмовий виклад творчих принципів якогось оригінального художнього або літературного напряму.

В. Гусєв

МАРГІНАЛІСТИКА (від лат. marginis, margo—край, межа)—спеціальна історична дисципліна, що вивчає записи на берегах, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, що з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання.

Об'єктом дослідження М. є записи (авторські, вкладні, читацькі, дарчі) незалежно від їх змісту, власницької чи хронологічної належності. Предметом М. є вивчення походження та історії виникнення записів і позначок, місце їх розташування, авторська й хронологічна належність, форми фіксації, характер і зміст інформації, вміщеної в записах, прийоми і методи її здобуття та інтерпретації.

Традиція залишення приміток на берегах рукописів бере свій початок з часів поширення писемності, на книжках — від виникнення книгодрукування. Записи розрізняють за походженням — вкладні, дарчі, власницькі, купівельні або побутового характеру, історичні нотатки, приписки до тексту; за типологією — позначки на полях, записи у вигляді заголовків, цілі фрази-цитати, приписки наприкін-

ці тексту; за характером і розміром — окремі слова, фрази, позначки, окремі знаки. Відповідно до характеру маргіналії виконували певну, властиву тільки їм функцію. Так, власницькі, дарчі, вкладні записи, яким надавався юридичний статус, обґрунтовували право власності на книжку.

Різняться записи також за змістом — є такі, що стосуються самого тексту, дають йому оцінку, висловлюють згоду з ним або свідчать про неприйняття тієї чи тієї думки, ідеї, й такі, що не мають стосунку до тексту; за графікою написання, способами нанесення інформації (чорнило, олівець), за часом написання, за належністю (авторством) тощо. Хоча всім записам властива фрагментарність та суб'єктивізм, вони дають змогу встановити соціальний склад власників і читачів книг, зрозуміти їхні читацькі запити, вказують на рівень освіченості й культури певних верств суспільства.

Надзвичайну цінність становлять маргіналії, в яких зафіксовано місцеві події, що здебільшого не потрапляли до хронік загальнодержавного значення. Унікальними історичними джерелами для вивчення питань соціальної психології є маргіналії, в яких відображено духовний світ читачів і власників книг, факти їх повсякденного буття.

Починаючи з 1957 р. у Веймарі (Німеччина) виходить спеціальний журнал «Marginalien: Zeit Buchkunst und Bibliophilie» («Маргіналії: Журнал мистецтва та бібліофілії»). Подібні видання є і в інших країнах.

І. Войцехівська

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ — філософське вчення про історичний процес, що Грунтується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва у формуванні, поступі та функціонуванні *соціуму* і розглядає *історію* як прогресивний прнродно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. Вперше у свідомо продуманій, послідовній і системній формі М. р. і. було розроблене К. Марксом і Ф. Енгельсом. На епізодичні і непослідовні спроби тлумачення історії з матеріалістичних світоглядних завдань натрапляємо й раніше.

Від різноманітних галузей спеціальних соціальних і гуманітарних наук це вчення відрізняється тим, що досліджує не якийсь елемент, етап чи зріз, а *суспільство* загалом як системну цілісність. Однак на відміну від загальної соціології та загальної історії, які також — відповідно в синхронічному чи діахронічному вимірі — розглядають суспільство як ціле, М. р. і. спрямоване, передусім, на осягнення суспільства як цілого, в органічній єдності зазначених вимірів. Саме тому в системі М. р. і. його наріжна категорія — суспільно-економічна формація — означає, з одного боку, суспільство як цілісну і водночас внутрішньо структуровану систему конкретно-історичного характеру, з іншого — як систему динамічну, лабільну.

таку, що постійно перебуває в стані не лише структурних, а й темпоральних змін, характеризується історичною повторюваністю, проте не зводиться до неї, уособлюючи єдність повторюваності й неповторності. З'ясування генези, сутності, закономірностей структури розвитку й функціонування суспільства адепти М. р. і. прагнуть не об'єктно, беручи його як чистий предмет, що має місце в соціології та історії, а у співвіднесенні з суб'єктом — людиною, групою, спільнотою, класами, масами тощо. Розглянуте в цьому ракурсі, М. р. і. постає як нередукована щодо науки, автономна специфічна галузь осягнення світу історії.

Та попри це в контексті класичного, сцієнтично орієнтованого марксизму М. р. і. тлумачиться саме як наука — про найзагальніші закони і рушійні сили розвитку суспільства, умови та форми їхньої дії в тих чи тих суспільно-економічних формаціях. Ця неузгодженість зумовлює одну з основних суперечностей, що їх містить М. р. і. в імпліцитній формі й здебільшого не усвідомлюється, однак істотно порушує його цілісність.

Інша, не менш серйозна неузгодженість, що виявилася в системі М. р. і., зумовлена його претензіями на роль єдино і виключно правильного розуміння історичного процесу. За такого підходу все розмаїття філософсько-історичних напрямів, шкіл і вчень зводиться до переможної боротьби М. р. і. з ідеалістичним тлумаченням історичного процесу, наслідком якої проголошується монополія на істину для М. р. і. Проте подібна монополія виявилася непідтвердженою як реаліями соціально-історичних змін, так і результатами розвитку суспільствознавства, зокрема історичних дисциплін.

М. р. і. конституювалося, утверджувалося і поширювалося як універсалістське, моністичне й лінійне тлумачення історії людства як єдиного глобального процесу, що вичерпується висхідною лінією з п'яти формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична). Як одне з кількох можливих подібне розуміння — з певними застереженнями, корекціями й обмеженнями — є не менш (але й не більш) прийнятним, ніж кожен з інших уже виокремлених і розбудованих у ході розвитку світової філософської думки підходів. У цьому разі формаційний нігілізм є не менш однобічним і вразливим, ніж формаційний редукціонізм. Однак нині стає дедалі очевиднішим те, що М. р. і. та заснований на ньому формаційний підхід мають свій, обмежений інтервал застосовуваності. Претендуючи на планетарну всезагальність цього підходу і монопольне його право на істинність, прибічники М. р. і. змушені були обмежувати всесвітньо-історичний процес тільки таким лінійно-поступальним рядом, причому лише із означених п'яти формацій, і штучно підганяти під цю схему все розмаїття історичних подій і явищ. Подібні амбіції виявилися неспроможними — як

у діахронічному, так і в синхронічному вимірах. У діахронічному аспекті історія Америки, Африки, Австралії та Азії не вкладається в формаційну лінійно-поступальну схему. Та й історія переважної більшості народів Європи відповідає їй лише частково.
Далеко не бездоганним виявилося М. р. і. і в пропонованому ним структурному аналізі суспільства як цілісної конкретно-історичної системи. Суспільство тут постає як своєрідний соціальний організм, особливості його визначаються передусім характером матеріального виробництва, відносини якого утворюють базис, над яким формуються відповідні політична та юридична надбудови і суспільна свідомість із багатовимірною структурою. Подібне тлумачення багато в чому виявилося продуктивним, однак водночас і вельми обмеженим. Так, перехід від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства порушує по-новому питання про роль матеріального і духовного виробництва, про наявність і форми відносин класів, класоподібних об'єднань та різномасштабних соціальних спільнот і груп, про місце і значення держави та інших системних і соціальних інтеграцій і їх співвідношення з життєвим світом людей.

У межах *індустріального суспільства* зорієнтованість дослідників М. р. і. лише на есенційний аналіз різновидів минулого й сучасного суспільства, з'ясування їх інтегративних характеристик, мережі суто ієрархічних залежностей як між різними типами соціуму, так і в кожному з цих типів неминуче призводить не тільки до творчих здобутків, а й до не завжди виправданих спрощень, уніфікацій, субординацій тощо. Так, у межах класичної марксистської парадигми М. р. і., у сфері матеріального виробництва багатоманітність економічних процесів зводиться до протиставлення суспільної чи державної власності приватній, багатоукладність розглядається як явище небажане, яке підлягає елімінації; у сфері соціальній соціальна структура зводиться по суті до співвідношення класів, інші ж спільноти, прошарки, об'єднання, страти та групи тлумачаться в найкращому разі як утворення маргінальної природи; у сфері політичній увага зосереджується на інституалізованих, партійно-державних структурах, та й вони розглядаються передусім не як соціокультурні феномени, а як знаряддя класового примусу й панування; у сфері духовного життя відбувається переорієнтація багатовимірних виявів духовності лише в одну, ідеологічну площину, до того ж — з настановленням на панування одної і єдиної ідеології.
Втім, фіксуючи вразливі моменти традиційних форм М. р. і. та засобів його обґрунтування, розбудови й поширення, варто вести мову не про неприйнятність М. р. і. як такого, а про шляхи його органічного входження у множинність властивих сучасній світовій філософії історії розмаїтих підходів і способів осягнення всесвітньо-історичного процесу, а також автентичної самоідентифікацн і про-

дуктивної самореалізації в контексті зазначених підходів і способів.

/. Бойченко

МАТРІАРХАТ (від лат. mater — мати і грец. arche" — влада) — період в існуванні людства, коли провідну роль у суспільстві відігравала жінка, а родинні зв'язки простежувалися по материнській лінії. М. спостерігається в історії всіх народів світу. Головною суспільною одиницею була материнська родова громада. Шлюб спочатку був груповим, а згодом переріс у парний, причому чоловік переселявся в родову громаду дружини.

М. знайшов своє відображення в духовній культурі, зокрема в *релігії,* міфології, *мистецтві.* В релігії тих часів був поширений культ жінки-праматері і різних жінок-божеств.

Залишки М. існували у деяких народів до серед. XIX ст. і спостерігалися в індіанських племенах Америки, зокрема в ірокезів.

Аналіз суспільних відносин за М. здійснив Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

М. Щербак

МАФІЯ (італ. maf(f)ia) — таємна організація, що виникла наприк. XVIII ст. в Сицилії, спочатку як форма організованої самооборони проти загарбників. Упродовж століть сформувалася централізована, ієрархічна структура М., яка спирається на безумовне підкорення, кругову поруку, жорстокий терор. У XX ст. діє переважно в містах, поширивши свою діяльність на всю територію Італії, монополізувавши традиційний «злочинний бізнес» — гральні будинки, торгівлю наркотиками, контрабанду, проституцію тощо. Після другої світової війни М. проникла в «респектабельний» бізнес (банківську справу, транспорт, будівництво); встановила тісні зв'язки з правоохоронними органами, чиновниками, політиками. Все це давало їй можливість впливати на соціально-політичний розвиток країни.

У XX ст. діяльність М. вийшла за межі Італії. Так, американська М. під назвою «Коза ностра», спеціалізуючись на контрабанді, нелегальному виробництві та розповсюдженні алкогольних напоїв у період дії «сухого закону» в США, отримала мільярдні прибутки. Після другої світової війни об'єктом її уваги стає виробництво й розповсюдження наркотиків. Зароблені кошти вкладалися в легальний бізнес, що дало змогу встановити контроль над окремими галузями промисловості, деякими засобами масової інформації, здобути підтримку в політичних колах.

Нині поняття «М.» широко використовується для позначення злочинних організацій у різних країнах чи групах країн, таємних згуртованих груп злочинців, які мають своїх представників у державно-політичній сфері, а також засобів незаконного тиску, спрямованого проти окремих осіб та організацій для досягнення політичних цілей.

С. Пивовар

МЕДАЛЬЄРИКА (від італ. medaglia або лат. metallum — метал) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає виникнення та історію медалей і медальєрного мистецтва. Об'єктом дослідження її є медалі (пам'ятні, художні та нагородні), медальєрні комплекси (серія медалей, які створені одним або групою майстрів, присвячені конкретній історичній події або особі), а також технологія виготовлення медалей.

Традиційно М. входила до нумізматики, від якої відокремилась у першій пол. XX ст.

Перші медалі були створені в Стародавньому Римі й виконували роль грошової одиниці поряд з монетами та медальйонами. У XIV—XV ст. у Північній Італії стали виготовляти пам'ятні знаки — медалі, які не мали купівельної сили. У серед. XV ст. медальєрне мистецтво в Італії набуває найвищого розквіту. Це пов'язано із загальним культурним розвитком за доби Відродження.

Зародження М. на території України сягає періоду Київської Русі, коли почало розвиватися монетне виробництво. Відомо, що як відзнаки в Київській Русі використовували нашийні гривні (золоті, срібні або бронзові обручі). Перші російські нагородні медалі — монети з вушком з'являються у XV ст., а набувають поширення у другій пол. XVIII — першій пол. XIX ст. В Україні побутують національні жіночі нашийні прикраси — дукачі.

З другої пол. XIX ст. поряд із круглими, рідше овальними медалями з'являються прямокутні (плакетки).

За радянських часів М. досягла помітних успіхів. Відбулися виставки медальєрного мистецтва (Москва, 1971; Київ, 1973), що продемонстрували самобутню технологію виготовлення медалей та їх побутування.

/. Войцехівська

МЕДИТАЦІЯ (лат. meditatio, від meditor — розмірковую) — особливе культове дійство або духовна вправа, що складається з кількох (із багатьох відомих) технік концентрації, роздуму. Вважається, що М. сприяє духовній, психологічній релаксації, зняттю тягаря повсякденності, досягненню психофізичного спокою та відновлення енергетики особистості. М. практикується у східних релігіях (передусім індуїзмі, *буддизмі).* Медитуючи, людина зосереджує увагу на ритуальному орнаменті — «мандалі» (схемі Всесвіту) і цілеспрямовано «звільняє думку від змісту». Іншими словами, М. є «думанням про ніщо», «вивільненням свідомості від змісту».

Л. Чекаль

МЕККА — місто в Саудівській Аравії, адміністративний центр провінції Хіджаз. релігійний центр язичницьких племен Аравійського півострова, головний релігійний центр *ісламу* та місце паломництва мусульман. Вперше згадується у Птолемея (II ст.) як Макораба. Тривалий час було релігійним центром язичницьких племен Ара-

війського півострова. У М. народився засновник ісламу Мухаммед. Не знаходячи підтримки своєму вченню в рідному місті, він із своїми послідовниками у 622 р. вирушив до сусідньої Медини. У 630 р. Мухаммед урочисто повернувся до М., змусивши його жителів прийняти іслам. М. була оголошена священним містом мусульман. Мухаммед не став жити в ньому, однак, повернувшись у Медину, в 632 р. він здійснив спеціальне паломництво до М. *(хадж).*

Паломництво до М. і Медини не є обов'язковим, але кожний повнолітній мусульманин має прагнути здійснити хадж хоч би раз у житті. Мусульмани, які здійснили паломництво, користуються особливою повагою, часто носять особливий одяг.

С. Пивовар

МЕМОРАНДУМ (лат. memorandum — те, про що слід пам'ятати) —

1. Дипломатичний документ, у якому докладно висвітлені погляди уряду з будь-яких питань. Здебільшого додається до ноти, доповнюючи й обгрунтовуючи її положення, або передається особисто представникові іншої держави.
2. У торгівлі — нагадувальний лист.
3. У страхуванні (особливо в морських перевезеннях) — перелік випадків, за які страхувальник не бере на себе відшкодування збитків.

Ю. Слюсаренко

МЕНТАЛЬНІСТЬ (від лат. mens — розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) — полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає в несвідоме; вірогідно, що вперше вжито Р. Емерсоном у 1856 р. Широкого вжитку в культурі й науці набуває з 20-х рр. XX ст., передусім у Франції. Зокрема, фіксується М. Прустом у третьому томі його епопеї «В пошуках втраченого часу» (1921 р.).

У 1922 р. виходить праця Л. Леві-Брюля «Примітивна ментальність», де аналізуються два типи М. — пралогічний і логічний — на підставі співвіднесення способів мислення австралійських і африканських племен із притаманним йому «законом партіципації» й раціонального, репрезентованого європейською культурою, мислення на засадах закону суперечності. Етапними в дослідженні проблем М. є публікації Лефевра 30-х рр., в яких виокремлюються і вживаються поняття колективної та індивідуальної М. як специфічних, зумовлених передусім біологічно, констант людського мислення. Системна розробка проблем М. розпочинається пізніше — з початку 40-х р. XX ст. («Апологія історії, або Ремесло історика» М. Блока, «Проблема зневіри в XVI столітті: релігія Рабле» Л. Февра). М. постає як своєрідний корелят ідеології та утопії, як спосіб масово-індивідуального історичного мислення, бачення історії, конкретно-історична форма «колективного неусвідомленого». На відміну від ідеологічних, філософських, етичних, естетичних, науко-

во-теоретичних та інших рефлексивних систем, свідомо спрямованих на продукування, послідовну розробку і внесення у свідомість суспільства ідей, що утворюють лише наочно фіксовану частину «айсберга» духовного життя суспільства, М. формується, функціонує і змінюється набагато повільніше і поза свідомістю тих, хто є її носієм. Вона є надбанням не лише інтелектуальної еліти суспільства на тому чи тому відтинку його існування, а всього конкретного суспільства, будучи глибинним шаром масово-індивідуальної свідомості певного *соціуму.*

Однак М. не зводиться тільки до стихійного світобачення «мовчазної більшості» суспільства, яка, утворюючи його підґрунтя, тривалий час лишалася поза увагою істориків, або лише до корелята розвиненої, рефлексованої свідомості як примітивного, пралогічного чи маргінального способу мислення. М. — це властивий певній добі (і тільки їй) відповідної *культури, цивілізації, суспільства,* спільноти тощо загальний і спільний розумовий інструментарій, яким індивіди цієї доби оволодівають і послуговуються в неусвідомленій формі, інстинктоподібно, формуючи з неминучими неповторними індивідуальними модифікаціями особливий загальний образ світу, притаманний лише означеному суспільству (спільності, *етносу,* культурі), конкретніше — саме цій добі. Не випадково Л. Февр пов'язував з поняттям М. термін outillage mental — «ментальне спорядження», «психічне оснащення», «розумова озброєність» — як притаманний кожній цивілізації власний психологічний апарат, що відповідає потребам певної епохи і не призначений ні для вічності, ні для людського роду загалом, ні для еволюції окремої цивілізації. В цьому розумінні М. належить не до «горизонту вираження», а до «горизонту змісту»; для з'ясування специфіки М. людей певного історичного часу історикові не досить обмежуватися свідомо сформульованими твердженнями авторів літературних, філософських, правових та інших історичних текстів; потрібно доскіпуватися до найглибинніших і найприхованіших шарів духовного життя, які нерідко виявляються в цих історичних джерелах поза, а то й проти волі й бажання їхніх авторів.

Отже, М. — це сукупність органічно сполучених (багато в чому, а подекуди й у головному) у нерефлексовану, логічно не виявлену, самобутню історичну, успадковану від попередників і повільно й непомітно змінювану людьми відповідної епохи, структуру способів, стилів, манер, прийомів, навичок і процедур мислення, світовідчуття, світосприймання, світорозуміння та орієнтації у природному і суспільному світі, своєрідних автоматизмів духовного життя, що виявляють себе у вигляді позаособових настанов, регулятивів, нахилів і схильностей індивідів, певних груп, спільнот чи епох певним чином спілкуватися, діяти, відчувати, сприймати, уявляти чи осмислювати світ. Зумовлена не стільки біологічними, скільки со-

ціокультурними чинниками, М. в імпліцитній формі містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності. Вони можуть бути сприйняті через сферу освіти чи формулювання моралістів, проповідників, політичних діячів тощо. Не утворюючи стрункого і продуманого морального, правового чи релігійного кодексу, а інтеріоризуючись людиною переважно несвідомо, М. впливає на історичні традиції, культуру, економічні, соціальні й політичні структури, перебіг явищ і процесів життєвого світу людей. І те, що інтерсуб'єктивний за своєю природою світ М. усвідомлюється лише вибірково, зумовлює неповторність властивого саме їй відповідного конкретно-історичного соціокультурного утворення зв'язку високораціоналізованих інститутів духовного життя (ідеологію, релігію, філософію, науку) з неусвідомленими універсаліями, архетипами і кодами культури, ступінь примусовості впливу М. і її складових на реалії суспільного світу, спосіб цілісної життєдіяльності суб'єктивності на різних рівнях її вияву.

Поняття М. має для сучасної історичної науки велике методологічне значення. Воно уможливлює автентичність розуміння того шару духовного життя людей, що відіграє роль своєрідного медіатора між конкретно-історичними за своєю сутністю компонентами свідомості як суспільного утворення, специфіка яких означується і з'ясовується марксистським напрямом через поняття «форми суспільної свідомості», та інваріантними щодо потоку історичних змін утвореннями духовного життя людей, фіксованими в поняттях «колективне несвідоме» (Е. Дюркгейм, К. Г. Юнг) та його «архетипи» (Юнг). Методологічне застосування поняття М. дає змогу уникнути моністично зорієнтованої однобічності історичного «центризму» будь-якого штибу — західного (зразок євроцентризму) чи східного (азіацентризму), південного (афро- чи арабоцентризму) чи північного, — а також сприяє переходу від спрощеного, лінійно-прогресистського до нелінійного, плюралістичного осмислення історичного процесу, виокремлюючи та погруповуючи — як типологічно рівноцінні в межах відповідної групи — різноманітні історичні (антична М., середньовічна М., М. епохи Відродження), цивілізаційні (індійська М., китайська М., європейська М., слов'янська М.), вікові (дитяча М., юнацька М. тощо) та інші різновиди М. залежно від засад, рівня і мети історичного дослідження.

/. Бойченко

МЕНШОВИЗМ — течія політичної думки. Оформився на II з'їзді РСДРП (1903 р.), після того, як противники ленінських принципів побудови партії залишилися в меншості після виборів центральних органів партії (звідси назва). Після жовтневого перевороту (1917 р.) меншовики були розгромлені. Залишки їх продовжували роботу за межами СРСР.

А. Слюсаренко

МЕТА І ЗАСОБИ. Мета — відображення у свідомості певного об'єкта, що є предметом потреб, інтересів і цінностей, на досягнення якого (як бажаного, корисного результату) спрямовано діяльність соціального суб'єкта — особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому.

Як наукова категорія мета досліджується телеологією.

Розрізняють два види т. зв. суб'єктивної мети: абстрактно-загальну — ідеал — і конкретну, яку слід реалізувати для досягнення цього ідеалу, а також т. зв. об'єктивну мету — «мету буття» (божественну, провіденційну), або заданий тим чи тим законом (алгоритмом, правилом) такий стан (формальна мета) в розвитку певної системи, якому властива саморегуляція. Виокремлюють також загальні й часткові, ближні й віддалені, кінцеві та проміжні цілі.

Засоби — предмети, способи дії, поведінка, соціальні інститути, які завдяки телеологічному визначенню набувають значення засобів тільки стосовно певної мети; центральний елемент діяльності, спрямованої на осмислення, покладання, реалізацію мети.

Особливої гостроти в історії людства проблема співвідношення М. і з. набуває у зв'язку з відомою тезою «мета виправдовує засоби», а також з таким різновидом людської поведінки, що дістав назву *макіавеллізм* — від імені італійського політичного мислителя, громадського діяча і письменника Н. Макіавеллі (1469—1527 рр.), який доводив, що за певних історичних умов можна переступати через закони моралі для досягнення великих і благородних цілей. З історичного досвіду відомо, що різноманітні соціальні (насамперед політичні) сили та лідери для досягнення власної мети не нехтували використанням будь-яких засобів.

Проблема органічної єдності, взаємодоповнюваності М. і з. та результату діяльності пов'язана із суперечливим розумінням взаємозв'язку потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій, а також того історичного факту, що моральні принципи є передумовою будь-якого рішення соціального суб'єкта у виборі мети, виходячи з наявних засобів чи навпаки — визначенні засобів реалізації на основі певної мети. Ігнорування моральних принципів неминуче призводить до страждань, особистісних та соціально-історичних конфліктів і загрожує самому існуванню людини.

М. Надольний

МЕТОДИКА (грец. methodike) — сукупність методів і засобів досягнення окресленої мети в дослідженні наукової проблеми. Методичного забезпечення історичного дослідження досягають шляхом виконання усіх методів і принципів, як загальнонаукових, спеціально-історичних, так і допоміжних. М. історичної праці розпочинається зі структури її побудови, з'ясовування стану розробки та визначення поставленої мети. Виконання завдання здійснюється на підставі принципів історизму й об'єктивності, логічності й усебіч-

ності, які дають можливість адекватно відображати процеси історичної реальності. М. зумовлює комплексне застосування методів: проблемно-хронологічного, проблемно-тематичного, ретроспективного ставлення до об'єкта дослідження, конкретно-соціологічного й статистичного. Методичні прийоми використовуються в історичному дослідженні залежно від конкретної проблеми. їх цілеспрямоване застосування сприяє залученню широкої джерельної бази до всебічного обгрунтування конкретної проблеми історичного дослідження.

В. Мусієнко

МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — спеціальна галузь історичної науки, що розробляє конкретні способи і методи науково-дослідницької роботи. Безпосередньо пов'язана з *методологією,* предметом історичної науки, що вивчає закономірності суспільного розвитку в їх конкретних виявах, у практичному втіленні в діях людей, партій, державних органів влади. М. і. д. залежить від стану і розвитку *історіографії,* джерелознавства, інших спеціальних і допоміжних історичних дисциплін.

Для досягнення творчих завдань історик використовує різні методи дослідження, які можна поділити на три підгрупи: загальнонаукові, специфічно-історичні та міждисциплінарні. До загальнонаукових належать історичний, логічний і метод класифікації (систематизації). Особливо важливе значення в історичному дослідженні мають власне історичні методи: хронологічний, хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний, синхронічний, діахронний (метод періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний. Нерідко застосовується ще й метод актуалізації, коли історик намагається прогнозувати, давати практичні рекомендації на підставі «уроків історії». Історик-дослідник використовує ще міждисциплінарні методи, які застосовуються фахівцями інших наук (статистичний, математичний, системно-структурний). Під час вивчення подій і процесів недавнього минулого, учасники яких ще живі, використовується також метод конкретних соціологічних досліджень (анкетування, опитування тощо). Коли доводиться вивчати і враховувати настрої людей у здійсненні певних подій, історик використовує методи соціальної психології. Проте тільки комплексне застосування різних методів, що відповідає темі та характеру дослідження, забезпечить успішне її засвоєння.

Історичне дослідження може виконуватися в різних формах. Це — монографія, дисертація, збірник документів чи спогадів, стаття, рецензія, доповідь на конференції чи симпозіумі тощо. Від форми залежить структура, побудова праці.

М. і. д. присвячено низку праць вітчизняних і зарубіжних фахівців. Чи не першим в Україні з такою розробкою виступив акад. І. Крип'якевич, який опублікував «Нарис методики історичного дослі-

дження» в «Українському історичному журналі» (1967, № 2—4; 7—10). Двома виданнями (в 1984 і 1990 рр.) вийшла монографія А. В. Санцевича «Методика исторического исследования». У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка підготовлено посібники В. Котова «Введение в изучение истории» (К., 1982) і В. Стрельського «Основы научно-исследовательской работы студентов» (К., 1981).

П. Шморгун

МЕТОДОЛОГІЯ (від грец. methodos — шлях дослідження, спосіб пізнання і logos — слово, поняття, вчення) — 1. Вчення про методи пізнання й перетворення світу. 2. Сукупність методів, що використовуються в будь-якій науці. Розвиток М. пов'язаний з іменами великих греків Сократа, Платона, Арістотеля. Зокрема Сократ висунув на перший план діалектичну природу мислення в пошуках істини при зіставленні різних за значенням фактів. Платон для цього застосував закони логіки. Арістотель поєднав методи Сократа й Платона і створив універсальну логічну систему пізнання дійсності. У подальшому медотологічні принципи дістають розвиток у Ф. Бекона, який виступив проти схоластики. За нових умов методи пізнання дійсності набувають дальшого розвитку в працях класичної німецької філософії І. Канта, Й. Фіхте, Г. В. Гегеля.

Класичний системний підхід, комплексну розробку методів та засобів дослідження знаходимо у працях В. Вернадського.

Враховуючи досягнення наукової думки, маємо змогу зробити висновок: М. — це вчення про структурну побудову, логічні конструкції, методи і принципи розв'язання наукової проблеми, конкретніше — вчення про основоположні принципи побудови, форми і засоби наукового пізнання дійсності.

Отже, М. базується на сукупності принципів і методів, застосування яких у конкретному науковому дослідженні дає можливість розв'язати певну проблему.

Основоположними принципами історичного наукового дослідження є *історизм* та об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя.

Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто, історизм збігається з науковою об'єктивністю, виключає будь-які спотворення історичної науки.

Об'єктивність — принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Цей принцип потребує від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, адже зіставляючи різні факти, історик має можливість розширити свої знання з досліджуваного питання і з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки.

М. наукового дослідження зобов'язує історика використовувати численні методи та принципи, без яких неможливе саме історичне дослідження. Вони умовно поділяються на загальнонаукові, спеціально-історичні та методи суміжних наук.

Літ.: *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. — К., 1984;
Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории / Избр. речи и статьи. — М., 1977;
Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения СРСР. Эпоха социализма. — М., 1982;
Маслов Н. Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность. — М., 1990.

В. Мусієнко

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ (від грец. metodos — шлях дослідження, спосіб пізнання і logos — слово, поняття, вчення) — система принципів, прийомів та процедур формування й використання методів історичного пізнання, а також вчення про цю систему. Сучасна М. і. — складне за змістом і формами вияву утворення, що характеризується різноманітними, подекуди протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді істориків і осягненні та розумінні ними світу історії, умовами їх соціального та індивідуального буття.

В історичному розвитку М. і. можна виокремити три етапи — класичний, некласичний і постнекласичний. Характерними рисами класичної М. і., панівної в європейській духовній культурі до середини XIX ст., а у вітчизняній — до кінця 60-х рр. XX ст., є: чітке протиставлення суб'єкта й об'єкта історичного пізнання і дії, розуміння історичної реальності як цілком «прозорої» для суб'єкта пізнання, автентично і повністю осяжної суто раціональними засобами людського розуму. Внаслідок цього формується переконання у всемогутності науки й ідеалізація наукового відображення історичної дійсності, віра в історичний прогрес, у можливість раціонального, цілеспрямованого, а то й планомірного перетворення історичної реальності і встановлення «розумного порядку речей» на підставі раціонального ж, тобто наукового, осмислення цієї реальності (Гегель, І. Кант, Б. Спенсер, К. Маркс).

У процесі переходу до некласичної М. і., який розпочався в європейській історичній свідомості з другої пол. XIX ст., у вітчизняній — з другої пол. 80-х рр. XX ст., орієнтація на розум і науку як на універсальні і безвідмовні засоби адекватного й вичерпного пізнання історичного процесу та перебудови цього процесу з «нерозумного» в «розумний» з досягненням зрештою стану «царства розуму, щастя і свободи» для всіх людей, втрачає свою одностайність. Однією з визначальних для некласичної М. і. є дедалі чіткіша опо-

зиція сцієнтистських, наукоцентристськи орієнтованих досліджень історії та антисцієнтистських, наукобіжних спроб осмислення історичного процесу. На цьому етапі історичного розвитку все розмаїття концепцій і напрямів М. і. з певною умовністю поділяється на два основні напрями: наукоцентричний (позитивістська та радянська марксистська М. і.) і наукобіжний (М. і., заснована на засадах філософії життя, персоналістська, феноменологічна, герменевтична, екзистенціалістська, релігійна М. і.).

Постаючи спочатку (в процесі конституювання й утвердження) як протилежні, взаємовиключні, ці напрями у своєму подальшому розвитку поступово дедалі більше позбуваються претензій на винятковість, монопольно автентичне осягнення історії. Водночас відбувається зміна основоположних парадигм історичної свідомості; моністично й глобалістськи орієнтоване історичне мислення на етапі некласичної М. і. зазнає істотної трансформації. Усе це призводить до формування сучасної, постнекласичної М. і. як чітко вираженої синергійної, поліваріантної, сценарної, плюралістичної, нелінійної методології. Специфіку М. і. визначають такі питання: предмет, можливості і межі осягнення історичного буття, особливості співвідношення та інтервал застосовності наукових, раціональних, дискурсивних і позанаукових, інтуїтивних засобів, методів і форм осмислення історичного процесу; місце й роль розуміння й пояснення наукового дослідження історичної дійсності та її безпосереднього цілісного співпереживання, онтологічного та гносеологічного, фактуального й концептуального, індивідуального й соціального в автентичній реконструкції та творчій деконструкції історичного буття. Принципове значення має й те, що на етапі постнекласичної М. і. дуже різним є й розуміння самої історичної реальності — від традиційного тлумачення її як єдиного й об'єктивного, незалежного від волі та свідомості суб'єкта глобального природно-історичного процесу (класичний марксизм) до тлумачення індивідуального існування людини як єдиної справді автентичної форми історичного буття. Адже характер розуміння об'єкта зумовлює як структуру М. і., так і спосіб її залучення до процесу осягнення історії. Так, для представників наукоцентричної М. і. остання постає як ієрархізована багаторівнева мережа різних за ступенем узагальнення систем істинного й достовірного історичного знання, де кожна система вищого (філософський, загальноісторичний, спеціально-історичний тощо) узагальнення постає як М. і. щодо всіх систем нижчого ступеня; для адептів наукобіжної М. і. — як форма й засіб не багаторівневого, опосередкованого, а безпосереднього й цілісного осягнення історичного буття шляхом власної самоідентифікації й самореалізації.

Літ.: *Бойченко І. В.* Філософія історії. — К., 2000.

І. Бойченко

МЕТРОЛОГІЯ (від грец. metron — міра і logos—слово, вчення) — 1. Наука про вимірювання з великою точністю. її головним завданням є створення точних одиниць виміру — еталонів. Для створення зразків вимірів М. розробляє методику вимірювань, що дає змогу досягти точності, необхідної для наукових та практичних цілей.
2. Допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію складання систем мір, назви одиниць виміру, співвідношення різних мір минулого, а також одиниці обкладення і податкового ліку, тобто одиниці виміру в їх історичному розвитку.
Завданням історичної М. є встановлення реального обсягу мір, розгляд їх кількісного співвідношення, відповідності сучасним метричним вимірам. Об'єктом вивчення є міри довжини, площі, об'єму, маси тощо в їхньому розвитку, предметом вивчення — співвідношення цих мір з метричними.
Особливо велике значення історична М. має при вивченні джерел соціально-економічної історії. Вона дає змогу визначити час і місце виникнення джерела, довести автентичність документа. Історія системи вимірювань — частина історії будь-якого народу, будь-якої країни.

А. Зубко

МЕТРОПОЛІЇ (від грец. meter — мати і polis — місто) — 1. У Давній Греції назва міст-держав *(поліси)* щодо заснованих ними поселень в інших землях. 2. Держави, які мають колонії.

МИРНИЙ ДОГОВІР — вид міжнародної угоди, на підставі якої припиняється стан війни між державами, що воювали, відновлюються офіційні відносини, фіксуються територіальні зміни, розв'язуються політичні, військові, економічні та інші питання. Підлягає обов'язковій ратифікації. Від М. д., укладеного між усіма державами-учасницями війни, відрізняються сепаратні договори, укладені лише між деякими з воюючих держав або їхніми союзниками. Укладенню М. д. може передувати встановлення між воюючими сторонами загального *перемир 'я* (за яким припиняються воєнні дії) або підписання прелімінарного (попереднього) М. д., в якому регламентуються не лише воєнні, а й політичні аспекти майбутнього.

Ю. Слюсаренко

МИСТЕЦТВО — 1. Специфічна форма суспільного світогляду та людської діяльності, яка відбиває світ у художніх образах. Предметом М. є естетичне ставлення людини до дійсності, завданням — художнє опанування світу. Тому в центрі витворів М. — моральна людина, її життя й діяльність у певних конкретно-історичних умовах. Художник опановує, перетворює і відбиває життя в художніх образах. Саме це зумовлює специфічну функцію М. — задоволення естетичних потреб людини шляхом продукування творів, які можуть дати людині насолоду, радість, духовно збагатити її, а також

розбудити в ній митця, здатного творити за законами краси. Поняття М. охоплює художню творчість у цілому — літературу, архітектуру, живопис, графіку, декоративно-прикладне М., музику, танець, театр, кіно та інші види людської діяльності, що відбиваються як художньо-образні форми відображення дійсності. У вузькому значенні — образотворче мистецтво.

2. Високий рівень навичок і майстерність у будь-якій галузі діяльності.

/. Іванцова

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО РОБІТНИКІВ (МТР) — перша масова пролетарська організація, відома під назвою 1-й Інтернаціонал (див. *Інтернаціонал).* Заснована 28.09.1864 р. на зборах англійських і французьких робітників (за участю німецьких, італійських, ірландських і польських робітників) у Лондоні. Автором програмних документів пролетарського об'єднання —Установчого маніфесту «Міжнародного товариства робітників», Статуту, заяв, звернень, звітів та інструкцій став керівник і вождь 1-го Інтернаціоналу К. Маркс. Мета МТР — об'єднання «пролетарів» усіх країн для повалення капіталістичної системи і встановлення влади «робітничого класу». Наприк. 60 — на поч. 70-х рр. XIX ст. МТР проводило кампанії міжнародної солідарності, надавало допомогу страйкуючим робітникам різних країн, підтримувало боротьбу польського та ірландського народів за визволення. Найвищим органом МТР був конгрес, який збирався щорічно і обирав Генеральну раду МТР. Серед найактивніших діячів міжнародного робітничого руху були: Ф. Енгельс, М. Бакунін, А. Бебель, В. Лібкнехт, Ф. Зорге, П. Лафарг, Л. Франкель та ін.

У МТР не було одностайності. Доктрина та організаційні принципи К. Маркса наражалися на протидію представників інших ідейних напрямів, найсильнішим з яких виявився *бакунізм.* На противагу «державному соціалізму» Маркса Бакунін створив власну концепцію визволення людства від насилля, яка спиралася на анархістську теорію. Розкол призвів до кризи в МТР. Маркс та деякі його прихильники переїхали до США (1872 р.), що фактично означало крах 1-го Інтернаціоналу (формально припинив свою діяльність у 1876 р.). Прихильники Бакуніна (члени організацій Швейцарії, Італії, Іспанії, Бельгії, Нідерландів, а також частина членів французької та російської секцій) у вересні 1872 р. створили нове міжнародне об'єднання — Анархістський Інтернаціонал, який проголосив себе правонаступником МТР і називав свої форуми черговими конгресами 1-го Інтернаціоналу (так, вересневий 1873 р. конгрес Анархістського Інтернаціоналу в Женеві вважався Шостим конгресом МТР).

На Берлінському конгресі в грудні 1922 — січні 1923 рр. анархісти відновили МТР (використовуються й інші назви — Міжнародна

асоціація трудящих, анархо-синдикалістський Інтернаціонал), вважаючи себе наступниками і продовжувачами справи 1-го Інтернаціоналу. Сучасна МТР (МАТ) об'єднує синдикалістські профспілки всього світу і виступає під гаслом 1-го Інтернаціоналу: «Звільнення робітників — справа рук самих робітників!».

С. Пивовар

МІЛІТАРИЗМ (від лат. militaris — воєнний) — політика нарощення озброєнь і зміцнення військової могутності країн для підготовки і здійснення загарбницької чи оборонної війни; втручання у справи інших країн чи придушення опору внутрішніх опозиційних сил. М. характеризується гонкою озброєнь, розширенням воєнної промисловості в мирний час, створенням воєнно-промислових комплексів, перерозподілом національного багатства на користь воєнного споживання; посиленням податкового тягаря, інфляцією, підвищенням цін на товари масового споживання. Після другої світової війни М. став складовою частиною політики протистояння двох соціально-політичних систем. Найнебезпечнішим виявом М. є нарощення ракетно-ядерного озброєння, (напр., між колишнім СРСР і США). Підриваючи економіку, М. завдає незліченних бід усім країнам і народам. Так, тривала мілітаризація економіки, зростання воєнних витрат в СРСР стали одними із важливих чинників його економічного й політичного розвалу та дезінтеграції. Економічний занепад, зубожіння багатьох країн Азії, Африки й Латинської Америки значною мірою є наслідком їх мілітаризації.

Б. Гончар

МІФ (від грец. mythos — слово, переказ, сказання) — символічне відображення та наївне бачення світу в образах богів і напівбогів, відповідна оцінка певних ситуацій, які мали місце в житті конкретних народів у певний час на світанку їхньої історії. Міфи, народні легенди й билини, *фольклор,* історичний епос, написи на скелях, хроніки тощо передавали з покоління в покоління певну традицію, систему вірувань, властиві соціально-етнічній групі.

Міфи становлять духовну цінність племені. Вони пов'язані зі священними племінними традиціями, утверджують прийняту в певному суспільстві систему цінностей, підтримують і розвивають певні норми поведінки. М. мовби пояснює й санкціонує існуючий у суспільстві та світі порядок і саме так пояснює людині її саму, навколишній світ, щоб підтримувати цей порядок.

До найдавніших належать міфи про тварин. Міфи про перетворення людей на тварин і рослин побутують майже в усіх народів землі. Це передусім загальновідомі давньогрецькі міфи про Гіацинта, Нарциса, Кипариса та ін. Дуже давніми є міфи про походження сонця, місяця, зірок. Центральну групу міфів, особливо у народів із розвиненими міфологічними системами, становлять міфи про по-

ходження Всесвіту (космогонічні) і людини (антропологічні). Окрему групу становлять міфи про походження й запровадження певних благ: добування вогню, виникнення ремесел, землеробства, а також запровадження певних соціальних інститутів, шлюбних правил, традицій та обрядів.

Порівняльно-історичне вивчення величезної кількості міфів показало, що в міфах різних народів світу — при надзвичайній їх тематичній розмаїтості — багато повторюваних мотивів; коло тем, сюжетів, яких торкаються міфи (а це питання створення світу, людини, її культурного й соціального облаштування, таємниці народження і смерті та ін.) стосується насамперед найважливіших питань світобудови і світосприйняття.

М. передає світовідчуття і світорозуміння епохи, в яку був створений, тому міфотворчість є одним із найважливіших явищ у культурній історії людства.

Лит.: *Ревуненкова Е. В.* Миф. Обряд. Религия. — М., 1992.
Токарев С. А., Мелетинский Е. М. Мифология // Мифы народов мира: Энцикл. слов.: В 2 т. — М., 1991. — Т. 1.
Матяш І. Б. Міф, казка, малі епічні жанри фольклору. — К., 1996.

МІФОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ — одна з форм суспільної свідомості, характерна для первісного суспільства, ранній етап у розвитку *історичної свідомості.*

М. с, яка зародилася в культовій системі, перенесла пізніше релігійні відносини на всі інші сфери людського життя. Звідси — певна соціальна заданість міфологічної свідомості, її прагнення поширити певні типи соціальних і соціально-психологічних стосунків.

Проте ця «теократична» історія була історією лише за формою. Люди виступали в ній не як дійові особи, а лише як інструменти чи об'єкти описуваних подій, суб'єктом яких є божество. Оскільки боги існують поза часом, для міфологічної свідомості характерними є постійне звернення до витоків буття, сущого, одномоментність часу (міфічний час — це час, який ні з чим не пов'язаний у минулому і в майбутньому, він ні з чого не випливає і ні в що не виливається, це час поза плином часу), космізм у баченні світу, згідно з яким усі «події» поза і всередині «Я» мають причетність до вселенської драми. Космізм добре узгоджується з циклічним баченням і сприйняттям світу, вираженим в ідеї «вічного повернення», а отже, вічного оновлення, «повернення» до початків сущого.

Ідея «вічного повернення» тривалий час слугувала людям «рятівним» психологічним прикриттям від загрози зміни на гірше, що міститься в потоці часу. Вважається, що страх перед плином історії існував аж до епохи Відродження. Навіть людина європейської *культури,* яка вже засвоїла величезну історіографічну традицію, по суті, боялася залишатися наодинці з перебігом історії; за класичної дав-

нини вона ховалася від нього за непорушністю Космосу, а в *середні віки* — за доктриною відпущення гріхів і другого пришестя Спасителя. І лише тоді, коли вона стала на ґрунт раціоналізму, з історії поступово були виведені всі надісторичні й позаісторичні сили і настав час для самопізнання людини як об'єкта і суб'єкта творення.

Однак попри всю обмеженість, хаотичність і примітивізм, М. с. зберегла для нас уявлення про початковий період життя людського суспільства, сприяла накопиченню відповідного історичного матеріалу, на ґрунті якого з часом починає розвиватися власне «свідома» *історична свідомість.*

Т. Мандебура

МІЩАНИ (від польськ. miszczanin — житель міста) — у XIV-XVII ст. стан людей, які проживали в містах Литви та Польщі. Вони засновували цехи, які об'єднували ремісників за їхнім фахом. За соціальною структурою М. поділялися на три групи: патриціат — міські багатії, які мали провід, середнє міщанство та незаможне — плебс. Групи М. різних національностей, віросповідання підлягали різним юрисдикціям. Як відомо, в містах Речі Посполитої *магдебурзьким правом* користувалися лише римо-католики. Участь українців у самоврядуванні була обмежена, тому українські М. мусили вести боротьбу водночас проти соціального і релігійно-національного гніту. У цій боротьбі організацією українського М. стали братства. Завдяки їхній діяльності за часів, коли вищі стани почали полонізуватися, керівництво українським національним життям переходило до М. Зокрема, в XVI ст. українське М. стало осередком боротьби за національні права на релігійному, політичному й культурному полі. Воно також надало нового спрямування козацтву — зміцнило його активними, інтелектуально вищими силами, залучило до спільних національно-політичних змагань, надихнуло прагненнями державного відродження України.

Поділ України на російську й польську сфери впливів (1667 р. і остаточно 1686 р.) спричинив те, що доля М. складалося по-різному на Правобережжі й Західній Україні, які залишилися під владою Польщі, та в Гетьманщині. В першій М. зубожіли, втратили активність; братства обмежували свою діяльність церковними справами. Осередком української культури стає Гетьманщина.

У Росію слово «М.» проникає з XV ст. і до кінця XVII ст. набуває там великого поширення. В 1671—1672 pp. під Москвою було засновано міщанську слободу, де проживали ювеліри-сріблярі, вихідці з польських земель. За боярським наказом 1682 р. вони користувалися особливими пільгами. Незабаром слово «М.» перестає стосуватися лише вихідців із Польщі, тобто втрачає ознаку за національністю і набуває значення «жителі міст».

У царській Росії М. були другі за чисельністю після селянства. Вони становили близько 40 % населення міст і були ядром середнього та

дрібного підприємництва. Під час правління Катерини II було оформлено правове становище міських станів.

З 1804 р. М., що проживали в сільській місцевості, зобов'язувалися сплачувати подвійний податок: як М. і як селяни. У XIX ст. міщанство чисельно зростає за рахунок звільнених у запас офіцерів (недворянського походження), сиріт - вихованців державних закладів, іноземців, що прийняли російське підданство та ін. У М. був свій кодекс честі.

У 1824 р. вийшов закон, що зобов'язував М. купувати відповідні торговельні посвідчення, де фіксувалися види діяльності, способи торгівлі, володіння нерухомістю, характер торговельного посередництва, кількість найманих робітників тощо. Ціна таких посвідчень була дуже високою (від 40 до 120 крб.). Більшість М. займалася дрібним підприємництвом, а оскільки становище більшості підприємців було дуже нестійким, то М. мусили найматися на роботу до багатших підприємців, або йти в чиновники.

Серед міщанської інтелігенції переважав дрібний технічний персонал, але були й такі, що прагнули здобути гарну освіту, зробити кар'єру. В 1835 р. серед студентів університетів М. становили 17,4 %.

Оскільки М. були відірвані від великої буржуазії, тісно пов'язаної з самодержавством, то крах останнього виявився трагічним і для великої буржуазії, адже спертися їй не було на кого.

В. Мордвінцев

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — в широкому розумінні мобільність означає здатність руху. П. А. Сорокін визначав мобільність як будь-який перехід індивіда, соціального об'єкта або цінності з одного соціального рівня на інший. У сучасній соціології поняття М. с. використовується переважно у вузькому розумінні для визначення руху людей — індивідів, груп — у межах соціальної структури суспільства між класами, групами, верствами, категоріями, колективами. Якщо соціальна структура розглядається як система соціальних статусів і ролей, то в такому разі М. с. постає як перехід індивідів і груп з одного статусу (ролі) до іншого або як зміна статусу (ролі) в системі певних статусів і ролей. Оскільки соціальна структура може розглядатися в горизонтальних і вертикальних вимірах, то слід розрізняти горизонтальну й вертикальну М. с. Зміна в одній і тій самій площині, рух індивідів і груп між однорівневими у соціальному розумінні позиціями становить горизонтальну М. с. Вертикальна характеризується рухом індивідів і груп з нижчих соціальних статусів до вищих (висхідна мобільність), або навпаки — з вищих до нижчих (низхідна мобільність). Відображаючи рух індивідів та груп у системі вертикальної диференціації суспільства або його соціальної стратифікації, вертикальна мобільність є ядром проблематики М. с. Виокремлюється внутрішньогенераційна мобільність, що охоплює рух індивідів і груп у межах однієї генера-

ції, тобто впродовж усього їх власного життя, та міжгенераційна мобільність, що фіксує рух індивідів і груп з урахуванням їх належності до різних генерацій (порівняймо, напр., статуси та ролі батьків і дітей). Особлива увага приділяється існуючим у суспільстві різнорідним ієрархіям і відмінностям — політичним, соціальним, економічним, культурним. Вважається, що ці ієрархії слугують дієвим стимулом для індивідів і груп до подолання цих відмінностей та посідання більш значущих, престижних, дохідних статусів і ролей у суспільстві. Така ситуація більше притаманна сучасним розвиненим країнам, що характеризуються високим рівнем М. с. У доіндустріальних суспільствах рівень значно нижчий, у суспільствах кастового типу М. с. практично відсутня.

Одним з основних питань дослідження М. с. є її характер та масштаби, що визначаються структурними зрушеннями в економіці, техніці й технології, зайнятості тощо (структурна мобільність), і власне соціальними чинниками — доступністю освіти, професій та занять, що користуються повагою в суспільстві, освітнім, кваліфікаційним та культурним потенціалом індивідів і груп, наявністю інституціональної системи ціннісних пріоритетів, що орієнтують мотивованість поведінки індивідів і груп на їх досягнення або реалізацію (циркуляційна мобільність). Систематичне вивчення процесів М. с, їх різновидів, чинників, каналів перебігу, інтенсивності, скерованості тощо дає змогу виявити універсальні та специфічні механізми суспільного відтворення в окремій країні або в кількох країнах, що згруповані за будь-якою істотною ознакою.

А. Ручка

МОВИ НОСТРАТИЧНІ (від лат. nostras — місцевий)—більшість мовних сімей Старого Світу, що мають спільне походження. До М. н. належать такі мовні сім'ї, як індоєвропейська, семітсько-хамітська, картвельська, алтайська, дравідська та ін. Таким чином, у межах ностратичної мовної надсім'ї виявляються спорідненими такі, здавалося б, далекі мови, як українська, єврейська, арабська, грузинська, татарська, монгольська, японська, чукотська та «мертві» мови, напр. етруська, еламська.

Аналіз спільного лексичного складу М. н. свідчить про те, що ностратична прамова існувала на стадії *привласнювального господарства* первіснообщинного ладу в умовах помірного клімату, де траплялися такі кліматичні явища, як сніг та лід, до появи лука й стріл, до приручення собаки. Все це відповідає археологічній добі фінального палеоліту. Прабатьківщина М. н. була розташована в Східному Середземномор'ї — на Близькому Сході в Передній Азії та на півдні Середньої Азії.

М. Гладких

МОНАДА ІСТОРИЧНА (від грец. monas (monados) — неподільне) — таке єдине, своєрідність якого полягає в тому, що воно водночас є

все, сума складових, кожна з яких теж є утворенням монадного характеру; термін, що з 20-х рр. набуває поширення у філософії історії, дещо пізніше — в історичній науці. Вживається переважно прихильниками суто плюралістичного розуміння історії. Може слугувати й розробці такого підходу до вивчення історичного процесу, який органічно поєднував би універсалістське бачення цього процесу з індивідуалізуючим. Якщо спочатку семантичним полем монадології був універсум (Піфагор і його школа, М. Кузанський, Дж. Бруно), пізніше — світ живої природи (Г. В. Лейбніц, И. В. Гете), то в XX ст. — світ історії. Вже у М. Я. Данилевського всесвітньо-історичний процес постає як сукупність замкнених великих живих індивідів — культурно-історичних типів, яким властива цілковита гомеоричність, «віддзеркалення» одного в одному. Подібний підхід пізніше конкретизують Шпенглер і, зрештою, А. Дж. Тойнбі, попри всі його критичні зауваження щодо властивого Данилевському і Шпенглеру біологізму в тлумаченні цивілізацій. Вони також розглядають історію людства як своєрідну спільність замкнених макроіндивідів — культур, що безпосередньо ототожнюються з цивілізаціями, або розглядаються як макроорганізми монадної природи, останньою стадією існування яких є відповідні цивілізації (Шпенглер). Такий підхід (незалежно від того, чи усвідомлювали це його адепти) об'єктивно споріднював їхнє тлумачення світу історії з монадологічним розумінням світу органічного життя, розробленим Гете.

Та навіть у Шпенглера, з його претензією на свідоме застосування монадологічного, гетевського підходу, не кажучи вже про Данилевського чи Тойнбі, які до нього наблизилися спонтанно, фіксується переважно один бік монадної природи цивілізацій — їх самофокусованість, самодостатність, доцентровість. Внаслідок цього гіперболізується момент відокремленості, замкненості й непроникності означених М. і. Момент їх «гомеоричності», глибинної подібності, взаємовіддзеркалення, взаємовідтворення, взаємоуособлення і уособлення кожного в локальніших М. і., людства в цілому як своєрідної вищої М. і. залишається й дотепер поза увагою філософів історії та істориків. З'ясування і висвітлення цього аспекту — актуальне й важливе завдання, яке ще очікує дослідників.

Літ.: *Шпенглер О.* Закат Европы: В 2 т. — М., 1993. — Т. 1—2.
Бойченко І. В. Філософія історії. — К., 2000.

І. Бойченко

МОНАРХІЗМ — світогляд і політична течія, що вважає найприйнятнішою формою правління в суспільстві *монархію,* за якої верховна державна влада зосереджена в руках єдиновладного глави держави (імператора, *царя, короля,* шаха, султана і т. д.).

МОНАРХІЯ (від грец. monarchia — єдиновладдя, єдинодержавність) — форма управління державою, за якою найвища влада цілковито або

частково зосереджена в руках єдиної особи монарха і є здебільшого спадковою; держава з такою формою правління. Розрізняють М. необмежені (абсолютні), характерні для рабовласницьких і феодальних суспільств, та обмежені (т. зв. конституційні), в яких владу монарха обмежено парламентом. У наш час існують держави як з абсолютною М. (Катар, Оман, Саудівська Аравія), так і з конституційною (Велика Британія, Данія, Іспанія, Японія та ін.).

МОНАРХІЯ КОНСТИТУЦІЙНА — політична система, де влада традиційного глави держави — монарха — обмежена основним законом країни, тобто конституцією.

Н. Папенко

МОНОТЕЇЗМ (від грец. monos — один, єдиний і theos — Бог) — релігійна концепція, яка виходить із поклоніння єдиному Богові; віра в єдиного Бога. М. представлений у *християнстві, ісламі та* іудаїзмі. В християнстві єдиний Бог має три іпостасі (божественна Трійця): Бог-Отець, Бог-Син та Бог-Дух Святий; в іудаїзмі — це національний єврейський Бог Яхве; в мусульманстві — Аллах.

Л. Чекаль

МОРФОЛОГІЯ ІСТОРІЇ (від грец. morphe — форма і logos — слово, вчення) — поняття, вперше вжите О. Шпенглером для позначення автентичного вчення про морфогенез, внутрішні форми історії та її живе буття, взяте у співвіднесенні з власним існуванням особистості. Розглянуті в такому співвіднесенні внутрішні, живі органічні форми всесвітньої історії знаходять, за Шпенглером, своє концентроване автентичне віддзеркалення й співпереживання не в людині кожної з культур Землі, а лише у світогляді представників західноєвропейської культури, яких, з їх історичним чуттям, мислитель тлумачить як виняток, а не правило, а всесвітню історію — як картину людського світу, а не картину людства.

Шпенглер розрізняв морфологію механічного і протяжного, — науку, що відкриває й систематизує закони природи та каузальні відносини (яку він називав систематикою), і морфологію органічного, тобто історії та життя, всього, що несе в собі спрямованість і долю (визначену ним як фізіогноміка). Внаслідок такого розмежування і з'ясовуються морфологічні особливості «світу як природи» та «світу як історії». «Світ як природа» тлумачиться як світ сталого, завершеного, мертвих форм, а «світ як історія» — динамічний, світ становлення, живих форм. Тому для морфології механічного достатніми є методи і принципи традиційної науки, уособленням яких є відповідно математичний закон, принцип каузальності, формальна механічна логіка. М. і. потребує принципово інших засобів осягнення — вживання, споглядання, порівняння, точної чуттєвої фантазії і відтворення світу як історії за допомогою гештальту, цілісного образу, сформованого методами логіки, але не механічної, а

органічної, підпорядкованої виявленню долі певної живої історичної форми, а не механічного закону якогось сталого явища.

У контексті М. і. історичні процеси, на відміну від природних, розглядаються не як результат зовнішніх, причинно-наслідкових взаємодій, а як морфогенез, тобто такий специфічний спосіб буття, за якого перебіг процесів зумовлюється не зовнішніми детермінантами, а внутрішніми закономірностями побудови, еволюції, структури і функціонування. З цих позицій історія постає не як єдиний глобальний лінійно-поступальний рух, а як розмаїття живих історичних форм — потужних культур, кожна з яких має в основі першофеномен, одвічний гештальт культури як такої, оскільки є своєрідним уособленням усіх інших культур, і водночас має власні, неповторні можливості вираження. Відповідно та чи та історична культура осмислюється не як механічна сума дат і подій, зумовлених «чужими», сторонніми чинниками, а як самобутній суспільний організм із чіткою, точною будовою і сповненою глибокого змісту структурою, а сама М. і. — як автентичне розуміння внутрішньої будови таких культур — специфічних органічних, цілісних утворень, через які і в яких здійснюється всесвітня історія. Розглянута з погляду М. і. кожна з історичних культур постає як жива суперістота рослинного типу, що має свій, притаманний лише їй, своєрідний геном, позначений Шпенглером як «душа культури», «первісний прасимвол», рослинна душа, що об'єднує певну спільноту в народ, щодо якої всі інші вияви культури — від матеріальної життєдіяльності й економіки до начал духовних — мистецтва, філософії, релігії тощо — є утвореннями вторинними. А всесвітньоісторичний процес постає як споконвічне, невичерпне, розмаїте і щоразу неповторне утворення і перетворення, дивовижне становлення і неминуче сходження людських культур як унікальних і водночас таких, що уособлюють людство в цілому, живих, цілісних макроформ.

Літ.: *Шпенглер О.* Закат Европы: В 2 т. — М., 1998. — Т. 1—2.
Бойченко І. В. Філософія історії. — К., 2000.

/. Бойченко

МУЗЕЄЗНАВСТВО, МУЗЕОЛОПЯ — наукова, історико-культурологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є музейна справа (музейництво). Вивчає історію, теорію (загальну, документування, тезаврування, комунікації), музейне джерелознавство, музейну педагогіку, наукову методику, техніку та організацію роботи (науково-фондової, експозиційної, культурно-освітньої) музеїв різних типів і профілів, зміст і засади музейного будівництва (музейну політику й законодавство, організацію та управління, інфраструктуру, підготовку і перепідготовку кадрів, розвиток науки М., охорону позамузейних пам'яток).

М. вивчається на матеріалах вітчизняного та зарубіжного музейництва, використовує методи: загальнонаукові, профільних дисцип-

лін, специфічно музейні, вдається до міждисциплінарних комплексних досліджень.

М. як галузь знання — «музеографія» — виникає і формується в XVI—XVIII ст. на підставі узагальнення практичного досвіду музейної роботи. Термін «музеографія» нині поширюється переважно на галузь М., присвячену описові музеїв, їх зібрань та організації. Цей термін введено в ужиток у другій пол. XIX ст.

У XIX — першій пол. XX ст. в М. спочатку вбачають сферу знання про музеї як наукові, освітні установи, пізніше — прикладну історичну дисципліну, що вивчає музейну справу, її теоретичні та науково-методичні засади.

У другій пол. XX ст. на Грунті узагальнення історичного досвіду та практики музейної справи формується теорія М., поновлюється предмет його дослідження. Це «музейництво» — сфера успадкування історико-культурних цінностей, специфічно організований процес, у якому основою формування духовності є предметні результати людської діяльності (артефакти) та об'єкти природи (екофакти).

Музейництво є трирівневою системою, що складається з таких супідрядних підсистем: 1) предмет музейного значення — музейний предмет; 2) домузейні форми збереження та використання предметів музейного значення — музей; 3) музейне будівництво.

Тенденція прилучення до музейництва всієї історико-культурної спадщини минулого, що спостерігається нині, дає підстави розглядати М. як одне з джерел культурології.

Ю. Омельченко

Н

НАРОД — 1. Усе населення певної країни. 2. Та чи інша етнічна група. 3. Певна соціальна спільність. В останньому значенні Н. протиставляється особі, коли визначають, хто насправді є суб'єктом *історії.* При розв'язанні цього питання в деяких філософських течіях герої як творча сила протиставляються Н. як пасивній, інертній масі (Т. Карлейль). Марксизм розглядає Н. як творця історії, при цьому зазначається необхідність історичної конкретизації цього поняття, пошуку тих соціальних груп, що в певний період історії відіграють роль рушійних сил поступального руху. Н. як рушійна сила історії характеризується в марксистській традиції передусім як спільнота людей, що зайняті в суспільному виробництві і роблять вирішальний внесок у суспільний прогрес.

Н. знеособлений, як це підкреслюється в концепції «бунту мас» X. Ортеги-і-Гасета, — це охлос, маса, яка руйнує, а не творить. Його творча здатність визначається наявністю в ньому розвинених особистостей і мірою свободи.

У суспільних науках поняття «Н.» широко використовується для аналізу місця й ролі масово-творчих сил у деперсоніфікованих типах суспільства в умовах незавершеності індивідуалізації, відсутності розвиненої писемності, коли саме Н. є носієм та охоронцем культурних традицій. Як революційна сила Н. здатен протистояти реакційним суспільним силам, які гальмують прогрес. Однак у такій історичній ситуації народові належить скоріше руйнівна роль, якщо немає цілеспрямованої сили вождя, особи, *еліти,* партії.

У сфері політичних відносин Н. протистоїть певною мірою панівній верхівці, носієві владних повноважень. Творча роль Н. стосовно історії визначається мірою демократизму *суспільства,* розвиненістю соціальних механізмів контролю над органами влади.

Т. Ящук

НАРОДНИЦТВО — ідеологія та політичний рух частини *інтелігенції* в Російській імперії другої пол. XIX ст., яка висловлювала інтереси селянства, виступала проти залишків кріпосництва і капіталістичного розвитку країни, за повалення самодержавства революційним шляхом. Засновниками Н. були О. Герцен і М. Чернишевський. Підґрунтям народництва є віра в соціалістичний потенціал селянства, громаду та артіль як основні форми соціальних відносин, у можли-

вість розвитку Росії, на відміну від країн Західної Європи, некапіталістичним шляхом. Ідеологами Н. були М. Бакунін, П. Лавров, П. Ткачов, що зумовлювало три напрями, найвпливовішим з яких був *бакунізм.* Ці три напрями різнилися тактикою, проте сходилися на думці, що майбутній соціалістичний лад має бути бездержавним. Найвідоміші народницькі організації60—80-х рр. XIX ст.: гуртки — «ішутинців» (1863—1866 рр.). «чайківців» (1869—1874 рр.), «москвичів» (1874—1875 рр.); товариства— «Земля і воля» (1876—1879 рр.), «Чорний переділ» (1879—1882 рр.), «Народна воля» (з 1879 р.). «Народна воля» в 1879—1883 рр. мала свої відділи в 50 містах, налічувала, крім 500 членів організації, кілька тисяч учасників руху; проводила широку агітацію; здійснила 8 замахів на життя царя Олександра II, якого було вбито 1. 03. 1881 р., що призвело до масових арештів. У другій пол. 80-х рр., після розгрому «Народної волі», революційне Н. охопила криза. Натомість посилився вплив ліберального Н. (М. Михайловський, В. Воронцов, С. Кривенко, С. Южаков та ін.), представники якого вели полеміку з «легальними марксистами». Наприк. 90-х рр. XIX — на поч. XX ст. розпочалося відродження революційного Н. (т. зв. неонародництво), пов'язаного з діяльністю партії соціалістів-революціонерів (есерів). Есери, як і їхні попередники народники, вважали, що в Росії шлях до соціалізму є особливим і як один із методів його досягнення застосовували терор. Водночас з огляду на істотні зміни в російській дійсності, а також у філософській та соціалістичній думці Заходу, вони внесли певні уточнення до програми реалізації цього шляху.

С. *Пивовар*

НАРОДНІСТЬ — мовна, територіальна, економічна й культурна спільність людей, що історично склалася і передує *нації.* Перші народності сформувалися за рабовласництва (давньоєгипетська, давньоеллінська та ін.). Процес утворення їх особливо широко розгорнувся за *феодалізму* (давньоруська, польська та інші — у межах Європи). Складалися вони зазвичай із близьких за походженням і мовою племен (давньоруська — зі східнослов'янських племен полян, сіверян, древлян, вятичів. кривичів та ін., польська— із західнослов'янських племен поморян, вислян, мазовщан та ін.), рідше — з різномовних племен та етнічних груп, які змішувалися внаслідок завоювання одних іншими (північнофранцузька та провансальські народності — з різномовних галльських племен, римських колоністів і германських племен франків, вестготів, бургундів та ін.). У процесі утворення народностей і мірою посилення економічних і культурних зв'язків між окремими їх складовими мова однієї з них ставала загальною, інші перетворювалися на діалекти або зовсім зникали. Одним із показників спільності, що склалася, була нова єдина назва, під якою Н. ставала відомою сусідам.

В. Гусєв

НАСИЛЬСТВО В ІСТОРІЇ — застосування будь-якою соціальною спільнотою, інституцією різних, вт. ч. збройних, форм примусу щодо інших спільнот і окремих людей з метою досягнення або збереження свого панівного становища, тих чи інших прав і привілеїв. У науці є два підходи до визначення поняття насильства: 1) передбачає чітко окреслене негативне навантаження, вживається в широкому значенні, охоплює всі форми фізичного, психологічного, економічного придушення і відповідні якості того, хто здійснює насильство: брехню, ненависть, лицемірство тощо; насильство в цьому значенні тотожне злу загалом; 2) орієнтований на ціннісно нейтральні та об'єктивні характеристики, цей підхід ототожнює насильство з фізичною та економічною шкодою, яка є наслідком насильства (вбивство, пограбування тощо). В цьому разі постає питання, наскільки і в яких межах насильство може бути виправдане в певних ситуаціях.

Насильство — це один із способів, що забезпечують панування, владу людини над людиною. Насильство є обмеженням або узурпацією свободи волі. Н. в і. пов'язане з існуванням соціальних суперечностей та антагонізмів. Воно часто застосовується впродовж людської історії як засіб досягнення поставлених завдань. Поряд із виправданням Н. в і. як її рушійної сили в другій пол. XX ст. поширилася концепція, відповідно до якої за сучасної доби потрібно відмовитися від насильства як засобу історичної дії. Ця концепція спирається на ставлення до людського життя як до абсолютної цінності. На зміну концепціям насильства як рушійної сили історії приходять різні концепції ненасильницької дії, де насильство тлумачать не як ієрархічну пов'язаність людських воль, а їх солідарне злиття (горизонталь комунікації та погодження — Ю. Габермас) як нормативну програму дії.

Н. в і. в сучасному розумінні — не стільки жертовність і упокореність, скільки активна позиція в боротьбі зі злом як соціальним явищем. Воно має на меті усунути джерела зла й гуманізувати суспільні відносини. Ненасильство може тлумачитись як постнасильницька стадія у боротьбі за справедливість.

На Всесвітньому філософському конгресі (Москва, серпень 1993) було сформульовано такі принципи ненасильства, як постійна готовність до діалогу, компромісу (адже ніхто не має монополії на істину); намагання шукати такий вихід із конфлікту, який дав би опонентові змогу зберегти гідність, причетність (практичне сприяння) до того добра, в ім'я якого відбувається конфронтація.

Т. Ящук

НАУКОВА РЕВОЛЮЦІЯ — назва для позначення докорінних змін в ідеях про природу, в динаміці наукового пізнання, що відбулися в європейському інтелектуальному житті з серед. XVI — до кінця XVII ст. Це був час формування вільної від церковних догматів,

Ґрунтованої на накопичених упродовж півтори тисячі років фактах та узагальненнях нової наукової картини світу. Різко зросла кількість наукових відкриттів і визначних технічних винаходів.

Н. р. зумовило поєднання багатьох чинників. Стрижнем змін були суто інтелектуальні прориви. Невелика група людей, які занурилися в античні проблеми фізики, астрономії та анатомії (рух, небесні явища, будова тіла), зробили переконливі відкриття, що змінили західну, і не тільки західну думку назавжди. Другим чинником був дедалі зростаючий інтерес до того, що нині відкидається, але свого часу вважалося серйозним інтелектуальним заняттям: алхімії, астрології, герменевтики. Ці «чаклунства» поєднувала переконаність у тому, що світ можна пізнати, і що відповіді на традиційні запитання складаються з простих, усебічних ключів до природи. Незважаючи на всі ірраціональні моменти, саме цей потяг до нових, нехай простих, рішень античних проблем дав можливість натурфілософам (як тоді називали вчених) вперше відмовитися від існуючих авторитетних теорій. Ще одним чинником впливу була тривала зачарованість Європи технологічними винаходами. Архітектори, навігатори, інженери, зброярі Ренесансу першими повірили в особливу важливість вимірювань і ретельних спостережень.

Найвидатніший філософ того часу Ф. Бекон проголосив дослідні знання основою наукових узагальнень. Він твердив: аби примусити природу відкрити свої секрети, слід робити те. що зазвичай не робиться. Ф. Бекона вважають засновником усієї сучасної науки, яка ґрунтується на експерименті. Другим засновником нового шляху в науковому пізнанні вважається Р. Декарт, який обстоював позиції раціоналізму.

Найвидатнішим ученим того часу був англієць І. Ньютон. Він став засновником класичної фізики, відкрив закон всесвітнього тяжіння, розробив диференціальне та інтегральне числення, зробив низку дуже важливих відкриттів в оптиці, створив перший рефлекторний телескоп. Кожне з цих відкриттів стало підґрунтям для розвитку самостійних наукових дисциплін.

У період Н. р. великий крок уперед зробили фізика, математика, хімія, біологія, зоологія, медицина, географія, мінералогія. Ґрунтовні дослідження природи зумовили новий якісний стрибок в уявленнях про світ, формування переконаності в існуванні суворої природної закономірності, яку можна вирахувати математично.

Успіхи промисловості сприяли розвиткові механіки. Було винайдено барометр, вакуумний насос, мікроскоп, телескоп, термометр, хронометр тощо.

Розуміння того, що для розвитку науки потрібні спільні зусилля, обмін інформацією, мало наслідком інституалізацію науки. Першу важливу спробу втілити цей підхід у життя було зроблено Лінцеанською академією в Римі у 1603 р. У 1662 р. було створено Лондонське Королівське товариство, у 1666 р. — Французьку Королівську

академію наук. Академії давали можливість для наукового спілкування, міждисциплінарних досліджень, користувалися державною підтримкою.

Головний результат Н. р. — народження сучасної науки, початок процесу диференціації наук, формування нових галузей знань, фундаментальних та прикладних наук, професійного поділу праці, спеціалізації досліджень. Н. р. заклала підвалини для індустріального перетворення світу в наступних століттях.

Літ.: *Кириллин В. А.* Страницы истории науки и техники. — М„ 1986.

Миронов В. Б. Техника и человек: Историко-культурный аспект. — М., 1988.

Свастьян К. А. Становление европейской науки. — Ереван, 1990.

Орлова Т. В. Культура і суспільство Євроли в епоху наукової революції. — К., 2000.

Т. Орлова

НАЦІОНАЛІЗМ (від лат. natio — народ) — радикальний політичний напрям; *ідеологія,* психологія, соціальна практика, світогляд, відповідно до яких нація вважається головним і вирішальним чинником *історії;* її інтересам підпорядковані всі елементи суспільного життя. Для Н. в політиці не існує жодних етичних норм, крім «національного егоїзму». Стосовно інших націй переважає принцип боротьби, тому позиції Н. ворожі щодо *пацифізму* та інтернаціоналізму, а також індивідуалізму, який не підпорядковує індивіда нації цілковито, щодо політичного лібералізму й *демократії.* Крайнім виявом є італійський *фашизм* та аналогічні течії. Вперше націоналістичною називає себе група у Франції (1898 р.), яка складалася переважно з буланжистів і мала виразну антисемітську тенденцію. За певних умов (напр., загострення суспільної боротьби) Н. може сприйматися як такий, що відповідає природі людини й суспільства, виражає важливі умови їх буття. Не гіпертрофований до патологічних форм. Н. задовольняє здорову потребу людини й суспільства у національній самосвідомості як важливій складовій самоідентифікації в історії.

М. Бойченко, Т. Кононенко

НАЦІОНАЛЬНИЙ БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК (НБС) — науково-довідкове видання (здебільшого багатотомне), що відтворює історію певного народу в біографіях його видатних представників. В Україні першу спробу створення НБС було здійснено у 20-х рр. XX ст. на хвилі широкого відродження української культури. В 1918—1933 рр. у складі Всеукраїнської академії наук працювала біографічна комісія під керівництвом таких відомих учених, як Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов. Було складено картотеку на 50 тис. осіб, але планам випуску НБС не судилося здійснитися.

Нині підготовку НБС узяв на себе створений у складі Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського Інститут біографічних досліджень. Розроблено концептуальні засади НБС. До нього передбачено вмістити біографії осіб українського та неукраїнського походження від давнини до сучасності, які справили великий вплив на економіку, політику, *культуру,* науку та інші сфери життєдіяльності України. До словника увійдуть також біографії діячів української діаспори, осіб іноземного походження, які зробили певний внесок у розвиток України.

Створенню НБС сприяє видання біографічного щорічника «Імена України» (К., 1999), тематичних збірників «Хто є хто в Україні». Складовою частиною НБС є регіональні біографічні словники, видання яких розгорнулося в Україні впродовж останніх років: «Біографічний словник Прикарпаття» (Івано-Франківськ, 1993), «600 імен в історії Великої Волині» (Острог, 1993), «Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник» (2-е вид., Ужгород, 1999), «Енциклопедія Сумщини» (Суми, 1999, вип. 1—3), «Буковинці. Визначні постаті. 1774—1918: Біографічний довідник» (Упоряд. О. Павлюк. — Чернівці, 2000), серіальне видання «Харківський біографічний словник» та ін.

Б. Корольов

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ — 1. Будь-який суспільно-політичний рух, учасниками якого є представники певної етнічної спільноти *(племені, народності, нації),* що ставить за мету визволення своєї країни від чужоземного панування. При цьому немає значення, в яку історичну епоху (давні часи, середні віки, новітній час) цей рух відбувається, на якому ступені історичного розвитку (плем'я, народність, нація) перебуває народ, що бореться за незалежність, під якими гаслами (національними, релігійними, соціальними) розгортається, яких форм (визвольна війна, партизанська боротьба, повстання, революція тощо) набуває.

2. У вужчому значенні Н.-в. р. — це не будь-який суспільно-політичний рух проти інонаціонального панування, а лише такий, що виникає і розвивається на певному відтинку історії людства — від початку нового часу до наших днів. Такі рухи відрізняються від визвольної боротьби народів з іноземними поневолювачами в попередні епохи насамперед тим. що розгортаються під чітко вираженими національними гаслами і мають за кінцеву мету об'єднання в межах єдиної національної держави усіх територій, населених представниками свого *етносу.*

Західноєвропейські й американські автори традиційно замість терміна «Н.-в. р.» послуговуються іншими — «націоналізм» або «націоналістичний рух», охоплюючи ними практично всі вияви національної сфери життя суспільства: від прагнень зберегти свою мову і культуру до власне Н.-в. р.

Г. Ігнатченко

НАЦІЯ (від лат. natio — народ, плем'я) — історична спільність людей, що складається в процесі формування певних характерних її ознак. Існує багато визначень цього поняття, що Грунтуються на певній більшій чи меншій сукупності його ознак. їх можна поділити на культурологічні, психологічні, етнологічні, історико-економічні та політологічні.

Початок культурологічної теорії Н. було закладено працями німецького філософа-просвітителя XVIII ст. Й. Гердера, який наголошував на своєрідності духовної культури різних народів, зокрема південнослов'янських, поезію яких високо цінував. Цей напрям був розвинений у працях одного з ідеологів австромарксизму К. Реннера, який визначав Н. як «союз осіб, які однаково розмовляють», «культурний союз».

Психологічну теорію Н. обгрунтували французький учений XIX ст. Ж.-Е. Ренан, який твердив, що «нація — це душа, духовний принцип», та О. Бауер, який вважав, що Н. — сукупність людей, «спільністю долі згуртованих у спільність характеру».

Представники етнологічної теорії Н. зосереджуються тільки на етнічних ознаках: спільності походження, національній самосвідомості тощо.

Історико-економічну теорію Н. обгрунтував відомий ідеолог марксизму К. Каутський, який підкреслював велике значення економічного чинника при виникненні нації. Чинниками, що зумовлювали процес формування Н., він вважав також територію, географічне положення та військове становище, транспорт і особливо мову, недооцінюючи при цьому національну самосвідомість. Сучасну Н. Каутський розглядав як продукт економічної необхідності та різних чинників, що виникли на грунті капіталістичного способу виробництва. Н., на його думку, становить постійно змінюване суспільне відношення; за різних умов вона становить дещо вельми різноманітне; вона ніби якийсь Протей, який вислизає між пальцями, коли ми хочемо його схопити, та все ж завжди залишається, справляючи на нас потужний вплив.

На підставі положень К. Каутського і певною мірою О. Бауера Й. Сталін у 1913 р. визначив Н. як усталену спільність людей, яка склалася історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психічного складу, що виявляється в спільності культури, наголосивши, що лише наявність усіх ознак, взятих разом, дає нам Н. Сталінська теорія Н., що мала догматичний і метафізичний характер, стала єдиною, яку визнавали в колишньому СРСР.

На сьогодні існують дві політологічні теорії нації: нація-держава (французька модель) та держава-нація (американська модель). Перша модель пояснює існування єдиної політичної спільноти переважно спільним етнічним походженням громадян певної

держави, друга, навпаки, пояснює формування нової етнічної спільноти на основі існуючої політичної єдності.

Беручи до уваги динамічний характер Н., не можна дати її визначення, яке залишалося б правильним раз і назавжди. Через це останнім часом з'явилися нові спроби тлумачення Н., які критично враховують уже існуючі і прагнуть врахувати їх недоліки. Одне з найбільш вдалих визначень Н. у пострадянській науковій літературі належить Ф. Горовському, О. Картунову та Ю. Римаренку: Н. — це «етносоціальна (і не завжди кровно-родинна) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність національним матеріальним та духовним цінностям, національній символіці, національно-екологічні почуття тощо), а також (головним чином на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає» («Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналі». — К., 1993).

М. Дєдков, М. Бойченко

НЕВТРУЧАННЯ ПРИНЦИП — один із основних принципів міжнародного права. Відповідно до цього принципу державам і міжнародним організаціям забороняється втручатися у внутрішні чи зовнішні справи інших держав і народів. Держави повинні утримуватися від будь-якої форми погрози силою чи її застосування, від будь-якого акту політичного, економічного або іншого примусу щодо іншої держави, від надання прямої чи опосередкованої допомоги в терористичній, підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму іншої держави. Н. п. закріплено в чисельних міжнародних договорах, насамперед у Статуті ООН та інших документах ООН. Н. п. тісно пов'язаний із принципами суверенітету та рівноправності держав.

Ю. Слюсаренко

НЕГРИТЮД — концепція, що розвинулася впродовж останніх 60 років у контексті всесвітньої боротьби народів з темним кольором шкіри за свободу та єдність. Вона репрезентує інтелектуальний відгук антільських та сенегальських негрів, що здобули французьку освіту, на французьке колоніальне правління, зокрема, політику *асиміляції.* Е. Сезер з Мартініки вперше вжив термін «Н.» у 1935 р. У сучасній Франції про темношкіру людину кажуть «чорний», раніше казали «негр», що мало зневажливий відтінок, подібно до американського «нігер». Е. Сезер навмисно поклав в основу терміну слово, що мало негативні конотації. Після підхоплення та розвитку сенегальською *інтелігенцією* Н. наприк. 40—50-х рр. став філософським та історичним виявом прагнень африканців до політичної й культурної свободи й самореалізації. З часів незалежності

франкомовних африканських територій він продовжував слугувати рушієм для вираження африканських сподівань у сучасному світі. Провідний ідеолог Н., молодший сучасник Е. Сезера — Л. С. Сенгор (певний час президент Сенегалу) тлумачив Н. як сукупність культурних цінностей Чорної Африки, а пізніше сформулював концепцію: Н. — це комплекс цивілізаційних цінностей — культурних, економічних, соціальних, політичних, —які характеризують чорні народи, точніше негро-африканський світ. Почуття спільності, ритму, хист до міфотворчості є сутнісними елементами Н., що міцно вкарбовані в усі витвори та дії чорної людини.

Т. Орлова

НЕЙТРАЛІТЕТ (нім. Neutralitat, від лат. neutralis — нічийний) — у міжнародному праві — становище (статус) держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини зі сторонами, що воюють, і не надає жодній із них воєнної допомоги. В мирні часи Н. —відмова від участі у воєнних блоках. Права та обов'язки нейтральних держав під час війни закріплено в Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр. Про свій Н. держави зазвичай заявляють на початку воєнних дій між іншими державами, але можуть зробити це ще в мирний час.

Ю. Слюсаренко

НІЦШЕАНСТВО — філософська течія, що склалася наприк. XIX ст. під впливом вчення німецького філософа і поета Фрідріха Ніцше (1844—1900 рр). Для Н. характерні: ірраціоналізм, волюнтаризм, проповідь війни, ідея притаманності людині «волі до влади» й зоологічна ненависть до бідних. В XX ст. Н. взяли на озброєння ідеологи німецького *фашизму.* Фрідріх Ніцше — німецький філософ, представник ірраціоналізму, один із засновників «філософії життя». Навчався в Боннському та Лейпцизькому університетах, викладав класичну філологію у Базельському університеті. Погляди Ніцше формувалися під впливом філософії А. Шопенгауера, естетичних ідей та мистецтва В. Вагнера, позитивізму й соціального дарвінізму. Центральним поняттям філософії Ніцше є категорія життя, що як єдина реальність звільнене від матеріальності, є містичною формулою «волі до влади», виявами якої у людини є довічний інстинкт самозбереження. Нерівність та експлуатацію Ніцше обґрунтовує різною мірою «волі до влади» в окремих людей, шо неминуче призводить до поділу суспільства на еліту й маси. Ніцше вважає життя вічним рухом, його не можна оцінити як дійсне. Всі процеси як фізичного, так і духовного життя тлумачить як дії «волі до влади». Ніцше оспівує культ «надлюдини», якій нібито дозволено все: насильство, війну як засіб очищення культури.

Н. Папенко

НОВА ЕРА — сучасна система літочислення, в якій за первісний момент відліку взято Різдво Христове; прийнята в більшості країн світу.

Різдво Христове — одне з головних християнських свят, установлених відповідно до церковного віровчення на честь народження Ісуса Христа. Відзначається в одних країнах 25 грудня, в інших 7 січня.

В. Гусєв

НОВА ІСТОРІЯ — загальноприйнята в історичній науці назва третього періоду всесвітньої історії, якому передують стародавній і середньовічний. Вперше думку про початок Н. і. в розвитку людства висловили гуманісти в XV—XVI ст. Вони, на противагу тогочасній періодизації, відповідно до якої все ще тривав період Римської імперії (у вигляді «Священної Римської імперії»), виокремили відтинок часу одразу після розпаду Римської імперії в період, який назвали «середніми віками» (між античною і новою епохами). Настання Н. і. гуманісти пов'язували з розвитком світської науки і культури під знаком *Відродження.*

Цей поділ всесвітньої історії на стародавню, середньовічну та нову вже з XVII ст. міцно утвердився в західноєвропейських університетах і понині домінує у світовій історичній науці. Однак щодо хронологічних меж Н. і. існують різні погляди, що зумовлено неоднаковим баченням представниками історичних шкіл визначальних особливостей та провідних процесів, що відбулися в цей період. Так, у Франції, Німеччині, Англії початком Н. і. вважають виникнення гуманізму й Реформації. У Британській енциклопедії, зокрема, кінцем середніх віків названо XV ст. У США початок Н. і. пов'язують з *великими географічними відкриттями,* передусім Америки (1492 р.). Щодо кінцевого рубежу, то вважається, що період Н. і. триває й нині, хоча для позначення останніх десятиліть вживаються терміни «сучасна» або «недавня історія».

Зовсім інші хронологічні межі Н. і. були прийняті радянською історичною наукою, яка поклала в основу періодизації всесвітньої історії марксистську тезу про зміни суспільно-економічних формацій та революційного переходу від однієї формації до іншої. Згідно з нею Н. і. охоплює період виникнення, утвердження і початок загальної кризи капіталістичної формації. Відтак за початок Н. і. бралася англійська буржуазна революція серед. XVII ст., а за кінець — жовтневий переворот 1917 р. в Росії, який нібито знаменував початок переходу людства до комуністичної формації, а отже, й початок четвертого періоду — новітньої історії. Таке розуміння Н. і. панувало і в інших комуністичних країнах. Після розпаду СРСР і краху комуністичних режимів у більшості держав, на посткомуністичному просторі, в т. ч. й в Україні, утверджується погляд, прийнятий у західноєвропейських країнах.

Г. Ігнатченко

НОВИЙ КУРС — назва програми і системи заходів, запроваджених американським президентом Ф. Д. Рузвельтом у 1933—1938 рр. Внаслідок Н. к. було врятовано економіку США і ліквідовано на-

слідки *«великої депресії».* Основу Н. к. становило поєднання заходів, спрямованих на посилення державного регулювання економіки та певних реформ у соціальній сфері.

Термін «Н. к.» вперше був вжитий суддею С. Розенманом, потім використаний в інавгураційній промові 1932 р. Ф. Д. Рузвельтом, набув популярності завдяки карикатуристу Р. Кінбі. Закони Н. к. пропонувалися «мозковим трестом» президента, до якого належали прогресивно налаштовані політики й посадовці, згодом їх підтримала переважна більшість у Конгресі. Запровадженням законів передбачалося домогтися повороту економіки до стабілізації. Н. к. поклав початок перетворенню країни на соціально орієнтовану державу (welfore state) (див. *«Держава загального благоденства»)* оскільки передбачав підтримку безробітних; компенсацію фермерам за зменшення виробництва сільськогосподарської продукції; добровільну трудову повинність для безробітних віком до 25 років; створення нових робочих місць (починаючи з листопада 1933 р., федеральний уряд створив 4 млн робочих місць); реорганізацію приватного підприємництва (скорочення робочого дня, підвищення мінімальної зарплати, обмеження конкуренції тощо). Водночас держава реорганізувала всю систему промисловості, де розвивалося економічне самоврядування за участю профспілок, підприємців та органів державного контролю. Було відновлено діяльність банків, які одержали кредити. Спеціальний закон забезпечив зростання промислового будівництва та рівня зайнятості. Було «запущено» механізм «суспільства масового споживання», де попит стимулював виробництво.

Н. к. відродив національний дух американців, їхню віру в подолання труднощів. Президент щовечора виступав по радіо з «Бесідами біля каміна», пояснюючи населенню свої заходи, домагаючись взаєморозуміння і підтримки. Країна вийшла з тяжкого становища ще до початку другої світової війни, а не за рахунок «наживи» на ній, як це твердили радянські автори.

Т. Орлова

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ — 1. Самостійний загальновизнаний період всесвітньої історії від першої світової війни 1914—1918 pp. до сучасності. 2. Наука, що вивчає цей період (інколи під Н. і. розуміють лише *історію* зарубіжних країн Європи та Північної Америки).

Найголовнішою ознакою Н. і. є опанування людством досягнень науково-технічної революції, утвердження і розквіт *постіндустріального суспільства* з ринковою економікою, яке, долаючи кризові явища, довело свою економічну й соціальну ефективність, зокрема в конкуренції та протистоянні соціалізму.

Розвиток і прогрес людства є суцільним і безперервним процесом. Важливим чинником умовного поділу всесвітньої історії на нову та новітню історію стала світова війна, яка спричинила глибоку

кризу цивілізаційного поступу і водночас сприяла розвитку процесів, властивих новій добі, новому міжнародному порядку. Саме ця війна зумовила вирішальну зміну в *капіталізмі.* Вона усунула старий капіталізм вільної конкуренції, ослаблений пануванням монополій в довоєнний період, і відкрила шлях для розвитку сучасного державно-монополістичного капіталізму з бюджетною політикою, системою державних замовлень та асигнувань на життєво важливі галузі, трудовим законодавством і соціальними програмами.

Лиха війни стали однією з причин розпаду Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, а також революційних вибухів і переворотів у низці європейських країн. У Росії було встановлено соціалістичний лад, що започаткувало співіснування й протистояння капіталізму та соціалізму, явище, яке набуло глобального масштабу після другої світової війни зі встановленням соціалістичного ладу в країнах Центрально-Східної Європи і деяких азіатських країнах. Характерним наслідком війни 1914—1918 рр. став *фашизм* з його войовничим націоналізмом і расизмом, культом сили й мілітаризмом. Війна на багато років визначила розвиток міжнародних відносин, змінила карту Європи і світу, створивши грунт для нової світової війни. Мілітаризм став на порядок денний у політиці багатьох країн. Співіснування і протиборство капіталізму з соціалізмом супроводжувалося війнами, найжорстокішою з яких була друга світова, соціальними революціями, інтенсивність яких на межі XX і XXI ст. повсюдно слабшає.

Капіталізм панує на світовій арені, визначаючи тенденції й перспективи розвитку. Він виграв у «світового соціалізму» змагання у продуктивності праці і внаслідок цього — у розвитку економіки та піднесенні життєвого рівня. На зламі 80—90-х рр. XX ст. панівний у країнах Центрально-Східної Європи соціалістичний лад зазнав краху. Тут почався процес трансформації в устрої та економіці в напрямку запровадження законів ринкової економіки та демократизації. Проте капіталістичні відносини не є єдиною системою XX і поч. XXI ст. Як у XVII—XVIII ст. капіталізм співіснував з віджилим *феодалізмом,* так і в XX і на поч. XXI ст. він поділяє світ з різними формами соціалізму.

Внутрішня періодизація Н. і. у вітчизняній історіографії традиційно будувалася відповідно до періодизації етапів загальної кризи капіталізму. Зникнення цієї категорії порушує в усій повноті проблему пошуків нових критеріїв, віх і рубежів, які вказали б шлях до визначення хронології Н. і. За всієї умовності періодизації в Н. і. можна виокремити три етапи всесвітнього розвитку: 1) період між двома світовими війнами (1919—1939 рр.); 2) друга світова війна (1939—1945 рр.); 3) період сучасної історії (після 1945 р.).

Кожен етап може відповідно поділятися залежно від проблем цивілізаційних змін, що розглядаються. Так, внутрішня періодизація Н. і. після другої світової війни може бути пов'язана з періодами *«холодної війни»,* що були одними з найістотніших характеристик розвитку світу в другій пол. XX ст. Серед них можна назвати такі етапи: 1) поділ світу на два ворогуючі блоки і розпалювання «холодної війни» (1947—1953 рр.); 2) «відлига» в «холодній війні» (1953—1959 рр.); 3) від Берлінської кризи до в'єтнамської війни (1960—1969 рр.); 4) розрядка (1969—1979 рр.); 5) новий етап «холодної війни» (1979—1985 рр.); 6) кінець «холодної війни» (1985—1991 рр.); 7) світ за відсутності біполярного протистояння (90-ті рр. XX — поч. XXI ст.).

У межах Н. і. свою внутрішню логіку розвитку і відповідну періодизацію, яка може відрізнятися від періодизації за ознакою «холодної війни», мають як окремі країни світу, так і регіони. Напр., періодизація Н. і. країн Західної Європи може розглядатися відповідно до етапів їх політико-економічної інтеграції, періодизація Н. і. країн Азії й Африки — відповідно до етапів національного визволення та національно-економічного розвитку.

Б. Гончар

НОМОТЕТИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД (від грец. nomotetike — законодавче мистецтво) — за Кантом, спосіб законодавчої діяльності розуму та встановлення ним законів і правил пізнання. Неокантіанці Баденської школи (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) переосмислюють поняття Н. м. Віндельбанд розглядає і докладніше розробляє його, під назвою генералізуючого, Ріккерт — як метод наук про природу, принципово відмінний від ідіографічного, індивідуалізуючого методу як автентичного пізнавального засобу гуманітарних наук про культуру, спроможного забезпечувати адекватне осягнення самобутності історичних явищ як унікальних культурних цінностей. Н. м. витлумачувався як такий, що, з одного боку, уможливлює спрощення та узагальнення екстенсивного й інтенсивного розмаїття явищ, з іншого — призводить, внаслідок цього, до збіднення й стереотипізації наших уявлень про багатовимірну дійсність і виявляється малопродуктивним при вивченні культурно-історичних реалій.

Літ.: *Виндельбанд В.* Избранное. Дух и история. — М., 1995.
Риккерт Г. Философия жизни. — К., 1998.

/. Бойченко

НУМІДІЯ (лат. Numidia) — у стародавні часи область у Північній Африці (нині східна частина Алжиру). Спочатку була заселена кочовиками-берберами, а за нумідійського царя Масініcси (бл. 240—149 рр. до н. е.) осілим землеробським населенням. Перші міста на території Н. виникли наприк. І тисячоліття до н. е. Н. стала союзницею

Риму в боротьбі з *Карфагеном.* У 201 р. до н. е. за сприяння римлян всю територію Н. було об'єднано в державу на чолі з царем Масініссою. Після падіння Карфагена (146 р. до н. е.) частину його території римляни передали Н. за її допомогу у війні. В 111—105 рр. до н. е. нумідійці, очолювані царем Югуртою, вели війну проти Риму, яка закінчилася перемогою римлян і перетворенням Н. на римську провінцію. Частина її увійшла до складу римської провінції Африки, частина була приєднана до Мавританії. В 429—430 рр. Н. була завойована *вандалами,* в 533 р. — візантійцями, в VII ст. — арабами.

С. Пивовар

О

ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ — історична дійсність, процес, події, явища і фрагменти історичного розвитку, його дійові особи, вся сукупність умов, що характеризують життя суспільства і впливають на нього, тобто все, на що спрямовано пізнавальну функцію історичної науки. Об'єкт історичного пізнання дуже близький до джерельної бази, але не тотожний їй. Домінантним об'єктом історичної науки є сам суб'єкт історичного процесу, тобто його рушій, творець, а в цій ролі виступають люди та результати їхньої діяльності. Ці результати віддзеркалюються в природно-історичних фактах, речових, писемних та усних пам'ятках, які в ході історичного пізнання набувають функції історичного джерела. Між історичним джерелом та історичним фактом завжди стоїть історик, його науково-пізнавальна діяльність. Історичні факти, на відміну від природознавчих, здебільшого не піддаються спостереженню, живому сприйняттю, вони не можуть відтворюватись експериментально, мають уривчастий і вибірковий характер. Отже, емпіричну базу історичного пізнання становлять не самі джерела, а історичні факти, які виникли на підставі наукового, критичного дослідження всієї сукупності та розмаїття історичних джерел *(див. Джерела історичні).*

Таке загальне визначення О. і. н. та його коментар дають ключ для конкретизації об'єкта кожного компонента й кожної галузі історичного знання, кожного реального історичного дослідження. Так, об'єктом політичної історії постає опосередкована в історичних фактах діяльність політичних партій, рухів, об'єднань, їхніх лідерів, державних установ, політичний устрій певної країни або групи країн. Об'єктом історії української культури є історичні факти, що відображають розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва, діяльність інтелігенції, культурно-освітніх і мистецьких установ та інституцій, політику держави в царині культури, духовності. Об'єкт історії міжнародних відносин — діяльність державних та міждержавних інституцій у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин, дипломатичних служб, їх діячів, що знайшла відображення у відповідних джерелах та історичних фактах.

О. і. н. — це насамперед об'єкт історичного пізнання. Його визначення належить до методологічних засад історичного дослідження і відіграє важливу роль у пошуку джерел, їх опрацюванні, критиці, інтерпретації, встановленні *достовірності історичного знання.*

Об'єкт і предмет історичної науки різняться між собою, хоча в окремих історичних дисциплінах вони збігаються або майже збігаються (*сфрагістика,* геральдика, нумізматика та ін.).

Таким чином, О. і. н. є все те, що протистоїть суб'єктові, тобто пізнавальній діяльності історика. Він існує незалежно від історика, уособлюється в історичних джерелах і фактах, служить основою створення правдивої, об'єктивної історії.

Я. Калакура

ОБРАЗ ІСТОРИЧНИЙ — результат відображення того чи того об'єкта у свідомості людини. О. і., як і інший образ, є об'єктивним за своїм джерелом, за об'єктом, який він відображає, і суб'єктивним за способом (формою) існування. Він водночас і багатший, і бідніший за відображений предмет і має самостійний характер. О. і. постає і як поняття, і як образ, у цьому плані його можна ототожнити з історичним фактом. Саме цим *факт* історичний відрізняється від емпіричного факту природничих наук, а історичний образ — від образу як такого. О. і. виникає як результат історичного опису. Можна виокремити такі рівні О. і.: 1) образні елементи в історичних відомостях; 2) образне формулювання емпіричних побудов — історичних фактів; 3) образні елементи у структурі теоретичного знання. Виникнення історичного інтересу і включення його як самостійного компонента до культурно-ціннісної системи створює широку аудиторію, що змушує історика вдаватися до образності історичного викладу.

Представники західної філософії вважають образність невіддільною рисою історичного пізнання, яка силою художнього зображення компенсує недостатність інформації. Слід зауважити, що образність історичного пізнання не є примхою дослідника, вона відображає об'єктивність естетичності історії.

Історична реконструкція є конструкцією історика, який із складного вузла повідомлень, джерел і власних уявлень про історичний процес, видобув ту чи ту систему історичних образів. У межах цієї конструкції, яка створюється відповідно до принципів наукового аналізу, пам'ятки минулого стають історичними джерелами, а повідомлення джерел про події, явища — історичними фактами. Дослідницька, творча активність історика не зводиться до відображення і реєстрації явищ і фактів, а робить можливим встановлення контакту з минулим і створення історичних джерел та історичних фактів. Між істориком і джерелом встановлюється плідне взаєморозуміння. І це не що інше, як діалог між істориком і людьми минулого, чиї думки й наміри втілені в історичних пам'ятках. Перший шар інформації, якою послуговується вчений — це певні аспекти свідомості автора пам'ятки, і лише проходячи крізь «фільтри» його картини світу, і зазнаючи перетворень, що відповідають як цій моделі, так і умовностям «жанру» пам'ятки, інформація потрапляє до

вченого. Система цінностей, погляди автора, специфіка мови і свідомості його доби утворюють канал зв'язку, через який відбувається діалог сучасності з минулим.

Г. Носова

ОБЩИНА-МАРКА — в Західній Європі за середньовіччя сільська (сусідська) община, в якій орна земля була приватною власністю її членів, а інші угіддя (ліси, пасовища, сіножаті тощо) — спільною власністю. Виникла внаслідок розпаду великих сімей на малі та перетворення орної землі на вільновідчужувану власність цих сімей — алод. У надрах сусідської общини в багатьох народів упродовж тривалого часу як пережиток зберігалася землеробська община.

М. Рудь

ОЛЕКСАНДРІЯ (грец. Alexandria) — назва міст, заснованих Олександром Македонським. Найвідомішою була Олександрія Єгипетська, заснована в 332—331 рр. до н. е. в дельті Нілу за планом архітектора Динократа. Вона стала столицею царства Птолемеїв (305—30 рр. до н. е.), перетворившись на великий політичний, економічний і культурний центр елліністичного світу. Тут був розташований знаменитий Мусейон — центр науки й культури з бібліотекою, а також одне з *семи чудес світу* — маяк на о. Фарос. Після захоплення римлянами Олександрія Єгипетська стала другим після Риму містом імперії з населенням бл. 1 млн осіб. У VII ст. О. перейшла під владу арабів. Сучасна О. — порт і місто в Єгипті.

Літ.: *Михаловский К.* Александрия. — Варшава, 1970.

ОЛІГАРХІЯ (грец. oligarchia — влада небагатьох, від oligos — нечисленний і arche — влада) — режим, за якого політична, економічна влада належить невеликому колу найвпливовіших і найбагатших осіб (військових, фінансистів та ін.). Вперше на термін «О.» натрапляємо у творах давньогрецьких письменників (напр., в Арістотеля, Полібія), де він вживається для характеристики форми державного устрою, що виникає внаслідок виродження *аристократії.* Нині «О.» називають також групу людей, яка править. Прикладом О. в XX ст. може бути правління сім'ї Дювальє на Гаїті впродовж 1957—1986 рр.

С. Пивовар

ОПІР, РУХ ОПОРУ — назва підпільних І таємних груп та організацій, які боролися проти нацистської Німеччини та мілітаристської Японії під час другої світової війни. Точна чисельність учасників невідома, бо О. охоплював як цивільних громадян, які таємно боролися проти окупації, так і тих, хто воював у збройних загонах партизан. В їх арсеналі були різноманітні засоби: друкування і розповсюдження нелегальних газет і листівок; організація втеч і допомога військовополоненим та євреям; засідки проти фашистських патрулів і масштабні збройні операції (напр., рейди партизанських

загонів тилами ворога); акти саботажу і знищення озброєння ворога; збирання і передання союзникам розвідувальної інформації тощо.

У самій Німеччині опір нацистському режимові мав місце з 1934 р. і пізніше. Спочатку його чинили представники протестантської і католицької церков. Після 1938—1939 рр. — це діяльність підпільних організацій, таких як комуністична «Червона капела», що організовувала саботаж і збирала розвідувальну інформацію для Радянської армії (знищена гестапо у 1942 р.).

Рух Опору не був єдиним, формувалися організації, які нерідко суперничали між собою. Комуністи спочатку виявляли пасивність, однак після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз почали створювати групи, в деяких районах очолили рух Опору. Проте між комуністичними і некомуністичними силами траплялися випадки гострої конфронтації. Трагічним прикладом цього було варшавське повстання у серпні—жовтні 1944 р., яке зазнало жорстокої поразки від німців. У Югославії сербський націоналістичний рух боровся не тільки з німцями, а й з партизанами, очолюваними комуністами. Два рухи були у Греції, Франції, Бельгії.

В Україні запекла боротьба з ОУН-УПА точилася не тільки під час війни, а й після неї — аж до 1953 р. В Норвегії та Голландії головні організації О. були пов'язані із своїми монархічними урядами в екзилі. Велика Британія, США, Радянський Союз підтримували партизанські загони на окупованих територіях, постачаючи їм літаками озброєння та медикаменти.

На Далекому Сході таємні операції проводилися силами американської та британської розвідок. Значні зусилля вони спрямовували на збирання розвідувальної інформації, ведення психологічної війни, визволення військовополонених. Водночас місцеві партизани, часто налаштовані прокомуністично, виводили з дії важливі об'єкти та лінії зв'язку. їхні лідери, такі як Хо Ші Мін, формували ядро повоєнних визвольних рухів проти колоніальних властей.

Під час визволення країн Європи та Азії від окупантів сили О. брали участь у військових діях на підтримку союзницьких армій.

Літ.: *Движение* Сопротивления в Западной Европе 1939—1945: Общие проблемы. — М., 1990.

Мерцалова Л. А. Немецкое Сопротивление в историографии ФРГ. — М., 1990.

Перро Ж. Красная капелла. — М., 1990.

Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939—1945: Национальные особенности. — М., 1991.

Т. Орлова

ОПРЕДМЁТНЕННЯІ РОЗПРЕДМЁТНЕННЯ — процес, що є сутністю діяльного ставлення людини до дійсності, характеризується єдністю та взаємопроникненням, з одного боку, об'єктивації, втілен-

ня, матеріалізації діяльності, здібностей, думок, переживань людини, її взаємин з іншими людьми у продукті її праці, з іншого боку, розоб'єктивації, перетворення у внутрішній здобуток, засвоєння сутності, властивостей, якостей цього олюдненого, осуспільненого предмета.

Опредметнення — процес, у якому суспільно-історичні та культурні якості суб'єкта діяльності переходять у предмет, який внаслідок цього набуває певної соціокультурної значущості та цінності. При цьому якості предмета та знарядь і засобів праці самої діяльності опредметнюються не лише в продукті діяльності, а й в якостях самої людини. Змінюючи світ, людина змінює саму себе.

Розпредметнення — процес, у якому якості й сутності предметного світу переходять у якості суб'єкта діяльності, збагачуючи його здібності, наповнюючи їх предметним змістом, тобто роблять такими, що відповідають навколишній дійсності. Людина розпредметнює як форми минулої культури, так і природні явища і саму себе як найвищий продукт того й того. О. і р. існують окремо одне від одного лише в абстракції. їх можна розділити тільки в процесі теоретичного дослідження. Насправді ж, будь-який акт опредметнення є водночас і (в іншому, певна річ, відношенні) актом розпредметнення і навпаки.

Поняття «О. і р.» набуло великого поширення в німецькій класичній філософії та історіографії кінця XVIII — першої пол. XIX ст., зокрема у Гегеля. Опредметнення в його системі тотожне об'єктивації й відчуженню. Йому протистоїть самопізнання, самоусвідомлення абсолютним духом самого себе. Ці процеси тут фактично тотожні процесам розпредметнення. О. і р. — одні з центральних категорій у філософії Гегеля. Так, природа та історія, на його думку, є об'єктивацією, опредметненням абсолютного духу, який змушений здійснити в процесі свого саморозвитку такий крок, оскільки це єдино можливий шлях самопізнання, повернення до самого себе. У зв'язку з цим О. і р. є ще й своєрідним механізмом внутрішнього зв'язку суб'єкта і світу, створюваного ним. У цьому разі О. і р. постає як механізм здійснення історичного зв'язку людини із суспільством, перетворення цивілізацій, історичних епох, поколінь на єдиний і безперервний історичний потік. З цієї та інших причин послідовники Гегеля широко використовували поняття «О. і р.» щодо пояснення суспільно-історичних процесів. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс вживають його, характеризуючи суспільно-історичну сутність людини, принципи її виховання та навчання, пояснюючи природу історичного процесу, його закономірності та типологізацію історичних станів суспільства. Одним із різновидів поняття «опредметнення» є відчуження, часто вживане наприк. XIX — у першій пол. XX ст. На Заході великого поширення набуває аналогічне за змістом поняття «відхід», «повернення», уведене в науковий обіг

А. Дж. Тойнбі. Це один з наріжних каменів його праці «Осягнення історії», що справила величезний вплив на *історіографію* XX ст.

М. Варшавчик

ОПРИЧНИНА — система внутрішньополітичних заходів уряду Івана IV Грозного, що здійснювалися в 1565—1584 рр. у Росії. Завданням О. було: сконцентрувати матеріальні, людські й військові ресурси для продовження тривалої Лівонської війни; перерозподілити землі на користь вірного служилого стану; закріпачити селян; піднести авторитет *царя* тощо. Внаслідок цієї політики країну було розділено на дві частини, значно обмежено компетенцію Боярської думи, запанував жорстокий терор, розпочалися всілякі зловживання. О. сприяла розвитку *кріпосного права,* внаслідок цього — зубожінню народу та посиленню його міграції. В 1572 р. О. втратила свою первісну назву і почала називатися двором. Терор у країні тривав. Неврожаї та епідемії 60—70-х рр. загострили ситуацію. Все це призвело до повного занепаду Росії, селяни тікали на Дон, наростала хвиля грабіжництва та розбоїв.

Поразка в Лівонській війні, розорення й голод у період О. поставили Росію в надзвичайно тяжке становище. Англійський посол Дж. Флетчер, який відвідав Росію у 80-х рр. XVI ст., писав, що політика і вчинки Івана IV «так потрясли всю державу і розпалили загальне невдоволення та непримиренну ненависть, що усе це має скінчитися не інакше, як громадянською пожежею». Слова Флетчера стали пророчими. На поч. XVII ст. у Росії розпочалася «громадянська пожежа», що до підвалин похитнула «християнське самодержавство» Івана Грозного.

В. Мордвінцев

ОРГАНІЗАЦІЯ ДУАЛЬНА (від лат. dualis — подвійний) — 1. Шлюбні стосунки між представниками двох родів, пізніше фратрій, що виникли внаслідок переходу від тваринних до людських форм шлюбу шляхом заборони шлюбних відносин усередині первісної громади (див. *Екзогамія)* та встановлення шлюбних відносин між членами різних громад і шлюбних класів (див. *Ендогамія).*

2. У широкому розумінні — подвійна, або бінарна організація суспільства, а також відображення цієї організації в духовній культурі (напр., дуальні міфологічні сюжети).

М. Гладких

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) — міжнародна організація держав, створена для підтримки і зміцнення миру, безпеки й розвитку співробітництва між країнами. Протягом 25.04—26.06.1945 р. на конференції у Сан-Франциско (США) представники 51 країни, які до 01.03.1945 р., стали членами *Антигітлерівської коаліції,* розробили і підписали Статут ООН, який набув чинності 24.10.1945 р. після ратифікації більшістю країн-учасниць. Головні

органи ООН: Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада з опіки, Міжнародний суд ООН і Секретаріат ООН.

Генеральна Асамблея ООН — основний орган обговорення міжнародних питань, до якого входять представники всіх держав-членів ООН. Кожна країна має один голос. Постанови ухвалюються простою більшістю (або більшістю у дві третини під час голосування важливих питань). Асамблея збирається на щорічні сесії. Акти, схвалені Асамблеєю, не мають обов'язкової юридичної сили, однак у них відображається світова громадська думка щодо важливих міжнародних проблем.

Рада Безпеки ООН складається з 15 членів. П'ять з них — постійні: Велика Британія, Китай, США, Франція, Російська Федерація (до грудня 1991 р. — СРСР). Ще 10 непостійних членів обираються Генеральною Асамблеєю терміном на два роки. Для прийняття рішення з важливих питань потрібно не менше ніж 9 голосів, у тому числі голоси всіх постійних членів. Кожен з п'яти постійних членів може накладати *вето* на будь-яке рішення, навіть якщо інші 14 схвалюють його. Рада Безпеки — єдиний орган ООН, наділений владою примусу, його рішення є обов'язковими для виконання всіма державами-членами ООН. Виголошуючи осуд, ухвалюючи постанови про заходи покарання, економічні санкції, використання збройних сил, Рада Безпеки несе відповідальність за підтримання миру і міжнародної безпеки.

Міжнародний суд вирішує суперечки між державами і дає консультативні висновки з юридичних питань органам ООН. У його складі 15 суддів, яких обирають на 9 років Рада Безпеки і Генеральна Асамблея з числа громадян країн — членів ООН.

Кількість держав — членів ООН становила: в 1955 р. —76, в 1960 р. — 100, в 1970 р. — 127, в 1980 р. — 154, в 1995 р. — 185.

С. Пивовар

ОСТРАКІЗМ (від грец. ostrakon — черепок) — у Давній Греції (в Афінах, Аргосі, Сиракузах та ін. містах) спосіб вигнання окремих громадян за рішенням народних зборів шляхом голосування за допомогою глиняних черепків. Запроваджений у 509 р. до н.е. в Афінах відомим реформатором Клісфеном з метою захисту підвалин демократії. Громадяни, які мали право голосування, писали на черепках ім'я того, кого вважали небезпечним для демократичного устрою. Якщо збиралося 6 тис. черепків з іменем однієї особи, вона мусила впродовж 10 днів залишити місто. За вигнанцем зберігалися громадянські права і власність. У переносному значенні О. — вигнання, гоніння, переслідування.

А. Слюсаренко

ОХЛОКРАТІЯ (від грец. ochlos — натовп, чернь і kratos — сила, влада, панування) — в давньогрецьких ученнях про *державу* (Платон,

Арістотель) панування натовпу. В Арістотеля О. описується під назвою «демократія», тоді як Полібій демократію позначає «політія», в його системі О. — форма державного устрою, що є *демократією,* яка занепала, як *олігархія є аристократією,* що виродилась.

О. (за Арістотелем — демократія) як спотворена форма, не має чітко окреслених об'єктивних ознак: віднесення до неї тієї чи тієї держави є завжди результатом суб'єктивного, негативного ставлення до неї. Арістотель описує Афіни часів Перікла і пізніше як демократію, бо тоді панувала чернь; люди знатного походження послідовно усувалися від управління, під час призначення на посаду перевагу надавали жеребкуванню, неминучим наслідком такої системи був деспотизм, безладдя в управлінні.

Ознаки О. можна знайти в Римській імперії, де імператора зводила на престол і скидала за своїм бажанням армія, хоча державні установи й були монархічними.

Як свідчить історія, О. не може існувати протягом тривалого часу і найчастіше є проміжною формою устрою між падінням старого порядку і встановленням нового, чітко і правильно організованого.

71 *Ящук*

П

ПАЛЕОГРАФІЯ (від грец. palaios — старий, давній і grapho — пишу) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає давню писемність, її еволюцію, характерні особливості правильного прочитання текстів, встановлення їх належності.

Вперше термін «П.» вжив французький учений Б. Монфокон на поч. XVIII ст. у своїй праці «Про грецьку палеографію». Об'єктами вивчення П. є зовнішні ознаки рукописів, засоби писемності, її графіка та еволюція, особливості накреслення літер, матеріал, на якому написано документ (пергамент, береста, папір), знаряддя письма (гусяче чи металеве перо, олівець тощо), фарби, чорнило, художні елементи рукописів (орнаменти, заставки, кінцівки, мініатюри), філіграні (водяні знаки) тощо. Такі дослідження дають змогу здійснити атрибуцію тексту (встановлення автора), його правильне прочитання, доведення його достеменності, визначити місце і час появи документа, розкрити його зміст. Метод палеографічних досліджень полягає у вивченні всіх зовнішніх ознак рукопису, порівнянні й співвіднесенні їх між собою, а також встановленні відповідності певному історичному періоду.

Великий внесок у розвиток П. зробили І. Срезневський, О. Соболевський, В. Щепкін, Є. Карський.

Відомий український історик, архівіст і палеограф І. Каманін (1850—1901 рр.) присвятив свою працю «Палеографічний ізборник» вивченню української П. Заслуга І. Каманіна та інших вітчизняних учених полягає в тому, що в XIX — на поч. XX ст. вони визначили головні напрями дослідження рукописних матеріалів. їхні науково-теоретичні узагальнення зумовили утвердження П. як наукової дисципліни зі своїм чітко окресленим об'єктом дослідження.

У XX ст. були значно розширені тематичні межі досліджень з П. Вивченню цінної наукової пам'ятки — графіті на стінах Софії Київської — присвячено праці С. Висоцького. Дослідженню в галузі філігранознавства, зокрема вивченню паперу і філіграней на українських землях, присвячено праці О. Мацюка.

Опис пам'яток книжкового мистецтва і зокрема львівських стародруків подає у своїх наукових працях Я. Запаско.

Загальні питання української П. розроблялися в наукових працях В. Панашенко, В. Німчука, П. Захарчишиної. В Україні видані навчальні

посібники з П.: *Кісь Я.* Палеографія. — Л., 1975; *Різник М.* Письмо і шрифт. — К., 1978; *Кріль М.* Основи палеографії. — К., 1995 та ін.

А. Зубко

ПАЛЕОЕТНОЛОГІЯ (від грец. palaios — старий, давній, ethnos — народ і logos — вчення) — розділ *історичної етнології,* в межах якого вивчаються етноси, зниклі передусім у давнину і середньовіччя (напр., хети, мідяни, скіфи, хазари). Об'єктом вивчення в П. можуть бути також народи, що зникли порівняно недавно (напр., тасманійці). В палеоетнологічних дослідженнях важливу роль відіграють археологічні джерела, письмові свідчення, відомості інших наукових дисциплін (етнічної антропології, етнолінгвістики, етнічної ономастики, *фольклористики),* які розглядаються комплексно. В західній етнології палеоетнологічні дослідження нерідко відносять до *етноісторії.*

М. Хоменко

ПАЛЕСТИНА (від давньоєврейської пеліштім — філістимляни) — історична область у Західній Азії. У III тисячолітті до н. е. тут осіли племена хананеїв. У XII ст. до н. е. узбережжя П. завоювали філістимляни; на іншій території в XI ст. до н. е. давньоєврейські племена заснували Ізраїльсько-іудейське царство, яке бл. 928 р. до н. е. розпалося на два: Ізраїльське (існувало до 722 р. до н. е.) та Іудейське (існувало до 586 р. до н. е.). Пізніше П. входила до складу держав Ахеменідів (після 539 р. до н. е.), Птолемеїв і Селевкідів (III—II ст. до н. е.), Риму (з 63 р. до н. є), Візантії (з 395 р. н. е.). У VII ст. П. завоювали араби, в XI ст. — хрестоносці, в XII ст. — єгипетські султани, з 1516 р. до першої світової війни вона перебувала в складі Османської імперії. У 1920—1947 рр. П. — мандатна територія Великої Британії (рішення про це було схвалено Лігою націй у 1922 р.), яка взяла на себе відповідальність за забезпечення громадянських і релігійних прав усіх жителів П. та створення на її території єврейського національного осередку. Внаслідок імміграції євреїв кількість їх зросла з 60 тис. у 1920 р. до 445 тис. осіб у 1939 р. (майже 30 % населення П.). Це спричинило конфлікти між арабами та євреями, що змусило британський уряд переглянути свою позицію щодо П. Спеціально створена Королівська комісія в 1937 р. дійшла висновку, що П. необхідно розділити на дві частини: арабську та єврейську. Однак цей проект наштовхнувся на сильну опозицію арабського світу. В 1939 р. британський уряд видав «Білу книгу», в якій проголосив, що суверенна й незалежна держава П. буде створена через 10 років. За цей період передбачалося залучити арабів і євреїв до співпраці в єдиній Палестинській державі. Після закінчення другої світової війни палестинська проблема знову вийшла на перший план міжнародної політики. 29.11.1947 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію № 181, яка передбачала припинення британського мандата і поділ П. на дві держави: єврей-

ську (площею 14,1 тис. $км^2$, населення — 510 тис. арабів і 499 тис. євреїв) і арабську (площею 11,1 тис. $км^2$, населення —549 тис. арабів і 95 тис. євреїв). Проголошення незалежності обох держав передбачалося здійснити не пізніше 1.10.1948 р. Після дострокової відмови Великої Британії від мандата на П. в ніч з 14на 15.05.1948 р. виникла нова держава Ізраїль. Арабські країни не визнали новоствореної єврейської держави й оголосили їй війну. Воєнні дії тривали з 16.05.1948 р. по 25.01.1949 р., після чого були підписані угоди про перемир'я. Ізраїль захопив більшу частину території, призначеної для створення палестинської держави, а також західну частину Єрусалима (всього 6,7 тис. км). Решта території була приєднана до Йорданії (Західний берег р. Йордан, включаючи східну частину Єрусалима) і Єгипту (сектор Газа). Спроба створення відповідно до рішення ООН Арабської держави була зірвана. Внаслідок першої арабо-ізраїльської війни місця проживання залишило майже 300 тис. арабів. Виникла свого роду «палестинська діаспора», яка охоплювала арабський світ, а також Західну Європу, США, Латинську Америку, країни Азії. Загальна кількість палестинських біженців на червень 1967 р. становила 1344 тис. осіб. 5.06.1967 р. між ізраїльтянами та арабами знову вибухнула війна, в якій ізраїльські війська завдали поразки арміям Єгипту, Йорданії та Сирії. Цього разу Ізраїль окупував усі палестинські території — Західний берег р. Йордан, сектор Газа, а також Синайський півострів і сирійські Голанські висоти. Кількість арабських біженців зросла ще на 400 тис. осіб.

Таким чином, палестинська проблема перетворилася на найголовніший близькосхідний конфлікт між арабами та ізраїльтянами. Незважаючи на значні зусилля світового співтовариства, вона й досі залишається нерозв'язаною.

С. Пивовар

ПАМФЛЕТ (англ. pamphlet) — 1. Публіцистичний жанр, для якого характерне нищівне викриття певного політичного явища чи особи. 2. Невеликий гостросатиричний художній твір, публіцистичний за жанром. Завдяки притаманній П. історичній конкретності та викривальності він є одним із важливих писемних джерел історії громадської і політичної думки. Особливої ваги П. як історичне джерело набуває в деяких країнах у періоди загострення боротьби проти існуючого ладу в цілому або певного уряду внаслідок їх наступу на демократичні права та економічні завоювання громадян, або проти тієї чи іншої суспільної групи, партії, окремої особи, які зловживають своїм становищем, владою тощо.

П. як полемічний твір зародився в античних містах-державах (напр., «Філіппіки» — промови Демосфена проти царя Македонії Філіппа II), набув поширення в середні віки.

В. Гусєв

ПАМ'ЯТЬ ІСТОРИЧНА — здатність людської свідомості відтворювати минуле. Без П. і. неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу. Одним із її виявів є спогади учасників історичних подій, їхні усні перекази, письмові свідчення. Своєрідним арсеналом П. і. є архіви, музеї, бібліотеки.

Пам'ять, свідомість, *історія* взаємозумовлені і взаємозалежні. За своєю суттю пам'ять емоційна, особистісно забарвлена, здатна до містифікацій, що зумовлює можливість її деформацій (зокрема й цілеспрямованими зусиллями зацікавлених соціальних груп). На такому тлі з'являється можливість культивування штучної пам'яті й постає небезпека містифікації минулого, до якої найчастіше вдаються тоталітарні режими. Під їхнім тиском у «писаннях» деяких істориків, свідченнях т. зв. очевидців, гіперболізується роль певних вождів (напр., Сталіна, Гітлера), спотворюються історичні події. Критичне сприйняття П. і. — завдання історичної науки, у якої є всі можливості проникнення в її глибини та відтворення цілісної правдивої картини минулого.

Г. Горак

ПАНДОРА (грец. Pandora — обдарована усім) — у давньогрецькій міфології жінка, створена богом вогню Гефестом за волею Зевса для покарання людей, які отримали від Прометея вогонь. Зевс дав П. скриню, наповнену всіма бідами, хворобами і пороками, заборонивши її відкривати. Незважаючи на заборону, П. відкрила її і лихо поширилося між людьми, почалися страждання. На дні скрині лишилася тільки оманлива надія. У переносному значенні вислів «скриня Пандори» означає вмістилище різних бід, а також «подарунок», який приносить нещастя.

С. Пивовар

ПАПА РИМСЬКИЙ (лат. papa, від грец. pappas — отець) — глава католицької церкви і держави *Ватикан.* Титул П. існує з IV ст., часів Західної Римської імперії. П. Р. вважається намісником апостола Павла, засновника римської церкви, непогрішимим у питаннях віри. Його постанови обов'язкові для всіх католиків. П. Р. обирають довічно кардинальською колегією (конклавом) із середовища кардиналів таємним голосуванням.

В. Гусєв

ПАПІРОЛбПЯ (від грец. papyros — назва рослини з родини осокових — і лат. logos — слово, вчення) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає античні та візантійські письмена на папірусі грецькою та латинською мовами для їх прочитання, атрибуції й реконструкції.

Як матеріал для письма папірус використовувався понад чотири тисячоліття. Перші папіруси були знайдені в 1752 р. під час розкопок римського міста Геркуланума. З 1778 р. папіруси знаходять у Єгипті. З IV ст. н. е. на зміну папірусу приходить пергамент. Остаточно його перестали використовувати тільки після винаходу паперу в Китаї (165 р.).

Як самостійна історична дисципліна П. відокремилась від *палеографії у* кінці XIX ст., але і досі тісно пов'язана з нею, оскільки розв'язує спільні завдання й застосовує єдині методи та прийоми дослідження, специфіка яких зумовлена об'єктом вивчення. Термін П. вперше був введений у науковий обіг 1898 р.

До завдань П. належить вивчення проблем класифікації папірусів за змістом, спрямуванням (ділові, офіційні, приватні), типологією тощо. Для реконструкції текстів застосовуються методи *дипломатики, хронології, кодикології,* ономастики, іконографії та інших *спеціальних історичних дисциплін.*

З 1949 р. працює міжнародна Асоціація папірологів з центром у Парижі.

/. Войцехівська

ПАРЛАМЕНТ (франц. parlement, від parler — говорити, казати) — назва найвищого загальнонаціонального виборного (повністю або частково) представницького і законодавчого органу державної влади, що діє на постійній основі.

Представницький характер П. зумовлюють його виборність і колегіальність. Діяльність П. визначає зміст і характер парламентаризму як системи взаємодії *держави* і *суспільства.* Парламенти виконують установчу роль щодо інших елементів державного механізму на підставі концепції народного представництва. Саме як такі представницькі органи парламенти почали формуватися під час революцій XVII—XVIII ст. і подальшого суспільного розвитку держав Європи й Америки у XIX ст. Національно-історичні й політичні умови відповідних держав визначали конкретну форму парламентів.

Основними характеристиками П. є його структура й організація; форми закріплення та зміст компетенції; головні напрями діяльності; його склад. За структурою парламенти поділяються на однопалатні (система монокамералізму) і двопалатні (система бікамералізму). Останнім часом здійснюється процес переходу унітарних держав від однопалатної системи до двопалатної (Румунія, Польща, Чехія, Хорватія) і навпаки (Швеція, Данія, Нова Зеландія). Нижня палата П. завжди обирається безпосередньо населенням. Верхня палата може формуватися різними шляхами: прямими виборами (США, Італія, Австралія, Японія); непрямими виборами (Франція, Австрія, ФРН); за спадковою ознакою (Велика Британія); за призначенням глави держави (Канада); змішаним способом (Непал).

У більшості сучасних парламентів права верхніх палат обмежені порівняно з правами нижніх. Кількість парламентаріїв може визначатися *конституцією;* встановлюватися через чисельний мінімум і максимум складу П. або на підставі принципу визначення норми представництва. Свідченням професійного характеру П. є його сесійна організація роботи.

Парламентські фракції, керівні органи й комісії (комітети) — найважливіші елементи структури П. Фракції утворюються за принципом належності депутатів до політичної партії, репрезентованої у представницькому органі, або з представників кількох партій, що проводять єдину чи близьку лінію у політиці. Відсутність формально визначеного статусу фракцій не заперечує їх існування в парламентах. Керівні органи П. можуть бути одноосібними (голова парламенту, палати) і колегіальними (бюро, президія, правління тощо). Завдання комісій (комітетів) —- попередня підготовка питань, які потім розглядаються на сесійних засіданнях. Комісії можуть бути постійними, тимчасовими, спеціальними, мати статус слідчих комісій (комітетів з розслідування) тощо. Традиційними функціями парламентів є законотворчість, прийняття бюджету, контроль за діяльністю органів виконавчої влади, а також зовнішньополітична і судова. Саме законодавчі повноваження становлять головне призначення П.

Розділ IV Конституції України 1996 р. встановлює засади конституційного статусу П. в Україні — Верховної Ради України — як єдиного органу законодавчої влади (ст. 75). Основним законом врегульовано його структуру, сесійну організацію роботи, головні повноваження; засади правового положення народних депутатів України і Голови Верховної Ради України, статус комітетів, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій; роль Верховної Ради України в механізмі розподілу державної влади; сферу суспільних відносин, що визначається тільки законами України тощо. Відповідно до Конституції Автономної Республіки Крим Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом Автономної Республіки Крим, який репрезентує інтереси громадян, спільні інтереси населення, територіальних громад, місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим у цілому і здійснює свої повноваження з метою сприяння і забезпечення реалізації їхніх прав і законних інтересів, а також вирішення питань збалансованого соціально-економічного, культурного та інших напрямів розвитку Автономної Республіки Крим.

ПАРЛАМЕНТСЬКА БІЛЬШІСТЬ — стійке, добровільне об'єднання парламентаріїв на засадах узгодження їхніх політичних позицій, що становить більшість від конституційного складу представницького органу влади, має правовий статус і формалізовані принципи, мету і підстави діяльності.

Історичними та структурними умовами виникнення й існування П. б. є теорія поділу влади, система стримувань і противаг, парламентська і змішана республіканські форми правління. Останні характеризуються тим, що найвищий орган виконавчої влади контролює *парламент* за допомогою партійної більшості у представницькому органі, на яку він і спирається у своїй діяльності. Якщо уряд втрачає підтримку цієї більшості, парламент висловлює *вотум* недовіри вищому органу виконавчої влади, що має своїм наслідком його відставку. У такому разі президент має право за пропозицією уряду розпустити парламент і оголосити дострокові вибори представницького органу. П. б. — елемент механізмів розподілу повноважень між парламентом, главою держави і урядом, процедури формування уряду, його політичної відповідальності перед представницьким органом влади. П. б. здебільшого фактично означає партійну більшість у парламентах. Конституції деяких держав (Болгарії, Греції, Румунії, Словенії, Португалії) формалізують її компетенцію щодо обрання прем'єр-міністра та формування уряду. Так, лідера політичної партії (їх коаліції), що за результатами виборів має більшість місць у представницькому органі влади (нижній палаті), або керівника найбільшої парламентської групи призначає прем'єр-міністр, який має значні повноваження щодо персонального складу уряду. Конституції також регулюють процедуру визначення волевиявлення П. б. — інвеституру уряду, необхідну для його легітимного і легального затвердження. П. б. розглядається теорією *конституціоналізму* як головна передумова і засіб стабільності урядів. Проте функціонування П. б., перебіг зазначених конституційних процедур великою мірою залежать від реальної розстановки партійно-політичних сил та їх представництва в парламенті. Досить поширеною є практика узгодження позицій — консультацій глави держави з керівниками найбільших фракцій у парламенті до призначення прем'єр-міністра. В Україні для призначення Президентом України прем'єр-міністра потрібна згода більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України; прем'єр-міністр України спрямовує роботу Кабінету Міністрів України на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України (ст.114 Конституції України).

Необхідність застосування політичної відповідальності найвищого органу виконавчої влади перед парламентом, її характер здебільшого визначаються потребами конкретного політичного курсу, реальними політичними інтересами. Проте раціоналізація парламентського правління призвела до конституційного закріплення порядку притягнення уряду до політичної відповідальності — інституту вотуму недовіри. Результат застосування цієї процедури значною мірою залежить від підтримки уряду більшістю в парла-

менті. У переважній більшості країн з двопалатними парламентами уряд несе відповідальність тільки перед нижньою палатою. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України може бути розглянуте Верховною Радою України за пропозицією не менш як третини народних депутатів України від її конституційного складу. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів більшістю від її конституційного складу має наслідком відставку уряду (ст. ст. 87, 115 Конституції України).

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. partis — частина, галузь, відділ) — незалежне активне громадське об'єднання фізичних осіб на підставі загальних інтересів, сформульованих в основоположних ідейних настановах і програмах; виражає політичну волю своїх членів і прихильників; головними завданнями є участь у визначенні політичного курсу *держави,* виробленні державної *політики,* формуванні органів влади і місцевого самоврядування, представництво в їх складі; має стійку структуру і постійний характер діяльності. Політичні партії в сучасному розумінні вперше виникли у XVIII ст. у зв'язку з буржуазними революціями й утворенням системи парламентаризму. Протопартіями вважаються британські «торі» та «віги», а перші масові політичні партії з'являються у країнах Європи з кінця XIX— поч. XX ст.

Першою українською П. п. вважається Русько-українська радикальна партія, що виникла в Західній Україні у 1890 р. На цій же території у 1899 р. утворена Українська народно-демократична партія, того ж року — Українська соціал-демократична партія. На Наддніпрянській Україні, в Харкові 1900 р. було засновано Революційну українську партію (РУП). їх розквіт припадає на 1917—1920 рр. За радянських часів політична система України характеризувалася однопартійністю, а керівна роль комуністичної партії СРСР закріплювалася законодавством (ст. 6 Конституції УРСР 1978 р.). Створення в Україні у 1989 р. першої в її *новітній історії* Української національної партії (УНП) започаткувало процес відродження політичної багатопартійності. Політичні партії розглядаються як інститути громадянського суспільства, що запобігають узурпації і зловживанням *владою* з боку держави.

Політологічна і юридична науки використовують різні типології політичних партій для аналізу їх діяльності й визначення базових положень. Для характеристики П. п. важливі такі критерії: *ідеологія,* політична платформа, особливості виконуваних функцій, організаційна (внутрішня) структура, соціальна база тощо.

Легальне існування політичних партій є можливим за наявності права індивіда на об єднання, юридичної регламентації статусу П. п. Свобода об єднання (асоціації) належить до прав першого покоління і є однією із засад демократичної політико-правової системи, що закріплена основоположними міжнародно-правовими докумен-

тами в цій сфері (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.). Громадяни України мають право на свободу об єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36 Конституції України).

Юридичне визначення політичних партій міститься у законодавствах конкретних держав і може істотно різнитися залежно від місцевих політичних і правових традицій. Відповідно до ст. 2, 3 Закону України «Про політичні партії в Україні» П. п. — це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Ці інституції сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у *виборах* (ч. 2 ст. 36 Конституції України). Статтями 36, 37 Конституції України встановлено обмеження щодо здійснення громадянами права на свободу об'єднання і діяльності політичних партій. Заборонено утворення та діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення *суверенітету* й територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Проблеми вдосконалення правового статусу політичних партій в Україні потребують ознайомлення з досвідом інших держав і раціонального його використання, комплексних наукових досліджень, відповідних змін у законодавстві, приведення його у відповідність із Конституцією України і міжнародно-правовими документами.

В. Литвин

ПАТРІАРХ (від. грец. pater — батько і arche" — влада) — 1. Найвища духовна особа в деяких християнських, переважно православній, церквах, а також єпархіях у *католицизмі.* Патріаршество існувало в Росії з 1589 р. і було скасоване Петром І та замінене державним управлінням церквами — Святійшим Синодом на чолі з обер-прокурором. Титул П. був відновлений православним Помісним собором 1917—1918 р.

П. обирається Помісним собором, якому належить найвища влада з питань віровчення, церковного управління і церковного суду. П. здійснює зв'язки з іншими автокефальними церквами, контролює діяльність автокефальних архієреїв, здійснює нагляд за всіма органами центрального церковного управління. Йому належить також

право помилування і пом'якшення церковних покарань. Він скликає Помісні собори і головує на них.

При П. створюється Священний Синод, що складається з постійних і тимчасових членів. При синоді існують відділи управління справами, зовнішніх зносин, учбовий комітет, господарче управління, пенсійний комітет, видавництво.

2. Глава роду в родовому суспільстві.

В. Мордвінцев

ПАТРІАРХАТ (від грец. pater — батько і arche — влада) — доба в розвитку первіснообщинного ладу, що прийшла на зміну *матріархату* і характеризувалася панівним становищем чоловіків у сім'ї, господарстві та суспільстві. Передбачає патрилокальний шлюб, патрилінійний рахунок родинних відносин та ведення родоводу по батьківській лінії. Такі форми господарської діяльності, як спеціалізоване мисливство та скотарство, сприяють ранній появі патріархальних відносин.

М. Гладких

ПАУПЕРИЗМ (від лат. pauper — бідний, незаможний) — масове зубожіння трудящих внаслідок деформації та негнучкості ринку праці, звуження сфери товарно-грошових відносин, нераціонального перерозподілу та використання трудових ресурсів.

Н. Папенко

ПАЦИФІЗМ (від лат. pacificus — миротворний) — світогляд, виразники якого заперечують насилля, будь-які війни, незалежно від їх характеру та мети. Вони відмовляються брати участь у воєнних діях, вважають основним засобом запобігання війнам їх засудження та проповідь миру. Пацифісти з'явилися в першій пол. XIX ст., після наполеонівських війн, у Великій Британії та США. Найбільшого поширення П. набув на поч. 90-х рр. XIX ст. Пацифісти виступали й виступають з пропозиціями заборони воєн, загального роззброєння і врегулювання міждержавних суперечок через міжнародний суд.

С. Пивовар

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД — перша суспільно-економічна формація, що існувала в усіх народів на ранній стадії їхнього розвитку. Виробничі відносини П. л. виникли внаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил і знарядь праці, природного поділу праці за статтю та віком (див. *Поділ праці).* Основою виробничих відносин була спільна власність на засоби виробництва при наявності особистої *власності* на знаряддя та речі особистого вжитку.

У ранньопервісній *громаді,* яка існувала за рахунок привласнювального господарства (див. *Господарство привласнювальне),* отримували лише продукт, що забезпечував життя, тому панував зрівняльний розподіл та спільна власність. Кожний член громади мав

право на частку виробленого продукту, незалежно від того, чи брав він особисту участь у його виробленні.

У пізньопервісній громаді, яка перейшла до відтворювального господарства (див. *Господарство відтворювальне)* або спеціалізованого привласнювального господарства, напр., інтенсивного рибальства, існував уже надлишковий продукт, що створило передумови для появи особистої власності.

Подальше зростання ефективності виробництва, перший і другий великі поділи праці, поява додаткового продукту, територіальна спеціалізація виробництва та встановлення регулярного обміну продуктами праці створили можливість для *експлуатації*чужої праці, концентрації багатства у родоплемінної верхівки за рахунок данини, податків, військового загарбання, патріархального та кабального рабства. Все це спричинило розклад П. л. та появу ранньокласових державних утворень.

М. Гладких

ПЕРЕБУДОВА — політика перетворень в СРСР упродовж 1985—1991 рр., спрямована на оновлення життя країни. Більшість змін відбулося внаслідок реформ, які розпочав М. Горбачов, очоливши в березні 1985 р. КПРС. На той час Радянський Союз був величезною багатонаціональною країною, обтяженою численними політичними, економічними й соціальними проблемами. Оскільки проведення реформ потребувало підтримки населення, М. Горбачов заохочував більшу відкритість суспільства, що вилилося в політику т. зв. гласності, яка передбачала пом'якшення цензури, можливість критики, розголошення помилок і злочинів, здійснених у минулому.

Нова радянська адміністрація прагнула зупинити процес розпаду системи «державного соціалізму», намагаючись надати нового імпульсу соціально-економічному розвиткові країни. У квітні 1985 р. пленум ЦК КПРС оголосив курс на «прискорення соціально-економічного прогресу» країни, що розглядалось як свого роду *«великий стрибок»* за рахунок модернізації економіки й активізації «людського чинника». Проте нова економічна політика була непослідовною і половинчастою. Реформи, спрямовані на поступовий перехід до ринкової економіки, блокувалися політикою уряду, який тримався за традиційну командно-адміністративну систему. Зрештою спроби економічних перетворень спричинили зниження життєвого рівня трудящих, посилення інфляції, що призвело до перших в історії СРСР масових страйків (у квітні 1991 р. було зафіксовано понад 1 млн страйкарів).

З 1988 р. в СРСР здійснювалася реформа політичної системи, яка полягала в поступовому переданні *влади* від партапарату державним органам, які обиралися парламентським шляхом. Початок політичній реформі поклали рішення XIX Всесоюзної конференції КПРС (28 червня — 1 липня 1988). Було запроваджено новий най-

вищий орган законодавчої влади — З'їзд народних депутатів СРСР, до складу якого увійшло 2250 депутатів, а також Верховну Раду СРСР — законодавчий орган, що діяв постійно й обирався з депутатів з'їзду. Новий виборчий закон мав численні недоліки, які створювали ґрунт для незаконних маніпуляцій, однак у березні 1989 р. відбулися перші в історії СРСР вільні *вибори* народних депутатів. Через певний час з'ясувалося, що політичне реформування набуло більших масштабів, ніж сподівалася адміністрація Горбачова. Зазнаючи тиску опонентів як від правих (ортодоксально-марксистських), так і від лівих (ліберально-демократичних) сил, радянське керівництво почало швидко втрачати ініціативу й авторитет у суспільстві. У березні 1990 р. була скасована ст. 6 Конституції СРСР, яка визначала керівну роль КПРС у *політичній системі.* Водночас уперше в історії СРСР було запроваджено інститут президентства, що мало зміцнити державну владу. На III з'їзді народних депутатів (березень 1990 р.) президентом країни було обрано М. Горбачова.

У роки П. нове радянське керівництво відмовилося від традиційних пріоритетів СРСР у зовнішньополітичній сфері, внаслідок чого сталися великі зміни у міжнародних відносинах. Головні принципи нової зовнішньої політики зводилися до відмови від твердження про поділ світу на дві протилежні суспільно-політичні системи, визнання його єдиним і взаємозалежним, до відмови від принципу пролетарського (соціалістичного) інтернаціоналізму і визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. Реалістичний і цивілізований підхід радянського керівництва до розв'язання міжнародних проблем зумовив пом'якшення напруженості між Сходом і Заходом, почався процес роззброєння, було врегульовано «німецьку проблему», припинилося втручання СРСР у справи інших країн, радянські війська були виведені з Афганістану, закінчилася *«холодна війна».*

Наприкінці 80-х рр., внаслідок ослаблення панівної ролі партократії та ідеологічного диктату в центр політичних дискусій вийшли проблеми забезпечення суверенітету союзних республік. У 1990 р. під тиском національно-демократичних сил деякі республіки прийняли Декларації про державний суверенітет. Партійно-державне керівництво країни, прагнучи знайти вихід із ситуації, запропонувало укласти новий союзний договір. Проект такого договору було підготовлено під час т. зв. новоогарьовського процесу (переговори лідерів дев'яти республік з президентом СРСР) упродовж весни—літа 1991 р. Напередодні підписання нового союзного договору (19 серпня 1991 р.) групою проімперськи і прокомуністично налаштованих високих посадових осіб держави було здійснено державний переворот. До влади прийшов антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану. Проти змовників рішуче виступи-

ло керівництво РРФСР на чолі з її президентом Б. Єльциним. 21 серпня путч провалився, що значно прискорило процес розпаду СРСР. 8 грудня 1991 р. під Брестом лідери Бєларусі, РРФСР та України від імені своїх держав підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка офіційно констатувала факт розпаду Радянського Союзу. 21 грудня до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. Радянський Союз як суб'єкт міжнародного права припинив своє існування. Водночас ця подія знаменувала закінчення періоду П.

Започаткувавши докорінні зміни в існуючій системі, М.Горбачов та його соратники проігнорували історичну істину: всі імперії існували лише за умов унітарних державних устроїв, деспотичних або тоталітарних режимів, де обмежувалася політична свобода. Розпочавшись під гаслами соціально-економічного прискорення, вдосконалення соціалізму, нового мислення, П. закінчилася розпадом СРСР, ідейним крахом комуністичної ідеології, спричинила зміни суспільно-політичного устрою в СРСР і країнах — членах колишньої Організації Варшавського Договору.

Літ.: *Верт Н.* История Советского государства. 1900—1991. — М., 1992.

Волкогонов Д. Семь вождей. — М., 1997. — Кн. 2.

Геллер М. Я. Горбачев. Победа гласности и поражение перестройки // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М., 1997. — Т. 2.

С. *Пивовар*

ПЕРЕМИР'Я — в міжнародному праві угода між воюючими сторонами про загальне або часткове (місцеве) припинення воєнних дій. Після П. сторони зазвичай укладають *мирний договір.*

Ю. Слюсаренко

ПИСЬМО — засіб закріплення мовної інформації за допомогою спеціальних графічних знаків і зображень. Спочатку це були малюнки, якими могли передаватися цілі повідомлення, фрази, потім — окремі слова, пізніше з'явилися знаки для передачі понять, складів, звуків людської мови. Найбільш ранній період формування писемності — епоха мезоліту (IX—VI тисячоліття до н. е.) або неоліту (VI—IV—III тисячоліття до н. е.). Виникнення П. зумовлено утворенням нових форм спілкування людей — племен і союзів племен, які потребували закріплення звичаїв і передачі на певну відстань воєнних, побутових, економічних та інших важливих для людей повідомлень.

В. Гусєв

ПІРРОВА ПЕРЕМОГА — перемога, що далася дорогою ціною, тобто є рівнозначною поразці. Цар невеликої області Греції, що звалася Епір, видатний полководець Пірр (319—273 рр. до н. е.) воював

на боці м. Тарента з Римом, здобув дві перемоги (під Гераклеєю в 280 р. та поблизу Аускулума в 279 р. до н. е.). В останній битві військо Пірра зазнало великих втрат і було остаточно виснажене. За Плутархом, коли Пірра привітали з перемогою, він відповів: «Ще одна така перемога — і в мене не залишиться більше воїнів». Звідси й походить вислів «П. п.».

С. *Пивовар*

ПЛЕМ'Я — один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я—*рід—фратрія—П.* Якщо шлюбні стосунки в межах роду і фратрії були заборонені (див. *Екзогамія)* то вони передбачалися саме в межах П. (див. *Ендогамія),* між представниками різних родів і фратрій. Таким чином, різні племена уособлювали генетичний фонд певних первісних популяцій, з яких потім утворилися народи.

Стосовно виникнення П. існують дві протилежні концепції: 1) П. склалось внаслідок об'єднання кількох самостійних родових груп; 2) П. утворилося внаслідок розпаду первісних родових груп в умовах кризи мисливського господарства, яка виникла наприк. льодовикового періоду внаслідок зменшення відтворення біомаси (мисливської здобичі) в навколишньому середовищі.

М. Гладких

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis — множинний) — 1.У ф і л о с о ф і ї — поняття, що заперечує ідею єдності світу і визначає існування кількох або безлічі незалежних начал та видів буття. 2. У п о л і т и ц і — система влади, побудована на взаємодії і «противазі» основних партій та організацій.

Ю. Калінцев

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ІСТОРИЧНА — соціально-філософський термін, що позначає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Нерідко це поняття входить до складу певної дихотомії як один з її полюсів.

Підмінюючи людство однією людиною, М. Гайдеггер протиставив повсякденність автентичному буттю. Він вважав, що емпіричний світ не є істинним буттям, а повсякденне, звичайне, спільне існування людей таке, що вони проходять мимо, не помічаючи одне одного. Г. Є. Кнабе розуміє повсякденність як предмет побуту, життєве середовище, спілкування з мистецтвом тощо і вважає, що однією з найважливіших і глибинних тенденцій розвитку *цивілізації у XX* ст. є зближення й контрастна взаємодія традиційних суспільно усвідомлених форм т. зв. високої культури та повсякденної свідомості. Однак існують спроби аналізу повсякденності не як співвідносного, а як самодостатнього поняття. Так, на думку Є. Анчел, світ по-

всякденності аж ніяк не складається з одних матеріальних предметів і подій, з якими індивід стикається у своєму найближчому оточенні; не можна говорити й про однозначну спрямованість повсякденності на певну практичну мету. Повсякденність у позитивному або в негативному плані виходить за межі вузькобуденної практики, більше того, насичена багатьма утилітарно не потрібними моментами.

Подібної позиції дотримується також і Г. Вальденфельс, який розглядає повсякденність як «плавильний тигель» раціональності: всі раціональності представлені у світі повсякденності, з нього вони походять, в ньому оновлюються.

Повсякденна свідомість протиставляє повсякденність святам як чомусь винятковому, незвичному. Однак сама повсякденність може бути виведена зі свят, які йдуть із джерел особливого вияву повсякденності. А. Лефевр, напр., вважав, що свята у селян — це не тільки радість, не тільки визволення бажань, які притамовуються повсякденною працею, а й залучення до природного порядку. Про це, на його думку, свідчать весілля, що відзначаються одночасно. М. Бахтін розглядає свята як друге життя народу, його відродження й оновлення. Тут, зазначає він, грає саме життя або гра на час стає самим життям, адже тут немає акторів і глядачів.

Значну роль у П. і. відіграють звичаї і традиції. Безпритульність індивіда сучасного суспільства, почуття покинутості його в бутті (екзистенціалізм) пов'язані, зокрема, з тим, що людина відчуває брак поєднувальної сили традицій, які постають як сполучна ланка часу, умова відчуття його спадкоємності, послідовності, безперервності. Зниження ролі традицій призводить до остраху перед історичним простором, час життя людини, не пов'язаний із певною ширшою безперервністю розвитку, відчувається як щось абсолютно випадкове, тому й життя виявляється як щось випадкове. Через традиції повсякденне життя, пронизане трансцендентними моментами, вживає минулий час у його загальності (Є. Анчел). Таким чином, повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама П. с. постає як специфічна форма соціалізації людини.

М. Бойченко

ПОДІЛ ПРАЦІ — процес відокремлення та взаємозумовлення співіснування різних видів трудової діяльності в єдиній системі громадського виробництва. Характер і форма П.п. визначаються розвитком виробничих сил, водночас сам П. п. сприяє подальшому розвиткові продуктивності праці і через те впливає на розвиток і зміну типів виробничих відносин.

У первісній общині (громаді) П. п. здійснюється в найпростішій формі — за статтю та віком. У процесі переходу від *первіснообщинного*

ладу до ранньокласового суспільства виокремлюються скотарство (перший великий П.п.), ремісництво (другий великий П. п.) та торгівля. На території України перший великий П. п. стався в добу міді (IV—III тисячоліття до н. е.), коли на лівобережному пониззі Дніпра сформувався господарсько-культурний тип скотарів (середньостогівська та ямна археологічні культури), який співіснував з ранньоземлеробським господарсько-культурним типом на правобережному лісостепу (трипільська археологічна культура) та з «пережитковими» неолітичними племенами мисливців і рибалок північно-східних регіонів України (культура ямково-гребінцевої кераміки). Зародки другого великого П. п. простежуються в добу бронзи (II тисячоліття до н. е.), про що свідчать поховання ремісників з обробки кольорових металів та скарби металевих виробів.

У ранньокласовому суспільстві внаслідок суспільного П. п. формуються соціальні прошарки військової аристократії, жерців, вільних общинників і залежного населення нижчого рівня. Ця система знайшла відображення, зокрема в кастовій структурі суспільства ранніх індоєвропейців.

Поступово формуються територіальний, професійний і міжнародний П. п.; П. п. на розумову та фізичну. Як наслідок П. п. розглядаються професійні групи сучасного суспільства. Окремо можна розглядати П. п. у виробничих процесах під час мануфактурного або конвеєрного виробництва.

М. Гладких

ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ — чотири поділи території Польщі між іншими державами (1772, 1793, 1795, 1939 рр.). Перші три П. П. були зумовлені кризою польської державності й розвитком загальноєвропейської зовнішньополітичної ситуації. Вирішальну роль в ініціюванні та здійсненні поділів відіграло прагнення Бранденбурзько-Прусської держави до стратегічного об'єднання в єдиних кордонах Східної Пруссії та інших прусських володінь.

На початку 70-х р. XVIII ст. Польща (Річ Посполита) внаслідок соціально-економічної та політичної кризи занепадала. В 1772 р., скориставшись її скрутним становищем, Австрія, Росія і Пруссія здійснили перший поділ Речі Посполитої. Австрія анексувала область на північ від Угорщини, Пруссія приєднала більшу частину польських земель між Померанією і Східною Пруссією, Росія захопила північно-східну частину Речі Посполитої.

В результаті другого П. П. в 1793 р. Пруссія захопила область з містами Гданськ, Торунь і Познань, Росія приєднала Правобережну Україну. Відповіддю поляків на другий поділ стало визвольне повстання, очолюване Т. Косцюшко (придушене російськими та прусськими військами).

У 1795 р. Австрія, Пруссія та Росія підписали договір про третій П. П. Згідно з ним до Австрії відійшла територія на півдні та південному

сході від Варшави разом з м. Краковом, до Пруссії — Варшава з прилеглими землями, до Росії — західні українські та білоруські, а також литовські землі. Загалом Австрія захопила 132 тис. км² польських земель з населенням 3,9 млн осіб, Росія — 460 тис. км² з населенням 6 млн осіб, Пруссія — 148 тис. км² з населенням 2,8 млн осіб. Польська держава припинила існування на тривалий час (до кінця першої світової війни в 1918 р.).

Четвертий П. П. відбувся у вересні 1939 р. внаслідок підписаного напередодні (23.08.1939 р.) між нацистською Німеччиною та комуністичним СРСР секретного додаткового протоколу. Він передбачав, що німецько-радянський кордон пройде «приблизно по лінії річок Нарва, Вісла, Сана». Німецькі війська вторглися до Польщі 1.09., а радянські— 17.09.1939 р. Формальне завершення окупації Польщі й остаточне визначення нового німецько-радянського кордону було відображено в секретному додатковому протоколі до Договору між Німеччиною і СРСР про дружбу і кордон (28.09.1939 р.). Відповідно до нових уточнень Люблінське й частина Варшавського воєводства залучалися «в сферу інтересів» Німеччини. Західноукраїнські й західнобілоруські землі, що увійшли до складу СРСР, незабаром були приєднані до УРСР і БРСР. Жителі цих земель зазнавали масових репресій і депортацій. Окуповані Німеччиною польські землі були поділені: західні включені до Рейху, на східних — створено Генеральну губернію. На окупованих землях чинився терор, пограбування національного багатства. Відродження польської державності відбулося в 1945 р. після визволення земель від німецьких військ.

С. Пивовар

ПОЛІС (грец. polis) — місто-держава, а також особливий тип соціально-економічного й політичного устрою, що склався в Давній Греції. П. становив об'єднання приватних землевласників і громадян, які займалися різноманітними промислами і ремеслами і як повноправні його члени мали право на *власність*.

Передумовою виникнення полісів були сільські поселення селян і ремісників, економічна і політична залежність яких від великих землевласників була скасована внаслідок переселення у XII—X ст. до н. е. дорійців, а родові зв'язки посилилися через приплив нових племен. Переселення дорійців і необхідність захисту від загарбників зумовлює об'єднання кількох родових центрів в один. Уся орна земля була поділена між членами цього об'єднання. Маючи більшу частину землі й худоби, родова знать намагалася уярмити своїх земляків і зробити їх залежними. Соціальні суперечності набули форми боротьби за землю і владу, внаслідок цієї боротьби в VIII—VI ст. до н. е. родова знать зазнала поразки і оформився суспільний устрій у вигляді П., однією з підвалин якого було рабство. П. мав різні форми організації: аристократичну, демократичну, олігархіч-

ну. Були й такі поліси, в яких племена-завойовники підкоряли місцеве населення і робили з нього залежних землеробів на зразок спартанських ілотів. Це були поліси Спарти, Фессалії, Беотії. Інший тип П. передбачав панування середніх прошарків міських власників і землевласників. Така ситуація існувала в Афінах, Коринфі, Ефесі, Мілеті.

Полісна організація спиралася на економічний і політичний *суверенітет* громади вільних власників і виробників — громадян П. Цей суверенітет передбачав для кожного громадянина можливість і навіть обов'язок, насамперед шляхом голосування на народних зборах, брати участь у вирішенні державних питань, у визначенні долі своєї батьківщини. В П. діяли різні органи управління, але верховним завжди були народні збори, яким належало право остаточного розв'язання найважливіших проблем. Цим визначається демократична тенденція в розвитку давньогрецького суспільства. Ще однією вагомою особливістю П. була збіжність політичної та військової організацій. Громадянин-власник водночас був і воїном, який забезпечував недоторканність П. та своєї власності. П. постає як реальна єдність політичної структури й громадянського суспільства, що сприяло розвиткові полісного патріотизму, духу рівноправності та свідомому виконанню законів, що закріплювалися здебільшого у вигляді записаної *конституції.* Економіка П. базувалася насамперед на сільському господарстві, яке було основним заняттям громадян. Економічний суверенітет П. став гарантією приватної власності його громадян, передусім власності на землю.

П. мав свою систему цінностей. Найважливішою її складовою була впевненість у тому, що П. — найвище благо, що існування людини поза його межами неможливе, а добробут окремої особи залежить від благополуччя П.

Елементи полісної системи пізніше простежуються в римській історії, особливо в європейській. Деякі сучасні дослідники говорять про «полісний генотип» європейської цивілізації, маючи на увазі те, що Європа у своєму розвитку спиралася на певні принципи й норми *античності.* Це, насамперед, антропоцентризм, висловлений у формулюванні Протагора «людина є мірою всіх речей», повага до гідності особи, до її вільного вибору. І нині цінності, на яких ґрунтується європейське співтовариство, — передусім свобода і фундаментальні права особи. Основою свободи власників і виробників за часів античності була приватна власність, особливо на землю. Ідея приватної власності стала однією з найголовніших для Європи. З неї випливав й розвиток товарно-грошових, ринкових відносин, які з часом охопили всі групи населення. Приватну власність від часів Давньої Греції та Риму охороняло право, розвинене згодом європейськими юристами. Склався ідеал правової держави (див. *Держава правова).* На сцену історії вперше виходить *громадянське сус-*

пільство, його традиціям Європа вчилася в античності. її державно-політичний досвід — одна з підвалин європейської політичної культури. Європейське суспільство — політичне суспільство, яке пройшло довгий і складний шлях від розуміння мудрості античного П. до сучасної держави.

Літ.: *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса. — Л., 1988.
Разумеет Н. И. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. — М., 1989.
Наринский М., Карев В. Общие истоки европейской цивилизации // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. — М., 1991.
История Древней Греции. — СПб., 1999.

Т. Орлова

ПОЛІТЕЇЗМ (від грец. poly — багато і theos — бог) — багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Виник із *тотемізму, фетишизму, анімізму* в період розкладу первісної общини. На зміну вірі у фетиш, у духів приходить віра в богів, які отримували певну подобу, ім'я, культ. В ієрархії богів знайшли відображення суспільний *поділ праці,* відносини панування й підкорення. Подальше зміцнення рабовласницького ладу, створення монархій зумовило появу культу одного бога при існуванні інших богів. Потім із пантеону богів виокремлюється єдиний, всемогутній Бог — копія земного царя, утверджується *монотеїзм.* Але чистого монотеїзму не існує. Ндвпт>^хгж-стиянсттііш04»имр риси П. (Трійця, Богородиця, святі). "K^J^tHO

/. Іванцова

ПОЛІТИКА (від грец. politike — державна діяльність, мистецтво управління державою) — сфера відносин суспільних класів, націй, верств, страт та інших історичних спільнот, яка визначається їхніми інтересами й цілями, спрямованими на засвоєння, утримання й використання державної влади; одна з форм суспільної свідомості; діяльність органів державної влади, державного управління, партій, громадських об'єднань, організацій, рухів.

П. — соціально-історичне явище, що виокремлюється разом із сімейною, майновою, територіальною, етнічною, господарською, професійною, класовою, віковою, духовною, світоглядною диференціацією суспільства; тісно пов'язане з державою та правом. В П. сконцентровані засадні й домінантні *потреби* та інтереси історичних спільнот, їх політичних організацій, партій, відображаються державний і суспільний лад, соціально-економічна структура, духовне життя країни. Економічні, класові, національні, духовні та інші інтереси, спонукаючи до діяльності суб'єктів П., виражаються в політичних ідеях, концепціях, політичній *ідеології,* утворюють розгалужену систему політичних відносин суспільства. П. як історичне явище разом з ускладненням соціальної організації справляє позитивний чи негативний вплив на різні сфери життя суспільства, змінює свою

роль, значення і структуру, яка складається з політичної діяльності, політичної свідомості, *політичної культури,* політичної організації суб'єктів П., *суспільства* в цілому.

Будь-яка проблема набуває політичного характеру, якщо її розв'язання зачіпає життєві інтереси класу, *нації,* партії, влади, *держави.* Зміст, цілі, засоби П. визначаються конкретно-історичними умовами, суспільними і особистішими чинниками й залежать від потреб, інтересів і цінностей, співробітництва, компромісів чи боротьби тих соціальних сил, які її проводять.

Існуючи в межах не завжди суперечливого співвідношення таких двох сфер суспільних відносин і форм суспільної свідомості, як мораль і П., проблема взаємозв'язку, взаємовідповідності мети й засобів виходить за межі суто політичні, адже розв'язання її пов'язане з певними моральними уявленнями, цінностями, нормами, традиціями.

Політичні цілі можуть реалізовуватися мирними або насильницькими засобами, крайнім виявом насильницьких є *війна,* яка в епоху ядерної зброї несе в собі глобальну загрозу існуванню людства. З одного боку, ігнорування динамічності політичного життя, пасивне очікування призводять до посилення стихійності суспільних процесів, з іншого — абсолютизація впливу П. здебільшого виявляється у формах суб'єктивізму, волюнтаризму, авантюризму, свавілля і призводить до політичних криз.

Розрізняють в н у т р і ш н ю П. — взаємовідносини націй, класів, соціальних груп, прошарків, партій усередині держави і з о в н і ш н ю П. — відносини між державами, народами, націями, які, маючи власну функціональну специфіку, забезпечують збереження і зміцнення або зміну системи суспільних відносин, яка існує в державі.

Залежно від об'єкта спрямованості діяльності держави чи політичної організації виокремлюють економічну, технічну, господарську, соціальну, національну, демографічну, культурну П. тощо.

М. Надольний

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА (франц. elite — краще, добірне, від лат. eligo — вибираю) — вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії. Теорія еліт заявилася на зламі XIX—XX ст. Г. Моска, В. Парето та ін. вважали, що за будь-якої форми *влади* меншість, або «еліта» здійснює керівництво «некомпетентними» масами. В. Парето визначав еліту як групу, що складається з людей найпродуктивніших і найздібніших у різних сферах діяльності, осіб, що отримали «найбільший індекс» у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна, її динаміка детермінується елітою — меншістю, яка править. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Він вирізняє два головні типи еліти: «левів», для яких характерний консерватизм, і

«лисів» — майстрів політичних комбінацій. Стабільна *політична система* характеризується домінуванням еліти «левів», в нестабільній ситуації домінують «лиси».

Г. Моска поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як найактивнішу в політичному відношенні групу людей, зорієнтованих на отримання та утвердження влади, і вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а *політика.* Правляча Е. зосереджує у своїх руках керівництво державою, тому має безпосередній вплив на економіку. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад панівного класу, його структура, але як такий цей клас завжди існує, визначає і створює політичний процес. Така організованість меншості — одна з умов її панування над більшістю.

Отже, управління суспільством здійснюється кваліфікованою *елітою* за допомогою держави, в якій усі найважливіші посади обіймають представники еліти, які перебувають при владі. Правляча еліта — це група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування й розвитку суспільних інститутів. Носієм владних функцій є П. е. — частина правлячої еліти, її вплив на систему владних відносин визначається співвідношенням сил усередині самої еліти, в державі, формою політичного устрою, наявністю й гостротою політичних конфліктів.

У сучасній політичній науці поширені ціннісні концепції еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліберальні концепції еліт.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА — 1. Сукупність політичних знань, духовних цінностей, принципів, засобів політичної діяльності, політичного досвіду й традицій. 2. Ступінь політичного розвитку й активності людини, вміння впроваджувати політичні знання у практику. 3. Процес, засіб, форма реалізації політичних знань, ціннісних орієнтацій людини. Тобто «П. к.» — це культура політичного мислення й політичної діяльності людини в суспільстві. Термін «П. к.» вперше було використано німецьким філософом-просвітником Й. Гердером у XVIII ст. Концепції П. к. були сформовані західними політологами Г. Алмондом, С. Вебером, А. Ліпсетом, М. Дюверже у XX ст.

Головним елементом П. к. є політичний світогляд — складник загального світогляду окремої людини, групи чи соціальної спільноти. Значний вплив на характер політичних орієнтацій, симпатій і антипатій людей має існуюча в суспільстві система світоглядних позицій і ціннісно-нормативних настанов, фундаментальні погляди на людину, суспільство і світ у цілому.

У процесі політичної діяльності людина формує своє ставлення *до влади,* її можливостей та повноважень, визначається щодо своїх громадянських прав та обов'язків, активно прилучається до політич-

ного життя суспільства або свідомо відходить *від політики.* Основними моделями П. к. є тоталітарно-авторитарна (характеризується переважанням колективістських якостей громадянина над індивідуальними) і ліберально-демократична (орієнтується на забезпечення політичних прав та свобод громадянина регламентацією діяльності *суспільства* через правове регулювання).

П. к. виконує важливі функції в політичному житті суспільства. Вона забезпечує втілення соціальних і національних інтересів. її реалізація пов'язана з теоретичним осмисленням політичного життя та використанням політичних знань у практичній діяльності політичних партій, державних органів, функціонування *політичної системи* всього суспільства. Важливою її функцією є виховання — формування особистості на основі цінностей та норм, які відповідають певним соціальним та національним інтересам.

/. Іванцова

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА —сукупність політичних інститутів, правових та інших норм політичного життя, а також політичних відносин, які існують у певній країні. Сутність П. с. полягає в інтеграції всіх елементів *суспільства* в єдине ціле і регулюванні його функціонування як цілісного організму за допомогою інструментів політичної *влади.*

Організаційне підґрунтя П. с. становить політичні інститути, серед яких провідну, системоутворювальну роль відіграє *держава* з її розгалуженими органами влади, а ще політичні партії та різні громадсько-політичні утворення й рухи. Їхня діяльність і взаємовідносини регулюються нормами політичного життя, до яких належать: а) норми державного (конституційного) права, що регулюють відносини, пов'язані з процесом здійснення державної влади і закріплені в конституціях, конституційних законах, судових прецедентах, інших державно-правових актах; б) корпоративні норми, що регламентують процес діяльності окремих політичних організацій, партій, рухів і закріплені в їхніх статутах та інших організаційно-політичних документах; в) норми-звичаї — неписані політичні традиції та звичаї, що історично склалися й утвердилися в країні і значною мірою відображають рівень *політичної культури* народу.

Залежно від тих принципів і норм, які визначають засади державного устрою та регулюють усю сукупність політичних відносин у країні, та практики їх реального втілення здійснюється класифікація політичних систем за різними ознаками. Напр., за рівнем та механізмом участі народу в державних справах, а також станом прав і свобод особистості визначають ступінь демократичності П. с. Коли потрібно зосередити увагу на реальному способі функціонування П. с, конкретних формах і методах здійснення політичної влади правлячими колами, вживають поняття *політичний режим.*

О. Іванов

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ — наукова категорія, що характеризує способи, форми, засоби й методи реалізації політичної влади, сприяє адекватній оцінці сутності *держави,* оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може істотно змінюватися за характером і змістом. *Суспільство* і держава можуть бути відкритими, закритими, проміжними; демократичними, тоталітарними, авторитарними; воєнізованими, громадянськими, змішаними; клерикальними, теократичними і т. ін. Усе це зумовлює значні відмінності у відносинах між особистістю, суспільством і державою, позначається на своєрідності П. р.

Будь-який П. р. визначається трьома основними чинниками: 1) процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади; 2) стилем ухвалення суспільно-політичних рішень; 3) взаємовідносинами між політичною владою та громадянами. П. р. охоплює: порядок формування представницьких установ; становище та умови діяльності політичних партій; правовий статус особистості, права та обов'язки громадян; порядок функціонування каральних і правоохоронних органів; співвідношення дозволеного й забороненого. П. р. залежить від таких чинників, як співвідношення політичних сил у суспільному організмі; особа загальнонаціонального лідера та якості правлячої *еліти;* історичні та соціокультурні традиції, *політична культура* населення. Існує багато класифікацій політичних режимів. Найчастіше їх поділяють на тоталітарні, авторитарні й демократичні. Будь-яка класифікація є умовною, оскільки «чистих» і завершених П. р. у політичній практиці не існує. (Див.: *Авторитаризм; Демократія).*

ПОЛІТОЛОГІЯ (від грец. politike" — державна діяльність і logos — слово, вчення, наука) — галузь науки, що вивчає політичну організацію і політичне життя суспільства.

Об'єктом П. є державно-організовані зв'язки, відносини; політична *влада,* її сутність, структура, механізми; соціальні спільності (групи, класи, нації тощо) та їх інтереси; політичні й суспільні організації (партії, профспілки, рухи тощо); ідеологічні системи, через які відбувається формування суспільної думки. Закономірності, що виявляються в політичній науці й характеризують тенденцію розвитку та використання влади, мають системний характер. До них належать: політико-економічні (відображають співвідношення між економічним базисом і політичною владою); політико-соціальні (характеризують розвиток політичної влади як особливої системи зі своєю логікою й структурою). Усвідомлення змісту П. здійснюється через категоріальний апарат: *політика, влада, демократія,* свобода, *політична система, політична еліта, політична партія, політична культура,* політичний процес, *політичний режим* та ін.

П. користується такими методами: соціологічний, культурологічний, функціональний, інституціональний, антропологічний, психологічний, історичний, прогностичний, математичний та ін. П. пов'язана із життям суспільства. її суспільне призначення визначається такими функціями, як пізнавальна (знання про різні галузі політичного життя, розкриває закономірності й перспективи політичних процесів); раціоналізації суспільного життя (роз'яснення складних політичних процесів та їх механізму); нормативно-ціннісна (розробка певних цінностей та ідеалів політичного життя, побудова певного типу суспільства, найефективнішої, гуманістичної, політичної системи); прогностична (передбачення тенденцій й розвитку політичного життя суспільства).

Роль політичної науки в суспільстві полягає в необхідності утвердження достовірних знань про політику, об'єктивної інформації про політичні процеси, запобіганні політичним помилкам і т. ін.

/. Іванцова

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРЙЧНИЙ МЕТОД В ЕТНОЛОГІЇ (у західній літературі — порівняльний метод, крос-культурний метод, компаративний метод) — метод дослідження, що дає можливість виявити загальне й особливе у розвитку країн і народів світу, а також причини подібності та відмінностей.

П-і. м. широко застосовується в історичних науках, соціології. В *етнології*— це один з основних способів реконструкції первісного суспільства; дослідження *етногенезу* народів світу; загального й особливого в розвитку етнічних культур і соціальних спільностей; вивчення генезису, поширення й типології окремих явищ матеріальної, духовної й соціонормативної культури та її компонентів; походження, формування й типології господарсько-культурних типів; формування історико-етнографічних ареалів і взаємодії народів, які утворюють такі ареали. П-і. м. в е., незважаючи на його тривале застосування, залишається недостатньо розробленим.

Перед кожним порівняльно-історичним дослідженням поставлені конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел і особливості використовуваних способів порівнянь. Застосовуються здебільшого три види історичних порівнянь: 1) історико-типологічні (вивчають подібність конвергентних явищ); 2) історико-генетичні (досліджують явища, які мають генетичний зв'язок у їх розвитку, тобто діахронні); 3) історико-дифузійні (вивчають явища, які поширюються внаслідок запозичень).

М. Хоменко

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — поняття, яке виникло внаслідок розвитку теорії стадій економічного зростання т. зв. *індустріального суспільства* такими відомими американськими соціологами, економістами і політологами, як Д. Белл, 3. Бжезінський, Дж. Гелбрейт, Г. Кан, А. Тоффлер та ін. Розглядаючи поступаль-

ний розвиток людства як соціальний прогрес, в основу якого покладено технічний прогрес, вони зауважують, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно домінують різні сфери економічної діяльності: спочатку аграрна, потім індустріальна, а нині — сфера послуг, де провідну роль відіграють наука й освіта. На кожній із цих стадій панівне становище посідають відповідні соціальні верстви: феодали і священики — в аграрному суспільстві, підприємці й бюрократи — в індустріальному, вчені та фахівці (технократи) — на нинішній стадії економічного розвитку.

Перехід від однієї стадії до іншої зумовлюють не соціальні революції, а технологічні перевороти. І саме нова хвиля науково-технічної революції, що охопила людство впродовж останніх десятиліть, зумовила перехід від індустріального суспільства до більш розвиненого, яке різні автори називають по-різному: постіндустріальне (Д. Белл та ін.), технотронне (З. Бжезінський), надіндустріальне (А. Тоффлер), технократичне (Дж. Гелбрейт) тощо.

О. Іванов

ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЯ — термін для позначення нової моделі модернізації, де економічний розвиток тісно пов'язаний з роллю культурних чинників. П., на відміну від модернізації, дає змогу уникнути особливо болісного моменту в розвитку *соціуму* — зміни ідентичності. Внаслідок цього цілі не вступають у суперечності з ціннісними орієнтаціями. Ефективно використовується наука при здійсненні традиційних ціннісних орієнтацій соціального вибору. Оптимально поєднуються світоглядні та інструментальні цінності, виробляються гнучкі інституціональні форми організації суспільства. У деяких азіатських країнах, напр., Японії, Південній Кореї та інших, спостерігається успішний пошук нових інститутів і структур на основі традиції. Для цих цивілізацій характерна національна солідарність.

Якщо модернізація нерідко передбачала відхилення від авторитету релігії в бік авторитету *держави,* від авторитету традицій в бік необмежених новацій, то П. — це рух від авторитету держави до авторитету традиції, до підтримки традиційних цінностей. Постсучасними є ті суспільства, які нині забезпечують стабільність, життєздатність і розвиток на підставі різних підходів. У таких суспільствах цілі співвідносять з реальними можливостями людей, використовуючи найрізноманітніші риси національного характеру, особливості місцевого *менталітету.* В людях цінуються не тільки здатність до підприємництва, працелюбність, уміння перебудовуватися і пристосовуватися до умов, що швидко змінюються, любов до новаторства, а й прив'язаність до традиційного способу життя, терплячість тощо.

Звільнитися від історичної спадщини неможливо. Вона завжди буде трансформувати будь-яку запозичену новацію, оскільки історично

відтворюються опорні точки психічного життя народу *(етносу),* його стійкі архетипні утворення. Тому доцільно відмовитися від ілюзії повторення чужого, навіть позитивного досвіду в інших часових або просторових координатах. Виклик часу слід долати у власних соціокультурних формах.

Літ.: *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. — 1997. — № 4.

Т. Орлова

ПОТРЕБИ — властивість живого, яка спонукає його до активності або викликає інші реакції завдяки відображенню надлишку, недостатності чи відсутності чинників (речовини, енергії, інформації), що позитивно або негативно впливають на життєдіяльність організму, людської особистості, соціальної групи, історичної спільноти, *суспільства* загалом.

Сутність П. людини розкривається за допомогою відомої філософської тріади: «річ — властивість — відношення». Незалежно від свого історичного, економічного, політичного, пізнавального мірила, від ступеня напруженості й нагальності будь-яка людська П. від свого виникнення і до реалізації зберігає певну інваріантність, що фіксується також логічною послідовністю понять: властивість — відношення — стан — імпульс — мета активності, *діяльності, культури* людини.

Задоволення існуючих і виникнення нових П. пов'язане з процесом споживання, а також з появою нових предметів П., їх зміною і водночас виробництвом нових речей. Якщо для тварини характерним є генетично успадковане пристосування до навколишнього середовища і використання даних самою природою предметів П., то людина задовольняє П. не тільки шляхом пристосування, яке домінує на початкових стадіях її індивідуального й суспільно-історичного розвитку, а передусім завдяки створенню предметів П. на основі певного способу виробництва.

Людські П. мають предметну спрямованість, якій передує здебільшого т. зв. пошукова поведінка в межах ситуації, коли актуалізація й конкретизація П. стимулює пошук предметів і способів їх задоволення. Так утворюється конкретно-історичний механізм виникнення, функціонування і задоволення П.

Реалізація П. неможлива без їх різною мірою адекватного усвідомлення, за якого інтуїтивна, раціональна та сенситивна сторони мислення взаємодоповнюють одна одну; вона відбувається через діяльність (у єдності її раціональної, емоційної, вольової складових) і залежить загалом від умов та рівня культурно-історичного розвитку соціального суб'єкта.

Усвідомлення предмета П. набуває форми мети, відповідно усвідомлення шляхів, способів, засобів її досягнення — форми інтересів, що разом становлять об'єкт особистісних, групових, суспільних цін-

ностей і виявляються в сукупності мотивів (прагнень, бажань і т. ін.), які спонукають людину до різних видів і сфер діяльності.

Умовно систему П. особи можна зобразити у вигляді ієрархії трьох найзагальніших рівнів: існування (вітальні П.), функціонування (соціальні П.), розвитку (П. самореалізації, самоутвердження, творчості).

Залежно від дослідницьких завдань застосовуються різні критерії класифікації й типології П.: за походженням — природні та штучні; за суб'єктом (носієм) — особи (індивідуальні), групові, колективні, класові, національні, суспільні; за об'єктом — матеріальні, духовні; за сферами діяльності — праці, пізнання, відпочинку, спілкування; за функціональною роллю — самозбереження, функціонування, розвитку, домінантні та другорядні, сталі й ситуативні; за циклами життєдіяльності суб'єкта — добові, тижневі, місячні, річні, вікові тощо.

Вивчення структури, шляхів формування та задоволення П. є необхідною передумовою *політики держави* в будь-якій царині суспільного життя.

М. Надольний

«ПРАВИЛА ВИДАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ» — науково-нормативний документ, що регулює методи підготовки документальних видань. На території Радянського Союзу діяли єдині правила, розроблені науковими установами («Правила издания исторических документов в СССР». — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1990). В них визначалися типи, види і форми видання документів, характеризувалися методика виявлення і відбору документів для видання, вибору і передання тексту, археографічного оформлення документів, систематизації їх у виданнях, формування структури документальних публікацій, оформлення в них науково-довідкового апарату.

Розвиток археографічних досліджень та активізація видання документів в Україні після проголошення її незалежності дали змогу зосередити увагу на створенні власних правил видання історичних документів, які враховували б світовий археографічний досвід та національні традиції. В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України розроблено проект правил передання тексту документів XVI—XVIII ст. *(Страшко В.* Правила передачі тексту кириличних документів в XVI—XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. — К., 1992). На науково-практичному семінарі археографів України (К., 1995) було вирішено створити окремі варіанти правил видання історичних документів в XIV—XVII, XVIII—XIX, XXст. Першим кроком на цьому шляху є схвалення в 2000 р. Колегією Державного комітету архівів України про-

екту «Правил використовування документів Національного архівного фонду у публікаціях».

Б. Корольов

ПРАВОСЛАВ'Я — одне з трьох, поряд із *католицизмом* і протестантизмом, відгалужень *християнства.* Сформувалося після розколу церкви в 1054 р. на Східну і Західну. На відміну від католицизму православ'я не має єдиного церковного центру, що об'єднував би віруючих у масштабах планети. Перші християнські центри такі, як Олександрія, Антіохія, Константинополь, Єрусалим після розпаду Римської імперії перетворилися на самостійні церкви.

Нині існує близько 20 автокефальних і кілька автономних православних церков, кожна з яких за переліком — динтиком — посідає визначене місце у структурі Вселенського православ'я.

П. посідає третє місце у християнстві після католицизму і протестантизму за кількістю віруючих. Усі православні церкви світу об'єднує спільність основних норм церковного життя (канонів) і найважливіші компоненти обрядовості, кількість і характер таїнств (хрещення, миропомазання, сповідь, євхаристія, священство, подружжя, єлеоосвячення), зміст і послідовність богослужінь, компонування та інтер'єр храму, структура кліру, наявність чернецтва. Богослужіння ведеться національною мовою (в РПЦ церковнослов'янською). Православні церкви підтримують контакти, узгоджують рішення релігійних проблем загальноправославного характеру, беруть активну участь в екуменічному русі і мають своїх представників у Всесвітній раді церков.

В. Мордвінцев

ПРАКТИКА ІСТОРИЧНА — категорія гуманітарної та філософської думки, що характеризує пов'язаність усіх виявів знаряддєвої (інструментальної) та комунікативної діяльності, а також інтегрованих у них форм духовного освоєння світу, конкретним горизонтом історичного досвіду. Незалежно від того, в якому вигляді суспільства, спільноти, окремі люди здійснюють історичне пізнання, вони пов'язані з історією більше, ніж здатні це усвідомлювати. Людське буття у своїй основі є історичним. Перш ніж історія стає доступною як предмет історичної уваги, вона, зрештою, як об'єкт історичної науки, завжди наявна в актах первинної орієнтації людей у вигляді традицій, норм, настановлень, авторитетів, цінностей, мови, звичаїв, ритуалів тощо, а також осмисленого вживання матеріальних предметів *культури. Суб'єкти історичного пізнання* формуються П. і, яка опосередковує їх відносини з об'єктами історичного усвідомлення та науки. Глибинна пов'язаність суб'єктів пізнання з малоусвідомлюваними мотиваціями П. і. відображається в наявності в історичній свідомості «неявного», «фонового знання», яке в методологічній літературі нерідко називають розумінням, передрозумінням, переживанням історії тощо.

П. і. передбачає не тільки опосередкованість усіх актів людської життєдіяльності історичним досвідом, а й безпосередню участь людей у його трансформації, коли вони в межах успадкованої історичної реальності дають своїй лінії поведінки (вчинкам) певні історичні обгрунтування, коли історія витлумачується, інтерпретується. Отже, діяльність людей є такою, в якій історія не тільки постає як органічний і наявний чинник ціннісної орієнтації, а й сама набуває значення цінності.

М. Варшавчик

ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ — провідні тенденції й закономірності історичного розвитку природи і суспільства в усіх виявах, аспектах, хронологічній наступності від найдавніших часів до наших днів. Таке загальне визначення П. і. н. конкретизується стосовно кожної її галузі, кожної історичної дисципліни. Зокрема, предметом всесвітньої історії є певні просторові, часові межі та закономірності розвитку всього людства (всесвітньо-історичні) або його частини (локально-історичні або регіональні) в контексті глобальних тенденцій цілісності світу. Предметом історії України є провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах історичного розвитку; предметом *історіографії* — закономірності зародження й розвитку історичних знань, історичної науки в цілому. Ще ретельніше окреслюється предмет кожного конкретного історичного дослідження, що зумовлено як специфікою його теми чи проблеми, особливостями об'єкта пізнання і джерельної бази, цілями й метою дослідження, так і його географічними та хронологічними межами, дослідницькими методами. Так, предметом дослідження Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. є закономірності національно-визвольних змагань у народу та його провідної сили — козацтва у боротьбі за волю, незалежність і національну державність.

П. і. н. охоплює власне історію, історіографію, теорію історії. Історія не тільки реконструює історичний процес, описує й пояснює події, факти та явища минулого, а й осмислює їх, забезпечує певний рівень теоретичного знання. Тому як предмет історичної науки постають не самі факти й події, а їх причинно-наслідкові зв'язки, взаємозумовленість і взаємопов'язаність, що й дає змогу розкривати об'єктивну логіку історичного процесу в просторово-часових межах, простежувати його тенденції і закономірності. Мають свої особливості визначення предмета історичного пізнання і самого знання як відповідних етапів розвитку знань і науки в цілому. Від предмета історії невіддільні методи пізнання та осмислення історичних явищ. Саме ж історичне пізнання спирається на факти минулого й сучасності, які на підставі дослідження відповідних дже-

рел відображають об'єктивний процес розвитку суспільства, і цим предмет історичної науки тісно пов'язаний з її об'єктами.

Отже, історична наука досліджує закономірності, провідні тенденції історичного розвитку природи й людського суспільства, результати діяльності людей, вивчає та узагальнює історичний досвід. Правильне розуміння та окреслення П. і. н. кожного дослідження є важливою передумовою реалізації наукових завдань.

Я. Калакура

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (від лат. providentia — провидіння) — релігійно-філософська концепція, яка грунтується на усвідомленні причин усіх подій як вияву волі Бога. Це стосується і розуміння сенсу всього, що відбувається у світі як напередвизначеного наміру Божого, його провидіння.

З погляду П., вся історія є зміною та протистоянням божественних і світських начал. Світські сили уособлені в «натовпі людей», який або сприяє здійсненню Божої мети, або гальмує його. Божественне уособлене в Богові, який своєю присутністю проймає все у світі. Отже, вся історія, згідно з П., є діяння Боже через людей, а історичною перспективою є торжество Царства Небесного.

П. — одна із засад будь-якої релігійної філософської системи. Представники патристики, напр., розглядали історію як реалізацію божественного провидіння, спрямовану по висхідній у напрямі торжества *християнства* (офіційна історична доктрина середньовіччя). П. справляє вплив на тлумачення історії деякими сучасними вченими (Р. Нібур, Ж. Марітен та ін.).

Л. Чекаль

ПРОГРЕС І РЕГРЕС (лат. progressus — рух уперед, розвиток; regressus — зворотний рух) — категорії, за допомогою яких осягається проблема історичного поступу. Під прогресом зазвичай розуміють сходження вгору, рух уперед, під регресом — рух по низхідній. Однак ці абстрактні визначення малопродуктивні при їх застосуванні до пізнання історичних змін. Такі зміни надто багатопланові, щоб однозначно інтерпретувати їх як прогрес або регрес. Розглядаючи суспільство як систему, можна твердити про зростання рівня його самоорганізації і в цьому розумінні про його сходження до досконаліших форм, принаймні про нарощування її багатоманітності: поряд із рабовласницькою, феодальною організацією економіки з'являється капіталістична, традиційне суспільство існує поряд із виниклим індустріальним, багатоваріантно видозмінюються політичні режими і т.п.

Прогресує також технічна база суспільства: вдосконалюються знаряддя праці, збагачуються технології, розвиваються навички, вміння; індустріальне підгрунтя суспільства стає могутнішим, зокрема й щодо можливості використання природних ресурсів. Однак ці прогресивні зрушення надто суперечливі не лише тому, що завжди

містять регресивні моменти (напр., ремісник середньовіччя універсальніший і більш вправний виробник, ніж робітник машинного виробництва), а й тому, що вдосконалення знарядь праці не є явищем, однозначно позитивним для розвитку людини. Людство від них не стає щасливішим, а ігнорувати цей показник при визначенні прогресу — означає не з'ясувати його суті. Пошук критерію прогресу є найскладнішою процедурою його визначення.

Показником розвитку технічної та економічної сфер якоюсь мірою можна визнати рівень продуктивних сил, але хибною є абсолютизація виробничої основи і піднесення її до рангу мірила суспільного розвитку; вона властива, як і визнання абсолютності прогресу суспільства, суспільній свідомості *цивілізації* певного типу, а саме індустріальній у період її становлення.

Однолінійне сходження від простого до складного, від менш до більш досконалого — надто спрощене розуміння суспільних зрушень. Проблема спрямованості історії — завжди відкрите філософське питання. На цьому етапі її осягнення можна зробити висновок: технічний прогрес, досягнутий нині людством, потребує переорієнтації, спрямування подальшого історичного розвитку шляхом удосконалення форм організації суспільного життя і насамперед пошуку консенсусу в межах їх розмаїття. Подальша історія людства неможлива без духовного вдосконалення, яке має два чітко окреслені спрямування: збереження і збагачення духовних надбань, сходження яких вимірюється досягненням діалогу між ними, а також нарощування багатоманітності духовних реалізацій індивідів та їх взаємоузгоджених дій.

Отже, збереження історичного поступу, яке не позначається більше категорією прогресу, можливе на шляху пошуку консенсусних форм існування урізноманітнених індивідів і соціальних форм.

Літ.: *Булгаков С. Н.* Основные проблемы теории прогресса // Булгаков С. Н. Философия хозяйства. — М., 1990.
Кантор К. М. История против прогресса: Опыт культурно-исторической генетики. — М., 1992.
Трельч Э. Историзм и его проблемы. — М., 1994.
Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996.

Г. Горак

ПРОЛЕТАРІАТ (від лат. proletarius — незаможний громадянин) — первісна назва робітничого класу, яка почала поширюватися в комуністичній і соціалістичній літературі наприк. XVIII — на поч. XIX ст. П. у Стародавньому Римі називали спочатку найбідніших громадян, які за майновим цензом не потрапляли до жодного з п'яти існуючих розрядів римської громади, а пізніше, в період пізньої республіки та імперії — декласовані верстви суспільства.

У європейській комуністичній і соціалістичній літературі термін «П.» спочатку не мав чітко окресленого єдиного змісту і вживався

для позначення усіх низів буржуазного суспільства, бідних (незаможних) людей взагалі (Г. Бабеф), або всіх невласників (К.-А. Сен-Сімон). Пізніше К. Маркс і Ф. Енгельс надали терміну «П.» чіткого змісту: соціальний клас найманих робітників у капіталістичному суспільстві, які позбавлені засобів виробництва і змушені продавати свою робочу силу підприємцям, внаслідок чого зазнають *експлуатації в* процесі виробництва. Отже, хоч наймана праця відома в історії давно, а знедолені верстви суспільства є незмінними супутниками усього попереднього розвитку людства, все ж, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, П. є соціальним продуктом саме капіталістичного способу виробництва (оскільки система експлуатації найманої праці покладена в його основу) і одним із двох головних класів (поряд із *буржуазією)* капіталістичного суспільства. В цьому самому значенні К. Маркс і Ф. Енгельс, як і їхні послідовники, вживали вислів *«робітничий клас».*

В офіційних документах і суспільствознавчій літературі СРСР термін «П.» вживався лише стосовно робітників капіталістичного світу, а щодо робітничих мас Радянського Союзу та інших соціалістичних країн вживалися поняття «робітничий клас». Західна наукова література, крім літератури марксистського напряму, цим терміном не послуговується. В Україні після проголошення незалежності і зміни ідеологічних підвалин суспільства термін «П.» також виходить з наукового вжитку.

Г. Ігнатченко

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ — назва, яку дістали широкомасштабні соціальні та економічні зміни, пов'язані із впровадженням і швидким розвитком машинної технології в Європі після 1760 р. По суті, П. р. означала застосування механічних процесів у *виробництві.* Поширення індустріалізації в усьому світі наприк. XIX— на поч. XX ст. іноді називають другою промисловою революцією. Термін «П. р.» нерідко приписують британському історику XIX ст. А. Тойнбі (дядькові А. Дж. Тойнбі), чиї лекції, присвячені П. р. XVIII ст. в Англії (1884 р.), мали дуже великий вплив на його сучасників, і до 1930-х років погляди цього вченого залишалися поза критикою. Насправді цей термін з'явився за часів Дж. А. Бланкі. К.Маркс використовував його в 1867 р.

Спершу П. р. сприймалася як піднесення, що мало характер катаклізму, яке миттєво охопило європейське *суспільство.* В Англії текстильна промисловість зростала з дивовижною швидкістю, починаючи з винайдення Дж. Харгрівсом прядильної машини у 1767 р., вдосконалення ткацького верстата Р. Аркрайтом та винайдення мюль-машини С. Кромптоном. Гідравлічна сила приводила в рух ткацькі верстати аж до вдосконалення парового двигуна Дж. Уаттом у 1782 р. Нова фабрична система, що набула поширення, породжувала реальні соціальні лиха. Користолюбні підприємці викорис-

товували нову технологію для *експлуатації* робітників, які працювали в жахливих умовах.

Майже кожний аспект індустріалізації мав своє коріння, що сягало аж у середньовіччя, тобто зміни були більш поступовими, ніж вважалося раніше. Трансформація феодального аграрного суспільства почалася з найраніших рухів огороджування, внаслідок яких загальні поля відгороджувалися як приватна власність, дрібні господарства поглиналися великими. Комерційна революція відбулася у XV—XVI ст., коли ***великі географічні відкриття*** трансформували схеми європейської торгівлі. Підприємницький *капіталізм* розвинувся у XVII ст., а в машинобудуванні значний прогрес почався ще раніше. «Революційний» паровий двигун Дж. Уатта насправді був кульмінацією більш ніж столітньої роботи на континенті. Фабрична система виросла з майстерень і гільдій, а згодом мануфактур.

Великі зміни відбулися в металургії (бессемерівський конвертер, новації у коксуванні вугілля, віддзеркалювальна піч, прокатний стан), вони зумовили кількаразове зростання обсягів виробництва. Вдосконалення якості металу дало змогу виготовляти потужніші машини, що, в свою чергу, спричинило другу революційну зміну — побудову залізниць, яка почалася між 1825 та 1830 рр., проте вплив їх став відчутним майже через 50 років.

Удосконалювалися системи інвестування, фінансова, корпоративна форма ділового підприємництва та державна економічна політика. Урбанізація суспільства та зростання чисельності населення були найбільшими соціальними змінами. Після двох-трьох поколінь, що жили за часів індустріалізації, більш ніж половина населення промислових країн вже проживала в містах. Піднесення ролі промисловців, фінансистів, підприємців у суспільстві, а також чисельне зростання робітничого класу справляло вплив на політичний устрій XIX ст. Внаслідок П. р. виникають принципово різні доктрини *соціалізму* та невтручання держави у підприємництво.

Індустріалізм поширився від Англії до Франції та Бельгії, найпомітніше у 30-х р. XIX ст. В Німеччині цей процес розпочався приблизно у 1850 р. Виробничі потреби громадянської війни 1861—1865 рр. дали поштовх зростанню промисловості у Сполучених Штатах Америки. Ще пізніше наслідки індустріалізації стали відчутними в Японії та Росії, а також у країнах Східної й Південної Європи. У XX ст. індустріалізація набула світового масштабу. Усе це разом із розвитком торгівлі, транспорту та комунікацій зумовило дедалі більшу інтернаціоналізацію економіки. Хоча друга П. р. була продовженням першої, вона мала унікальні ознаки: електрика й нафта поступово витісняли пару як джерело енергії; удосконалення синтетичних барвників та тканин, розвиток виробництва легких металів та феросплавів показали важливість спільних наукових дослі-

джень, порівняно з винахідницьким пошуком геніїв-одинаків. Справжніми революційними змінами у перевезеннях і зв'язку була поява автомобілів, літаків, радіо, телебачення. Запровадження автоматизації та спеціалізації праці привели до масового виробництва, зниження цін, зростало безробіття. Гігантські корпорації та фінансові установи домінували у промисловості. Хоч індустріалізація спочатку асоціювалася з приватною ініціативою, приватним підприємництвом, роль держави дедалі більше зростала. В комуністичних країнах саме держава керувала економічним розвитком. У більшості країн протилежної системи індустріалізація спричинила розширення державних функцій у формах трудового законодавства, прямого промислового інвестування та ін. Таким чином, сутнісними складниками індустріалізації були механізація, перерозподіл робочої сили, реструктуризація економіки. За економічними та соціальними результатами П. р. становила найрадикальнішу зміну у людському суспільстві від часів розвитку організованого сільського господарства.

Літ.: *Шпотов Б. М.* Промышленный переворот в США: В 2 кн. — М., 1991. — Кн. 1—2.

Т. Орлова

ПРОМІСКУЇТЕТ (від лат. promiscuus — змішаний, спільний) — нічим не обмежена свобода статевих зносин. Існує як пережиток у деяких первісних громадах, що знаходить вияв у невпорядкованих статевих стосунках під час культових свят і обрядів. Припускається, що таке явище могло існувати в первісному людському стаді під час переходу від тваринних до людських форм шлюбу, від гаремної сім'ї антропоїдів до дуально-родових відносин людських громад.

Г. Горак

ПРОСВІТНИЦТВО — термін для позначення періоду в європейській історії безпосередньо перед Великою французькою революцією 1789 р., а також видатного культурного феномену, який приблизно припадав на серед. XVIII ст. Предметом головної уваги цього часу було критичне дослідження попередньо прийнятих принципів та авторитетів у *політиці, релігії та* в науці. Для П. було характерним заперечення всевладдя *держави* та *церкви,* прагнення до звільнення людини від станових і релігійних обмежень. Найважливіші джерела просвітницьких ідей — британський емпіризм і *лібералізм* (зокрема, ідеїФ. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Ньютона), французький ***гуманізм,*** раціоналізм і скептицизм (Ф. Рабле, М. Монтень, Р. Декарт, П. Бейль) та певною мірою ідеї Б. Спінози та Г. В. Лейбніца. Письменники та реформатори-практики П. найчастіше виступали на захист таких положень, як конституціоналізм та ефективність в управлінні, експерименталізм у науці; деїзм, раціоналізм чи скептицизм у релігії; утилітаризм в етиці.

Великого поширення набув оптимізм щодо віри у світський прогрес і можливості розвитку. Його типовою формою було переконання в тому, що людський рід здатний до нескінченного вдосконалення шляхом поліпшення освіти, фізичного й соціального оточення. Природу, сприйману зазвичай ідилічно, ставили за взірець для наслідування в усьому з тим підтекстом, що всі лиха випливали з неспроможності людей, чи то внаслідок незнання, чи ігнорування законів природи, наслідувати природний лад. Така неспроможність здавалася переважно спричиненою упередженістю чи забобонами, навмисно виплеканими королями, *аристократією,* священиками, тим, кому було вигідно жити за умов існуючого ладу. Просвітителі вірили у всезагальне людське щастя, що й було однією з цілей їхніх ідейних пошуків.

І. Кант поставив питання: «Що таке Просвітництво?» — і відповів: це вихід людини із «самонав'язаного неповноліття», тобто прихід до зрілості людського розуму. Вважалося, що ця новонабута зрілість зробить застарілою та шкідливою практично всю сукупність успадкованих традицій і вірувань, які мали зберігатися тільки тією мірою, якою могли пройти випробування критичним розумом або якою була б доведена їх суспільна корисність. Переконання в тому, що люди були не тільки добрі від природи, а й налаштовані на співпрацю, лягло в основу космополітизму, проілюстрованого висловом Б. Франкліна: «Людство — моя країна; я — громадянин світу». Доброзичливість і взаємодопомога вважалися такими, що випливають з природних імпульсів розумних істот, не зіпсованих забобонами.

Практичними наслідками цих переконань були успішна кампанія за скасування міжнародної торгівлі рабами, а також важливі реформи, спрямовані на послаблення жорстокості кримінального права й гуманізацію в'язниць. В економіці протекціоністські теорії меркантилізму (засновані на систематичному державному контролі торгівлі та промисловості) були відкинуті на користь доктрин невтручання, розроблених А. Смітом у його праці «Дослідження про природу і причини багатства народів». Він та інші мислителі переконували, що, оскільки кожна особистість найкраще може судити про свою користь, то однаковою мірою у спільних та приватних інтересах вірно те, що кожного належить залишити настільки вільним, настільки це потрібно для пошуків ефективності, яку уможливили спеціалізація та розподіл праці. Таким чином максимізувалися приватні прибутки, а також національне багатство.

П. зумовило визначальний поворот у мисленні освічених верств в усіх країнах західного світу. Але найбільшими його центрами були Нідерланди, Франція, Англія та Німеччина. Провідним був французький, де обговорення нових ідей та інститутів було найдокладнішим та найкритичнішим. Абсолютна монархія, класові привілеї.

цензура, юридична сваволя та несправедливість, корумпованість і неефективність уряду, догматизм у науці, фанатизм, нетерпимість та переслідування в релігії стали головними об'єктами критики філософів. Найвпливовішими з них були Ф.-М. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Л. Д'Аламбер, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвецій, П. Гольбах та Ж.-А. Кондорсе. Погляди цих людей поширювалися за кордоном у книжках, памфлетах, п'єсах, навіть словниках, особливо у великій «Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел», виданій у 35 томах за редакцією Д. Дідро та Д'Аламбера (1751—1772 рр.). Це видання було результатом вільного дослідження природи і суспільства з позицій розуму і водночас програмою буржуазних реформ. Просвітителі виступали за рівність усіх перед законом, право кожного на звернення до вищих органів управління, за позбавлення церкви світської влади, недоторканність власності, гуманізацію карного права, підтримку науки й техніки, свободу друку, аграрну реформу, справедливе оподаткування.

Коли Велика французька революція намагалася реформувати монархію в 1789 р., її лідери черпали натхнення та конституційні ідеї безпосередньо з публікацій філософів. В Америці ті самі ідеї були втілені в джефферсонівській Декларації незалежності й у федеральній Конституції та Біллі про права.

Літ.: *Бродель Ф.* Век Просвещения / Пер. с фр. — Москва; Париж, 1970.
От Просвещения к революции. Из истории общественной мысли нового времени. — М., 1990.
История Европы. С древнейших времен до наших дней: В 8 т. Т. 4. Европа нового времени (XVII—XVIII вв.). — М,, 1993.
Культура эпохи Просвещения. — М., 1993.
Раков В. М. «Европейское чудо» (Рождение новой Европы в XVI—XVIII в.). — Пермь, 1999.

Т. Орлова

ПРОСТІР ІСТОРИЧНИЙ — форма існування координації різноманітних співіснуючих суспільних об'єктів і явищ, культурних феноменів, усього того, що належить до людського буття: форм, розташування культурних феноменів, їх взаємодії. Як різні частини тієї чи тієї системи суспільні об'єкти і явища перебувають у певних відносинах і відношеннях один щодо одного.

Як зазначав Ф. Бродель, простір охоплює всі реальності історії, які мають територіальну протяжність, усі держави, суспільства, культури, економіки.

Побудова історичного простору пов'язана, за Е. Кассірером, з підведенням емпіричної розмаїтості під єдиний погляд, який створює ефект бінокулярності бачення. Саме тому, напевне, за свідченням 1.1. Срезневського, термін «П. і.» утримує в собі поліфонію сенсів,

що відображає різнобічність історичного буття культури. Це і банальний «простір», і «площа», і «громадськість», «великість», «значення», «простота» і «веселість».

Г. Носова

ПРОТЕКТОРАТ (від лат. protector — охоронець, захисник)— форма залежності, за якої одна *держава* (протектор) на підставі спеціального міжнародного договору або одностороннім актом перебирає на себе функції зовнішніх зносин та захисту території іншої (яка протегується) держави, і зазвичай через свого представника (радника, резидента) контролює також її внутрішнє життя (напр., проголошення Великою Британією П. над Єгиптом у 1914 р.; гітлерівською Німеччиною — над Чехією і Моравією в 1939 р.).

В історії міжнародних відносин П. відомий давно, але особливого поширення набув наприк. XIX - на поч. XX ст. П. використовували колоніальні держави як форму підпорядкування інших народів. Внаслідок цього на початок першої світової війни Англія мала понад 20 протекторатів в Азії та Африці; Франція здійснювала П. над Марокко й Тунісом. У повоєнний час переважна більшість «протегованих» народів здобула державну незалежність. У Європі як історичний пережиток зберігся П. Франції над Монако (з 1861 р.), Італії над Сан-Марино (з 1862 р.), Швейцарії над Ліхтенштейном (з 1924 р.).

Як форма нерівноправних державних відносин П. суперечить загальновизнаним нині та закріпленим Статутом ООН принципам і нормам міжнародного права, насамперед права на самовизначення.

Г. Ігнатченко

ПРОЦЕС ІСТОРИЧНИЙ — послідовність явищ, що пов'язані між собою причинними або структурно-функціональними залежностями. Між ними існує об'єктивний зв'язок. Процес має певну «вісь», навколо якої нанизані взаємопов'язані явища. Процеси в суспільній історії можуть спричиняти зміни організації, структури. Це може бути розвиток, занепад, модернізація тощо.

Як певного роду цілісність, послідовність, тотальність із позицій провіденціально-есхатологічного бачення *історія* була вперше представлена у християнській історіософії (Августин). *Християнство,* що усвідомило власне історичне становлення, зображало історію як звершення, що має внутрішній сенс, містерію, що має початок і кінець, свій центр, свої пов'язані одна з одною дії.

Розгляд цілісної історії, що розгортається в напрямку до певного фіналу, здійснюється з позицій субстанціалізму, пошуку єдиної субстанції суспільного життя, що розкривається в часі. У новоєвропейській *філософії історії* утверджується уявлення про історію як про реальний часовий процес змін і водночас як про знання минулих станів цього процесу. У філософії *Просвітництва* історичне

минуле осмислюється як процес незворотних поступальних суспільних змін. Найгрунтовніша розробка поглядів на історію та П. і. як «вияв духу в часі», саморозвиток світового духу, сходження щаблями прогресу, свободи, належить у німецькій класичній філософії Гегелю.

Марксизм обгрунтував погляд на П. і. як на соціальне ціле, що розвивається, в якому матеріальні суспільні відносини відіграють детермінантну роль. Історія в цій концепції постає як єдиний, стадійний процес розвитку, що має природно-історичний характер. Стадіями цього процесу є суспільно-економічні формації, що змінюють одна одну в необхідній, закономірній послідовності. Водночас дістала обгрунтування думка, що П. і. — продукт діяльності самих людей, що в історії немає нічого, крім людської діяльності.

На відміну від подібних інтерпретацій історії як лінійного, спрямованого процесу, що проходить через певні еволюційні стадії спрямованого розвитку якихось сутнісних начал, розроблялись альтернативні моделі історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі та ін.). Теза про єдність людського суспільства чи уніфікацію світу як закономірного наслідку єдиного і безперервного процесу розвитку людської історії була визнана ними хибною. Історія тлумачиться в цій концепції як співіснування у просторі й часі певного числа культур, народів, держав-спільнот, тобто як низка абсолютно самостійних, позбавлених істотних об'єктивно-історичних, закономірних взаємозв'язків соціально-культурних систем. Для цієї парадигми властиве заперечення єдиної логіки та етапів всесвітньо-історичного процесу. Кожна *культура, цивілізація* — неповторні, замкнуті, відособлені, розвиваються лише на власній основі. Головний теоретичний акцент концепції «циклічності» був зроблений на відображенні культурного розмаїття і багатства історії, форм суспільного буття.

У XX ст. подолано домінування уявлень про односпрямованість, лінійність П. і., переважають ідеї варіативності, багатоманітності історії, що відображається в уявленні про історію як «світ світів», постмодерністській метафорі «різоми» тощо.

Т. Ящук

ПРУДОНІЗМ — соціалістичне вчення, в основу якого покладено погляди французького філософа, соціолога, економіста, одного з теоретиків *анархізму* П.-Ж. Прудона (1809—1865 pp.). Прудон пропагував мирне перевлаштування суспільства, виступаючи проти комуністичної теорії революційного перетворення *суспільства,* проголошував велику капіталістичну *власність* «крадіжкою» (у праці «Що таке власність?», 1840 p.), вимагаючи її скасування. Водночас він обстоював дрібну власність, не пов'язану з експлуатацією чужої праці, вважав за можливе ліквідувати класову *експлуатацію* за допомогою самих лише економічних реформ. Прудон висунув анар-

хістську теорію ліквідації держави, називаючи її головною причиною соціальної несправедливості, основним знаряддям розколу суспільства, причиною згасання свободи, гніту, паразитизму *буржуазії* та державних урядовців. Саме Прудонові належать відомі слова: «Анархія — мати порядку», адже на його думку, вищий ступінь досконалості суспільства полягає в поєднанні порядку з анархією, тобто безвладдям. Пізніше проект «ліквідації держави» він замінив на ідею федеративного перевлаштування, пропонуючи перетворити централізовані держави на дрібні автономні області. В серед. XIX ст. П. був головним противником марксизму в Інтернаціоналі. 1871 р. прудоністи входили до складу Паризької Комуни. П. мав значний вплив у Франції, Бельгії, Іспанії, Італії, Російській імперії.

С. Пивовар

ПСИХОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА — галузь психології, яка досліджує співвідношення психічної діяльності та історично розвивального світу культури психологічних феноменів як чинників, що впливають на формування продуктів культури.

Виникнення П. і. як науки пов'язане зі спробами німецьких учених (Г. Штейнталя) застосувати психічну схему Й. Гербарта до розумового розвитку не окремого індивіда, а цілого народу. Внаслідок цього виникла «психологія народів», що поєднала історико-філологічні дослідження з психологічними. Дальшої розробки П. і. набула завдяки В. Вундту (вивчення мови, міфів, звичаїв як продуктів колективної діяльності народного розуму). Прихильником «психології народів» як самостійної науки був О. О. Потебня. У дослідженні («Із записок з російської граматики», 1874 р.) він характеризує мислення російського народу, виходячи зі зміни об'єктивних структур мови, а не з еволюції гіпотетичних душевних елементів, до яких удалися його послідовники — Д. Овсянико-Куликовський та ін.

Позитивізм О. Конта і Г. Спенсера справив вплив на поширене на поч. епохи імперіалізму вивчення етнопсихологічних особливостей т.зв. нецивілізованих, або первісних народів. Праця Спенсера «Принципи соціології» містить докладний огляд релігійних уявлень, обрядів, звичаїв, родинних стосунків і різноманітних суспільних інституцій цих народів. Твердження Конта про первинність соціальних феноменів, їх нередукованість до гри уявлень усередині свідомості окремої людини були розвинені Е. Дюркгеймом у програму соціологічних досліджень, позбавлених психологізму, що заповнив суспільні науки. Цінним надбанням програми досліджень Дюркгейма була установка на позитивне вивчення ідеологічних явищ і продуктів у різноманітних суспільно-історичних умовах на підставі докладного опису конкретно-історичних явищ. Негативним було очищення соціології від усього психологічного, що зумовлювало

протиставлення індивідуального життя особистості її соціальній детермінації. В. Дільтей у дослідженні «Ідеї описової психології» (1894 р.) розробив проект створення (поряд із психологією, що орієнтується на науки про природу) особливої дисципліни, здатної стати підвалиною наук про «дух», головними поняттями якої є «опис» і «розчленування». В основу людської історії було покладено переживання, проте не як елемент свідомості в його традиційно-індивідуалістичному тлумаченні, а як внутрішній зв'язок, невіддільний від його «втілення» в духовному, надіндивідуальному творенні. Індивідуальна свідомість була пов'язана із світом соціально-історичних цінностей. Якщо В. Дільтей співвідносить структуру окремої особистості з духовними цінностями епохи, то О. Шпрангер — з формами культури («Форми життя», 1914 р.) Феноменологічний описовий метод, розроблений Дільтеєм, вплинув на світогляд таких психологів-ідеалістів, як Крюгер (1874—1948 рр.), Г. Лебон (1841—1931 рр., праця «Психологія натовпу»), У. Мак-Дугалл (1871—1938 рр., праця «Введення в соціальну психологію»). В результаті досліджень асоціатизм, «атомізм», інтелектуалізм, психофізичний паралелізм втрачають своє значення. На перший план виходять проблеми «компаративної» психології (Спенсер) як порівняльного з еволюційного погляду вивчення рівнів свідомості,

Г. Носова

ПУНІЧНІ ВІЙНИ — війни між Римом і *Карфагеном* за панування в Середземному морі (264—146 рр. до н. е., з перервами). У першій війні (264—241 рр. до н. е.) римлянам вдавалося витіснити карфагенян із Сицилії і накласти на Карфаген величезну контрибуцію. В 237 р. до н.е., погрожуючи відновленням війни, Рим захопив Корсику та Сардинію. Натомість карфагеняни почали активно закріплюватися на Піренейському півострові. Під час другої війни (218—201 рр. до н.е.) військо карфагенян на чолі з Ганнібалом перетнуло Альпи і в кількох битвах (найбільші: біля Тразименського озера в 217 р. до н. е. і під Каннами в 216 р. до н.е.) завдало римлянам поразок. У 202 р. до н. е. римські війська розгромили карфагенян поблизу селища Зама-Нараггара (Північна Африка). Карфаген втратив свої володіння за межами Африки, військовий флот і зобов'язався виплатити контрибуцію. Третя війна (149—146 рр. до н.е.) відбувалася на території Північної Африки й завершилася перемогою римлян. Місто Карфаген було повністю зруйновано, частину карфагенської території перетворено на римську провінцію, частину передано *Нумідії.*

А. Слюсаренко

ПУРИТАНИ (англ. puritans, від лат. purus — чистий) — прихильники *кальвінізму* в Англії та Шотландії (XVI—XVII ст.); виражали інтереси *буржуазії,* боролися проти *абсолютизму* та церкви, вимагаючи очищення її від елементів *католицизму.* Поділялися на пресвітеріан

(помірковані) та індепендентів (радикальні). Пуританство стало ідеологією Англійської революції XVII ст. Пресвітеріани — одна з течій кальвінізму, яка виступала проти офіційної англіканської церкви та її союзу з королівською владою. Індепенденти — «незалежні», прихильники радикального руху пуритан; політична партія періоду Англійської буржуазної революції XVII ст., яка боролася за інтереси буржуазії та нового дворянства проти *абсолютизму*.

Н. Папенко

«П'ЯТА КОЛОНА» — назва підпільної агентури генерала Франко під час громадянської війни в Іспанії 1936—1939 рр. Восени 1936 р. франкісти наступали на Мадрид чотирма колонами, які очолював генерал Е. Мола. На запитання зарубіжних кореспондентів, яка з чотирьох колон першою увійде до Мадрида, він відповів: «Мадрид буде захоплено «п'ятою колоною», натякаючи на наявність у тилу республіканців широкої мережі підпілля, яке чинило диверсії, сіяло паніку, займалося саботажем. З того часу термін «П. к.» вживається як синонім колективного зрадництва та шпигунства. В роки другої світової війни «П. к.» називали нацистську агентуру, що здійснювала диверсії та розкладала тил у різних країнах.

С. Пивовар

Р

«РАДЯНСЬКИЙ НАРОД» — термін, який в *СРСР* означав т. зв. нову історичну, соціальну та інтернаціональну спільність людей, що нібито була «закономірним результатом докорінного перетворення класових і національних відносин» і сформувалася «в процесі будівництва *соціалізму* та *комунізму»* на основі «зближення усіх соціальних груп, націй та народностей СРСР», мала єдину територію, економіку, культуру («соціалістичну за змістом»), союзну «загальнонародну» державу й спільну мету — побудову комунізму.

Термін «Р. н.» почали вживати в суспільно-політичній літературі у 30-х рр. XX ст. під час кампаній проти «буржуазного націоналізму», на позначення конгломерату багатьох націй, народностей, етнічних груп, які увійшли до складу СРСР. Офіційно термін «Р. н.» вперше вжито в резолюціях XVIII з'їзду ВКП(б) (1939 р.), тоді ж він увійшов до статуту ВКП(б). Спробу визначення поняття «Р. н.» (як «нової історичної спільності людей різних національностей») зробив М. Хрущов у доповіді на XXII з'їзді КПРС (1961 р.). Ця дефініція не потрапила до нової програми КПРС, але розроблялася в суспільно-політичній літературі. Офіційно термін «Р. н.» знову з'явився в тезах ЦК КПРС з нагоди 100-річчя з дня народження В. Леніна (1970 р.) й активно використовувався в подальшому в партійних документах і практичній діяльності КПРС. З часу святкування 50-ї річниці утворення СРСР (грудень 1972 р.) посилено експлуатувалася теза про те, що формування нової історичної спільності — «Р. н.» завершилося й національне питання в СРСР успішно розв'язане. Під час обговорення проекту нової Конституції СРСР (1977 р.) було вказано на помилковість розуміння поняття «Р. н.» як «злиття націй» і створення «єдиної радянської нації», натомість наголошено на «гармонійному поєднанні загальнонародного, інтернаціонального, особливого, національного за умов провідної ролі загальнорадянського та інтернаціонального».

Процес реалізації національної політики КПРС, спрямованої на створення в майбутньому безнаціонального комуністичного суспільства, на практиці обумовлював зневажання національної самобутності, «згладжування» національних відмінностей, боротьбу з будь-якими, навіть потенційними, «буржуазно-націоналістичними проявами» у суспільно-політичному житті народів СРСР.

Літ.: *Советский* народ— новая историческая общность людей. Становление и развитие. — М., 1975.
Развитие советского народа — новой исторической общности. — М., 1980.
Прокоп М. Совєтський народ // Енциклопедія Українознавства. — Л., 2000. — Т. 8.

С. Пивовар

РАСИЗМ — термін для позначення теорій або політичної практики, які виходять з того, що різні раси та їх представники не є рівноважними за здібностями й можливостями, що існують «повноцінні» та «неповноцінні» раси та нації.

Помітні розбіжності між групами людей фіксувалися та коментувалися ще за часів Геродота, коли він підкреслив важливість звичаїв, індивідуальної волі та зрештою фатуму, які правили людьми та богами. Арістотель поділяв людей на тих, хто був «справді» людьми та істот, що були «не зовсім» людьми. Деякі з людей, стверджував він, були за своєю природою вільними, а інші рабами. Пізніше іудеї, стоїки та християни заперечували фізичні й соціальні розбіжності, наголошуючи натомість на універсальності людської натури та людському братстві, хоча не обов'язково соціальні та економічні якості подавалися як супутні. Тим часом дебати XVI ст. за участю Б. де Лас Касаса про політику щодо індіанців в іспанському Новому Світі повернулися до тез Арістотеля. Пізніше *Просвітництво* наголошувало на ідеях загальної раціональності та розумності людей. Усі люди вважалися здатними відгукнутися на голос розуму. Цю думку несуть у собі такі документи, як Декларація незалежності США 1776 р. та французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Оточення та освіта, таким чином, ставали прийнятними поясненнями культурних характеристик.

Однак у XIX ст. діячі, які стояли на націоналістичних позиціях, наполягаючи на унікальності своїх націй і держав, існуючих чи майбутніх, надали нового імпульсу використанню біологічного пояснення етнічних і національних «крові», «душі», «духу». Збіг європейської технологічної та військової зверхності з цими біологічними поясненнями XIX ст., здавалося, підтверджував аргументи європейця чи білої людини на користь його зверхності — біологічної або культурної — стосовно людей інших кольору шкіри та культури. Англо-саксонське домінування у швидко зростаючих та оптимістично налаштованих Сполучених Штатах Америки й бурхливі процеси об'єднання в Німеччині переконали декого, що не тільки європейці стоять вище за інших, а й англо-сакси (репрезентовані Англією, США та Німеччиною) стояли вище за всю Європу. Ж. -А. Гобіно, Дж. Чемберлен, Є. Роде — расисти XIX ст. — є типовими представниками цього мислення. Для надання наукової значущості таким поглядам були розроблені конструкції соціал-дарвінізму.

XX ст. побачило найекстремальніші вияви «політичної біології» у масових убивствах євреїв режимом нацистської Німеччини, що відповідало ставленню й політиці, окресленим у «Майн Кампф» А. Гітлера. Використання біологічних пояснень культурних розбіжностей можна знайти в деяких аргументах на користь сегрегації небілого населення на півдні США та у Південній Африці. В той час, як ці поняття ніколи не обмежувалися європейцями — народи від Арктики до Африки давали собі назви, що означали «справжні люди», «справжній народ», зазначені ідеї найяскравіше втілилися у європейській експансії, яка розпочалася у XV ст.

Хоча найбільші світові релігії та поширені політичні ідеології публічно цураються Р., він, однак, продовжує впливати на мислення багатьох.

Літ.: *Расы* и расизм: История и современность. — М., 1991.

Т. Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. revolutio — розгортання, переворот) — 1. Докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового в розвитку явищ природи, суспільства чи пізнання (напр., промислова Р., науково-технічна Р., культурна Р., інформаційна Р. тощо).

2. Р. соціальна — докорінний переворот в соціально-економічному й політичному житті суспільства, спосіб переходу від одного якісного устрою *суспільства* до іншого, який забезпечує його поступальний розвиток, зміна віджилого суспільного ладу на новий, прогресивніший. Р. є наслідком поглиблення й загострення нерозв'язаних суперечностей між соціально-економічними й політичними потребами соціальних груп (окремих класів, соціальних прошарків) та віджилими формами їх задоволення державою. У вузькому розумінні — головною умовою Р. є антагонізм між різко зрослими продуктивними силами суспільства і застарілою формою виробничих сил, що стримують їхній розвиток. Рушійною силою Р. є класи та соціальні прошарки, які за своїм становищем у системі соціально-політичних відносин зацікавлені в поваленні існуючого суспільного ладу та зміні політичної влади. Р., як правило, є насильницькою, вона пов'язана з примусом і збройною боротьбою, іноді відбувається у формі мирного процесу. Характер соціальних революцій, обсяг завдань, розв'язуваних ними, їх рушійні сили, форми й методи боротьби, наслідки і значення досить різноманітні. Вони зумовлені як ступенем розвитку суспільства, в якому відбувається Р., так і специфічним станом кожної країни. За соціальним змістом розрізняють буржуазну Р., буржуазно-демократичну Р., антиімперіалістичну Р., соціалістичну Р.

Буржуазна Р. (напр., англійська XVII ст., французька та американська XVIII ст.) спрямована на знищення феодального ладу чи його залишків, торування шляхів для поширення приватної *влас-*

ності та економічного й політичного панування *буржуазії,* утвердження капіталістичного ладу. В залежних і колоніальних країнах метою буржуазної Р. є також завоювання національної незалежності. Головним завданням буржуазної Р. може бути розв'язання аграрного питання (напр., Велика французька Р., Р. 1905—1907 рр. в Росії), виборення національної незалежності (нідерландська Р. XVI ст., американська Р. XVIII ст.), національне об'єднання (Р. в Німеччині та Італії в серед. XIX ст.), національного визволення від імперіалістичного гноблення (в країнах Азії, Африки, Латинської Америки в XX ст.). Серед політичних завдань Р. — ліквідація феодальних монархій, встановлення республіканського ладу, демократизація суспільних відносин. Рушійною силою буржуазної Р. була промислова, фінансова й торговельна буржуазія, а її базою — *селянство,* міські прошарки, зароджуваний пролетаріат.

Буржуазно-демократична Р. — різновид буржуазної Р. На хід її вирішальний вплив справляє активна участь соціальних прошарків, які самостійно стають на боротьбу за свої інтереси і права (напр. революції 1848—1849 рр. у Європі, Лютнева Р. 1917 р. в Росії).

Антиімперіалістична Р. (національно-визвольна Р., антиколоніальна Р.) відбувається в колоніальних і залежних країнах і спрямована на завоювання національної незалежності. Провідною силою є місцева національна буржуазія і соціальні верстви, які перебувають під її ідеологічним впливом — селяни, міські прошарки, студенти, військові кола. Спрямована проти економічного й військово-політичного панування іноземного капіталу та сил, що його підтримують (компрадорської й бюрократичної буржуазії, феодальних кланів, родоплемінної знаті).

Соціалістична Р. — за марксистською теорією найвищий тип соціальної Р., внаслідок якої здійснюється перехід від *капіталізму* до *соціалізму* й *комунізму.* С. р. передбачає завоювання влади *робітничим класом* (встановлення диктатури пролетаріату), злам старого державного апарату, скасування приватної власності та утвердження суспільної власності на засоби виробництва, створення системи свідомого управління економічними й соціальними процесами, ліквідацію визиску людини людиною, класових і національних суперечностей. Досягається насильницькою класовою боротьбою робітничого класу під керівництвом пролетарської партії або відносно мирним шляхом. Досвід Жовтневої Р. (перевороту) 1917 р. в Росії показав, що соціалістична Р. була соціальною утопією. Замість втілення в життя проголошених гасел вона встановила диктатуру партії більшовиків, яка силою нав'язала радянську владу на території колишньої Російської імперії, розв'язала нечуваний *геноцид* проти власного народу. Тоталітарний режим у СРСР, створений внаслідок цього, не витримав випробування часом і виявив свою неспроможність.

Б. Гончар

РЕЄСТРИ КОЗАЦЬКІ — списки (компути) козаків, переважно реєстровців, окремих частин або всього Війська Запорозького у XVI—XVIII ст. Складання військових реєстрів було повсякденною практикою в багатьох європейських державах і країнах, зокрема в Україні. Ведення Р. к. почалося з виникнення реєстрового козацтва, тобто такого, яке офіційно перебувало на службі Речі Посполитої, маючи за це певні права, привілеї і грошові винагороди.

Перші спроби сформувати реєстрове військо козаків припадають на першу пол. XVI ст., часи правління королів Зигмунта І та Зигмунта-Августа. Однак тільки король Стефан Баторій остаточно сформував реєстрове військо (грудень 1578 р.) і, очевидно, тоді було складено список козаків-реєстровців. Зберігся реєстр тільки одного з козацьких полків, який повернувся з походу проти Московської держави (1581 р.). До нього було внесено 530 імен і прізвищ козаків, на чолі яких стояв відомий військовий діяч Ян Оришовський. 30 козаків становили його особисту роту, а 500 поділялися на десятки, очолювані отаманами. Аналіз імен і прізвищ свідчить, що більшість козаків мали українське походження. Досить великою була частка білорусів і прибалтів. Це пояснюється тим, що втрати, понесені під час боїв у Прибалтиці й Білорусі, козацький полк поповнював місцевими жителями.

Практика складення Р. к. (не тільки реєстровців, а й усього Війська Запорозького) існувала й пізніше. Так, за свідченням київського митрополита Іова Борецького, у генеральній раді в Кагарлику (червень 1621 р.) брало участь 50 600 «переписаних мужів». Зберігся стислий компут Війська Запорозького, складений 1621 р. під час Хотинської війни. У ньому названо імена полковників і визначено чисельність козаків у 41520 душ. Улітку 1623 р. відбулася рада між Корсунем і Богуславом, де тільки з п'яти міст було переписано 14 тис. осіб, а за припущенням очевидця, в цій раді могло взяти участь бл. 140 тис. козаків.

Єдиним повним і збереженим козацьким реєстром є той, що був створений за рішенням Зборівського миру (1649 р.) протягом осені 1649—поч. 1650 рр. Він містить 40 358 козацьких імен та прізвищ, розписаних за полками й сотнями. Цей реєстр укладався спочатку в сотнях, потім у полках, а генеральне зведення відбулося в Чигирині на поч. 1650 р. Ця робота проводилися насамперед Б. Хмельницьким, І. Виговським, генеральним обозним І. Чорнотою, генеральними осавулами Д. Лисовцем (Лисянським) та М. Лученком, можливо й Т. Хмельницьким. Було створено два оригінали реєстру, один з яких залишився в Чигирині (копію з нього було внесено до київських гродських книг наприк. березня 1650 р.), а другий, писаний рукою І. Виговського, був направлений королеві Яну-Казимиру. Саме цей реєстр дійшов до нашого часу і нині зберігається в РДАДА (Москва) у ф. 196 за № 1691. Копія початкової частини,

яка дає змогу реконструювати деякі дефекти оригіналу, зберігається в ЦДІА України в Києві (ф. 1230, оп. 1 № 348).

Реєстр 1649—1650 рр. є унікальним джерелом. Він, зокрема, містить абсолютно точні відомості про адміністративно-територіальний поділ Української держави, структуру і склад ядра української армії, чітко засвідчує, що основна маса козаків була українцями за походженням. Неукраїнські прізвища (молдавські, грузинські, вірменські, татарські, німецькі та ін.) становлять незначну частину ядра Війська Запорозького. Реєстр є неоціненним джерелом для вивчення Національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., української генеалогії та ономастики. Однак він охоплює не більше 25 % повстанського війська і не враховує всіх українських земель. Великі перспективи відкриваються при порівнянні цього реєстру з іншими джерелами подібного типу. Хоча ще не знайдено реєстру Війська Запорозького, складеного за умовами Білоцерківського миру (28. 09. 1651 р.), однак певні відомості можна дістати, зіставивши реєстр 1649—1650 рр. з присяжними (записними) книгами 1654 р. Білоцерківського та Ніжинського полків (інші ще не виявлені). Реєстри (компути) складалися й пізніше, останнього часу активізувалися їхній пошук і дослідження.

Ю. Мицик

РЕЛІГІЯ (від лат. religio — благочестя, побожність, святиня) — світосприйняття, а також поведінка і специфічна діяльність, пов'язані з вірою в Бога. Р. є духовною компенсацією життєвих втрат людини. Вона складається з релігійної свідомості *(віри,* почуттів та ідей), релігійної діяльності *(культу),* а також релігійних організацій і установ. Є атрибутом людського суспільства, специфічно вирішує питання «кінцевого сенсу», моральні проблеми й «буттєві питання». Р. надає особі можливості самопізнання й самовизначення: завдяки Р. людина може знайти неформальне спілкування, поєднатися із спільнотою однодумців, ідентифікувати себе з гуртом.

Р. також може опосередковувати гармонізацію та інтеграцію суспільства й певною мірою забезпечувати його стабільність.

Розв'язуючи індивідуальні проблеми, втішаючи людину в її стражданні та даючи надію, Р. пропонує універсальні цінності спасіння. Цим вона певним чином компенсує брак реалізації цінностей.

Є світові релігії: *християнство, іслам* та *буддизм;* національні: *конфуціанство, даосизм,* синтоїзм, індуїзм, іудаїзм. Є також місцеві релігії — стародавні політеїстичні міфологічні системи. Монотеїстичних релігій лише три: християнство, іслам та іудаїзм.

Систему релігійних положень (канонів, догматів) викладено у Священних книгах (Біблія, Коран та ін.). Систематичним викладенням та тлумаченням релігійних учень займаються теологія та богослов'я.

Л. Чекаль

РЕПАРАЦІЇ (від лат. reparatio — відновлення, відбудова) — у міжнародному праві повне або часткове відшкодування матеріальних збитків, завданих війною (у грошовій або іншій формі) державі, яка перемогла, державою, що зазнала поразки. Р. були умовою *перемир'я,* а потім частиною Версальського договору 1919 р. між країнами-переможцями у першій світовій війні. Франція, яка мала заплатити Німеччині у 1871 р., тепер потайки сподівалася розорити свого ворога. Представники Великої Британії висували незначні вимоги, їх керівник Ллойд Джордж вимагав лише кошти на військові пенсії. Сенат Сполучених Штатів Америки не ратифікував Версальський договір і відмовився від усіх вимог щодо Р. Німеччиною мало бути сплачено 6,5 млрд фунтів стерлінгів. Англійський економіст Дж. М. Кейнс доводив, що цю суму Німеччина не здатна сплатити без руйнування взаємозалежної економіки Європи. Величезні суми мали також сплатити Угорщина, Австрія та Болгарія. Щоб домогтися виконання своїх вимог, Франція у 1923 р. окупувала Рур, що спричинило інфляційну кризу в Німеччині. Оскільки Великій Британії та США не вдалося одержати Р., для поліпшення ситуації пропонувалися різноманітні заходи: дозволити Німеччині виплачувати суму частинами, коли це можливо, та зменшити суму, проте в той період німецькі відшкодування так і не були одержані.

Після другої світової війни Р. набули форм окупації Німеччини і Японії військами союзників. Велика Британія, Франція і США припинили стягнення Р. у 1952 р., СРСР продовжував систематично вивозити промислове обладнання зі східної окупаційної зони до смерті Й. Сталіна у 1953 р., а також захопив японське майно в Маньчжурії. Починаючи з 1953 р., Західна Німеччина сплатила 37 млрд дол. Ізраїлю за лиха, заподіяні євреям гітлерівським режимом. У 2001 р. здійснюється акція виплати Німеччиною фінансового відшкодування колишнім в'язням концтаборів і остарбайтерам з України.

Т. Орлова

РЕСПУБЛІКА (від лат. res — справа і publicus — громадський, всенародний) — форма політичного устрою, де джерелом усіх видів влади є народ і вищі органи державної влади обираються громадянами на певний термін. Республіканська форма правління виникла за античної доби. Відомі аристократичні Р. (Спарта, VI—IV ст. до н.е.; Рим, кінець VI—I ст. до н.е.) і демократичні (Афіни, V ст. до н. е.), які різнилися здебільшого мірою участі громадян у *виборах* та інших державних справах.

У *середні віки* існували міста-республіки (напр., Венеція та Генуя у Північній Італії, Псков і Новгород у Північній Русі), де республіканська форма правління була результатом соціально-політичного компромісу між феодальною верхівкою і впливовими ремісничо-торговельними верствами населення. З переходом від аграрного фео-

дальнего суспільства з його натуральним господарством, соціально-становою ієрархією і монархічною формою правління до індустріального громадянського *суспільства* з його ринковою економікою, соціальним розкріпаченням Р. утверджується як найдемократичніша форма політичного устрою (в 1609 р. виникла Р. в Голландії, в 1649—1660 рр. існувала в Англії, в 70—80-х рр. XVIII ст. республіканський устрій оформився у США, в 1792 р. було проголошено першу Р. у Франції). Розрізняють два основні типи Р. : парламентську і президентську.

Парламентська Р. (нині існує в Австрії, Італії, Греції, Німеччині та інших країнах) грунтується на принципі верховенства *парламенту,* який зі свого складу, спираючись на певну партію чи коаліцію партій більшості, формує уряд, що має колективну політичну відповідальність перед парламентом за свою діяльність. Якщо уряд втрачає довіру й підтримку *парламентської більшості,* то або він іде у відставку, або через главу держави у встановленому законом порядку проводяться достроковий розпуск парламенту і позачергові парламентські вибори. В парламентській Р. главою виконавчої влади — прем'єр-міністром — стає зазвичай лідер партії чи коаліції партій парламентської більшості. Президент як глава держави в такій Р. виконує лише номінальні представницькі функції і обирається переважно парламентським шляхом, а не всенародно.

Президентська Р. (США, Аргентина, Бразилія, Мексика та ін.) характеризується чітким організаційним і персональним розмежуванням законодавчої та виконавчої влади. Президента обирають позапарламентським шляхом здебільшого на всенародних виборах. Він за власною ініціативою і фактично незалежно від парламенту формує уряд, поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади. Посади прем'єр-міністра та інституту парламентської відповідальності уряду немає. В президентській Р. неможливі ні висловлення парламентом вотуму недовіри урядові і його відставка, ні достроковий розпуск парламенту.

У деяких країнах (Франція, Португалія, Фінляндія, Росія, Україна та ін.) поєднуються різною мірою риси президентської і парламентської Р., залежно від цього вони визначаються як республіки змішаного типу: президентсько-парламентські або парламентсько-президентські. В таких республіках разом із всенародно обраним президентом із певними владними повноваженнями діє прем'єр-міністр, який безпосередньо очолює уряд. Уряд формується як з ініціативи президента, так і за згодою парламенту і несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом.

О. Іванов

РЕФОРМА СОЦІАЛЬНА (від лат. reformo — перетворюю) — перетворення, зміна, нововведення, перевлаштування якоїсь сторони сус-

пільного життя (порядків, інститутів, організацій, закладів) без зміни основ існуючих соціально-політичної структури і суспільного ладу. Досліджувана в історичному плані, Р. с. протистоїть соціально-політичній *революції,* яка неминуче пов'язана зі зламом самих основ функціонування економічних, соціальних, політичних та ідеологічних інститутів певного суспільства.

Співвідношення Р. с. і революції зумовлюється конкретно-історичною взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема своєрідністю, станом і співвідношенням різноманітних соціальних шарів, страт суспільства, його різномасштабних соціальних груп у кожній країні й міжнародному масштабі. В умовах розвиненого соціально диференційованого суспільства соціальні реформи можуть бути різноманітними, суперечливими за змістом, формами здійснення, впливом на перебіг соціальних процесів. Спрямовані на прогресивні зміни у суспільному процесі, вони постають водночас і як захід, покликаний зберегти існування певного суспільства, суспільного ладу, тих чи інших соціально-політичних, економічних або ідеологічних структур, інститутів, установ тощо.

У процесі побудови, функціонування і подальшої поступальної зміни суспільства чи його відповідних утворів відносна протилежність Р. с. та соціальної революції, очевидно, не усувається, Як доведено новітньою історією, в індустріальному та постіндустріальному суспільстві неминучі такі етапи його розвитку, коли відбувається глибока, докорінна перебудова усталених економічних, соціальних, політичних та організаційно-ідеологічних структур, усіх сторін суспільного життя, яка не тільки потребує Р. с, а й призводить за певних умов до карколомних, революційних змін. Шлях більш чи менш поступових трансформацій на певний період поступається тут місцем докорінному зламу соціальних відносин, інститутів і закладів, що заважають подальшому поступові. Але й за подібних обставин радикальні перетворення у суспільстві здійснюються з опертям на комплекс соціальних реформ у найважливіших сферах суспільного життя. Ці реформи спрямовані на те, щоб забезпечити подальшу демократизацію суспільства, залучення дедалі ширших мас до політичної діяльності.

Співвідношення Р. с. та соціальної революції — одна з наріжних теоретичних і практичних проблем сучасного *суспільствознавства* і політичного життя. Історичний досвід суспільного розвитку останніх років по-новому висвітив основні грані цієї проблеми, без теоретичного з'ясування яких не можна правильно визначити перспективи радикальних суспільних змін у сучасному світі. Це, зокрема, такі питання, як співвідношення прогресу, регресу та циклічності, потенційна ціна як їх, так і революції та Р. с, їх спрямованість, творче начало, теоретичні та моральні засади, насильницький чи ненасильницький характер, місце й роль компромісів у революції й рефор-

муванні, долі людей, інтереси яких зачіпають Р. с. і соціальна революція тощо. Спрощений, прямолінійний підхід до цієї проблематики, притаманний догматичному суспільствознавству часів застою, нині дедалі більше витісняється принципово новими уявленнями, в яких значення соціальної революції вже не гіпертрофується й не ідеалізується: об'єктивно з'ясовується її суперечливий характер, нерозривність її зв'язків з комплексом соціальних реформ у контексті одного й того самого соціально-історичного процесу. Соціологічна наука, вивчаючи духовну атмосферу суспільства, його громадську думку, що виражає ставлення людей і соціальних груп до здійснення тих чи інших соціальних реформ, їх наслідків, надає суспільству цінну, оперативну і своєчасну інформацію та практичні рекомендації для сфери управління соціальними процесами, здійснення Р. с. з метою наступних суспільних перетворень.

/. Бойченко

РИСОРДЖИМЁНТО (італ. Risorgimento, букв. —відродження)— національно-визвольний рух італійського народу з кінця XVIII ст. до 1861 р. за возз'єднання країни проти австрійського гніту, встановлення республіканського устрою. Керівну роль у Р. відігравали ліберали, які прагнули об'єднання Італії під владою Савойської династії чи *Папи Римського.* Демократи (дрібна та середня *буржуазія)* боролися за об'єднання Італії як демократичної республіки. Об'єднання Італії відбулося у формі конституційної монархії.

Н. Папенко

РІД — один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я—Р.—*фратрія—плем'я.* Складався з кровних родичів. У межах Р. шлюбні стосунки були заборонені (див. *Екзогамія),* тому члени Р. брали шлюб із представниками інших родів або шлюбних кланів. Таким чином частина членів Р. переходила до інших громад відповідно до традицій патрилокального чи матрилокального шлюбу, але більшість кровних родичів, які залишалися в своїй громаді, утворювали своєрідне родове ядро господарської громади.

М. Гладких

РУБІКОН — річка на Апеннінському п-ві. До 42 р. до н. е. була кордоном між Італією та римською провінцією Цізальпінська Галлія. Італія перебувала під владою римського сенату, Галлія — римського полководця Гая Юлія Цезаря. Цезар вирішив почати боротьбу за єдиновладдя і 10 січня 49 р. до н. е. всупереч закону (як проконсул він мав право очолювати військо лише за межами Італії) та волі сенату, не чекаючи підходу підкріплення, перейшов з військом Р., що поклало початок громадянській війні. Цезар розбив армію сенату, очолювану Помпеєм, і став римським імператором. Звідси вислів «перейти Рубікон», що означає: прийняти сміливе безповоротне рішення.

С. Пивовар

РУХ НЕПРИЄДНАННЯ — назва групи країн, пов'язаних довільною угодою неучасті у будь-яких військово-політичних блоках. Основою для формування Р. н. став «Дух Бандунга» — концепція єдиної політики держав «третього світу», що була вперше сформульована на бандунзькій конференції (1955 р.), де 23 азіатських та 6 африканських держав проголосили свій нейтралітет і неприєднання до будь-яких блоків. У 1961 р. у Белграді відбулася перша конференція країн, що не приєдналися. Конференція проходила в період політичної напруженості між Сходом і Заходом, яку загострювали Берлінська криза та конфлікт у Лаосі. Ініціаторами її проведення були прем'єр-міністр Індії Дж. Неру, президент Об'єднаної Арабської Республіки Г. А. Насер, президент Югославії Й. Броз Тіто. У конференції взяли участь представники 25 держав.

Нині Р. н. об'єднує понад 100 держав. Члени його не дотримуються єдиної політичної лінії. В основі їх співробітництва — визнання таких загальних принципів, як неучасть у будь-яких військово-політичних блоках, антиколоніалізм, мирне співіснування, міжнародне роззброєння і повага до цілісності й суверенності інших держав.

З Р. н. було тісно пов'язане звільнення «третього світу», що відбувалося внаслідок *деколонізації* після другої світової війни. З серед. 70-х рр. разом із протистоянням Схід — Захід поглиблюється глобальна проблема конфронтації між «багатою» Північчю та «бідним» Півднем, що позначається на економічній, соціальній , політичній та культурній сферах. Ця проблема нині є однією з тих, що входять до кола проблем Р. н.

Т. Орлова

РУШІЙНІ СИЛИ ІСТОРІЇ—чинники, здатні істотно вплинути на перебіг історичних подій.

Починаючи з Арістотеля, уявлення про силу поширюється за межі пояснення фізичних явищ, виникають поняття життєвої сили, душевної сили, сили духу, сили історії, які в сукупності утворюють динамічну картину світу. Розуміння Р. с. і. змінюється залежно від тієї чи тієї світоглядної філософсько-історичної системи. Так, у теологічній філософії історії Р. с. і. вважаються провидіння, рішення, замисел Божий; у метафізичній — трансцендентальна закономірність чи доля, в ідеалістичній — ідеї, духовне життя людини; в натуралістичній — природа людини, її прагнення, пристрасті, а також її середовище; в матеріалістично-економічній — виробничі, господарські, економічні відносини тощо.

Яскраву картину Р. с. і. зобразив у своїх соціально-політичних працях Гегель, показавши хитросплетіння *потреб,* інтересів, цінностей, цілей людей у загальноісторичному процесі.

У соціальній філософії марксизму як Р. с. і. (поряд із абсолютизацією ролі класів і класової боротьби) розглядаються суспільні суперечності, виробничі відносини, соціальні революції, потреби, інтереси, наука, ідеальні прагнення.

М. Надольний

С

САМОДЕРЖАВСТВО — монархічна форма правління в Росії, за якої вся повнота *влади* належить *царю.* С. в Росії було встановлено в другій пол. XVI ст. за царювання Івана Грозного. Воно було підготовлене всім ходом попередньої російської історії і відповідало рівню розвитку продуктивних сил.

Селянська війна поч. XVII ст. була могутнім ударом по системі самодержавної влади. Відродилися на певний час станово-представницькі форми управління країною, проте соціально-політичні зміни в суспільній структурі Московської держави за часів правління Івана Грозного виявилися такими вагомими, що знищити їх було неможливо. Поміщицьке землеволодіння перетворилося на основну соціально-економічну базу панівного класу; було запроваджено кріпосництво; державну організацію військової служби; церкву підпорядковано царській державі; встановлено адміністративну регламентацію та податок на торгівлю; створено єдину державну податкову систему.

Зміцнення С. в серед. XVII ст. відобразилося в Соборному уложенні 1649 р. і фактично стало реставрацією основ самодержавної влади, що були закладені в *опричнині* Івана Грозного. Початкові форми апарату влади С. з часом поступилися місцем іншим формам, які в свою чергу змінювалися у процесі історичного розвитку. Проте в усій історії С. простежуються ті чи інші методи опричнини. С. в Росії було знищено в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

В. Мордвінцев

СВІТОГЛЯД—система поглядів на світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до навколишньої реальності й до самої себе; зумовлені цими поглядами основні життєві позиції, інтенції та установки, переконання, ідеали, засади пізнання, спілкування та дії, ціннісні орієнтири і регулятиви; стан суспільної свідомості; спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною в єдності її теоретичного та практичного ставлення до дійсності. Смислове ядро С. становить світ як ціле, тобто культурно, соціально й національно зумовлений, але неповторний, унікальний для кожної людини образ світу, імпліцитно чи свідомо виражений у відповідній системі категорій. С. — цілісна і водночас складна, широко структурована система,

що з часткою умовності може бути поділена на три головні підсистеми: пізнавальну, ціннісну і поведінкову. Пізнавальну утворює сукупність світоглядних знань, які, на відміну від епістемних, мають суб'єкт-об'єктний характер і «конденсуються» на трьох основних рівнях — світовідчуття (чуттєва царина С), світосприйняття (С. на рівні продуктивної й репродуктивної уяви) і світорозуміння (інтелектуальна царина С). Ціннісна підсистема С. характеризується множинністю світоглядних оцінок, сформованих у процесі інтеріоризації людиною наявних у *суспільстві* цінностей і норм, а поведінкова — сукупністю світоглядних переконань, ідеалів, *віри* й сумніву, досвіду та мудрості, правил, стереотипів та установок життєдіяльності. В історичному, діахронічному вимірі як основні типи С. постають міфологічний, релігійний і філософський, а в синхронічному — буденний, релігійний і філософський С. Крім центрального концентра, яким для основних історичних типів С. є відповідно міфологія, *релігія* і філософія, до складу структури цих форм С. входять ще й інші концентри, утворені, зокрема, сукупністю знань, які сформовані і функціонують в інших різновидах суспільної свідомості (правовій, політичній, моральній тощо), у різних сферах *діяльності* людини та її життєдіяльності загалом, множиною інтеріоризованих наукових знань тощо. В буденному С. центральний концентр структури становить система традиційних поглядів на світ як ціле і місце людини в ньому, заснованих як на здоровому глузді та світоглядному досвіді самої людини, так і на тому, що нагромаджується і транслюється з покоління в покоління.

Як утворення багатовимірне, С. поділяється і за іншими засадами: історичним епохами (первісний С, активний С, середньовічний С, С. доби Відродження, просвітницький С. тощо), характером переконань (догматичний С, агностичний С, скептичний С, реалістичний С), рівнем знань (буденний та теоретичний С), суб'єктом (індивідуальний С, груповий С, С. спільноти, С. класу, масовий С, С. нації, С. суспільства загалом), рівнем самосвідомості (стихійний та рефлексивний С).

На відміну від міфологічного С, який є нерефлексивним, та буденного і релігійного С, що є переважно стихійним, філософський С. постає як переважно рефлексивний, форма самосвідомості людини, спільноти чи суспільства в цілому. Сучасний філософський С. відрізняється розмаїттям форм вияву, своєрідність яких зумовлюється розбіжностями у філософських ідеях, поглядах, переконаннях, концепціях і системах, покладених в їх основу. Одним із визначальних чинників силового поля, що зумовлює ту чи ту орієнтацію форм філософського С, з поч. XX ст. стала й донині залишається їх поляризація на наукоцентричні та наукобіжні.

І. Бойченко

СЕГРЕГАЦІЯ (від лат. segregatio — відокремлення, від segrego — розділяю) — один з проявів політики й практики расової дискримінації, що полягає в примусовому відокремленні «кольорового» населення від «білого». С. зазнають негри в деяких штатах США, араби в Ізраїлі. Сучасне міжнародне право відносить С. до найтяжчих злочинів, зокрема це відбито у Декларації про раси й расові упередження, що була прийнята на XX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1978 р.).

Г. Черевичний

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (середньолат. saecularis — світський) — 1. Звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2. Вилучення чогось із церковного відання і передання його громадському чи суспільному (напр., шкільного викладання); 3. Перетворення церковної та монастирської *власності* на державну. У цьому значенні термін «С», як встановив М. Хеккель, уперше було вжито для позначення подібних процесів у 1646 р. французьким посланцем в Мюнстері Лонгевіллем. З того часу він став загальноприйнятим у західноєвропейській (особливо англомовній) *історіографії.* Російські історики вживали цей термін лише стосовно західноєвропейського досвіду і секвестрування монастирського землеволодіння (1764 р.) на терені центральної Росії. Українські історики також використовують термін «С.» стосовно церковних реформ на Лівобережній та Правобережній Україні в кінці XVIII — першій пол. XIX ст.

С. конфесійної власності в Європі була однією з істотних ознак кризи феодальних відносин, вона сприяла перетворенню церкви на слухняне знаряддя держави.

Літ.: *Грановский Т. Н.* Лекции по истории позднего средневековья. — М., 1971.
Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки. — М„ 1985. — Т. 112.
Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX століття. — К., 1994.
Гуржій О. 1. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1994.

В. Мордвінцев

СЕЛЯНСТВО — сукупність дрібних сільськогосподарських виробників, які ведуть індивідуальне господарство власними засобами виробництва і силами своєї родини. Вони можуть бути або дрібними землевласниками, або сільгоспробітниками. Термін «селянин» спочатку стосувався дрібних аграріїв у Європі в давні часи. Згодом

у багатьох суспільствах склався клас С. Селянське господарство зазвичай має відносно просту технологію та *поділ праці* за віком та статтю. Основна одиниця виробництва — домогосподарство. Однією з відмінних рис селянського господарства є самодостатність, або *автаркія,* тобто забезпечення з власної праці на землі майже повного достатку (їжа, одяг і житло для сім'ї). Селянські родини споживають значну частину виробленого ними, певна частка якого може продаватися на ринку. їх загальне виробництво звичайно не набагато більше за потрібне для утримання родини.
С. формувалося як особливий клас під час розкладу первісного суспільства і за добу середньовіччя становило основну експлуатовану верству, на якій тримався весь аграрний феодальний лад. З піднесенням промисловості й торгівлі було відкрито нові шляхи визволення від утисків. Коли втеча феодально залежного селянина була неможливою, він міг або змиритися зі своєю долею, або повстати. Багато з них так і робило, про що свідчать Селянська війна 1524—1525 рр. у Німеччині та численні повстання в багатьох країнах Заходу і Сходу. До XIX ст. С. в Європі домоглося певного послаблення гніту.

Проникнення *капіталізму* в сільське господарство супроводжувалося розшаруванням Є. З нього виокремлюються наймані сільськогосподарські робітники, парцелярне С, спроможне лише частково забезпечити себе продовольством з власної або орендованої ділянки землі, середнє С. (у деяких країнах у формі дрібного і середнього фермерства) та заможне — сільська *буржуазія.*
Мірою індустріалізації суспільства С. як клас тяжіє до зникнення. Це зумовлено механізацією обробки землі, наступним об'єднанням оброблюваних земельних ділянок у більші та водночас міграцією сільського населення до міст або інших місць індустріальної зайнятості. Дрібномасштабне сільське господарство, пов'язане з селянською працею, є просто неефективним, щоб бути економічно життєздатним у розвинених країнах. У сучасних промислово розвинених країнах сільськогосподарське виробництво забезпечується здебільшого великими технічно оснащеними фермерськими господарствами, що спираються на державну підтримку. Частка населення, зайнятого в їх аграрному секторі, невелика (у США вона становить приблизно 4 %).

Нині соціологи розглядають традиційне аграрне суспільство як таке, в якому родина є основною соціальною одиницею, суспільний статус усього класу низький, домінує сільський спосіб життя і родинне господарство, де простота і повага до традицій притаманні родинним і груповим відносинам. У країнах, що розвиваються, ведуться пошуки можливостей інтеграції аграрного суспільства до рівня розвитку сучасного світу, світу технології, економіки, соціальної мобільності. Водночас промислово розвинені країни шука-

ють шляхів допомоги відсталим країнам, яким потрібно подолати відповідні стадії економічного, соціального та політичного розвитку. Глибшає усвідомлення того, що шанси на успіх у запровадженні новацій залежать від їх сприйняття родиною — первісною соціальною та економічною одиницею С. Нині воно налічує від третини до половини населення світу.

Літ.: *История* крестьянства в Европе: В 3 т. — М., 1985—1986. — Т. 1—3.
Грибакина Э. Н. Социальная сфера общества, ее специфика (классообразующий срез). — Екатеринбург, 1992.
Крестьянство и индустриальная цивилизация. — М., 1993.

Т. Орлова

СЕПАРАТИЗМ (від лат. separatus—відокремлення) — прагнення спільнот, груп населення чи організацій до відокремлення, відособлення; рух за надання частині *держави* права *автономії* чи за її повне відокремлення й створення нової держави. На відміну від масового національно-визвольного руху, С. здебільшого виражає інтереси певної політичної чи націоналістичної партії, угруповання. Найяскравіше С. виявився напередодні та після розпаду СРСР, зумовивши виникнення локальних збройних конфліктів і воєн (напр., між Абхазією та Грузією, Чечнею та Росією).

Сепаратний договір, або *перемир'я,* означає укладення миру з противником однією з держав, що входить до коаліції країн, які ведуть війну, без відома чи згоди своїх союзників.

С. Пивовар

СЕРЕДНІ ВІКИ — термін, запроваджений у XV—XVI ст. італійськими гуманістами на позначення певної доби в історії людства. З розвитком історичної науки значення його змінювалося. Так, у XVII—XVIII ст. С. в. називали тисячолітню «темну добу» в європейській історії — від «загибелі» *античності* до розквіту європейської культури в нові часи (V—XV ст.). Нині у публіцистиці цьому терміну часто надають негативного відтінку (середньовіччям називають рудименти *варварства,* неуцтва і невігластва), інколи, навпаки, цьому періоду приписують самі лиш моральні чесноти та привабливу екзотику. *Античність* не відразу зійшла з історичної арени, тією чи іншою мірою вона зберігалася в житті європейського суспільства впродовж кількох століть, допоки в ньому склалися нові соціальні та духовні явища.

С. в. були сповнені суперечностей — у них знайшлося місце для добра і зла, для високих культурних здобутків і безкультур'я, для моральних чеснот і вражаючої ницості людини.

У радянській історіографії С. в. пов'язували з періодом *феодалізму* в історії людства, а оскільки майже всі європейські та деякі азіатські, африканські й латиноамериканські народи пройшли через *феодалізм,* тобто мали своє середньовіччя, то поняттю «С. в.» у ній

надавалося універсальне, всесвітньо-історичне значення. Феодальне середньовіччя вважалося в історичному розвитку людства обов'язковим етапом, окремою *соціально-економічною формацією.* У пострадянській історіографії ця теза переглядається, адже в середньовіччі існували не лише феодальні, а й патріархальні, рабовласницькі та капіталістичні соціально-економічні явища. В окремих європейських країнах феодальний спосіб виробництва так і не став домінантним, а в деяких зберігся й після закінчення цієї епохи. Дехто з істориків вважає, що термін «С. в.» позбавлений конкретного змісту і є лише даниною традиції.

Загальновизнаних хронологічних меж С. в. не існує. У радянській історіографії такими межами вважали час загибелі Західної Римської імперії (476 р.) та Англійську революцію серед. XVII ст. Пострадянські історики здебільшого вважають, що середньовічна доба тривала до кінця XV ст., а XVI — перша пол. XVII ст. є перехідним періодом відС. в. до нового часу або раннім новим часом. Зарубіжна історіографія відносить кінець середньовіччя на 1453 р. (загибель Візантійської імперії, закінчення Столітньої війни) або на останні роки XV ст. Є також думка, що хронологічна межа між С. в. та новим часом — Французька революція 1789—1794 рр.
Найчастіше історію С. в. поділяють на такі три періоди: кінець V—X ст. (раннє середньовіччя), XI—XIII ст. (високе середньовіччя) та XIV—XV ст. (пізнє середньовіччя).

Особливі труднощі для визначення хронологічних меж С. в. становить історія Сходу, в якій немає чітких меж поміж античністю і середньовіччям, середньовіччям і новим часом. Кінець середньовічної доби в історії Сходу найчастіше датують кінцем XVII ст., іноді — серед. XIX ст.

Науку, що вивчає історію С. в., називають *медієвістикою.*

Літ.: *История* Европы с древнейших времён до наших дней: В 8 т. — М., 1992.— Т. 2.
История средних веков: В 2 т. — М., 1997. — Т. 1.
Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. сфр. — М., 1992.
Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. —М., 1998. — Вып. 1,2.

О. Крижановська

СЕРЕДНІЙ КЛАС — поняття менеджеріальної та стратифікаційної теорій, що використовується для позначення груп населення, яке посідає проміжне місце між власниками та вищим керівництвом, з одного боку, та промисловими робітниками — з іншого. Одне з понять, що слугує для обґрунтування тези, що внаслідок розвитку *індустріального суспільства* класові відмінності не тільки втрачають антагоністичний характер, а й взагалі поступово зникають. Це відбувається у зв'язку з запровадженням якісно нових пост-

індустріальних технологій, послабленням внутрішньокласової згуртованості, поширенням соціальної рівності й послідовним здійсненням трьох основних форм громадянських прав: юридичних, політичних і соціальних. Так, американський соціолог Дж. Бернард ще в 1956 р. проголосила, що у США вже немає *буржуазії* й *пролетаріату* і здійснено перехід до безкласового суспільства — не через диктатуру пролетаріату, а в результаті величезного зростання С. к., який має тенденцію поглинати нижчі за нього класи.

Термін «С. к.» увійшов у науковий обіг, хоча уявлення про нього поступово видозмінюється, стає реалістичнішим. Виявилося, що С. к. зростає за рахунок розмивання меж не тільки «нижчих», а й «вищих» класів і верств — різноманітних власників і менеджерів тощо. Крім того, не лише розширюється, а й розпадається, утворюючи групи, які поповнюють полярні класи. Напр., Р. Дарендорф фіксує розмежування найманих службовців з бюрократичної ієрархії і найманих службовців поза нею, причому бюрократи приєднуються до буржуазії, а представники «білокомірцевих» фахів — до робітників. Унаслідок цього вихідні класи зберігаються, але стають дедалі складнішими й неоднорíднішими. Саме тому, напр., робітників постіндустріального, автоматизованого виробництва називають подеколи «новим середнім класом» (Р. Блонер, Д. Белл). У критичному варіанті йдеться про інтеграцію представників різних класів і формування індивіда-функції, «одновимірної людини» (Г. Маркузе). Деякі теоретики, також визнаючи традиційний класовий поділ застарілим або занадто абстрактним, оцінюють, проте, формування, утворені внаслідок розмивання класів («сервісний клас» Р. Дарендорфа, «соціальну диференціацію за статтю, віком і расовою належністю», «когнітаріат» А. Тофлера, «незалежний клас» А. Турена тощо) не лише як закономірні, а й як такі, що відіграють позитивну роль у суспільстві, що йде на зміну індустріальному.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1989.
Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. — К.; X., 1997.

І. Бойченко

СЕРЕДОВИЩЕ ІСТОРИЧНЕ — сукупність суспільних, матеріальних, духовних умов існування людини, формування її діяльності. Як макросередовище охоплює всю суспільно-соціальну систему в цілому і зрештою є формою життєдіяльності людей, що історично розвивається.

Поняття «І. с.» виникло як просте нерозчленоване відображення дійсності, яке охоплює не тільки *суспільство,* а й природу (Геродот). Проте ще з Фукідіда увага істориків зосереджується переважно на елементах суто історичних — війнах, державних переворотах тощо. Головним предметом дослідження С. і. і за *античності,* і в *середні віки* були окремі події людської *історії,* які розглядалися в

їх хронологічній послідовності. Просвітителі XVII—XVIII ст. критикували як примітивну описовість середньовічних хронік, так і богословський провіденціалізм і застосовували до історичного середовища теорію прогресу (М. Кондорсе). Вони висунули ідею єдності історичного процесу (Й. Гердер), обґрунтовували думку про вплив на людину географічного і соціального середовища (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо). Романтична історіософія, особливо німецька історична школа, висунула принцип спонтанності історичного розвитку і неповторності його етапів, стверджуючи, що кожне історичне явище потрібно розглядати як щось специфічне й неповторне. Розвиток, внутрішній зв'язок історії вперше спробував показати Гегель, висунувши низку міркувань про співвідношення необхідності й випадковості, про роль природних чинників розвитку суспільства. Марксисти вважали, що, на відміну від природного, С. і. не може абстрагуватися від свідомої діяльності людей, які становлять суб'єктивний бік історичного процесу.

С. і. як цілісність, за аналогією з біологічним організмом, розглядали представники школи Спенсера. Б. Малиновський і А. Радкліфф-Браун вважали будь-яке знання про С. і. умовним і суб'єктивним. На противагу принципам історизму й причинності А. Радкліфф-Браун висунув концепцію аналізу існуючої дійсності на підставі структурного підходу як простого узагальнення шляхом порівняння прикладів. Таким чином, у поглядах на С. і. сформувався функціоналізм з його намаганням описати різноманітні форми культурного життя на підставі виявлення певного зв'язку між окремими елементами культур. Т. Парсонс і Р. Мертон та їхні послідовники для цілісного охоплення С. і. наполягали на важливості розмежування структурних категорій на ті, що дають можливість зрозуміти суспільство в його статистичному стані, а також ті, що розглядають суспільство стосовно його динаміки, зміни.

СЕРЕДОВИЩЕ ПРИРОДНЕ — сукупність предметів і явищ (земна кора, нижня частина атмосфери, води, ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ), залучених на конкретному історичному етапі до процесу суспільного *виробництва;* є необхідною умовою існування й розвитку людського *суспільства.* За *первіснообщинного ладу* С. п. використовувалося переважно як природне джерело життя (рослинний і тваринний світ). У сучасних умовах вирішальну роль відіграє використання корисних копалин, різних енергетичних ресурсів природи. Поняття С. п. характеризує насамперед місце й роль природи в системі історично-змінного ставлення людини і суспільства до неї. Реальну основу ставлення людини до С. п. утворює її діяльність, яка завжди відбувається в природі і з даними нею матеріалами. Тому й зміна ставлення до природи упродовж історії суспільства визначається передусім зміною характеру й масштабів людської діяльності. Формування особливого, організованого люд-

ською працею природно-історичного середовища — сфери взаємодії природи й суспільства — під різними назвами (техносфера, антропосфера, соціосфера тощо) вивчається в різних галузях науки. Уже в XIX ст. американський учений Д. П. Марш проаналізував форми порушення людиною природної рівноваги і сформулював одну з перших програм охорони природи. Французькі географи XX ст. П. Відаль де ла Блаш, Ж. Брюн, Є. Мартоні розробили концепцію «географії людини», предмет якої — вивчення групи явищ, які відбуваються на планеті й належать до царини *діяльності* людини. У працях представників голландської і французької географічної школи XX ст. (Л. Февр, М. Сор), конструктивної географії, розвиненої радянськими вченими (О. Григор'євим та І. Герасимовим), аналізується вплив людини на географічний ландшафт і втілення її діяльності в природному просторі. Розвиток геохімії та біогеохімії зумовив перетворення виробничої діяльності людства на могутній геохімічний чинник, що й було підставою для виокремлення нової геологічної ери —«антропогенної» (О. П. Павлов), або «психозойської» (І. Шухерт). Поняття «ноосфери», введене В. Вернадським, підкреслює найважливіший аспект процесу — активну роль свідомості, науки у взаємодії природи й суспільства.

Г. Носова

СИКХИ (від. санскр. сікх — учень) — послідовники релігійно-реформаторського руху, що виник в Індії на території Пенджабу на поч. XVI ст. Засновником руху С. був індійський поет і мислитель Нанак (1469—1539), який став першим їхнім наставником (гуру), організатором громади (хальси), автором священної книги «Адигрантх». Проповідував віротерпимість, релігійне єднання, духовне самовдосконалення, соціальну і кастову рівність. С, серед яких спочатку переважали торгово-ремісничі верстви населення, оголошували рівність усіх людей перед єдиним Богом. Негативне ставлення С. до індуїстських принципів кастових відмінностей сприяло посиленню масового залучення до руху селян-общинників у XVII ст. Тоді ж утвердилися зовнішні атрибути, які відрізняли С. від пенджабців, що проповідували індуїзм (чоловіки носили тюрбан, довге волосся й бороду, завжди при собі в них були три сталеві предмети: браслет, гребінь і меч). Кожному сикху присвоювалося почесне звання «сінгх» (лев), яке ставало складовою частиною прізвища. Десятий гуру сикхів Говінд Сінгх (1666—1708) значною мірою реформував сикхізм. Він проголосив себе останнім наставником і звелів скасувати посаду гуру після його смерті, зазначивши, що влада має належати всій хальсі. Говінд Сінгх перетворив громаду сикхів на замкнуту воєнізовану організацію. У XVII — на поч. XVIII ст. С. вели боротьбу з Великими Моголами і створили свою державу (1765—1849 pp.). Сучасні С. живуть головним чином у штаті Пенджаб.

А. Слюсаренко

СИНДИКАЛІЗМ, АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ (франц. syndicati — синдикат) — одна із самостійних течій *анархізму,* представники якої вважають найвищою формою організації робітників профспілки, до яких мають перейти засоби виробництва й управління виробництвом. Виник наприк. XIX ст. у Західній Європі, мав за мету об'єднати всіх робітників і шляхом соціальної революції ліквідувати капіталістичне суспільство. Теоретики С: Ж. Сорель, Ю. Лагардель та ін. Найбільшого поширення набув у Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії, країнах Латинської Америки. На поч. XX ст. мав вагу в міжнародному профспілковому русі та в соціалістичних партіях деяких країн. Домінував у Загальній конфедерації праці Франції, організації «Індустріальні робітники світу» (США), Об'єднанні італійських профспілок, Національній конфедерації праці Іспанії, мав своїх прихильників у більшості держав світу.

Наприк. 1922 р. в Берліні було створено анархо-синдикалістський Інтернаціонал — Міжнародну асоціацію трудящих (МАТ), яка проповідує революційний С. Сучасна МАТ вважає себе продовжувачем справи І Інтернаціоналу, виступаючи під його гаслом: «Визволення робітників — справа рук самих робітників», об'єднує синдикалістські профспілки, маючи свої секції в більшості країн Європи (найбільша — Національна конфедерація праці Іспанії), в Росії та деяких країнах Африки й Латинської Америки. Дотримується тактики «прямої дії» (бойкотування, страйки, саботаж тощо). Завданням сучасних анархо-синдикалістів є підтримка революційної боротьби в усіх країнах з метою ліквідації існуючих політичних та економічних систем і побудови вільного комуністичного суспільства (бездержавного соціалізму).

С. *Пивовар*

«СИНОПСИС» (грец. synopsis — огляд, стислий виклад) — перший розгорнутий історичний друкований твір в українській *історіографії (К.,* 1674, друк. Києво-Печерської лаври). Автором пам'ятки був, вірогідно, економ Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський, а редактором — архімандрит лаври, видатний український церковний і культурний діяч Інокентій Гізель. «С.» видрукував Іван Армашенко, лаврський друкар. У першому виданні «С.» висвітлювалася лише історія Київської Русі, у другому авторському виданні (1678 р.) текст трохи розширено і в додатку вміщено оповіді про зійдення на трон царя Федора Олексійовича та перший прихід турецького війська під Чигирин у 1677 р. Третє авторське видання «С.» було значно доповнене, зокрема в додатку до нього вміщено «Сказание о Мамаевом побоище». Згодом Кохановський створив дві фундаментальні компіляції під назвами «Хронограф» (1681 р.) та «Обширний синопсис руський» (1681—1682 рр.), де грунтовніше розвинув свої ідеї. Ці твори й досі не надруковані. Сам же «С.» часто видавався в Україні та Росії у XVIII—XIX ст. (бл. ЗО видань) і

справив вплив на історичні твори — східних слов'ян і балканських народів, зокрема болгарські (Паїсія Хілендарського), сербські (Й. Раїча) та інших авторів останньої третини XVII—XVIII ст. Створюючи «С», Кохановський активно використовував український літописний звід кінця XIII ст. (Іпатіївський літопис), Густинський літопис, житія святих, друковані польські хроніки XVI—XVII ст. (твори М. Кромера, О. Гвагніна, М. Стрийковського) тощо. Оригінальних відомостей в «С.» мало (бл. ЗО), їхня цінність невелика. Історична концепція Кохановського запозичена багато в чому з московських історіографічних схем, для неї характерні монархізм, провіденціалізм.

Ю. Мицик

СІМ ЧУДЕС СВІТУ (лат. — septem miracula mundi) — давня назва найвідоміших пам'яток античного світу, до яких належать єгипетські піраміди, терасні «висячі сади» Семіраміди у Вавилоні (VI—IX ст. до н. е.), храм Артеміди в Ефесі (бл. 550 р. до н. е.), Мавзолей у Галікарнасі (серед. IV ст. до н. е.), статуя Зевса Олімпійського в м. Олімпія (бл. 430 р. до н. е.), статуя Геліоса на о. Родос — Колос Родоський (бл. 292—280 рр. до н. е.), маяк в Олександрії (бл. 280 р. до н. е.). До наших часів збереглося тільки одне з чудес світу — піраміди Єгипту, про інші лише відомо з давніх літературних джерел.

Єгипетський зодчий Імхотеп за наказом засновника III династії фараона Джосера в XVIII ст. до н. е. розпочав спорудження великих ступінчастих пірамід. Найбільшою була піраміда фараона Хеопса (поч. XVII ст. до н. е.) в Пзі, висота якої сягала 146,6 м, а довжина кожної зі сторін — 233 м. У стародавні часи саме ця піраміда називалася одним із С. ч. с. Храм Артеміди в малоазійському місті Ефесі становив прямокутну будівлю, обнесену колонадою зі 127 колон. У 356 р. до н. е. грек Герострат спалив храм, щоб у такий спосіб прославитися. Проте жителі Ефеса звели ще величніший (109 м заввишки), який пограбували готи, що захопили Ефес у 236 р. Пізніше колони, мармурове облицювання цього храму остаточно знищили фанатики-християни. Мавзолей у Галікарнасі було зведено на честь царя Мавсола, який помер у 352 р. до н. е.; висота цієї споруди сягала 60 м. Він проіснував майже два тисячоліття і був остаточно зруйнований хрестоносцями в 1522 р. «Висячі сади» були споруджені за наказом вавилонського царя Навуходоносора II (605—562 рр. до н. е.) для його дружини Семіраміди. Це була піраміда з чотирьох кам'яних ярусів-платформ, які трималися на колонах заввишки бл. 25 м. На них було насипано товстий шар землі й посіяно траву, посаджено квіти, кущі, дерева. Із занепадом Вавилона терасні сади загинули. Олександрійський (Фароський) маяк було збудовано за Птолемея І бл. 280 р. до н. е. на о. Фарос за 1290 м від Олександрії. Висота маяка становила 135 м. Його світло було

видно з відстані кількох десятків кілометрів. Внаслідок землетрусу у травні 1100 р. маяк зруйнувався. Статуя Зевса заввишки понад 12 м уславлювала цього бога в місті Олімпії. Творцем її був відомий скульптор Фідій. Наприкінці IV — на поч. V ст. статую перевезли до Константинополя. Через кілька десятиліть вона згоріла під час пожежі в палаці імператора Візантії. Статуя бога Геліоса — покровителя о. Родос — була збудована на честь перемоги над військами правителя Передньої Азії та Сирії Деметрія Поліоркета (304 р. до н. е.). її автор — відомий скульптор Харес. Приблизно через 50 років після створення ця пам'ятка античної культури була зруйнована під час землетрусу.

С. Пивовар

СМЕРДИ — основна маса вільного сільського населення Давньої Русі XI—XIII ст., соціально-економічний статус яких визначався таким чином : 1) за соціально-економічним становищем — це землевласники, що мали коня, господарство та землю, яку феодал міг відібрати; 2) перебували під юрисдикцією і в «підданстві» свого князя; були членами князівського війська; 3) на час війни ставали членами князівського пішого війська і в них мобілізували коней; 4) князівський правовий захист мав забезпечувати незалежність С. від «сильних»; 5) як вільні С. сплачували князівському суду за здійснені злочини; 6) проживали у погості та сплачували фіксовану данину князеві; 7) після смерті все майно С. належало князеві як главі держави, в особі якого персоніфікувалося право верховної власності феодальної держави на землю. Проте С. зазнавали тяжкої державної *експлуатації* через систему податків, судових вір.

С. жили громадами — «вервями». З часом (упродовж XII—XIII ст.) громади й громадські землі переходили у власність князів та бояр, а С. опинялися в дедалі більшій залежності, виконуючи на них різні повинності й сплачуючи *данину.*

З розвитком феодальних відносин С. потрапляють у залежність від феодалів, назва «С.» поступово зникає, натомість входять в ужиток назви «кметі», «люди».

Літ.: *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983.

В. Мордвінцев

СМИСЛ БУТТЯ — спосіб самовизначення людини у світі. За його допомогою індивід визначав місце, яке посідає у Космосі, природі, суспільстві, усвідомлює своє призначення в них, мету свого життя й цілі конкретних діянь. Смислоорієнтації є умовою дійсно людського існування, їх втрата стає для людини тяжкою духовною недугою.

Людство намагалося сформулювати визначення С. б. як служіння прогресу, жертовність в ім'я Вітчизни, «світле комуністичне майбуття» тощо, проте ці суспільно фіксовані визначення слугували

створенню тоталітарних режимів, соціального контролю над духовністю та інших антиіндивідуальних спрямувань *соціуму.*

С. б. є стрижнем індивідної духовності і має бути результатом особистого пошуку, а не нав'язаним ззовні формулюванням. Тільки за таких умов він перетворюється на підґрунтя вільного історичного діяння індивіда. Будь-який пошук С. б. може здійснюватися в культурному просторі, тобто в уже напрацьованому людством багатоманітті відповідей на запитання: для чого я прийшов у цей світ і що можу зробити в ньому?

СМИСЛ ІСТОРІЇ—засадне поняття *філософії історії,* яке постійно змінює свій зміст, збагачуючись внаслідок дедалі глибшого осягнення її суті, спрямованості, майбутніх перспектив.

Визнання С. і. пов'язують із християнською *релігією,* де існування людства розглядається як історія стосунків з Богом (гріхопадіння, пришестя Христа, судний день тощо). Критика телеологізму в історії призводила до заперечення наявності в ній смислу, яке здійснювалось різними способами, зокрема визнанням осмисленості дій учасниками історичних процесів і відсутності смислу в сукупності цих дій або зведенням сенсу до життя реалізації, що було по суті позбавленням смислу самої історії.

Християнська парадигма в секуляризованому вигляді мала місце в багатьох філософських школах, вона виявилася у філософії Гегеля і навіть марксизму. Для Гегеля історія у своєму поступі спрямовується відповідно до розвитку Абсолютного духу і закінчується його втіленням у найрозвиненіші форми пізнання, *державності* тощо.

У марксизмі також відтворено поступальність історії шляхом удосконалення продуктивних сил, виробничих відносин, нарешті й людини як виробника; верхнім щаблем історії вважається комуністичне майбуття, до якого людство постійно прагне, так і не досягаючи його, але ним керує віра в прихід цього майбуття.

У цих і багатьох інших випадках С. і. надається об'єктивний статус. Він розглядається як незалежна від людини, об'єктивна, а нерідко трансцендентна тенденція історичних подій. Таке тлумачення С. і. призводить до заперечення його наявності як такого.

Філософія історії іноді відмовляється від з'ясування С. і. і має на меті лише постулювати способи пізнання історичних подій, у яких немає смислу як такого. Люди в історії діють осмислено, проте наслідки їхніх дій, тобто історія, позбавлені смислу. Такий підхід є типовим для позитивістських варіацій історичної епістемології. Він наявний і в концепціях історичних круговоротів, де історія розглядається як сукупність певних цивілізацій і культур, що відтворюють один і той самий цикл існування. Так історія позбавляється смислу.

Сучасні тлумачення проблеми С. і. пов'язані з її екзистеційно-герменевтичними вимірами. Він розглядається як сконструйоване люд-

ством розуміння свого минулого, сучасного й майбутнього, в якому вони пов'язані між собою, осмислені, упорядковані в межах певної цілісності історичного процесу.

Людина надає історії смислового визначення, вона витлумачує своє минуле, перетворюючи його на підставу сучасних дій і на цьому ґрунті проектує своє майбутнє, долаючи цим абсурдність і безглуздість свого існування, перетворюючи історичний акт на історично осмислене діяння.

Г. Горак

СОБОР — 1. Зібрання єпископів для обговорення важливих питань церковного й релігійного життя. Собори бувають Вселенські і Помісні. 2. Головний храм єпархії, міста чи монастиря, де вища духовна особа (патріарх, архієпископ) здійснює богослужіння. 3. С. святих — назва загальних свят на честь св. ангелів: архістратига Михаїла, інших сил небесних, а також Богородиці та Іоанна Предтечі. Іноді С. святих називають лише перший з них — 8 (21) листопада. Слово «С.» у назві свята належить до т. зв. безтілесних сил — дев'яти чинів ангельських. Релігійні ідеї, пов'язані з С. святих, є найміcтичнішими у православному віровченні.

В. Мордвінцев

«СОЛІДАРНІСТЬ» — професійна спілка в Польщі; виникла 1980 р. (офіційно зареєстрована 10.11.1980) під керівництвом електрика Гданської корабельні Леха Валенси. З самого початку мала антикомуністичну спрямованість. Члени «С.» прагнули повалення існуючого в країні режиму. Набула значної популярності серед поляків і об'єднала у своїх лавах робітників, *інтелігенцію,* селян, навіть значну кількість членів панівної ПОРП. У жовтні 1981 р. відбувся перший з'їзд «Солідарності», на якому було заявлено про необхідність створення нової Польщі і розроблено стратегію наступу на комуністичну владу. 13.12.1981 р. польське керівництво на чолі з В. Ярузельським оголосило воєнний стан у країні й заарештувало лідерів «С». Впродовж кількох наступних років «С.» діяла нелегально. Після легалізації на виборах у червні 1989 р. представники спілки здобули 99 (із 100) місць у Сенаті. У вересні 1989 р. новостворений уряд національної довіри очолив редактор часопису «Солідарність» Тадеуш Мазовецький. З розпуском ПОРП у січні 1990 р. законодавча й виконавча влада фактично перейшла до «С». У грудні 1990 р. президентом Польщі було обрано Л. Валенсу. На поч. 90-х рр. «С.» поступово втрачала популярність, зменшувалася її чисельність, спілку залишали відомі політики. На парламентських виборах у вересні 1993 р. представники «С.» зазнали поразки.

А. Слюсаренко

СОЦІАЛІЗМ (від лат. socialis — суспільний) — учення про суспільний устрій, який характеризується такими рисами: усуспільненням усіх

засобів виробництва (землі, усього розташованого на ній, капіталів); вони переходять під юрисдикцію суспільної влади; організацією виробництва і розподілом продуктів *виробництва* — суспільних та планових; декларуванням скасування класової структури суспільства та знищення *експлуатації* людини людиною. Послідовники марксистської традиції дотримуються таких тлумачень С.: 1) перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації; 2) науковий С. — марксистсько-ленінська теорія, яка доводить необхідність встановлення комуністичної формації та обґрунтовує принципи її організації; 3) певна наукова традиція, в концепціях якої як мета та суспільний ідеал доводиться встановлення С. та засоби його досягнення. Сучасний стан теоретичного опрацювання С. представлений певними групами теорій: 1) соціал-демократичні погляди, які розвиваються на немарксистських філософських та політичних засадах та втілюються практично в політиці правосоціалістичних партій; соціалістичні погляди, сформовані на підставі марксистської теорії; 2) соціалістичні вчення, які виникли на підставі національно-визвольного руху і зберігають національні та релігійні компоненти. Головні теоретичні засади С. сформовані в античності («Держава» Платона, «Свята хроніка» Евгемера. «Сонячна держава» Ямбула). Певні ідеї С, наявні в ранньому *християнстві,* мали особливий вплив у різних християнських сектах та навіть у середньовічному монастирському житті. Спроби обґрунтування соціалістичного ладу на підставі господарювання починаються за доби *Відродження,* спочатку як утопічний С. («Утопія» Т. Мора, «Місто Сонця» Т. Кампанелли), де опрацьовувалась ідея *суспільства,* яке втілює гуманістичні ідеали на підставі суспільної *власності* та організації господарського життя суспільства як єдиного цілого. Французький С. доби *Просвітництва* на основі вимог розуму та «природного права» доводив необхідність комуністичного суспільства як єдино раціонального й такого, що відповідає праву всіх людей на свободу та користування життєвими благами. Так, система К. А. Сен-Сімона передбачає скасування всіх привілеїв та розвиток промисловості як підвалини соціалістичного ладу. Сен-Сімон, Фур'є, Оуен вбачали головне завдання суспільного перетворення у створенні великого суспільного виробництва, заснованого на ідеї вільної праці та планового господарювання. Подальший розвиток ідей С. здійснили К. Маркс та Ф. Енгельс, які доводили, що С. — це не здійснення абстрактних принципів справедливості та розуму, а закономірний результат історичного розвитку суспільства та класової боротьби пролетаріату, який об'єднує всіх трудящих.

Історичний розвиток людства довів утопічність програми радикального, глобального і остаточного соціалістичного перетворення суспільного життя, проте ідеї С. відіграли велику роль у становленг ні сучасної демократії. Соціалістичний рух був одним із найбільш

масових і поширених у XX ст., мав велике значення для формування таких різних течій, як західноєвропейський реформізм, націонал-соціалізм, радянський С, християнський С. тощо. Сучасна філософська й політична думка визнала утопічність багатьох імперативів С. Ці імперативи постають як особливий вимір суспільного буття — вимір цінностей, що відіграють регулятивне значення ідеалу, а не є конкретними програмами для окремих видів практичної діяльності — економічної, політичної тощо.

М. Бойченко, Т. Кононенко

СОЦІАЛЬНІ ВЕРСТВИ — різновид одиниць поділу суспільства, що виокремлюються на основі однієї чи кількох природних або суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, політичних, правових, психологічних, релігійних тощо). В період конституювання теорії соціальних верств (страт) соціальне розшарування пояснювалося відмінностями в біологічних ознаках, психології, свідомості, ідеях, мотивах, стимулах, цілях, духовній культурі, освіті та способі життя (О. Конт, Г. Спенсер, Л. Уорд та ін.). Етапними є розробки М. Вебера, який, високо оцінюючи Марксів погляд на соціальні структури, водночас наголошував, що класовий підхід недостатньо враховує її складність і виокремлював, крім класів, статуси й статусні групи, відмінні за престижем, та партії, пов'язані з розподілом влади. У вельми поширеній функціоналістській концепції (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Е. Шілз) існування ієрархії соціальних верств пояснюється поділом праці, соціальною та функціональною диференціацією, а також групуванням, яке базується на панівній для суспільства системі цінностей і культурних стандартах і спрямоване на ранжування розмаїття видів діяльності, що потребують різних здібностей і зусиль, по-різному винагороджуваних. Більшість сучасних фахівців погоджуються з думкою, що формування й існування системи С. в. — багатовимірний процес, зумовлений дією сукупності чинників — зайнятості, прибутку, професії, кваліфікації, району проживання, типу одягу, житла тощо. Одним із своєрідних узагальнень цього процесу є його відома геометрична модель, за якою соціальний простір постає як такий, що складається з осей, утворених різноманітними вимірюваними ознаками (професія, прибуток, житло, освіта тощо), вздовж яких пересувається індивід чи група. Подальше дослідження системи С. в. у сучасних суспільствах і перспектив її зміни за тих чи тих конкретних умов потребує розробки не тільки чіткіших критеріїв виміру соціальної належності індивіда до певного класу, С. в. чи групи, піднесення точності відповідної техніки і методики, а й забезпечення надійної теоретико-методологічної основи. Адже за умов поступового переходу до постіндустріального суспільства, коли відбувається розмивання чинників і ознак поділу на класи, а в перспективі — і самих класів, відповідно зростають своєрідність і значу-

щість системи С. в., її подальшого вивчення і виваженого регулювання.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1989.
Современная западная социология: Слов. — М., 1990.

І. Бойченко

СОЦІУМ (від лат. socium — спільне) — термін на позначення всієї сукупності історично усталених форм спільної життєдіяльності людей. С. постає як особливий, вищий ступінь розвитку живих систем, який виявляється у функціонуванні й розвитку соціальних організацій, інститутів, груп.

За Платоном, С. виникає внаслідок потреби людей один в одному, за Арістотелем, — внаслідок дії притаманного людям «соціального інстинкту». Для раціоналізму нового часу (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) характерним є уявлення про те, що люди під тиском обставин змушені передавати С. контроль над власними діями. А. Сміт вбачав у *поділі праці* й обміні товарами специфічну рису й засаду С. Г. Гегель, критикуючи договірну концепцію, виокремив у С. сферу економічних, власницьких, трудових відносин. Підґрунтям марксистського розуміння С. є виділення з усієї розмаїтості соціальних зв'язків матеріальних виробничих відносин, що виникають незалежно від волі та свідомості окремих індивідів, впливають на ідеологічні відносини і тим самим становлять об'єктивну структуру соціального організму.

За О. Контом і Г. Спенсером, С. — надорганічне утворення, подібне до організму, що розвивається еволюційно. До кінця XIX ст. С. розглядали переважно як структуру з механічним підпорядкуванням різних чинників. Залежно від того, якій частині суспільства надавалося переважного значення, в XIX ст. сформувалося кілька напрямів вивчення С. Географічна школа (Г. Бокль, Л. Мечников та ін.) абсолютизувала вплив географічного середовища. Демографічна школа (А. Кост, Л. Віньярський та ін.) домінантою розвитку С. вважала зростання чисельності народонаселення. Расово-антропологічна школа (Ж. Гобіно, Ж. Лапуж) пояснювала його за допомогою понять: «спадкоємність», «расовий добір» та боротьба «вищих» і «нижчих» рас. В органічній школі С. прирівнювався до тваринного організму, а соціальний розподіл нагадував аналогічний розподіл функцій між різними органами. Представники соціального дарвінізму вбачали джерело суспільного розвитку в боротьбі за існування. Наприк. XIX — на поч. XX ст. набули поширення такі різновиди психологічного бачення С: інстинктивізм (У. Мак-Дугалл, З. Фрейд, Е. Россе, У. Томас, Р. Парк, М. Михайловський), біхевіоризм, інтроспекціонізм. Поряд зі спробами пояснення С. за допомогою понять індивідуального життя з'явилися теорії, які висували на перший план колективну свідомість (Е. Дюркгейм, Е. Роберті, Ч. Кулі), а також самі процеси й форми соціальної взаємодії (Ф.Тенніс, Г. Зіммель, С. Бугле).

На поч. XX ст. як керівний принцип висувається функціоналізм, відповідно до якого пояснення структури С. треба шукати не в етапах еволюції і не в зовнішніх впливах, а у внутрішній цілісності та функціональній взаємозалежності елементів С. В основу С, вважав Зіммель, покладено міжіндивідуальну взаємодію; будь-які соціальні системи, групи й організації є похідними від неї. За Дюркгеймом, С. — не просто асоціація індивідів, а й особлива реальність «sui generis». Індивід — лише її частина. М. Вебер під С. розуміє насамперед взаємодію індивідів. Поняття *«держава»,* «спільність» тощо — суть лише категорії, які означають певні види людської взаємодії. Для В. Парето С. — врівноважена система, що визначається впливом природного середовища, зовнішніми чинниками, власними елементами — інтересами, соціальними почуттями.

Г. Носова

СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ — галузі, що входять як підсистема до фундаментальної історичної науки й виконують спеціальні функції забезпечення здійснення історичною наукою її завдань. Формування їх як спеціальних галузей відбувається в XVIII ст. і супроводжує та виражає процес перетворення історичних знань в історичну науку. Інтенсивного розвитку набувають у другій пол. XIX — на поч. XX ст., безперервно вдосконалюються далі. Окрему групу становлять галузі знань, предметом яких є процес історичного пізнання та характер історичного знання. *Філософія історії* на підставі конкретного історичного матеріалу осягає цілісний історичний процес, розробляє принципи й методи пізнання історії людства, вивчає структуру й форми самого історичного знання. Джерелознавство (див. *Джерелознавство історичне)* є наукою про історичні джерела, теорією і практикою їх використання в історичних дослідженнях. *Історіографія* в сучасному розумінні вивчає історію історичної науки, нагромадження історичних знань, використання суспільством соціально-історичної інформації. До іншої групи належать галузі знань, що склалися на межі історичної та інших наук і вивчають певні сторони життя й діяльності людей у минулому. Так, *історична географія* вивчає історичну фізичну географію, історичну економічну географію й історичну політичну географію, взаємодію та взаємовплив природного середовища й людини в історичному контексті. *Демографія історична* досліджує народонаселення та зміни в ньому на різних етапах розвитку людства і в різних регіонах. Як спеціальну галузь історичної науки можна розглядати *архівознавство,* що є водночас і теоретичною основою архівної справи як певної галузі державного й громадського життя. Виникнення нових галузей знань на стиках історичної та інших наук — гуманітарних і природничих, напр. математики, зокрема математичної статистики, фізики й хімії (в *археології),* є важливим чинником удосконалення й розширення меж історичного пізнання.

Спеціальні галузі як галузі історичної науки користуються її методологічним і методичним інструментарієм і водночас збагачують його методами суміжних наук. Вони можуть самі розглядатися як складні системи, комплекси, що охоплюють спеціальні історичні дисципліни (напр., джерелознавство *історичне).*

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ — наукові дисципліни, що є компонентами джерелознавства — спеціальної галузі історичної науки. Як самі речі, писемні документи, оповіді, так і перші описи їх вивчення постали з потреб суспільної практики і вже згодом прийшли в історичну науку і як джерела, і як узагальнені знання про них, тобто окремі, допоміжні для їхнього вивчення дисципліни. Так, знання мір довжини, площі, об'єму, ваги з'являються в різних народів у найдавніші часи як необхідний елемент людського спілкування; за середньовіччя створюються трактати про співвідношення різних мір, а потім складається одна з перших історичних дисциплін — *метрологія. Дипломатика,* чи актове джерелознавство, виникла передусім із практичних потреб перевірки актів, виявлення підробок і т. ін. Початок формування подібних знань у наукові дисципліни відносять до XVIII ст., доби *Просвітництва.* Поступово в XIX, особливо в XX ст. із залученням нових джерел, зростанням можливостей і завдань історичних досліджень, відкриттям можливостей використання в історичній науці відомостей і методів інших наук, коло дисциплін розширюється. Так, використання методів математичної статистики зумовило формування кліометрії (історіометрії), дисциплін про кількісне вимірювання історичних процесів на підставі масових джерел із застосуванням найсучасніших технічних засобів (комп'ютерів). Використання інформатики істотно змінило зміст джерелознавчої евристики — теорії і методики пошуку інформації про джерела тощо. В 60-х рр. XX ст. точиться розпочата академіком М. Тихомировим дискусія про місце й роль цих дисциплін в історичних дослідженнях і про їх найменування. Традиційно їх називали допоміжними історичними дисциплінами, і під цим мали на увазі, що вони не виконують самостійних дослідницьких завдань, а лише допомагають історикам в опрацюванні джерел із різних проблем. Однак, як зазначалося в ході дискусії й було підтверджено досвідом, допоміжні дисципліни мірою їхнього внутрішнього розвитку, збагачення матеріалами й удосконалення методів їх використання виявилися здатними розв'язувати завдання вивчення певних напрямів людської діяльності, виконувати не лише допоміжні, а й самостійні спеціальні завдання. Напр., нумізматика не лише сприяє розшифруванню, «прочитанню» монет, а й дає змогу простежити економічні зв'язки між регіонами і країнами, економічні відносини у ширшому плані. *Текстологія* звертається до історії тексту, яка

може становити значний історико-культурний інтерес. З огляду на ці обставини серед учених утвердилася думка про доцільність назвати допоміжні історичні дисципліни спеціальними історичними дисциплінами, хоча на термін «допоміжні» інколи натрапляємо й нині.

Загальну кількість спеціальних історичних дисциплін із певністю назвати не можна. За підрахунками різних учених, вона коливається в межах від двадцяти до сотні й більше. Виокремлення спеціальних дисциплін — процес об'єктивний, проте іноді до їх числа зараховують штучно створені дисципліни, між якими немає особливих відмінностей і які особливих методів дослідження не потребують. Усталеним у літературі й підтвердженим практикою є поділ спеціальних історичних дисциплін на дві групи: а) ті, що вивчають спеціальні типи й види джерел (*сфрагістика,* геральдика, нумізматика, *дипломатика* та ін.); б) ті, що мають спеціальні методи роботи з різними джерелами (*хронологія, метрологія, палеографія, текстологія, герменевтика* та ін.). Цей поділ є певною мірою умовним. Під час вивчення специфічних видів джерел доводиться залучати методи й прийоми, вироблені другою з названої групи дисциплін. Так, дипломатика, що вивчає актові джерела і як основним послуговується методом формулярного аналізу, звертається й до методів палеографії, текстології, хронології, герменевтики та ін. Проте поділ дисциплін на дві зазначені групи є слушним для розуміння їхніх завдань.

М. Варшавчик

СПІЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНА — стійкі угруповання людей, що склалися в процесі історичного розвитку і відігравали певну роль у становленні *суспільства.* Серед С. і. виокремлюють як основні: *плем'я,* расу, *народ, народність, націю.* Плем'я є певним типом етнічної С. і соціальної організації докласового суспільства, який у зародковому вигляді виникає разом із родом, оскільки *екзогамність* останнього потребує постійних зв'язків хоча б між двома родовими колективами. Археологічно виникнення племені фіксується тільки в мезоліті, коли завершується його формування як соціальної та етнічної спільності. Характерними рисами племені, що формується, є наявність: племінної території, певної економічної єдності і взаємодопомоги одноплемінників; єдиної племінної мови; племінної самоназви і самосвідомості. Племінна єдність людей зумовлюється спільним походженням родів, які входять до нього, та кровноспорідненими зв'язками між його членами.

Раси — історично утворені групи людей, які характеризуються спільністю успадковано закріплених морфологічних (тілесних) особливостей і мають спільне походження. Сучасне людство прийнято поділяти на три великі раси (або «раси першого порядку»): негроїдну, монголоїдну та європеоїдну. Всередині великих рас, зви-

чайно, виділяють дрібніші расові групи («раси другого порядку»). Расові відмінності стосуються лише зовнішніх ознак людини, а не життєво важливих морфологічних, фізіологічних і психічних її особливостей.

До історично утворених на базі рабовласницького й феодального ладу мовних, територіальних, економічних і культурних спільностей людей належить народність. Це певний тип *етносу,* який посідає проміжне місце між плем'ям і нацією. Утворення союзів племен, яке супроводжувалося посиленням міжплемінних господарських і культурних зв'язків, військові сутички, міграції населення, спричинені збільшенням його чисельності, виникнення приватної власності — усе це зумовило заміну попередніх кровних зв'язків територіальними і появу нової форми С. і. — народності, яка зазвичай складалася з кількох племен, близьких за походженням і мовою, або з племен різномовних, що об'єднувалися внаслідок завоювання одних племен іншими. В процесі складання народності мова одного з етнічних компонентів (чисельнішого або більш розвиненого) перетворювалася на загальну мову народності, а інші племінні мови зводяться до ролі діалектів, а іноді зовсім зникають, формується територіальна, культурна та економічна спільність, яка часто не має стійкого характеру. Одним із показників нової спільності є збірне ім'я, під яким народність стає відомою сусідам.

Поняття «народ» в широкому розумінні вживається для позначення великої групи людей, пов'язаних місцем походження або проживання, це все населення певної країни.

Історичною спільністю людей є нація, яка складається на основі спільності їх мови, території, економічного життя, культури й деяких особливостей характеру. Розвиток *капіталізму* зумовлює суспільно-територіальний *поділ праці,* який економічно пов'язує населення в націю. Це веде до політичної концентрації і створення національних держав на місці попередньої роздробленості. Нація виникає зі споріднених і неспоріднених племен, рас і народностей. Роди й племена — історичні спільності людей первісного ладу, а народності — доби рабовласницьких і феодальних суспільств — передують нації. Спільність мови й території на базі спільності економічного життя і є основними ознаками нації. Економічна й політична консолідація нації впливає на утворення єдиної національної мови з мов народностей. Особливості історичного розвитку нації, її економічного стану, культури, побуту, звичаїв і традицій накладають відбиток на її духовність, формують особливості національного характеру та психології у людей, які становлять певну націю.

/. Носова*

СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік, Радянський Союз) — найбільша в світі за територією (22,4 млн $км^2$) багатонаціональна (понад 100 націй і народностей) держава з комуністичним товалі-

тарним режимом, яка проіснувала з грудня 1922 до грудня 1991 р. Після краху сподівань на перемогу «світової революції» більшовицьке керівництво радянської Росії вирішило об'єднати в єдину союзну державу ті території колишньої Російської імперії, де під час громадянської війни вдалося встановити радянську владу. СРСР виник 30 грудня 1922 р. згідно з Союзним договором про об'єднання в одну державу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР), Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки (БСРР) і Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (ЗСФРР — Грузія, Азербайджан і Вірменія). У Декларації про утворення СРСР зазначалося, що нова союзна держава стане надійним оплотом проти світового капіталізму і новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих всіх країн у світову соціалістичну радянську республіку.

Пізніше до складу СРСР увійшли: у 1925 р. —Туркменська РСР і Узбецька РСР, у 1929 р. — Таджицька РСР, у 1936 р. — Казахська РСР і Киргизька РСР. У 1936 р. була ліквідована Закавказька Федерація, а Грузія, Вірменія та Азербайджан увійшли до складу СРСР як окремі союзні республіки. Після радянсько-фінляндської війни (березень 1940 р.) Карельську АРСР було перетворено на Карело-Фінську РСР (до 1956 р.). З приєднанням до СРСР Бессарабії в серпні 1940 р. було створено Молдавську РСР, яка до того перебувала у складі Української РСР на правах автономії. У 70 — на поч. 90-х рр. у складі СРСР було 15 союзних, 20 автономних республік, 8 автономних областей, 10 автономних округів, 129 країв та областей.
Незважаючи на широко декларроване право союзних республік вільно виходити з СРСР, в умовах жорсткого тоталітарного режиму зробити це практично було неможливо. Лише з послабленням панування партократії та ідеологічного тиску Верховна Рада Литви 11.03.1990 р. прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави»; слідом за Литвою Латвія, Естонія, РРФСР, Україна та інші радянські республіки прийняли Декларації про державний суверенітет (т. зв. парад суверенітетів). Прагнучи знайти вихід із такої ситуації, партійно-державне керівництво країни визнало за необхідне укладення нового союзного договору. Щоб зміцнити свої позиції, центральне керівництво призначило на 17.03.1991 р. Всесоюзний референдум. За офіційними відомостями, 148 млн (76 %) тих, хто взяв участь в опитуванні, висловилися за збереження Союзу. Від проведення референдуму взагалі відмовилися прибалтійські республіки, Вірменія, Грузія та Молдова. 23.04.1991 р. між президентом СРСР М. Горбачовим і керівниками дев'яти республік було підписано документ, відомий під назвою «Заява 9+1», у якому декларувалися принципи нового союзного договору і підкреслювалася необхідність його підписання. Впродовж кількох мі-

сяців, під час т. зв. новоогарьовського процесу, було підготовлено проект нового союзного договору, попереднє підписання якого планувалося на 20.08.1991 р. Напередодні, 19 серпня, група консервативно налаштованих високих посадовців, прагнучи не допустити підписання нового союзного договору, здійснила державний переворот (путч). Путч провалився і це прискорило розпад СРСР. У вересні 1991 р. зі складу СРСР вийшли Литва, Латвія та Естонія. В листопаді 1991 р. в Ново-Огарьові сім республік (Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Киргизстан, РРФСР, Таджикистан, Туркменистан) заявили про намір створити конфедеративний Союз Незалежних Держав. 1.12.1991 р. понад 90 % учасників референдуму в Україні висловили бажання жити в незалежній державі. За цих умов 8.12.1991 р. у Біловезькій Пущі під Брестом лідери РРФСР, України і Беларусі від імені своїх держав — засновників СРСР підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), що означало юридичний розпад Радянського Союзу. У документі проголошувалося, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив своє існування. 21.12.1991 р. до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. 25 грудня М. Горбачов склав повноваження президента СРСР. Міжнародне співтовариство визнало незалежність колишніх союзних республік.

Незважаючи на ліквідацію СРСР, упродовж 90-х рр. деякі політичні та громадські організації Білорусії, Росії, України та інших колишніх радянських республік виступали з реваншистською ідеєю відновлення Радянського Союзу.

Літ.: *БоффаДж.* История Советского Союза: В 2 т. — М., 1990.
Верт Н. История Советского Союза. 1900—1991. — М., 1992.
ХоскингД. История Советского Союза. 1917—1991. — М., 1994.

С. *Пивовар*

СС (нім. SS, скорочено від Schutz Staffeln — охоронні загони) — терористична організація німецьких фашистів. У листопаді 1925 р. назву «СС» дістала т. зв. ударна група Гітлера. що входила до складу СА (штурмові підрозділи). У 1929 р. СС було виведено зі складу СА і підпорядковано особисто Гітлеру. В 1934 р. з СС було виділено загони спеціального призначення і з'єднання «Мертва голова». З 1931 р. ядром СС була СД (служба безпеки) як служба для охорони вождів Націонал-соціалістської партії Німеччини з власною розвідкою. Було створено т. зв. патрульну службу, яка готувала кадри майбутніх есесівців. Структура СС остаточно склалася в роки другої світової війни. На чолі її стояв Г. Гіммлер — імперський міністр внутрішніх справ, рейхсфюрер СС, шеф поліції та командувач резервної армії. Йому були підпорядковані 12 головних управлінь: особистий штаб; головне управління з командуванням загальними СС, військами СС і з'єднанням «Мертва голова»; головне управ-

ління у справах раси й поселень; головне управління кадрів; РСХА — головне імперське управління безпеки, до складу якого входило 7 управлінь, у тому числі таємна державна поліція — гестапо. В 1946 р. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав діяльність СС злочинною.

А. Слюсаренко

СТАНИ СУСПІЛЬНІ — традиційні, відносно замкнуті соціальні групи доіндустріального суспільства, що різнилися спадковими юридично фіксованим статусом, правами, обов'язками та моральними нормами. В соціальній структурі доіндустріального суспільства С. с. пов'язані з класовим поділом, але їх чисельність переважає чисельність класів унаслідок розмаїття форм і засобів позаекономічного примусу.

Формування С. с. — тривалий процес, перебіг якого варіювався в різних суспільствах, він пов'язаний з формуванням і закріпленням у праві майнової нерівності й соціальних функцій. Порівняно з *кастами* як своєрідною вихідною становою формою, де принцип спадковості абсолютний, в С. с. цей принцип не є єдиним — належність до певного С. с. може купуватися, даруватися верховною владою. В Європі класичним зразком станової організації є Франція — з XIV ст. до Великої французької революції — з поділом на ієрархізовані С. с. духовенства, *дворянства* і третій стан. Кожний С. с. посилав своїх представників до органів станового представництва — Генеральних штатів; мав свої чітко окреслені права, привілеї та обов'язки (напр., перші два С. с. були звільнені від державних податків, мали переважне право доступу до державних посад, свій стиль життя тощо).

У слов'ян становий поділ чіткого вияву набув у Росії, де формування С. с. триває з серед. XVI ст., з початку об'єднання руських земель у єдину державу — від спочатку строкового й дрібного станового поділу до поступового зміцнення стану дворянства й одночасного збільшення неповноцінності інших С. с. З часів Маніфесту про вільність дворянства (1762 р.) і жалуваної грамоти дворянству (1785 р.) в Росії було запроваджено становий поділ на *дворянство,* духовенство, *селянство, купецтво* і міщанство (див. *Міщани),* що проіснував до Лютневої революції 1917 р. В Азії поділ на С. с. набув різних форм — від жорсткої кастової системи в Індії до майже повної відсутності станових ознак у Бірмі. З переходом до індустріального суспільства, мірою того, як ієрархія спадкових, з особистісними моментами, залежностей поступається місцем юридичній рівності всіх перед законом, поділ на С. с. руйнується, зберігаючись лише в залишковій формі.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1989.
Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. — К.; X., 1997.

СТАТУС СОЦІАЛЬНИЙ (лат. status — стан, становище) — 1. Співвідносне становище індивіда чи групи в соціальній системі, яке визначається суспільними (економічними, соціальними, політичними, професійними, кваліфікаційними, освітніми тощо) та природними (раса, нація, стать, вік) ознаками. 2. Соціальна позиція, яку посідає людина завдяки успадкованим ознакам (етнічне чи соціальне походження) — природний, приписовий С. с. — або власним зусиллям — досяжний С. с. 3. Сукупність прав, привілеїв, моральних норм і обов'язків індивіда чи соціальної групи, що пов'язана з виконанням певної соціальної ролі, яка постає як динамічний аспект, спосіб реалізації С. с; з поведінкою, очікуваною відповідно до становища у *суспільстві.* 4. Позиція індивіда чи соціальної групи, яка визначається громадською думкою через співвіднесення з панівною системою цінностей і набуває значення відповідного соціального престижу.

С. с. слід відрізняти від статусу особистого, тобто становища, яке посідає людина в первинній групі. Спочатку С. с. тлумачиться як правове становище юридичної особи. В значенні загальносоціологічної категорії поняття С. с. вперше вжито Г. Дж. Мейном і конкретизовано у працях Р. Лінтона та Ф. Маріла. З'ясовуючи проблему С. с, дослідники спираються й на доробок М. Вебера, який довів, що стратифікація суспільства визначається не лише економічними й політичними, а й значною мірою соціальними та психологічними показниками, стилем життя. Кожна людина, як показав Лінтон, має певний С. с, згідно з яким посідає певне місце в суспільній ієрархії і водночас поєднує в собі кілька С. с, постаючи як син, чоловік, батько, робітник, філуменіст тощо. При виникненні, подекуди, суперечності між цими статусами, індивід змушений віддавати перевагу якомусь із них; для опису подібної ситуації іноді запроваджується поняття маргінального статусу. Розробка й використання поняття С. с. уможливлює краще розуміння життєвого шляху людини і соціальної структури суспільства, сприяє піднесенню ефективності соціального управління, виховних та освітніх процесів.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1987.
Современная западная социология: Слов. — М., 1990.

І. Бойченко

СТОЛІТНЯ ВІЙНА (1337—1453) — війна між Англією і Францією за панування у Фландрії, де вироблялося сукно. Крім того, на території Франції були розташовані володіння англійських королів, що стояло на заваді політичній централізації країни. Економічні й політичні суперечності в 1337 р. переросли у воєнний конфлікт. На першому етапі війни англійці розгромили французький флот у морському бою поблизу Слейсе (1340 р.), вторглися до Франції і здобули кілька перемог(під Кресів 1346р.. Калев 1347р., Пуатьєв 1356 р.). У 1360 р. в Бретіньї між Англією і Францією було підписано мир, за яким Франція втратила велику територію на південному заході

країни і порт Кале на півночі. В ході другого етапу війни (з 1369 р.) англійці втратили майже всі свої володіння у Франції. В 1396 р. було укладено *перемир'я,* що, однак, не владнало жодної проблеми. З відновленням англійським королем Генріхом V воєнних дій (1415 р.) почався третій етап війни. 25.10.1415 р. англійці здобули перемогу в битві під Азенкуром і згодом захопили значну частину Франції, у тому числі Париж. У 1420 р. Франція була змушена підписати договір в м. Труа, за яким Генріх V одружився з дочкою французького короля Карла VI і став офіційним спадкоємцем престолу. Після смерті 1422 р. Генріха V і Карла VI королем Англії і Франції проголосили десятимісячного Генріха VI. Однак син Карла VI, не погодившись із цим, проголосив себе королем Карлом VII, що спричинило відновлення війни. В 1429 р. боротьбу французів за визволення очолила Жанна д'Арк. За її участі було визволено Орлеан, короновано законного спадкоємця французького престолу Карла VII. Після загибелі Жанни д'Арк (1431 р.) національно-визвольна війна розгорнулася з новою силою. Французи захопили Париж (1436 р.), Нормандію (1450 р.), Шербур (1450 р.). 19.10.1453 р. останній англійський гарнізон залишив територію Франції — Бордо, що означало кінець С. в.

А. Слюсаренко

СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (від лат. stratum — настил, шар і facere — робити) — ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в людському суспільстві на певному історичному етапі його розвитку. Цю структуру можна уявити як вертикальний поділ усього суспільства на верстви, шари. Отже, С. с. являє собою рангове розшарування, коли вищі верстви, по-перше, перебувають у привілейованому стані (стосовно володіння засобами чи можливостями отримання винагород) порівняно з нижчими, подруге, становлять, особливо у традиційному суспільстві, кількісну меншість порівняно з нижчими верствами. Проте в сучасних високорозвинених суспільствах цей порядок порушується — нижчі верстви в кількісному відношенні можуть поступатися місцем такому соціальному угрупованню, як *середній клас.*

Історично склалося кілька основних систем стратифікації: рабовласницька, кастова, станова, класова. Рабовласницька система С. с. — це форма нерівності, коли певні індивіди (раби) належать іншим (рабовласникам) як їхня власність. Кастова—спирається на касти, замкнені соціальні групи, належність до яких визначається винятково народженням людини. Станова — охоплювала уособлені соціальні групи, належність до яких передавалася спадково (але могла бути придбана за гроші або дарована владою). Класова система охоплює соціальні групи, належність до яких визначається економічним становищем людини (капіталіст, найманий робітник, фінансист тощо).

А. Ручка

СТРУКТУРА ІНФОРМАЦІЇ ДЖЕРЕЛА — сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність і здатність слугувати підґрунтям для отримання наукового фактичного знання. Складність і різнохарактерність інформації джерела найповніше розкриваються у підході до нього з позицій сучасного вчення про соціальну інформацію. Розуміння того, що джерело перед тим, як стати власне таким, тобто об'єктом джерелознавчого дослідження, створювалося людьми з певною службовою метою й виконувало певні службові функції («доджерело»), дає змогу розглядати його як ланку тих інформаційних процесів, що відбувалися в *суспільстві* в час його створення й доджерельного існування. Як засіб інформаційного обміну в сфері соціальної інформації джерело дає історикові можливість встановити ступінь інформаційного забезпечення суспільства, колективу або особи, діяльність яких вивчається, дістати важливі відомості про обсяг і характер соціальної інформації, якою керувалися люди у своїй діяльності, зокрема під час вироблення певних рішень, при історичному виборі.

Джерело містить різні шари інформації. Це пояснюється насамперед тим, що джерело є об'єктивно-суб'єктивним феноменом, тобто відбиває певну об'єктивну реальність, але крізь призму бачення реальності автором джерела. Джерело містить актуальну для його автора інформацію, ту, яку він вводить у джерело відповідно до своєї мети, або ту, яка взагалі була йому доступна. Проте поряд із цією цілеспрямованою інформацією джерела, поряд із тими властивостями предмета, які в ньому зафіксовані автором, у джерелі вільно чи невільно для автора відбиваються численні зв'язки предмета, відображення з іншими предметами. Внаслідок цього джерело вміщує інформацію не лише про зображуваний предмет, а й про інші предмети (явища), які розкриваються у джерелі через їхні зв'язки із зображуваним предметом. На цій підставі у джерелі розрізняють пряму й опосередковану інформацію. Виявлення опосередкованої інформації спрямовує історика на пошук джерел, у яких певні явища відбито безпосередньо. В тих самих випадках, коли джерел із прямими свідченнями бракує, коли такі джерела не створювалися або не збереглися, опосередкована інформація набуває особливої цінності.

Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела зумовлює наявність у ньому ще двох шарів інформації — навмисної (відкритої) й ненавмисної (латентної), тобто такої, що потрапила у джерело за наміром автора, й такої, що проникла туди поза його наміром. Перша — це те, що говорить автор, вона ніби лежить на поверхні джерела, хоча й потребує встановлення її об'єктивної наукової цінності. Друга — це те, чому й як автор говорить про те, що він говорить. Ця, друга, інформація може відбивати усвідомлені наміри автора, його кон-

цепцію *(ідеологію),* або неусвідомлені уявлення *(ментальність,* психологію), тобто відбивати позиції, погляди, уявлення, типові для свого часу. Така інформація обов'язково наявна у джерелі, адекватно відбиває реальність і може становити інтерес для історика, якщо навіть автор джерела навмисно перекручує події, й ця навмисна інформація цінності не становить.

Підхід до джерела як до ланки інформаційних процесів періоду його доджерельного існування, врахування наявності у джерелі різних шарів інформації й вилучення її — ефективні засоби підвищення інформативної віддачі історичних джерел.

М. Varшавчик

СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА — мережа відносно сталих, упорядкованих зв'язків між елементами (соціальними спільностями, класами, групами, верствами, інститутами, статусами, ролями тощо) соціальної системи. У С. с. відображаються істотні характеристики (функціональні, інституціональні, стратифікаційні, соціально-групові, соціально-територіальні та ін.) соціальної системи на певному етапі її розвитку. Є своєрідною формою, в межах якої реалізуються різноманітні суспільні взаємовідносини та взаємодії. Поняття С. с. використовується в науковій літературі у двох значеннях. У широкому розумінні воно охоплює різні форми зв'язків і відносин між різними суспільними сферами і структурами, які є елементами суспільства. Взаємодіючи один з одним, такі елементи створюють широку систему відносин і видів діяльності, що забезпечують функціонування та розвиток суспільного цілого. У вузькому розумінні С. с. розглядається лише як соціально-групова будова суспільства. Характер взаємовідносин між різними соціальними групами розглядається з погляду їх статусу й ролі в системі соціальної диференціації. Розшарування, пов'язане з якісно різними видами діяльності, формами й розміром власності, неоднаковими освітою, кваліфікацією, обсягом прав і обов'язків, престижем, нерівною мірою участі у прийнятті владних рішень, нерівноцінними можливостями культурного розвитку тощо, має наслідком ієрархію статусів і функцій соціальних груп. Це означає, що взаємовідносини між ними, які будуються на ґрунті рівності—нерівності, свободи—залежності, владування—підкорення, справедливості—несправедливості, набувають характеру співробітництва, коли інтереси соціальних груп збігаються, або ж конфлікту, якщо вони різко розмежовуються. У сучасних суспільствах досить поширені договірні форми взаємовідносин, що різними соціальними групами будуються на компромісних засадах. Залежно від типу елементів, що взаємодіють, у межах С. с. розрізняють три рівні структурної організації: мікроструктуру, мезоструктуру і макроструктуру. М і к р о с т р у к т у р а охоплює стійкі зв'язки і відносини між окремими індивідами в малих (контактних) групах (сім'я, шкільний клас, робітнича бригада

і т. ін.). Мезоструктура фіксує стійкі зв'язки і відносини між середніми групами, до яких належать т. зв. вторинні колективи (фірм, банків, підприємств тощо). На відміну від малих груп, де домінує міжособистісний рівень відносин, у середніх — при збереженні певного обсягу міжособових контактів — істотного значення набувають міжпозиційні, статусно-рольові зв'язки й відносини. Макроструктуру становлять стійкі зв'язки і відносини між великими групами суспільства: націями і етнічними спільностями, соціальними класами і верствами, соціально-професійними, соціально-демографічними, територіально-регіональними групами, групами-організаціями (партіями, профспілками, армією та ін.), групами-аудиторіями (аудиторіями засобів масової інформації). Для великих соціальних груп невластиві міжособистісні та статусно-рольові зв'язки й відносини. Вивчення специфіки соціальних структур, механізм їх взаємодії і шляхи еволюції — важливе завдання наукового аналізу суспільства і його соціального відтворення.

А. Ручка

СУБ'ЄКТИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ (від лат. subjektum — підкладене) — окремі люди, їх групи чи спільноти, діяльність яких щодо добування, усвідомлення, обробки та інтерпретації історичного матеріалу у вигляді знань набула систематичного і цілеспрямованого характеру. Можна говорити про генетичну та структурну неоднорідність С. і. п. Напр., уже в архаїчних суспільствах носіями історичного пізнання можуть бути широкі маси населення, які витворюють історичні знання у вигляді легенд, міфів, переказів і т. д. їм бракує точності, визначеності пізнавального інтересу. Соціально провідні, релігійно-кастові угруповання, їх лідери, жерці, проповідники намагаються пов'язувати історичні уявлення в межах своїх міфо-релігійних доктрин з ідеологічними устремліннями державних інститутів, груп, що панують у суспільстві.

Тематична спрямованість, ставлення до матеріалу, характер інтерпретації та осмислення в діяльності С. і. п. значною мірою пов'язані із цінностями, якими вони керуються. Становленню *об'єкта історичної науки* сприяла орієнтація на критерії об'єктивності, раціональної організації пошукової роботи, критичне ставлення до методу дослідження, які стали вихідними засадами С. і. п. в межах спеціалізованої наукової діяльності. Рівень і характер історичних знань, якими володіє сучасне суспільство, залежить головним чином від здатності суспільства сприймати результати діяльності суб'єктів науково-пізнавальної діяльності, їх соціально організованих інституцій. Однак наука не лише спрямовує та концептуалізує мотиваційну базу інтересів, якими керуються С. і. п. в реальному історичному досвіді людей в безпосередній участі їх у практиці історичній. Тому царина реалізації інтересу до історії не обмежується наукою й сьогодні, часто здійснюється на рівні повсякденності,

буденної свідомості в формі примітивізованих переказів, міфологізованих оповідей, на які накладаються ідеологізовані уявлення про історію. Внаслідок цього в межах історичної свідомості суспільства чи епохи виникають конфлікти інтерпретацій у розумінні різних С. і. п., а тому нагальною проблемою стає взаєморозуміння (розуміння) в неоднорідному полі діяльності С. і. п.

А. Лой

СУВЕРЕНІТЕТ (від франц. souverainete— найвища влада) — верховенство, повнота і зовнішня незалежність державної *влади,* які виявляються у відповідних формах будови та внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності *держави.*

Вперше поняття «С.» у державно-правовому значенні було введено французьким теоретиком держави Ж. Боденом (1530—1596 рр.). За часів *абсолютизму* воно означало верховенство і незалежність монарха як єдиного носія верховної державної влади і основного джерела усіх видів права.

За доби *Просвітництва* ряд мислителів (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.), піддавши критиці ідею божественного походження влади монарха, на противагу С. монарха висунули і обгрунтували вчення про народний С. як єдине легітимне джерело всіх видів державної влади і права, один із засадових принципів демократії. Відповідно до їхнього розуміння принципу народного С. лише сам народ (а не його окремі правитель чи правителі) є верховним носієм державної влади, лише він може обрати форму державного правління та найвищих державних посадовців. У його інтересах повинні прийматися закони та здійснюватися державна влада. Цей принцип реалізується через загальнонародні *вибори* представницько-законодавчого органу влади — *парламенту,* члени якого, отримавши свої повноваження від усього народу, можуть приймати закони, створювати інші органи державної влади, втілювати в державній політиці волю та інтереси народу.

Принцип С. означає право народу на політичне самовизначення, створення й захист своєї держави, а отже, поряд із внутрішньою, передбачає і зовнішню незалежність держави, тобто недоторканність і цілісність її території, невтручання інших держав у її внутрішні справи. Принцип державного С. — один з основних принципів міжнародного права. Він дістав юридичне закріплення в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах.

О. Іванов

СУПЕРЕЧНОСТІ СУСПІЛЬНІ — діалектичні взаємодії співвідносних, взаємовиключних і водночас взаємозумовлених протилежностей, що опосередковують одна одну та існують у вигляді поєднаних визначеностей суспільного буття. С. с. — центральна категорія діалектичного пояснення *суспільного життя,* за її допомогою відображуються джерела його саморозвитку.

З'ясування С. с. потребує уважного ґрунтовного аналізу суспільного життя. На цьому рівні пізнання різні визначення суспільного буття можуть поставати як поєднані одна з одною протилежності. Проте їх відношення ще не виявляє себе і не усвідомлюється як відношення суперечності. Для такого усвідомлення ці визначеності мають бути співвіднесені одна з одною, що здійснюється здебільшого при з'ясуванні сутності протилежностей певної суспільної суперечності, тобто на рівні глибокого наукового вивчення суспільних явищ. Таким чином, і в реальності, і в теорії реальні С. с. виникають і усвідомлюються як живі єдності протилежностей, що напружено й невпинно взаємодіють, розкриваючи свою сутність. Однак С. с. ніколи не існують як щось таке, що перебуває лише у вигляді пар замкнутих безпосередньо одна на одну протилежностей. Суспільний світ не є набором таких діалектичних пар. Насправді кожна пара протилежностей існує в контексті численних конкретних зв'язків і суспільних взаємодій з іншими діалектичними парами. Будь-яка історична особа існує, виявляє себе в конкретних формах життєдіяльності, зв'язках з іншими людьми у структурі *громадянського суспільства,* яке опосередковує їхню участь у житті держави, в системі правових відносин суспільства, цивілізації в цілому.

Багатоманітні опосередкування протилежностей у реальних суспільних відносинах мають вирішальне значення для розкриття специфіки С. с. За слабкого розвитку або в разі згортання структур, що опосередковують відношення полярних сил, сторін суспільного життя, реальною стає загроза прямих руйнівних зіткнень протилежностей. Найбільша вірогідність і небезпека таких зіткнень криється в деспотичних суспільних структурах. Створення й налагодження цивілізованої системи суспільних зв'язків, установ та інші заходи забезпечують опосередкування протилежностей в С. с. Це опосередкування є об'єктивною діалектичною закономірністю, що забезпечує існування й удосконалення таких складних утворень, як суспільство, їх перехід на нові ступені розвитку.

В. Рябенко

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ — реальний цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, *суспільства),* що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування й духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Специфічною рисою С. ж., порівняно з життям тварин, є те, що воно постає як єдність матеріального й духовного, стихійного й свідомого начал; тваринне життя — як гра суто стихійних, природних сил. Постаючи як триєдиний процес самозбереження, самооновлення і взаємодії соціальних організмів, С. ж. не редукується до причинно-наслідкової залежності чи мережі таких залежностей ду-

ховного від матеріального чи навпаки. Суспільна свідомість і суспільне буття є лише абстракціями, моментами життєдіяльного й соціального цілого як їх реальної основи, що зумовлює їх сутність і характер взаємовпливу.

Атрибутивною ознакою С. ж. є його дисперсність, оскільки в певному розумінні воно постає як ієрархія життєвих виявів соціальних індивідів (людства, цивілізації, етносів, осіб) монадної природи. Кожний із цих індивідів довільного рівня постає як монада, тобто усоблення і відтворення цілого, головних його закономірностей, ритмів і формоутворень. Однак повною мірою таке усоблення і відтворення відбувається лише на рівні людства. Ця єдність не виступає у вигляді моністичної суперсистеми чи монолінійної послідовності, вона постає як розмаїття різномасштабних живих культурно-історичних індивідів, у кожному з яких — від цивілізації до особи — відтворюється і втілюється, але вже крізь призму його унікальних специфікацій, всесвітньо-історичний процес загалом. За такого підходу С. ж. постає як сукупна життєдіяльність усіх соціально-історичних індивідів, їх самоідентифікації, самоутвердження і самореалізації, в ході яких кожний з цих індивідів відкриває для себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі цінності загальнолюдського характеру.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1989.
Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. — К.; X., 1997.

/. Бойченко

СУСПІЛЬСТВА АПОПОЛТТЁЙН1 (від грец. аро — від і politeia—*цивілізація)* — первісні суспільства, що існували до виникнення перших цивілізацій (напр., давнього Єгипту). Вони розвивалися органічно, без впливу суспільств вищого рівня.

СУСПІЛЬСТВА ПЕРВІСНІ — суспільства, які існували чи існують в умовах *первіснообщинного ладу.* До появи цивілізацій первісні суспільства пройшли певні етапи розвитку: прагромада (первісне людське стадо), рання первісна громада (ранньородове суспільство), пізня первісна громада (пізньородове суспільство), первісна сусідська (протоселянська) громада.

У первісному людському стаді, яке відповідає ранньому палеоліту археологічної періодизації, в процесі антропосоціогенезу відбувалося становлення людського суспільства. Ранньородове суспільство відповідає привласнювальному господарству (див. *Господарство первісне),* а пізньородове — відтворювальному. *Відтворювальне господарство,* а в деяких районах і високорозвинене спеціалізоване *привласнювальне господарство,* напр. інтенсивне рибальство, дає можливість отримати надлишковий та додатковий продукт, таким чином створюються передумови для використання чужої праці,

виявів приватної власності та розкладу первіснообщинного ладу. Місце первісної громади, яка існувала завдяки родинним стосункам, заступає сусідська громада, члени якої займали певну адміністративну територію ранньокласового утворення.

На розвиток первісного суспільства значною мірою впливало його відношення до цивілізованих суспільств. До появи цивілізацій первісні суспільства розвивалися природним шляхом (див. *Суспільства апополітейні).* Після появи цивілізацій первісні суспільства утворили їх периферію і розвивалися значною мірою під їхнім впливом (див. *Суспільства синполітейні).*

СУСПІЛЬСТВА СИНПОЛІТЕЙНІ (від грец. syn — разом і politeia — цивілізація) — первісні суспільства, що існували після виникнення перших цивілізацій, напр. варварська периферія античного світу. Вони існували в умовах можливого впливу з боку більш розвинених цивілізованих суспільств, тому могли відрізнятися певними рисами від *суспільств апополітейних,* які розвивалися в «чистому» вигляді. Всі сучасні релікти первісного суспільства, напр. аборигени Амазонії або пігмеї Африки, належать до С. с.

М. Гладких

СУСПІЛЬСТВО — одна з основоположних категорій соціальної філософії, *історії* та соціології. 1. В широкому розумінні відмінне від природи багатовимірне внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо), в яких знаходить свій вияв всебічна й багаторівнева взаємозалежність людей. 2. У вузькому розумінні а) діахронічно чи синхронічно фіксований соціальний організм у складі С; б) відносно самостійний і стабільний цілісний момент такого організму; в) спільна основа, «поле» перетину і накладання індивідуальних дій людей (А. Дж. Тойнбі); г) корелят *держави (громадянське* С); д) корелят спільноти, утворений сумою цілеспрямованих, раціонально організованих дій і зв'язків, що не відзначаються, проте, такою глибиною, іманентністю і органічністю, як спільноти.

Як цілісність С. є предметом не лише соціальної філософії, а й історії та соціології. Проте, на відміну від історії, що розглядає С. переважно в діахронічному зрізі, та соціології, яка зосереджує увагу на синхронічному зрізі, філософія визначає поєднання цих зрізів при вивченні С. як цілого. Крім того, історія, соціологія та інші суспільні науки прагнуть пізнати С. як протиставлений суб'єктові об'єкт, фрагмент об'єктивної дійсності, елімінувавши суб'єктивні чинники, тоді як соціальна філософія вивчає світ С. крізь призму його зв'язку й взаємовідносин з людиною — як основу і спосіб її буття і водночас як її власне породження. Тому від науки філософію в розумінні С. відрізняє орієнтація не на суспільне саме по собі; але вод-

ночас і не на виокремлення індивідного, а на з'ясування їх єдності, своєрідності всіх наріжних форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідного й соціального, розв'язання суспільних і особистісних (у їх взаємозалежності) проблем сенсу життя, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється С. як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює, підвалину й середовище власне людської життєдіяльності.

Саме з цього погляду філософія розглядає єдність суспільства з природою (історію як частину історії природи, становлення природи людиною) та його своєрідність щодо неї; особливості суспільства як сукупності індивідів, що об'єднуються для задоволення «соціальних інстинктів» (Арістотель), відмінності «природного стану» співіснування людей та стану громадянського, «суспільно-договірного» (Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Е. К. Шефтсбері, Б. Мандейіль, Д. Юм, Т. Пейн, Р. Тенніс, Е. Дюркгейм, М. Вебер); дистинкцію доіндустріального, індустріального та постіндустріального С. (Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл, Г. Кан, А. Тофлер); С. як сукупність цивілізацій (М. Данилевський, А. Дж. Тойнбі, О. Шпенглер); співвідношення С. взагалі та суспільноекономічних формацій як його якісно визначених історичних ступенів розвитку (марксизм). Сучасному етапу властиве некласичне розуміння С, для якого характерне співіснування різноманітних підходів до вивчення С. За таких умов точкою перетину цих підходів стає вельми абстрактне тлумачення С. як всеосяжної системи, яка окреслюється граничними умовами соціальності та смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як «світове», «планетарне» С.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1987.
Современная западная социология: Слов. — М., 1990.

СУСПІЛЬСТВО ВІДКРИТЕ І ЗАКРИТЕ — терміни, вперше запропоновані А. Бергсоном і запроваджені К. Поппером для характеристики соціально-політичних систем, властивих різним суспільствам на різних етапах історичного розвитку.

В і д к р и т е с у с п і л ь с т в о тлумачиться як суспільство творче й динамічне, засноване на ідеях ліберального плюралізму, гнучке щодо різноманітних змін і впливів, перейняте духом індивідуальної ініціативи, раціонального осягнення світу, критики й самокритики. Воно протиставляється з а к р и т о м у с у с п і л ь с т в у як враженому стагнацією, авторитаризмом, доведеним до магічних форм догматизмом, а також виразним переважанням соціально-масового начала над індивідуальним. Цей контрапункт є лейтмотивним для філософсько-історичних побудов Поппера, за якими розвиток сучасної цивілізації, започаткований «грецькою революцією» V—IV ст. до н. е., доводить переваги і перспективність відкритих суспільств (на

зразок давніх Афін чи сучасних західних демократій) над закритими (Спарта, царська Росія, фашистська Німеччина, СРСР часів сталінізму). За сучасних умов, коли «марксистський штурм», як зазначає Поппер у післямові до російського видання 1992 р. книги «Відкрите суспільство і його вороги», зазнав краху, створилися умови для глобального історичного поступу в напрямі відкритого суспільства.

До найважливіших положень попередньої універсалістської програми цього руху він відносить такі: 1) зміцнення свободи і усвідомлення відповідальності, що випливає з неї; 2) мир у всьому світі; 3) боротьба з бідністю; 4) боротьба з демографічним вибухом; 5) навчання ненасильства. Концепція С. в. і з., виражена, зокрема, і в наведених положеннях програми переходу до відкритого суспільства в планетарному масштабі, загалом відіграє конструктивну роль у позитивних культурно-історичних та соціально-політичних зрушеннях в сучасному суспільстві. Однак потенціал цієї концепції залишається значною мірою не тільки нереалізованим, а навіть незапитаним внаслідок труднощів операціоналізації її вузлових, вельми абстрактних та есеїстично викладених понять і певної заідеологізованості позицій автора.

Літ.: *Современная* западная социология: Слов. — М., 1990.
Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: У 2 т. — К., 1994.

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО — 1. Один із трьох основних (поряд із природознавством і технознавством) стовбурів людського пізнання, предметом якого є *суспільство* в цілому та його найрізноманітніші виміри, сфери, явища, процеси, рівні, етапи, форми, різновиди тощо. 2. Сукупність усіх — як наукових, так і позанаукових — знань про суспільство.

Виокремлення знань про суспільство як відносно самостійної царини розпочинається досить рано (напр., у греко-римській культурі — очевидно, з Арістотеля). Однак у вигляді автономного цілісного утворення, ядром якого є сукупність наук про суспільство, С. формується приблизно з середини XIX ст. Так, словники німецької мови фіксують у 70-х рр. XIX ст. неологізм «Geisteuiwissenschaften», — «науки про дух», що виник як еквівалент терміна «тогаї science)) при перекладі німецькою мовою праць англійських позитивістів, зокрема в перекладі Шіля «Логіки» Дж. С. Мілля. В неокантіанстві Баденської школи натрапляємо на іншу назву — «науки про культуру» (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт). У працях цих мислителів, як і у книзі В. Дільтея «Вступ до наук про дух», чи не вперше було здійснено спроби різко розмежувати С. і природознавство. Згодом мірою конституювання С. як своєрідної цілісності відбувається і формування двох магістральних підходів у тлумаченні й розвитку С: наукоцентричного та наукобіжного. Немарксистська традиція виникнення наукоцентричного підходу пов'язана з імена-

ми засновників першої, «класичної» форми позитивізму, насамперед О. Конта, Дж. С. Мілля та Г. Спенсера; марксистська (за революційним переворотом у С, здійсненим К. Марксом та Ф. Енгельсом). З позитивістською (Т. Кун, П. Фейєрабенд, С. Тулмін, К. Поппер, Г. Альберт та ін.) та марксистською орієнтаціями пов'язаний і подальший розвиток наукоцентричного С. Наукобіжне С. веде початок з Баденської школи неокантіанства (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд) і набуває конкретизації у філософії життя (Ф. Ніцше, Г. Зіммель, В. Дільтей, О. Шпенглер), філософській антропології (М. Шелер, Г. Плеснер. А. Гелен, Е. Ротхаккер та ін.), герменевтиці (пізній Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Г. Гадамер, К. Апель, П. Рікьор), екзистенціалізмі (М. Бердяев, Л. Шестов, К. Ясперс, М. Бубер, Г. Марсель, А. Камю, Ж.-П. Сартр), Франкфуртській школі філософії та соціології (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм), персоналізмі (М. Лосський, Дж. Ройс, Е. Муньє та ін.), доходячи подекуди до войовничого, нігілістського антисцієнтизму (Л. Клагес, Е. Юнгер). Неспроможність намагань найрадикальніших представників обох напрямів або звести С. до сукупності наук про нього (наукоцентризм), або, навпаки, взагалі вивести його за межі наукового пізнання, виявила однобічність обох підходів і необхідність їх подолання, «зняття» шляхом розробки глибшого, конкретнішого розуміння своєрідності С, притаманних йому пізнавальних форм і зв'язків між ними.

Розв'язанню цих проблем підпорядковані, зокрема, започатковані з 70-х рр. розвідки, спрямовані на типологізацію форм пізнання суспільної реальності (наукове та позанаукове), розмежування на основі форми (філософське, загальнонаукове, спеціально-наукове знання; традиційне гуманітарне знання і соціальне знання як таке, що виникає на стику С, природознавства і технознавства), виокремлення основних типів суспільствознавчих теорій відповідно до притаманних С. найважливіших форм пізнання та знання і з'ясування типологічних особливостей їх взаємозв'язку з життєдіяльністю людей в історичному процесі.

Літ.: *Соціальна* філософія: Короткий енциклопедичний словник. — К.; X., 1997.

/. Бойченко

СУФРАЖИЗМ (від англ. suffrage — право голосу)—термін, що позначає рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав, взагалі, за право брати участь у політичному житті. На національному рівні права брати участь у *виборах* жінки вперше домоглися у 1893 р. в Новій Зеландії. В тому ж році було створено Національну американську жіночу суфражистську асоціацію (NAWSA). У своїй боротьбі суфражистки заради привернення уваги громадськості вдавалися до різних способів, навіть екстравагантних: приковували себе

до парканів, оголошували голодування, здійснювали терористичні акти, за що іноді їх карали. Так, у 1913 р. у Великій Британії було заарештовано приблизно 200 представниць Руху за виборчі права жінок.

У Європі у 1913 р. право жінок брати участь у виборах було гарантоване у Норвегії, а у 1919 — в Німеччині. Сполучені Штати Америки надали всім своїм жінкам, яким виповнився 21 рік, право голосувати у 1920 р. У Великій Британії наслідком суфражистської агітації було гарантування виборюваного права жінкам, старшим 30 років, у 1918 р. і тільки у 1928 р. — тим, кому виповнився 21 рік. На цей процес вплинула перша світова війна, коли чоловіки були на фронті, а жінки мусили виконувати обов'язки, що традиційно вважалися за чоловічі: праця на заводах та в установах, забезпечення сімей тощо. За таких умов здавалося звичайним, що вони беруть участь у громадському житті, приймають самостійні рішення на виробництві. Після закінчення війни жінки не бажали відмовлятися від досягнутого і знов опинитися в залежності від чоловіків. Це зумовило підвищення їхньої громадської активності, в тому числі і в боротьбі за виборчі права.

Римо-католицька церква не схвалювала боротьбу жінок за право брати участь у виборах, через це в багатьох католицьких країнах таке право було надано їм лише після другої світової війни: у Франції — в 1944. в Бельгії — 1948, а у Швейцари — лише у 1971 р. У Радянській Росії жінки одержали рівні права з чоловіками після жовтневої революції 1917 р. Після першої світової війни виборче право для жінок запровадили в себе новостворені східноєвропейські держави, а після другої світової війни — решта Східної Європи. У країнах т. зв. третього світу воно зазвичай приходило з одержанням незалежності. Одним із наслідків С. був вихід на політичну арену у XX ст. видатних жінок, таких як Голда Меїр, Індіра Ганді, Маргарет Тетчер. Однак слід зауважити, що чисельність жінок, які беруть активну участь у політиці, і нині залишається низькою, особливо в Україні.

Т. Орлова

СФРАГІСТИКА, СИГІЛОГРАФІЯ (від грец. sphragis, лат.—sigillum — печатка) — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Об'єктом дослідження С. є пломби, клейма, циліндри, булли, штампи, герби, скарабеї тощо. В історичній науці печатки досліджують як джерело при вивченні пам'яток матеріальної культури та прикладного мистецтва, історії державних інституцій, символіки, емблематики, суспільно-ідеологічних поглядів.

Перші письмові згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі містить «Повість минулих літ». В Україні відомі сфрагістичні джерела княжої доби, печатки Війська Запорозького, гетьманського управління, козацької старшини, владних органів місцевого само-

врядування. Сфрагістичні знаки виконували різноманітні за своїм характером функції. Найважливіша — затвердження документів, надання їм юридичної сили. Вона збереглася і донині. Печатки використовують для штампування листів, засвідчення права власності. Відбитки печаток-штампів знаходимо на ремісничих і промислових виробах, металевому та гончарному посуді, зброї, цеглі тощо. За походженням печатки поділяються на особові (княжі, гетьманські), міські, полкові, цехові, судові, ратушні, приказні та ін.; за способом відтворення — вислі та прикладні. Процес роботи з сфрагістичним матеріалом має три етапи: а) пошук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; б) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, що використали печатку, встановлення достовірності джерела; в) класифікація пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях.

Загалом класифікація залежить від завдань і мети, які ставить перед собою дослідник. Основними принципами можуть бути: а) хронологічний; б) групування за власниками або установами; в) зображальне відтворення; г) за формою та ін.

Під час роботи зі сфрагістичними джерелами застосовують такі методи: сфрагістичної аналогії — зіставлення печаток з однорідними сфрагістичними зображеннями і матеріалами, дослідженими раніше: порівняльно-історичний, суть якого полягає в тому, що сфрагістичні пам'ятки порівнюють з відомостями з історії, мистецтвознавства та мовознавства (цей метод використовують при датуванні сфрагістичних пам'яток, встановленні їх достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які виставили печатки); статистичний — виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що стосуються теми дослідження; картографічний — нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок та ін. Інколи постає потреба використання і методів природничих наук: хімічного, фізичного та ін.

Під час вивчення та аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи розглядаються відокремлено, остаточний результат має бути на основі сукупності даних, виявлених у процесі дослідження. С. тісно пов'язана з геральдикою, вексилологією, *фалеристикою* та ін. дисциплінами джерелознавчого характеру.

І. Войцехівська

СЦІЛЛА І ХАРІБДА — у грецькій міфології два страховиська, які нападали на кораблі, що пропливали між берегами Італії та Сицилії, і вбивали мореплавців. За розповіддю Гомера («Одіссея»), Сцілла й Харібда мешкали обабіч вузької Мессінської протоки. Сцілла поїдала одночасно шістьох людей, які пропливали вздовж узбережжя на кораблях. Харібда — дочка Посейдона, перетворена Зевсом на морську істоту, — поглинала й випускала морську воду, від чого

вода піднімалася й вирувала. У величезній ненаситній утробі Харібди гинули кораблі й люди. Звідси вислів: «потрапити між Сціллою та Харібдою», який означає: потрапити у скрутне становище, опинитися одночасно між двома чи кількома небезпеками.

С. Пивовар

СЮЗЕРЕНІТЕТ (франц. suzerain — верховний) — система відносин між великими феодалами (герцогами, графами, баронами та ін.) і залежними від них дрібними феодалами (васалами) за *феодалізму* в Західній Європі.

М. Щербак

Т

ТАВРИ (грец. Tauroi) — давнє населення південної частини Кримського півострова. Оселилися в Криму в IX ст. до н. е., проживали в укріплених поселеннях, займалися скотарством, землеробством, мисливством, рибальством, ткацтвом, виплавляли бронзу. Обстоюючи свою незалежність, Т. боролися проти *Херсонесу* і Боспорського царства, однак наприк. II ст. потрапили під владу Понтійського царства. За свідченнями античних авторів, Т. були надзвичайно войовничі і жорстокі. Зокрема, вони приносили в жертву своїй богині землі, води й тварин чужоземців, яких брали у полон. В античних джерелах використовуються терміни «скіфотаври» і «тавроскіфи», що, очевидно, свідчить про змішання Т. зі скіфами після їх поселення в Криму. Пізніше їх підкорили римляни. Письмові джерела свідчать про існування Т. до IV ст.

Південна частина Кримського півострова, заселена Т. з V ст. до н. е., називалася Тавріка. За середньовіччя (до XV ст.) так називався увесь Крим. Після приєднання до Росії в 1783 р. він дістав назву Таврида. У XIX—на поч. XX ст. райони Південної України, що входили до Таврійської губернії Російської імперії, називалися Таврією. У березні—квітні 1918 р. на території Криму, в складі РСФРР, було створено Радянську соціалістичну республіку Тавриди (Таврійська радянська республіка).

Літ.: *Соломоник Э. И.* Тавры и Таврика // Археология.— К., 1976.—Вып. 20.

С. Пивовар

«ТАЛІБАН» — релігійно-політичний рух в *ісламі;* форма правління ісламською державою. Виник у 1994 р. Його ядро становлять слухачі пакистанських медресе, які, проголосивши своєю метою подолати безвладдя та встановити елементарний порядок в Афганістані, перейшли пакистано-афганський кордон і захопили 90 % території країни.

Таліби намагаються відтворити форму державного Арабського халіфату часів «перших чотирьох праведних халіфів», що побудували єдину мусульманську імперію. Метою талібів є створення умивселенської громади мусульман, де місцеві національні риси ісламу розчиняться у єдиній державі.

На чолі держави талібів стоїть амір, наділений військовими, політичними і релігійними повноваженнями. До 1999 р. аміра обирала

Шура (рада). Нині Шуру реорганізовано в Керівну колегію руху «Талібан». Амір призначає уряд після консультацій з Шурою, що має верхню й нижню палати. Верхня палата налічує 50 представників — богословів, мулл та польових командирів. До нижньої палати входять 30 чиновників-управлінців.

Релігійне життя регулюється радою улемів — духовних осіб, що формують Центральну раду. Головні посади в державі посідають мулли, які керують структурами, подібними до департаментів.

У талібів немає законодавства на кшталт нашого чи інших європейських країн. Законами тут вважаються шаріатські норми. Отже, сучасний Афганістан є різновидом ісламської *теократії.*

Л. Чекаль

ТЕКСТОЛбПЯ — органічна складова частина спеціальної історичної дисципліни *археографії,* яка досліджує історію походження літературних та історичних текстів, забезпечує їх правильне прочитання, усуває перекручення, обгрунтовує методику вибору текстів для публікації та передання.

Учені-філологи (напр. Д. Лихачов, Є. Прохоров), автори посібників із Т., на відміну від істориків, розглядають Т. як самостійну наукову дисципліну, окрему галузь філології, яка вивчає твори писемності для відновлення їх історії, критичної перевірки і встановлення їх текстів з метою подальшого дослідження, інтерпретації й публікації, обгрунтовуючи це тим, що основний метод у Т. — філологічний аналіз. Однак серед основних методів, які застосовуються в Т., є й властивий історичній науці порівняльно-історичний, оскільки Т. вивчає генетичну взаємопов'язаність текстів. Крім того, Т. вивчає тексти з погляду їх історії. Внаслідок цього її слід розглядати як невід'ємну складову частину археографії, яка комплексно використовує методи як історичної, так і філологічної наук.

Б. Корольов

ТЕОКРАТІЯ (від грец. theos — Бог і kratos — влада) — форма правління державою, за якої люди підпорядковані в усіх земних справах Богові, який діє через своїх земних представників. В цілому Т. реалізується як поєднання секулярноїта релігійної *влади.* Так, в Оттоманській імперії посади султана (секулярна влада) та халіфа (релігійна влада) були поєднані в одній особі. Є певна різниця між теократичним правлінням на кшталт Бог — король (цісар) та теократичним правлінням: священик — цісар. Єгипетські фараони правили за зразком Бог — цісар. Далай-Лама у Тибеті править як живий Бог. Однак священики — цісарі стародавньої Месопотамії правили своєю землею як місцеві представники богів. Папа Римський у католицизмі також є Вікарієм — земним представником Бога. Отже, Ватикан є сучасною теократичною державою.

Л. Чекаль

ТЕОРІЯ (від грец. theoria — спостереження, дослідження) — найвища форма наукового мислення, спрямована на пояснення фактів, їх сутнісних зв'язків. Логічно Т. вибудовується, як доказова система істинного знання, в основу якої покладено певну ідею, що втілюється в сукупності базових категорій і понять, кореляції між якими розкривають закономірний характер виявів досліджуваного об'єкта пізнання. В історичному пізнанні його концептуальні конструкції сягають рівня Т. тоді, коли їх можна підтвердити щонайбільшою кількістю фактів і коли зведена до мінімуму кількість фактів, що можуть їх спростувати. Т. має вибудувати знання в чіткий, однозначний порядок, структура якого відповідає ієрархії пояснюваних Т. істотних сторін *об'єкта історичної науки.* Т. є відносно завершеною щодо фактів побудовою і спрямована на відкриття в межах її пояснювальних можливостей нових фактів. Поява нових фактів зумовлює потребу уточнити Т., межі її дії, що досягається в розв'язанні проблеми пізнавальної. Це, в свою чергу, спонукає до перегляду, трансформування наявної Т. чи навіть конструювання нової, задля чого вибудовується нова гіпотеза історична, яка потребуватиме через емпіричні випробування досягнення повноти й доказовості Т. Особливістю Т. в історичній науці є також її спрямованість на необоротно індивідуалізовані об'єкти і специфікованість ними, що відображається в насиченому масиві інтерпретативних тверджень у структурі Т., які є істотними для розуміння певного, одиничного історичного явища як унікального цілісного утворення.

/. Бойченко

ТЕОСОФІЯ (від грец. theos — Бог і sophia — мудрість, знання) — богопізнання, релігійна філософія з містичним змістом, яка виникла ще в давній філософії, але притаманна й релігійно-філософській думці XIX—XX ст.

Головним змістом Т. є віра її представників у те, що Бог спроможний знати (охопити думкою) все існуюче: Бог є всемудрим, всезнаючим, всеосяжним, всесильним.

На сучасному етапі Т. широко ідентифікується з концепціями, на зразок релігійної містики Є. Блаватської, з ініціативи якої у 1875 р. було створено «Теософічне товариство» в Нью-Йорку, а пізніше (1882 р.) — його філія в Мадрасі (Індія), звідки вчення поширилось по всьому світу.

Термін «Т.» може бути вжитий у ширшому контексті — стосовно певного розряду містичної думки, яку ми знаходимо в таких мислителів, як Платон і Піфагор, філософи-гностики, неоплатоніки Плотін і Прокл, середньовічні північноєвропейські філософи Екхарт і Кузанський, філософи Відродження Парацельс і Дж. Бруно. німецькі філософи Я. Бьоме та Ф. Шеллінг.

Елементи Т. наявні в мусульманстві, суфізмі, *буддизмі, даосизмі.*

Л. Чекаль

ТЕРОРИЗМ (від лат. terror — страх, жах) — злочинна діяльність, що полягає в організації замахів, убивств, викрадень та інших насильницьких актів щодо політичних противників, передусім із числа офіційних державних осіб та громадсько-політичних діячів, з метою вчинити над ними розправу або шляхом залякування змусити змінити урядову чи партійну політику. Практика Т. притаманна екстремістським організаціям.

У 60—90-х рр. XX ст. набув поширення міжнародний Т. — терористична діяльність із метою тиску на зарубіжні уряди, політичні партії та окремих діячів. Однією з особливо небезпечних форм міжнародного Т. є державний, тобто Т., який піднято до рівня державної політики. Відповідно до сучасного міжнародного права термін «державний Т.» означає вбивства або інші посягання на глав держав, урядів, членів дипломатичних представництв, які чиняться спеціальними державними службами, збройними силами, найманцями з метою тиску на політику певної країни, викрадення іноземних дипломатів, літаків із застосуванням зброї тощо. До державного Т. вдаються здебільшого антидемократичні, тоталітарні політичні режими.

Г. Ігнатченко

ТИП АРХЕОЛОГІЧНИЙ — у формальній археологічній класифікації — сукупність артефактів, близьких за зовнішніми ознаками, відмінна від інших сукупностей артефактів; ідеальний сукупний образ однотипних артефактів (див. *Артефакт).*

М. Гладких

ТИРАНІЯ (грец. tyrannia). — 1. У Давній Греції одноосібне правління жорстокого тирана, який у боротьбі за владу використовував міські й сільські маси і з їх допомогою утверджував своє єдиновладдя. Найвідомішим з грецьких тиранів був Пісістрат, при якому Афіни стали могутньою морською державою. Після смерті Пісістрата і його синів на початку V ст. до н. е. в Афінах на певний час утвердилася *влада* торгової, фінансової і землеробської знаті.

Т. — це панування за рахунок необмеженої влади, залякування населення, нехтування його інтересів.

2. В переносному значенні Т. — жорстокість, насильство, сваволя однієї особи.

В. Гусєв

ТОТЕМІЗМ (мовою північноамериканських індіанців «тотем» — його рід) — одна з первісних форм *релігії;* віра в існування тісного зв'язку між людиною або якоюсь родовою групою та її тотемом — твариною або рослиною, предметом або явищем. *Рід* носив ім'я свого тотему, члени роду вірили, що походять від спільних з ним предків, перебувають з ними у кровному зв'язку. Тотем не був об'єктом поклоніння. Його вважали «батьком», «старшим братом», який допомагає людям цього роду. Люди не могли вбити свій тотем, завдати йому шкоди.

Виникнення Т. зумовлено первісним способом господарства (мисливство, збирання рослин) і незнанням інших зв'язків у суспільстві, крім родинних. Уперше термін «Т.» вжив Дж. Лонг наприк. XVIII ст. Т. поширений серед племен Австралії, Північної і Південної Америки, Полінезії, Африки. Пережитки Т. збереглися в різних релігіях (Бог як батько віруючих, «чисті» та «брудні» тварини), у *фольклорі* (мотиви про шлюбні та родинні стосунки людей із тваринами в казках).

/. Іванцова

ТРАДИЦІЯ ІСТОРИЧНА (від лат. traditio — передання; переказ) — усталені, успадковані від минулих поколінь звичаї, спосіб дій тощо; механізм відновлення суспільних інститутів та норм, згідно з якими підтримка останніх узаконюється самим фактом їх існування в минулому. Термін «традиція» поширюється іноді й на суспільні норми, які відновлюються не на підставі визнання, а так само, як і Т. і. — переважно нерефлексивно, некритично, на основі звички й наслідування (національні традиції). Традиційні дії та стосунки зорієнтовані не на досягнення певної мети та реалізацію спеціально зафіксованої норми, а на повторення прямого зразка. Елементами культури, які традиційно відновлюються, є звичаї. Т. і. передається через фольклор або імітаційно; адекватність передання забезпечується багаторазовим повторенням, системами символічних текстів (міфологія) та дій (ритуал). Особливого значення набуває Т. і. в суспільних рухах: так, у народних рухах середньовіччя звернення до месіанської або монархічної традиції слугувало виправданням бунту; в англійській революції XVII ст. — ранньохристиянські, у Французькій революції XVIII ст. — античні ідеологічні традиції.

У сучасних суспільствах Т. і. здебільшого є засобом доповнення раціональних і нормативних (юридичних, моральних) систем відновлення культурних структур.

Т. Кононенко, М. Бойченко

ТРИБУН (лат. tribunus) — у Стародавньому Римі посадова особа, священна і недоторканна, яка обиралася плебеями для захисту їхніх інтересів від свавілля патриціїв, сенату і навіть народних зборів. Мав право накладати *вето* на окремі розпорядження влади. З поступовим розширенням повноважень (початок V ст. до н. е.) трибуни перетворилися на справжніх народних вождів, які очолили успішну боротьбу плебеїв з *аристократією* і аристократичною магістратурою. Із закінченням протистояння на поч. III ст. до н. е. Т. стають ординарними посадовими особами.

За Римської імперії народні трибуни залишалися, але втратили політичне значення, оскільки носіями їх влади, починаючи з Цезаря, стали імператори.

Сучасне значення терміна Т. — громадський діяч, видатний промовець, оратор, публіцист, який користується великою повагою і авторитетом широких народних мас.

ТРИБУНИ ВІЙСЬКОВІ — у Стародавньому Римі офіцерські посади в армії. Спочатку командували легіонами, іншими військовими підрозділами, потім окремими загонами, виконували відповідальні доручення полководців, легатів, брали участь у військових радах.

Т. в. V—IV ст. до н. е. обиралися терміном на один рік замість консулів з метою не допустити плебеїв до влади. Мали всі повноваження консулів, крім права удостоїтися *тріумфу.* Припинили своє існування в серед. IV ст. до н. е.

В. Гусєв

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА (1618—1648 рр.) — загальноєвропейська війна між габсбурзьким блоком (австрійські та іспанські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, яких підтримували папство і Річ Посполита) і антигабсбурзькою коаліцією (німецькі протестантські князі, Данія, Франція, Швеція, яких підтримували Англія, Голландія та Росія). Габсбурги прагнули об'єднати Німеччину і встановити в Європі своє панування. Габсбурзький блок виступав під прапором *католицизму,* антигабсбурзька коаліція — протестантизму. Т. в. поділяється на чотири основні періоди. Перший, чеський (1618—1623 рр.), почався з повстання проти Габсбургів у Чехії, яке поширилося на австрійські та угорські землі. В листопаді 1620 р. чехи зазнали поразки від католицьких військ у битві під Білою Горою. У датський період (1625—1629 рр.) війська габсбурзького блоку розгромили війська Данії, змусивши її укласти мир. У шведський період (1630—1635 рр.) війська Швеції вторглися в Німеччину, здобули перемоги під Брейтенфельдом (1631 р.), Лютценом (1632 р.), але були розгромлені під Нордлінгом (1634 р.). Втручання Франції поклало початок четвертому, франко-шведському, періоду (1635—1648 рр.) й зумовило перевагу антигабсбурзької коаліції. Зрештою, після тривалої й виснажливої боротьби 24.10.1648 р. було укладено Вестфальський мирний договір, який встановлював на Європейському континенті гегемонію Франції та Швеції.

А. Слюсаренко

ТРІУМВІРАТ (лат. triumviratus, від tres—три, vir—чоловік) — 1. У Стародавньому Римі в І ст. до н. е. — союз трьох політичних діячів, утворений з метою захоплення верховної влади в державі. Перший Т. був укладений в 60 р. до н. е. між Ю. Цезарем, Г. Помпеєм і М. Крассом. Угода забезпечувала тріумвірам найвищі посади (консула, претора, цензора тощо), надавала їм право командування у певних провінціях імперії. Після загострення відносин між тріумвірами, що вилилось у кровопролитну громадянську війну (49—45 рр. до н. е.), у країні була встановлена диктатура Цезаря.

Після смерті диктатора в 43 р. до н. е. було утворено другий Т. — між М. Антонієм, М. Лепідом і Октавіаном Августом. На відміну від першої, ця угода розглядалася не як приватне узгодження дій

військових вождів, а як вищий політичний орган влади з надзвичайними повноваженнями, затверджений Сенатом для «відродження порядку в державі». Після зіткнень Антонія й Августа в 31 р. до н. е. утвердилася влада Августа.

2. У переносному значенні Т. — союз трьох осіб, що об'єдналися для спільної діяльності.

ТРІУМФ (лат. triumphus) — 1. У Стародавньому Римі урочистий вступ полководця та його війська у столицю після завершення переможної війни, в якій було вбито не менш ніж 5000 воїнів. Т. удостоювався відповідно до рішення Сенату лише той, хто вів військо як головнокомандувач. Тріумфальну процесію відривали найвищі посадові особи (сенатори, магістратори) на Марсовому полі, вона прямувала до храму Юпітера на Капітолій. Попереду йшли музиканти і співаки, за ними рухалася колісниця, запряжена четвіркою білих коней, на якій сидів тріумфатор, увінчаний лавровим вінком. За ними ішли воїни, які співали урочисті, хвалебні, а іноді (з метою магічного захисту свого кумира) глузливі пісні. Раб при цьому вигукував: «Пам'ятай, що ти людина!». Несли здобич: золото, зброю, зображення захоплених земель і міст тощо, вели знатних полонених. Жерці і юнаки супроводжували жертовних биків. На Капітолії приносилися жертви Юпітеру, складалася і частково ділилася між воїнами здобич, потім влаштовувалися бучний бенкет та ігри в цирку. Ім'я тріумфатора заносилося в спеціальні списки.

2. В переносному значенні Т. — видатний успіх, а також урочистості з цього приводу.

ТРОЯ — стародавнє місто на північному заході Малої Азії, великий політичний центр Трояди III—II тисячоліття до н. е. Відома з давньогрецького епосу про Троянську війну. Відкрита археологами наприк. XIX ст.

ТРОЯНСЬКА ВІЙНА — за давньогрецькими переказами, війна ахейських царів на чолі з владним царем Мінеї Агамемноном проти Трої. Приводом до війни послужило викрадення троянським царевичем Парисом дружини спартанського царя Менелая — Єлени. Менелай та його брат Агамемнон покликали на допомогу інших царів Греції і з великим флотом відпливли до берегів Трояди. Після 10-річної облоги греки захопили Трою.

ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ — 1. За давньогрецьким переказом, величезний дерев'яний кінь, споруджений греками під стінами Трої, в якому сховалися грецькі воїни, що обложили Трою на чолі з Одіссеєм. Троянці, не підозрюючи про підступність супротивників, які оголосили про зняття облоги, втягли коня в місто. Вночі греки вийшли з коня і розчинили ворота для свого війська. 2. У переносному значенні Т. к. — подарунок ворогові з метою його знищення.

В. Гусєв

У

УКЛАД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ — цілісна система відносин між людьми в процесі суспільного матеріального виробництва, яка утворює його суспільну форму. Соціально-економічний лад певного суспільства може охоплювати як один, так і кілька У. с.-е. В багатоукладному суспільстві один У. с.-е. здебільшого є панівним. Об'єднуючи і підпорядковуючи всі інші, він визначає характер соціально-економічного ладу суспільства загалом, а отже — його історичний тип. Панівний У. с.-е. під час суспільних змін може стати другорядним і, навпаки, другорядний — панівним. Є, однак, і такі соціально-економічні уклади, які не можуть бути панівними, напр. патріархальний (дрібне натуральне господарство) чи дрібнотоварний. Крім того, відносини, в які вступають люди в системі суспільного матеріального виробництва, можуть взагалі не утворювати в цьому суспільстві цілісного формування, а існувати лише у вигляді більш чи менш істотного додатку до У. с.-е., утвореного відносинами виробництва іншого типу (напр., наймана праця в давній Вавилонії чи античному Римі; рабство *(холопи)* в Росії тощо).

У класичному марксизмі основні соціально-економічні уклади тлумачились як формаційні (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, буржуазний, комуністичний), а неформаційні — як неосновні, що призводило до апріорної оцінки багатоукладності суспільства як негативного явища, що підлягає усуненню, і до орієнтації та утвердження єдиного У. с.-е., що відповідає цій суспільно-економічній формації. Свідченням теоретичної і практичної вразливості такого підходу є досвід радянського суспільства, де понадсімдесятирічна спроба ліквідації існуючих у 20-х рр. поряд із соціалістичним інших У. с.-е. (патріархального, дрібнотоварного, приватно- та державно-капіталістичного) і створення послідовно унітарної економічної системи зазнала краху. Некоректними виявилися й намагання звести історичний процес до п'ятичленного формаційного ряду. Практика суспільно-історичного розвитку переконує, що перспективнішими є варіанти, де немає цілковито панівного У. с.-е. і орієнтації на його створення, характерні за сучасних умов для багатьох країн т. зв. третього світу, або країн, що розвиваються.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь. — М., 1989.
Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. — К.; X., 1997.

/. Бойченко

УНІВЕРСАЛИ (від лат. universalis — загальний) — особлива категорія документальних джерел, поширених в Україні та Речі Посполитій в XVI—XVIII ст., що мали характер публічно-правового акта ***(маніфесту).*** Такі латиномовні документи у країнах Європи починалися зі слів «universis et singulis» («всім і кожному»), звідки й походить їхня назва.

В Україні У. видавалися гетьманами, полковниками та іншими представниками центральної державної влади, а також гетьманами та кошовими отаманами Війська Запорозького. Близькими до У. є накази, що звернені вже не до всіх громадян держави, а до вужчого кола адресатів і до того ж стосуються менш важливих питань.

Формуляр гетьманських У. XVII—XVIII ст. збігається з формуляром аналогічних документів Запорозької Січі XVI—XVII ст., а той своєю чергою походив від канцелярських зразків Великого князівства Литовського і Київської Русі, хоч і зазнав певного впливу польських канцелярських традицій. У. можна поділити за змістом на три групи: акти військово-адміністративного характеру (накази, зазивні У., глейти); акти, що стосуються торгово-ремісничої діяльності міст і міщанського стану (митні, безмитні У. тощо); акти, що затверджують систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника (привілеї, оборонні У., У. про послушенство). Існували також комбіновані У., що поєднували у собі ознаки різних груп чи підгруп У. У. й накази мають першорядне значення для дослідження соціальної політики урядів Української держави, в т.ч. й Запорозької Січі, а також військової історії. За новітнього періоду історії У. були відновлені Центральною Радою в ході відродження незалежної Української держави (І—IV Універсали 1917—1918 pp.).

Літ.: *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. IV. Гетьманські універсали // ЗНТШ. — Л., 1927. — Т. 147.
Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск. 1983.

Ю. Мицик

УРБАНІЗАЦІЯ (франц. urbanisation, від лат. urbanus — міський) — історичний процес зростання ролі міст в економічному й культурному житті *суспільства;* процес зосередження промисловості й населення в переважно великих містах.

Можна виділити такі етапи процесу У.: І) «ембріон» (IV—VCT.); 2) раннє місто (V—IX ст.); 3) масова У. (Х—XI ст.); 4) створення міської системи (XII—XIII ст.).

Форми міського життя, види міст неоднакові в історичній горизонталі й різко відмінні за історичною вертикаллю. Особливо великі якісні відмінності спостерігаються у міст патріархальної та промислово-індустріальної епох.

У мистецтві, архітектурі, містобудуванні XX ст. був поширений напрям — урбанізм, що мав свої особливості у кожній із зазначених галузей.

Г. Черевичний

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — виборні тимчасові збори представників народу, покликані виробити або змінити *конституцію* держави і на правовій основі оформити новий державний і суспільний устрій. Ідея скликання У. з. належить французьким просвітителям XVIII ст. Перші У. з. були скликані в Парижі під час Великої французької революції. 17.06.1789 р. представники третього стану Генеральних штатів (557 осіб з 1118 депутатів) проголосили себе Національними зборами. У відповідь на спробу короля Людовіка XVI припинити діяльність законодавчого органу його депутати перебрали на себе функції У. з. 26.08.1789 р. У. з. прийняли Декларацію прав людини і громадянина, в якій було проголошено націю єдиним джерелом влади, рівні права людини, свободу слова, думки, друку, віросповідання, недоторканність особи і приватної власності.

У. з. виробили Конституцію Франції, яка закріпила конституційну монархію і введення демократичного принципу розподілу влади. Після затвердження Конституції королем (вересень 1791 р.) У. з. припинили своє існування і передали повноваження Законодавчим зборам. Пізніше подібні інститути представницької демократії було створено в інших країнах світу. Після виконання своїх функцій У. з. розпускалися і втрачали юридичну силу. Натомість починали діяти державні структури й закони, обумовлені конституцією. Спираючись на представництво всіх верств населення, У. з. сприяли встановленню загальнонаціональної злагоди й миру, стримували екстремістські сили від ескалації громадянської війни.

У Росії У. з. відбулися в ніч з 5(18) на 6(19).01.1918 р. у Таврійському палаці в Петрограді. З 46,5 млн громадян, які взяли участь у виборах, 40 % проголосувало за представників партії соціалістів-революціонерів. Більшовики, проти яких проголосувало понад три чверті виборців країни, запропонували У. з. визнати їхню владу, насильницьки захоплену ними за 10 тижнів до того, і ратифікувати декрети, видані більшовицьким Раднаркомом. Відмова більшості депутатів ухвалити таке рішення спричинила розпуск У. з.

Розігнавши У. з., більшовики покінчили з демократією в країні й звільнили собі шлях до створення комуністичного тоталітарного

режиму, який вони називали «диктатурою пролетаріату». Вождь більшовиків В. Ленін пізніше визнав розгін У. з. радянською владою повною і відкритою ліквідацією «формальної демократії» в ім'я «революційної диктатури».

С. Пивовар

УТОПІЗМ (від грец. u — не і topos — місце, букв, місце, якого немає) — термін для позначення будь-якої системи політичних ідей, що змальовує або захищає ідеал суспільства, в якому будуть досягнуті загальні мир і щастя, а його члени житимуть у довершених умовах.

Слово «утопія» вигадав і назвав ним свою книгу у 1516 р. англієць Т. Мор. У його творі змальовується картина острівної держави, де немає приватної власності, праця є обов'язком для всіх і кожного, а розподіл продуктів відбувається за принципом цілковитої рівності.

Утопічні ідеї з'явилися задовго до появи праці Т.Мора. Вони сягають корінням у Біблію. На них можна натрапити у Платона, який обстоював жорсткі соціальні відмінності: кожна людина посідає те місце, для якого вона найкраще пристосована від природи, а контроль за управлінням має здійснювати наймудріша особа. У своїх творах «Тімей» та «Крітій» Платон змалював ідеальне легендарне суспільство острова Атлантида.

Після книги Т.Мора з'явилося ще чимало утопій: «Нова Атлантида» Ф. Бекона (до 1617 р.) зображала ідеальне суспільство, де щастя досягається регулюванням життя наукою; «Місто Сонця» Т. Кампанелли (1623 р.) характеризувало соціалістичну державу, громадяни якої спільно мешкали у громадських будинках, працювали кілька годин на день і засуджували неробство. Крім зазначених, можна ще назвати «Мандрівку до Ікарії» Е. Кабе (1840 р.), «Вісті з Нідеї, або Епоху щастя» У. Морріса (1891 р.), «Нову Утопію» Г. Уеллса (1905 р.) та ін. Слід зазначити, що існує напрям антиутопій, які піддають цей об'єкт сатиричному висміюванню і гострій критиці. Найвідоміші з них: «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта (1726 р.), «Едін» С. Батлера (1872 р.), «Чудовий Новий Світ» О. Хакслі (1932 р.) і «1984» Дж. Оруелла (1949 р.).

Системи побудови ідеальних суспільств пропонувало чимало політичних теоретиків. Найвпливовішим з них вважається К. Маркс — засновник «наукового комунізму». Він пропагував знищення капіталізму і створення суспільства, де розподіл мав здійснюватися за принципом «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». У своїх розробках К. Маркс спирався на спадщину т. зв. соціалістів-утопістів Ш. Фур'є, Р. Оуена, К.-А. Сен-Сімона.

Утопічна література проповідувала загальний аскетизм і зрівняльність, що заперечувала особистість людини. Джерело соціальної не-

рівності вбачалося у приватній власності, її знищення мало привести до зникнення нерівності. Економічні стимули діяльності й ініціативи придушувалися і замінювалися на позаекономічні — «свідоме прагнення усіх громадян до творчої праці на користь суспільства». До цього додавався примус. Усуспільнення власності потребує, щоб держава взяла на себе розподіл у всіх галузях, відповідно й її втручання в усі без винятку сфери життя громадян. Таке всеосяжне управління формує новий тип особистості — менш заповзятливої та ініціативної, більш слухняної, з середніми здібностями й потребами. її існування, позбавлене ускладнень, пов'язаних із свободою вибору та особистою відповідальністю, водночас позбавлене й самої свободи.

Існує певний зв'язок між «багатовіковою мрією людства», що втілено у класичних утопіях, і соціалістичною реальністю СРСР, КНР, деяких країн «соціалістичного табору», де було здійснено грандіозну спробу втілити утопічні задуми в життя.

У сучасному розумінні «утопія» — ідеальне суспільство з досконалими умовами життя людей. Це слово може бути використано також для позначення надуманого соціального плану, який ігнорує реалістичні положення стосовно людської природи, насправді існуючих умов та обставин і таким чином залишається тільки в уяві, хоч би яким бажаним і привабливим здавався.

Літ.: *Баталов Э. Я.* В мире утопий. Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. — М., 1989.

Кудрявцев О. Ф. Ренессансный гуманизм и «утопия». — М.. 1991.

Черткова Е. Утопия как тип сознания // Общественные науки и современность. — 1993. — № 3.

Штекли С. Утопии и социализм. — М., 1993.

Т. Орлова

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ — вчення про ідеальне суспільство, засноване на спільній власності, обов'язковій праці, справедливому розподілі. Виникнення поняття «У. с.» пов'язане з книгою Т. Мора «Утопія» (1516 р.), де описано неіснуюче ідеальне суспільство. Перші теорії У. с. були створені у XVIII ст. У. с. висував ідеї досконалої соціальної системи, виходячи з ідеалізованого розуміння принципів справедливості, свободи, рівності, братерства. Більшість представників цього вчення вважали, що перетворення в суспільстві можна здійснити шляхом мирної пропаганди соціалістичних ідей і заперечення революційної боротьби. Найвідоміші представники У. с: Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, Дж. Уїнстенлі, Ж. Мельє, Мореллі, Г. Б. Маблі, Г. Бабеф, Т. Дезамі. К.-А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, О. Герцен, М. Чернишевський. їхнє вчення було назване

«утопічним» К. Марксом і Ф. Енгельсом, які прагнули цим підкреслити «науковість» власної комуністичної доктрини. Незважаючи на марксистську критику У. с, деякі масові громадсько-політичні організації поч. XX ст. орієнтувалися на ідеї мирного перетворення суспільства, висунуті саме соціалістами-утопістами. Загалом У. с. мав істотний вплив на формування ліберальних і консервативних проектів соціальних реформ.

Поняття «утопія» означає місце, якого немає, нездійсненна мета, благословенна країна.

С. Пивовар

Ф

ФАКТ (від лат. factum — зроблене) — одна із засадових категорій історичного пізнання, логіки й методології історичної науки, зокрема *джерелознавства.* У науковій літературі поширені різні тлумачення самого поняття Ф. Узагальнивши, можна виокремити такі значення: Ф. — це, по-перше, фрагмент історичної дійсності, те, що насправді відбулося в *історії (пащі,* ситуації, певні суспільні відносини). У цьому розумінні Ф. дістав визначення: «Ф.-подія», «реальний Ф.», «Ф. історії», «історичний Ф.»; по-друге, термін «Ф.» означає певну форму людського знання, його елемент, ідеальну, тобто мислительну модель Ф.-події. Фактичні знання, сукупність знань про реальні факти становлять основу для наукових висновків. Для позначення Ф. як форми знань існують терміни: «Ф.-знання», «науковий Ф.», «науково-історичний Ф.».

У всіх науках між Ф.-подією і Ф.-знанням існує прямий зв'язок, адже другий є відображенням першого. Такий зв'язок існує і в історичній науці. Однак у тих науках, де суб'єкт (дослідник) може безпосередньо спостерігати об'єкти свого дослідження, зв'язок між двома різновидами фактів є не лише прямим, а й безпосереднім. В історичній науці такого безпосереднього зв'язку немає: між суб'єктом і об'єктом стоїть джерело, яке є відображенням Ф.-події у свідомості автора джерела. Таким чином, у пізнавальний ланцюг: Ф.-подія — Ф.-знання в історичній науці вплітається проміжна ланка — Ф. у відображенні джерела, що дістав назву «Ф.-джерело». Ця специфічність історичної науки характеризує своєрідність процесу історичного пізнання, але не може служити приводом для заперечення об'єктивної природи історичного знання, бо в основу Ф.-джерела як первинного знання покладено реальні події, а джерелознавчі засоби дають змогу встановити достовірність цього знання і, грунтуючись на цьому, виробити знання наукове.

Зазначені різновиди Ф. мають спільні риси й відмінності. Найбільша їхня спільність полягає в тому, що всі вони інваріантні; вони об'єктивні й постійні стосовно всіх можливих здійснюваних з ними логічних операцій, їхній зміст не залежить від усіх можливих інтерпретацій їх, вони «байдужі» до будь-яких тлумачень. У разі фальсифікації факти зникають, «вмирають». Перший-ліпший фальсифікат — не Ф.

Найбільше різняться між собою факти-події й факти-знання. їхня відмінність є відмінністю реальності й свідомості, і вона є очевид-

ною. Ф.-джерело має властивості, які зближують його з Ф.-подією, і такі, що відрізняють від них. З Ф.-подією його споріднює те, що і той, і той виникають та існують незалежно від суб'єкта — дослідника, а також те, що джерело є знаком події, єдино доступним для дослідника. Але Ф.-джерело відрізняється від Ф.-події. Він є не сама подія, а абстраговане відображення останньої, відображення, яке склалося в голові автора джерела і в самому джерелі набуло конкретної форми — речової, писемної, зображальної чи усної. За своїм змістом джерело, навіть якщо воно об'єктивно відбиває подію, бідніше, ніж ця подія, не може вичерпати її «до кінця». Тут позначається відносність знань людей — авторів джерел. Схожі риси мають Ф.-джерело й Ф.-знання. Обидва є абстрагованою формою Ф.-події, відображенням останнього в людській свідомості. Обидва утворюються в процесі практичної діяльності людини (автора джерела чи історика). Але між Ф.-джерелом і Ф.-знанням є істотні відмінності. В процесі формування наукового фактичного знання відбувається вторинне абстрагування фактів-подій, які набувають тепер форми наукового описання і в такому вигляді долучаються до наукового дослідження. Різниться також і практика, внаслідок якої утворився Ф.-джерело, і результат якої є формування наукового фактичного знання. Ф.-джерело утворюється під час безпосереднього спілкування людей із подіями, відбитими в ньому. Наукове фактичне знання утворюється в ході практичної діяльності дослідника, позбавленого можливості безпосередньо спостерігати явища, що вивчаються. Звідси випливає головна розбіжність Ф.-джерела й Ф.-знання, або взагалі джерел і літератури (бо саме література містить наукове знання, наукові факти). Ця відмінність полягає в тому, що джерела відбивають реальні явища безпосередньо, а наукова література — опосередковано, на базі джерел.

Проблеми Ф., з'ясування суті цієї категорії мають першорядне методологічне значення для історичної науки. Визнання чи невизнання об'єктивної природи Ф. й ствердження чи заперечення можливості його об'єктивного пізнання, об'єктивно-істинного його відображення істориком — усе це слугує основою для поділу істориків на різні наукові школи.

М. Варшавчик

ФАЛАНГА (грец. phalanx — стовбур, обрубок) — бойовий стрій передусім у Давній Греції й Македонії, при якому воїни були вишикувані щільно плече до плеча. Ф. мала від 8 до 25 рядів. Спартанська й афінська фаланги складалися з 8 шеренг, в них налічувалося 8 тис. воїнів. Македонська Ф. складалася з 8, 10, 12 і 24 шеренг, до неї входило від 15 до 18 тис. воїнів. За часів Філіппа II велика македонська Ф. налічувала 16 384 гопліта (важкоозброєні воїни з великими щитами і довгими списами). 8192 пелтаста (легкоозброєні лучники) і 4096 вершників. У Римській імперії Ф. була поширена спочат-

ку в IV ст. до н. е., коли *легіон* шикувався у 8 шеренг на зразок Ф. Пізніше цей стрій було замінено маніпулами й когортами. Згодом римляни повернулися до Ф. (у IV ст., під час боротьби з варварами). Загалом антична Ф. мала значну ударну силу, проте була малорухливою.

У вченні французького соціаліста-утопіста НІ. Фур'є Ф. — трудова громада чисельністю 1600—1800 осіб, яка веде колективне господарство.

С. Пивовар

ФАШИЗМ (італ. fascismo, від лат. facis — в'язанка хмизу) — правоекстремістський ідейно-політичний рух, що виник у 1919 р. в Італії внаслідок національного невдоволення результатами першої світової війни, а також як реакція на економічну та політичну нестабільність і зростання ліворадикального руху в країні.

Очолюваний колишнім соціалістом Беніто Муссоліні, Ф. відображав настрої фронтовиків, дрібних власників та інших соціальних верств, що, відчуваючи невпевненість і хисткість свого становища, прагнули до встановлення «твердої» державної влади, яка стабілізувала б становище в країні та піднесла зовнішньополітичний вплив Італії. Спираючись на свої збройні загони, які називалися «бойові спілки» (Fascio di Combattimento). фашисти 28 жовтня 1922 р. здійснили «похід на Рим» і примусили короля Італії призначити Б. Муссоліні главою уряду, що стало початком фашистського панування в Італії. В основу програми італійського Ф. було покладено такі ідеї: співробітництво класів; сильна державна влада, яка забезпечить це співробітництво; націоналізм («Нація і держава — над усе!»). Б. Муссоліні схарактеризував всесильний і всеосяжний вплив держави поняттям «тотальна держава».

Подібні соціально-економічні, політичні та міжнародні суперечності, що не менш гостро виявилися в Німеччині після поразки у першій світовій війні, спричинили зародження (1919 р.) і зростання впливу очолюваного Адольфом Гітлером націонал-соціалізму, що став носієм фашистського руху в країні. Отримавши політичну владу (1933 р.) та утвердивши свою диктатуру в Німеччині, гітлерівський Ф. вдався до зовнішніх агресій і розв'язав другу світову війну. Особливістю німецького нацизму були ідеологія і практика расизму та антисемітизму, зовнішня експансія, які завдали німецькому народові і всьому людству багатомільйонних жертв.

За різних національних особливостей Ф. властиві такі загальні риси: застосування форм і методів політичного терору і фізичного насильства; знищення інститутів демократії та парламентаризму, встановлення всеосяжного державного контролю в усіх сферах суспільного та особистого життя; командно-державні методи регулювання економіки та її мілітаризація, економічна автаркія; панування однієї політичної партії та ідеології, якій властиві крайній *шовінізм,* культ

вождя; здатність шляхом демагогії соціально мобілізувати й політично активізувати населення в інтересах панівного режиму; завойовницька зовнішня політика (геополітика), *мілітаризм*.

Розгром у 1945 р. нацистської Німеччини та її союзників, викриття перед усім людством та осудження світовою громадськістю злочинів Ф. завдали йому нищівної поразки. Проте окремі його риси проявлялися й після другої світової війни, в роки панування військово-авторитарних режимів у деяких країнах Латинської Америки та Європи (Іспанія, Португалія, Греція та ін.) або в діяльності певних правоекстремістських політичних угруповань (ФРН, Італія), що дістало назву неофашизм.

О. Іванов

ФЕМІНІЗМ (франц. feminisme, від лат. femina — жінка) — термін для позначення жіночого руху, головною метою якого було й є виборювання соціальних, політичних та економічних прав, рівних з правами чоловіків (інколи висуваються вимоги щодо права жінок на особливий розвиток). Рух за піднесення статусу жіноцтва розпочався з Французької революції 1789 р., однак набув поширення і певної форми лише протягом XIX ст. Перший в історії з'їзд на захист прав жінок було скликано у липні 1848 р. в Сенека-Фоллсі (штат Нью-Йорк). На ньому було прийнято конвенцію, в якій проголошувалися рівноправність чоловіків і жінок і висувалася вимога ліквідації дискримінації останніх. У заяві з'їзду, крім цього, йшлося про *виборче право* для жінок, право на власне майно (за тодішніми законами майном і заробітком дружини розпоряджався чоловік), про вільний вибір професії і доступ до всіх навчальних і духовних установ, зміну закону про розлучення тощо.

На поч. XX ст. сформувалася чітка позиція у жіночому русі за надання виборчих прав *(суфражизм)*. У Великій Британії мали місце значні зрушення, що виявилися у прийнятті закону, яким було скасовано дискваліфікацію за статтю (1919р.), законів про рівну оплату праці (1970 р.) та неприпустимість сексуальної дискримінації (1975 р.). Під впливом книжок, таких як «Друга стать» Сімони де Бовуар (1953 р.), у 60-х рр. формується рух за *емансипацію* жінок, який поширюється на весь західний світ. Це, в свою чергу, сприяло появі великої кількості феміністських творів, як наукових, так і художніх, водночас відродження ісламу, який сповідує соціальну ізоляцію жіноцтва, призвело до впровадження сегрегаційних систем у банківській справі, торгівлі та освіті мусульманських країн.

Літ.: *Айвазова С. К.* История феминизма // Общественные науки и современность. — 1982. — № 6.
Осипович 7. Е.* Коммунизм, феминизм, освобождение женщин и Александра Коллонтай // Общественные науки и современность. — 1993. — № 1.

Т. Орлова

ФЕОД (лат. feodum, від франкського fehu-6d — худоба як майно) — у країнах Західної Європи за середньовіччя спадкове володіння васала (земля, іноді посада або прибутки), одержане ним від сеньйора за умови виконання певних обов'язків — несення військової служби, участі в суді, грошової допомоги тощо. Ф. вважався привілейованим «шляхетним» володінням, яке могло належати лише представникам класу феодалів. Власником Ф. вважався не тільки його безпосередній держатель — васал, сеньйор, від якого васал отримав землю, та деякі інші сеньйори, що посідали вище місце на ієрархічній драбині сеньйорів. У середньовічній Франції Ф. називали «ф'єф», в Англії — «фі», в Німеччині — *«лен»*.

М. Рудь

ФЕТИШИЗМ (відпортуг. feitico — талісман) — первісне релігійне уявлення про надприродні властивості певних предметів.

М. Гладких

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ — галузь філософського знання, що вивчає: історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньо розгалужені й водночас цілісні утвори в їх взаємозв'язку і змінах, природу, способи та форми історичного пізнання, особливості, ланки й шляхи використання історичних знань. На відміну від історичної науки. Ф. і. розглядає історію не об'єктно, не як «чистий предмет», не як частину об'єктивної реальності саму по собі; в центрі її уваги — співвідношення «людина — світ як історія». Тому найважливішими завданнями Ф. і. є не тільки розробка та конкретизація поняття про історію, а й осягнення ідеї історії, моменту збігу поняття про історію, історичних знань з історичною реальністю — з неминучими надалі розходженням між ними, повторним збігом і відтворенням цього циклу на нових щаблях історичного процесу і в якісно відмінних формах.

Філософські погляди на історію в давньому суспільстві були органічною складовою ще міфологічного світогляду філософських та історичних учень (напр., у Греції — Платона, Арістотеля, Полібія; в Китаї— Конфуція, Шан Яна, Сим Цяня). Однак формування Ф. і. як самостійної філософської дисципліни відбувається пізніше і пов'язане з іменами Вольтера (який запровадив термін Ф. і.), А.-Р. Тюрго, М.-Ж. Кондорсе, Й. Гердера, Гегеля (прогресистський напрям); Монтеня, Руссо (регресистський); Ібн Хальдуна, Н. Макіавеллі, Дж. Віко (циклічний).

З часткою умовності можна розрізнити три напрями Ф. і. Перший визначається питаннями про співвідношення природи й історії; своєрідність історичного процесу, його витоки, сенс і спрямованість; основні діахронічні, на зразок доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства; формаційного ряду, з якого виходить марксизм, чи традиційної схеми — античність, середньовіччя, нова й новітня історія — та інваріантні, архетипні (на кшталт

культурно-історичних типів М. Данилевського, культур О. Шпенглера, цивілізацій А. Дж. Тойнбі чи культурних суперсистем П. Сорокіна) одиниці виміру історії, взаємозумовленість свободи, випадковість і необхідність у русі суспільства.

Розробки другого напряму Ф. і. поділяються нині на два великі субнапрями: наукоцентричний (марксизм, школа «Анналів» — Блок, Л. Февр, Бродель; аналітична філософія історії — Т. Нагель, К. Гемпель, Л. Уайт та ін.) та наукобіжний (віталістська Ф. і. — Ф. Ніцше, В. Дільтей, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гасет, екзистенційна та герменевтична — М. Гайдеггер, Гадамер, Ю. Габермас, П. Рікьор). Специфікою кожного з цих двох напрямів зумовлені коло й характер розгляду гносеологічних питань Ф. і. Наукоцентричний зосереджується на таких проблемах: суб'єкт і об'єкт історичного пізнання; особливості й структура історичного наукового дослідження; співвідношення в історичному пізнанні опису, обгрунтування і пояснення творчості та відображення, фактуального, емпіричного й теоретичного історичного знання, його верифікація та фальсифікація в історичній науці; специфіка з'ясування історичних законів, своєрідності історичної реальності; побудова наукової історичної теорії та створення історичної картини світу тощо. Наукобіжний напрям, уникаючи визначення пізнання як суб'єкт-об'єктної взаємодії і навіть самого поняття «пізнання», зосереджує увагу на особливостях осягнення світу як історії, трактуючи це осягнення як повернення до буття суб'єктивності, неможливості розкладання на суб'єкт і об'єкт історії чи історичного пізнання. До наріжних тут належать такі питання: світ як історія, життєвий світ; людське буття, людський досвід, доля, час, екзистенція, екзистенціали, людська ситуація, історичне апріорі, свобода, вибір, переживання, «симпатичне вживання», духовна реальність тощо. Останнього часу вимальовується тенденція до інтеграції зазначених напрямів.

У просторі третього виміру Ф. і. ті характеристики, які в рамках перших двох поставали в проблемному зрізі, оскільки їх з'ясування було там метою діяльності історика, постають уже як нормативи і регулятиви його подальшої творчості. При цьому в кожному з двох напрямів — наукоцентричному та наукобіжному — методологічне використання цих характеристик в осягненні історичного процесу відбувається по-своєму. В межах першого — безпосередньо, за допомогою співпереживання, «симпатичного вживання», інтелектуальної інтуїції і т. п. В межах другого напрацьовані в Ф. і. узагальнення, поняття, категорії, закони, підходи й методи сприймаються істориком-фахівцем не лише безпосередньо, а й опосередковано, через проміжні рівні теоретичного узагальнення — загальнонауковий та власне історичний. Останній також поділяється на рівні: всезагальної теорії (фундаментальної, базової); галузевих історичних теорій; концепцій і гіпотез; емпіричний рівень.

Літ.: *Бойченко І. В.* Філософія історії: Підручник. — К., 2000.
Гобозов И. А. Введение в философию истории. — М., 1993.
Философия истории: Антология. — М., 1995.

І. Бойченко

ФОЛЬКЛОР (від англ. folk-lore, букв. — народна мудрість, народне знання) — міжнародний термін, який позначає народну культуру (в усьому розмаїтті її видів); поезія, музика, театр, танець, архітектура, образотворче й декоративно-прикладне мистецтво, які створюються та побутують у народі, зберігаючись у його пам'яті, і за традицією, іноді через століття, передаються від покоління до покоління усно або іншими комунікативними засобами, переважно неписемними.

Термін «Ф.» запропонований у 1846 р. археологом У. Дж. Томсом. Офіційно прийнятий англійським Фольклорним товариством у 1879 р. В літературі слов'янськими мовами з'являється в 80—90-х рр. XX ст. В сучасній науці єдиного загальновживаного значення терміна «Ф.» немає. Розрізняють Ф. автентичний, дитячий, міський, календарно-обрядовий, селянський, родинно-обрядовий, весільний тощо. Ф. досліджує спеціальна наука — *фольклористика.*

ФОЛЬКЛОРИСТИКА (від англ. folk-lore, букв. — народна мудрість, народне знання) — наука про *фольклор,* яка полягає у збиранні, публікації й вивченні народної творчості.

За час існування Ф. відбувалася значна еволюція її змісту, коло різновидів народної культури, що вивчалися нею, то розширювалося, то звужувалося. Ще й досі серед учених світу немає одностайної думки щодо вживання терміна «Ф.». На Заході переважає уявлення про Ф. як про науку, що вивчає «релікти», «пережитки» первісної культури в духовній сфері «цивілізованих» суспільств. У нього вкладають універсальне значення - «народні знання», «народні традиції» тощо. Водночас розвивається соціологічний напрям, який позначає терміном «Ф» увесь комплекс явищ культури «народних класів».

Учені України, як і всього пострадянського простору, надають слову «Ф». значення дослідження всієї сукупності словесних, словесно-музичних, музично-хореографічних, ігрових і драматичних видів народної творчості. Так, вивчення народнопоетичної творчості є лише однією, хоча й істотною, складовою Ф. Поряд із цим спостерігається тенденція поширити поняття «Ф.» на всі види народної художньої творчості (прикладне мистецтво, «образотворчий фольклор» тощо).

М. Хоменко

ФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА (від лат formatio — утворення, формування) — одна з наріжних категорій марксистської соціальної філософії. Запроваджена К. Марксом, який уперше вжив

термін «суспільна формація» у своїй праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1851 р.). Він розглядав Ф. с.-е. не як канон, а як органон пізнання, як дійовий інструмент розв'язання різних пізнавальних і практичних завдань. Це значною мірою сприяло уникненню формаційного догматизму і редукціонізму (в який нерідко впадають наступники Маркса) і гнучкому відповідно до тогочасних запитів науки та суспільного розвитку тлумаченню і вживанню категорії Ф. с.-е.

Термін «формація», запозичений Марксом з геології, у єдності його діахронічного й синхронічного вимірів, вдало «охоплює» суспільство водночас як процес і структуру, формування і стан, послідовність і систему.

Уникаючи однозначного тлумачення поняття «Ф. с.-е.», Маркс розглядає його як полісемантичне і надає йому таких значень: економічна структура суспільства впродовж усього його історичного існування; одна з трьох великих стадій історії людства — первинна Ф. с.-е. (докласове суспільство), вторинна Ф. с.-е. (класове суспільство), третинна Ф. с.-е. (безкласове суспільство); історичний ступінь (тип) розвитку суспільства; історично визначена сукупність суспільних відносин; історично визначена сукупність виробничих відносин. Основні терміни: «Ф. с.-е.» (зокрема, коли йдеться про сукупність виробничих відносин) і «суспільна формація» (напр., коли йдеться про сукупність суспільних відносин взагалі). Стосовно первісного суспільства Маркс використовував термін «суспільна формація», причому подекуди — у множині. Він уживав ще терміни «історична формація», «економічна формація», «формація суспільного виробництва» та ін. Ще на одне визначення Ф. с.-е. — «соціальний організм» — натрапляємо в Леніна. Однак загалом у марксизмі, зокрема в його радянському варіанті, поступово виробилося тлумачення Ф. с.-е, як історичного ступеня (типу) суспільства, формаційний підхід помітно збіднюється, обертаючись на формаційний редукціонізм. Це виявилося у звуженні всесвітньо-історичного процесу у всьому розмаїтті його просторових і часових характеристик до п'яти типів Ф. с.-е. (первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної).

Після витлумачення всесвітньо-історичного процесу як монолінійного висхідного п'ятиступінчастого формаційного ряду дослідникам ставало дедалі важче штучно підганяти під цю схему весь широкий спектр соціально-історичних процесів. Натомість це дедалі наочніше доводило неспроможність претензій формаційного підходу на всезагальність і монополію на істину як у діахронічному, так і в синхронічному вимірах. В діахронічному аспекті історії культур Америки, Африки. Австралії чи Азії не вкладаються у формаційну лінію розвитку. Та й історія більшості народів Європи, на матеріалах якої переважно і створювалася формаційна теорія, вти-

скується в схему з великими натяжками. Тож щодо історії більшості регіонів планети формаційна послідовність постає як універсалістська теоретично можлива модель, яка реалізується у них в найкращому разі лише частково. В структурному, синхронному зрізі формаційний підхід, даючи подеколи змогу виявити істотні закономірності будови, функціонування і розвитку суспільства індустріального типу, зрештою призводив до невиправдано спрощеного розуміння життєдіяльності суспільства. У царині матеріального виробництва багатоманітність економічних зв'язків зводиться до сукупності панівних виробничих відносин, багатоукладність розглядається як явище небажане, таке, що підлягає елімінації. В царині соціальній стосунки людей розглядаються, по суті, як класові, інші ж принаймні як маргінальні. В політичній сфері робиться акцент на державно-партійних утвореннях, держава тлумачиться як знаряддя суто класового панування, недооцінюється її соціокультурна роль. У царині духовній — усе різнобарв'я виявів духовності намагаються увібгати лише в одну, ідеологічну площину, до того ж з орієнтацією на панування єдиної ідеології. Багато в чому адекватно відображаючи колізії індустріального суспільства, з початком перехідного періоду до суспільства постіндустріального формаційний підхід стикається з серйозними труднощами, долання яких ставить його перед необхідністю перегляду деяких своїх позицій. Водночас варто наголосити, що розробка і використання заснованого на Ф. с.-е. підходу — один із класичних етапів у розвитку філософсько-історичного пізнання, а сам цей підхід за належної корекції може й надалі залишатися одним із основних напрямів осягнення історичного процесу. Однак лише тоді, коли формаційне розуміння не обстоюватиме позицію сектантського протиставлення іншим підходам до історії, зокрема цивілізаційному, а поставатиме як їх доповнення. За таких умов уже не ті чи ті соціокультурні формування припасовуються ззовні до формаційної послідовності, а, навпаки, формаційні особливості виявляються як внутрішні, інваріантні характеристики певного культурно-історичного утворення, притаманні йому лише якоюсь мірою і в контексті інших архетипних ознак.

/. Бойченко

ФОРТУНА (від лат. Fortuna) — 1. У римській міфології богиня щастя, долі, талану; зображувалася на кулі чи колесі (символ мінливості щастя) з рогом достатку, веслом, іноді з пов'язкою на очах. 2. У переносному значенні — доля; колесо фортуни — непостійне мінливе щастя, сліпий випадок.

ФОРУМ (лат. forum — площа, двір) — 1. У Стародавньому Римі площа, ринок, де відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і чинилися суди. Головна площа Риму — Романум з VI ст. до н. е. перетворилася на парадний архітектурний ансамбль.

2. Масові представницькі збори — з'їзд, конференція, конгрес — на яких приймаються важливі рішення або розглядаються актуальні питання.

ФРАКЦІЯ (від лат. fractio — розламування) — організована група членів політичної партії, яка здійснює її *політику,* погоджує з нею свою діяльність у *парламенті,* органах місцевого самоврядування, громадських організаціях; підзвітна керівництву партії; відособлена частина політичної партії, яка не згодна з певними положеннями її програмних настанов та практичної діяльності. Може бути правою або лівою залежно від рівня цієї незгоди. В разі принципових розбіжностей з керівництвом партії може вийти з її складу й утворити свою організаційну структуру.

В. Гусєв

ФРАТРІЯ (від грец. phratria — братство) — один із головних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я—*рід*—Ф.—*плем'я.* Ф. як підрозділ племені складалася з кількох родів, які здебільшого походили від одного первісного роду. Як і рід, Ф. були екзогамні. Шлюбні стосунки здійснювалися переважно між членами двох Ф., що відбивало дуальну структуру первісного суспільства (див. *Організація дуальна).* У первісному суспільстві виконувала значні суспільні та релігійні функції, що спостерігалося в багатьох давніх народів як пережиток первісного ладу, напр. в афінських греків.

М. Гладких

ФУТУРОЛОГІЯ (від лат. futurum — майбутнє та грец. logos — слово, вчення) — уявлення про майбутнє людства; галузь знань, що охоплює перспективи соціальних процесів. Термін «Ф.» запропонував у 1943 р. німецький соціолог О. Флехтхейм, маючи на увазі особливу «філософію майбутнього», що протистоїть ідеології та утопії. З поч. 60-х рр. це поняття поширюється на Заході в розумінні «історія майбутнього», «наука про майбутнє», що покликана виявити прогностичні функції всіх наукових дисциплін.

Оскільки перспективи соціальних процесів вивчаються багатьма науками, термін «Ф.» через його багатозначність і невизначеність наприк. 60-х рр. поступається місцем поняттю «дослідження майбутнього», котре охоплює теорію і практику прогнозування. У 60-х рр. у річищі «Ф.» було висунуто теорію *«постіндустріального суспільства»* (Д. Белл, Г. Кан, Р. Арон, Б. де Жувенель), з позицій теорії конвергенції (Ф. Бааде. Ф. Поллак, Ю. Гальтунг) ліворадикальний напрям обґрунтовував неминучість катастрофи «західної цивілізації» в процесі науково-технічної революції (А. Ускоу та ін.).

З 60-х рр. у футурологічних концепціях майбутнє суспільства розглядається як створюване діяльною людиною, а не детерміноване

наперед дією певних чинників, що визначають тенденцію, яку можна лише передрікати. Усвідомлення феномену самоздійснення і саморуйнування соціальних прогнозів спонукало розвиток нормативного підходу в соціальному прогнозуванні. Образ бажаного майбутнього, покликаний зорієнтувати діяльність людини в сьогоденні, постав у вигляді сукупності довгочасних цілей.

Провідну роль у 70-х рр. у Ф. відігравав Римський клуб (міжнародна неурядова організація, заснована 1968 р. італійським громадським діячем А.Печчеї), за ініціативою якого розгорнулося глобальне моделювання перспектив людства за допомогою комп'ютерної техніки.

З кінця 70-х рр. Ф. тлумачиться як течія, що стверджує необхідність переходу до нової *цивілізації,* побудованої на принципах гуманізму.

Т. Ящук

Х

ХАДЖ (від араб. Hagg- проща) — відвідання *Мекки* мусульманськими прочанами, що супроводжується певними ритуалами та церемоніями: прослуховуванням проповіді біля гори Арафат, символічним побиттям камінням диявола, семиразовим обходом навколо святині Кааби («чорного каменя»), молитвою, питтям води з джерела Залізам тощо. X. - один з п'яти основних обов'язків мусульманина, який він може виконати. X. здійснюють у свято жертвоприношення (курбан-байрам). Під час X. прочани також відвідують Медину (гробницю пророка Мухаммеда). Оскільки подорож до Аравії дуже важка, то склалася професія «заступників», які відвідують Мекку чи Медину замість прочанина, який цього зробити не спроможний.

В. Гусєв

ХАЛІФАТ (від араб, халіфа — спадкоємець, наступник) — мусульманська феодальна *теократія,* очолювана верховним правителем халіфом, що поєднував світську та духовну владу. Перші X. (632—661 pp.) вважалися правонаступниками посланця Аллаха — пророка Мухаммеда, а за династії арабських Омейядів (661—750 pp.) — намісниками самого Аллаха. Продовжуючи справу Мухаммеда, халіфи створили велику імперію — Арабський халіфат, володіння якої простягалися від узбережжя Атлантичного океану до кордонів Індії та Китаю. На всій території X. швидко збільшувалася кількість прихильників *ісламу.* Після вбивства четвертого халіфа Алі ібн Абу-Таліба (двоюрідний брат і зять Мухаммеда) владу захопила династія Омейядів, яка правила з Дамаска. Саме в цей час серед мусульман виника секта *шиїтів,* які вважали Алі законним наступником Мухаммеда, визнавали священною книгою лише Коран, відкидали Сунну. Шиїти закликали народ до повалення Омейядів, які позбавили нащадків Мухаммеда їхнього «законного права» на престол халіфа, обіцяли звільнення від податків, що спровокувало народне повстання. У 750 р. Омейяди були повалені, а престол посіли Аббасиди, династія арабських халіфів (750—1258 pp.), які перенесли столицю до Багдада. Періодом найбільшого розквіту X. Аббасидів (Багдадського X.) вважаються роки правління халіфа Харун-ар-Рашіда (786—809 pp.). Водночас виявлялася тенденція до розпаду мусульманської держави. В IX ст. від Багдадського X. від-

окремились Іспанія, Єгипет, Закавказзя, Афганістан, Іран, Середня Азія. В 945 р. Багдад захопили Буїди — династія правителів Іраку та Західного Ірану, в 1055 р. — турки-сельджуки, в 1258 р. — монголи, які вбили халіфа, припинивши правління династії Аббасидів.

З 909 р. у Тунісі, а в 972—1171 рр. у Єгипті правила династія халіфів-ісмаїлітів, яка нібито походила від Фатіми — дочки Мухаммеда.

У 929 р. з Кордовського емірату, заснованого в 756 р. представником династії Омейядів Абдаррахманом 1, виник Кордовський X. — мусульманська держава на Піренейському півострові зі столицею в Кордові (Андалусія). Період найбільшого розквіту — роки правління Абдаррахмана III (912—961), аль Хакама II (961—976), Мансура (976—1002). Зі спроб повалити халіфа Хішама II в 1008 р. почався період занепаду держави. У 1036 р. Кордовський X. було скасовано, країна розпалася на на дрібні емірати.

С. Пивовар

ХАНСТВО — назва держави-монархії переважно в монголо-тюркських народів, якою править хан. Титул «хан» («хакан») означав спочатку вождя племені, згодом — верховного правителя, господаря-монарха. Титул хакана (чи хагана) мали першими із сусідів Русі — України правителі Хозарської держави. У Закавказзі з X ст. титул хана мали карабахський, текінський, нахічеванський правителі.

Перед XII ст. титул хакана як верховного правителя використовують маньчжури, уйгури і монголи. З утворенням Монгольської імперії з'являється титул «великий хан» («хакан»).

Із серед. XIII ст. титул хана мають верховні правителі Золотої Орди. У другій пол. XIII ст. Орам-Тимур, племінник золотоординського хана Менгу-Тимура. одержав уділ (юрт) у Криму з центром Солхат. У XV ст. Кримський юрт з утвердженням тут династії Гиреїв перетворюється на незалежну від Золотої Орди державу; перший її правитель — Хаджі-Гирей бере титул хана. Кримське ханство зміцніло за часів правління Менглі-Гирея. З цього часу кримські хани здійснювали походи за ясиром на українські землі. З посиленням українського козацтва та утворенням козацько-гетьманської держави відносини між ханством та Україною то набувають характеру союзних, дружніх, то загострюються аж до переростання у військові дії. Кримське ханство існувало до 1783 р.

Л. Мельник

ХАРЙЗМА (грец. charisma — милість, дар Божий) — певна екстраординарна здатність, властивість, якість індивіда, яка виокремлює його з-поміж інших і (шо найголовніше) є не стільки набутою, скільки милостиво подарованою йому природою. Богом, долею. Цей термін широко використовував у своїй творчості М. Вебер.

X. — передусім сила, магічна сила. Стан, який опосередковує X., — це екстаз, тому магічні релігії містять, як правило, екстатично-ор-

гастичні елементи. Вебер розглядав X. як «велику революційну силу», яка одна могла зруйнувати традицію і внести зміни у структуру суспільства, запропонувати нові підходи до розв'язання проблем, які його хвилюють, і висунути ініціативи, які виходять за межі того, що прийнято в цьому суспільстві і які за звичайних умов були б заблоковані.

До харизматичних якостей Вебер відносить також пророчий дар, надзвичайну силу духу і слова.

X., за Вебером, наділені герої, великі полководці і завойовники, пророки та ясновидці, геніальні художники, видатні політики, засновники держав, світових релігій тощо. Таких людей називають харизматичними лідерами.

Харизматичний лідер, як наголошує Вебер, має завжди піклуватися про збереження своєї X. і постійно доводити її наявність. По суті, авторитет харизматика грунтується на його силі, проте не грубій, фізичній (що, однак, не виключається), а на силі його хисту ясновидця. Харизматичний авторитет не дотримується певних норм чи правил. Це пояснюється особливим характером віри в надзвичайні якості харизматичної влади. Вирішальне значення для появи харизматичних стосунків має не стільки само володіння X.. скільки визнання її з боку послідовників. Для цього необхідно підтвердження X. якимось знаменням, чудом.

X. у Вебера принципово не припускає жодного змістовного тлумачення, харизматиком є кожний, хто здатний впливати на маси з більшою емоційною силою незалежно від того, які релігійні ідеї він несе чи які політичні цілі перед собою ставить.

Умовний характер харизматичних стосунків зазвичай усвідомлюється їх учасниками: лідер вірить у своє покликання, послідовники довіряють лідеру; підтримка лідера є священним обов'язком послідовників, а будь-які сумніви в його X. розглядають як святотатство.

Оскільки послідовники харизматичного лідера й особливо його найближчі соратники зацікавлені (і матеріально, й ідеально) у збереженні стосунків, що встановилися, харизматичне лідерство втрачає свій характер «суто перехідного явища», з тим щоб після завершення процесу радикальної перебудови суспільства пристосуватися до потреб повсякденного життя. Зрештою, воно трансформується в один із рутинних типів політичного лідерства. Цей процес раціоналізації, чи традиціоналізації харизматичного лідерства М. Вебер називає «рутинізацією X.».

Таким чином, у тлумаченні М. Вебера харизматичне лідерство I) має особистий характер; 2) базується на емоційній основі; 3) відіграє новаторську або революційну роль; 4) нетривале і з часом рутинізується. Цю концепцію вважають сьогодні класичною.

Т. Мандебура

ХЕРСОНЕС (грец. Chersonesos) — 1. X. Таврійський — антична колонія, заснована в 422/421 pp. до н. е. на південно-західному узбережжі Криму (поблизу сучасного м. Севастополь) вихідцями із Гераклеї Понтійської (на північному узбережжі Малої Азії). Сусідами X. Таврійського були *таври* та скіфи. В серед. IV ст. до н. е. X. Таврійський перетворився на розвинений демократичний поліс. Місто карбувало свою монету, мало міцну оборонну систему, займало територію площею 36 га. Основа економіки — землеробство, виноградарство, рибний промисел. Населення X. Таврійського становило 6—10 тис. осіб. Після зіткнення зі скіфами X. Таврійський почав зміцнювати оборонні споруди і вступив у союз з Боспором, згодом звернувся по допомогу до Риму. З 25—24 pp. до н. е. і до V ст. н. е. (з перервами) в X. Таврійському перебував римський гарнізон, а гавань міста була базою для римського флоту на Північному Причорномор'ї. У середньовіччя (до XV ст.) X. Таврійський називався Херсон, Корсунь.

2. X. Фракійський — давня назва Галліпольського півострова в Егейському морі, який був важливим стратегічним і торговим містом на шляху від Егейського до Чорного моря. X. Фрикійський у 493—478 pp. до н. е. перебував під владою персів, у 468—405 pp. до н. е. входив до Афінського морського союзу, згодом —до Пелопоннеського союзу, в 60—40 pp. IV ст. до н. е. був під владою Афін, з 338 р. до н. е. — під владою Македонії, з 133 р. до н. е. увійшов до складу римської провінції Македонія.

Літ.: *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках новой эры. — Харьков, 1981;

Щеглов А. Н. Северо-западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.

С. Пивовар

ХИМЕРА (грец. Chimaira) — 1. У давньогрецькій міфології страховисько з головою лева, тулубом кози і хвостом дракона, породження Тифона і Єхидни.

У мистецтві середньовічної готики химерами називали зображення фантастичних чудовиськ у соборній скульптурі. У переносному значенні — нездійсненна, фантастична мрія.

ХІЛ1АЗМ (від грец. chilioi — тисяча) — релігійне вчення про друге пришестя Христа та його тисячолітнє земне царство, що має настати перед кінцем світу. X. був характерний для раннього християнства, багатьох середньовічних єресей, засуджених церквою в III ст., а також для віровчення адвентистів, єговістів та інших.

В. Гусєв

«ХОЛОДНА ВІЙНА» — термін, який означає період міжнародної напруженості, ідеологічного та політичного протистояння внаслідок загострення відносин після другої світової *війни* між СРСР і США. З 1945 р. керівництво СРСР стало на шлях силової політики, тери-

торіальної *експансії,* створення сфер впливу. Це зумовило занепокоєння на Заході й спричинило конкретні жорсткі заходи щодо стримування радянської експансії. Адміністрація президента США Г. Трумена застосовувала у відносинах із СРСР політику т. зв. атомної дипломатії, розробляла плани його знищення. У березні 1947 р. Трумен висунув зовнішньополітичну доктрину, яка передбачала надання військової та економічної допомоги країнам, що протистояли комунізмові й розбудовували вільні демократичні суспільства (політика «стримування комунізму»). Отже, обидві сторони не виявили готовності до усвідомлення та прийняття реалій повоєнного світу. Навпаки, СРСР і США зробили ставку на військову силу як знаряддя розв'язання міжнародних проблем. У червні 1947 р. держсекретар США Дж. Маршалл запропонував європейським країнам економічну допомогу. Проте СРСР прагнув встановити власний контроль у Східній Європі й не допустити впливу США. Відмова СРСР та його сателітів узяти участь у «плані Маршалла», а також активна протидія його реалізації значно загострили відносини між СРСР і Заходом, фактично означали поділ Європи на два протилежні табори і початок відкритого суперництва між ними. З цього часу, тобто з середини 1947 р., почався період «Х. в.», який характеризувався тенденцією до дедалі більшої напруженості між Заходом і Сходом. Обидві сторони підтримували своїх ставлеників у різного роду конфліктах між комуністичними та антикомуністичними угрупованнями у світі, здійснювали підривну та розвідувальну діяльність, залякували народи загрозою нової війни з застосуванням атомної та іншої зброї масового знищення. «Х. в.» стала причиною кількох локальних воєн і збройних конфліктів у різних регіонах світу, в яких безпосередньо чи опосередковано брали участь СРСР і США. Конфронтація між Заходом і Сходом переросла в небачену гонку ракетно-ядерних озброєнь і поставила під загрозу саме існування людства. «Х. в.» прирекла народи багатьох країн на безглузде марнування своїх матеріальних багатств. Різко скоротилися усталені економічні зв'язки між державами з різних блоків, що перебували у протиборстві, а також контакти у царині науки та культури. У 70-х рр. відбулися позитивні зміни — від політики конфронтації до розрядки міжнародної напруженості, але в першій пол. 80-х рр. сторони знову повернулися до політики «Х. в.». Кардинально ситуація почала змінюватися з приходом до влади в СРСР нового керівництва на чолі з М. Горбачовим. Крах комуністичного блоку в Східній Європі, об'єднання Німеччини, припинення існування Організації Варшавського Договору, розпад СРСР засвідчили зникнення «радянської загрози» і завершення «Х. в.». Ці події дали президентові США Дж. Бушу підставу наприкінці 1991 р. привітати американський народ з перемогою в «Х. в.».

У широкому розумінні вислів «Х. в.» вживається для позначення стану ворожості й недовір'я, взаємної підозріливості між державами та народами, характеристики гострого протистояння на міжнародній арені.

С. Пивовар

ХОЛОКОСТ — винищення нацистами євреїв у Європі впродовж 1933—1945 рр. Зазвичай виокремлюють два періоди Х. — до 1941 р. і після. У перший період у Німеччині, а пізніше в Австрії мали місце різні антисемітські заходи. У Німеччині після нюрнберзьких законів 1935 р. євреї втратили право громадянства, право тримати публічні контори, займатися приватною фаховою практикою (юридичною, медичною та ін.), брати шлюб із німцями, працювати в закладах освіти. Їхня власність і заняття реєструвалися і часом секвеструвалися, тобто державна влада накладала заборону або обмеження на користування або розпоряджання тим чи іншим майном. Проти євреїв постійно здійснювалися акти насильства, а офіційна фашистська пропаганда спонукала «справжніх німців» ненавидіти і боятися їх. Закономірною була масова еміграція, що скоротила вдвічі півмільйонне німецьке й австрійське єврейське населення.

На другому етапі Х. — це примусова праця, масові розстріли, а також концентраційні табори. Останні стали базою «остаточного розв'язання» нацистами т. зв. єврейського питання шляхом масового знищення людей у газових камерах. За підрахунками, під час Х. загинуло 6 млн. євреїв. З трьох мільйонів єврейського населення Польщі, напр., на 1945 р. залишилося менш як півмільйона.

Літ.: *6 000 000* обвиняют: речь израильского генерального прокурора на процессе Эйхмана. — Иерусалим, 1990.
Шульмейстер Ю. А. Гитлеризм в истории евреев. — М., 1990.
Холокаст на Украине и антисемитизм в перспективе. — Харьков, 1992.
Елисаветский С. Я. История еврейского народа. — К., 2000.

Т. Орлова

ХОЛОПИ — термін, що дійшов до нас ще з праслов'янського періоду; в родоплемінному суспільстві означав людей неповноправних або молодших у сім'ї. Як термін, так і соціальна категорія «Х.» існували у східних слов'ян і означали стан юридично безправних людей, що посідали певне місце в матеріальному виробництві та забезпеченні панського господарства слугами та робочою силою.

Термін «Х.» вперше зустрічається в літопису (ПСРЛ, II, стб. 492-493) під 986 р. («обельний холоп»). Згідно з давньоруським правом Х. за своїм становищем наближалися до рабів. Господар мав повне право розпоряджатися особою холопа, вбити його, продати, віддати за борги. Х. не могли виступати в суді як свідки, оскільки були позбавлені будь-яких прав. Водночас господар ніс відповідальність

за вчинки своїх Х. Джерелом поповнення холопства був полон, самопродаж, запродаж за невиплатні борги й злочини, одруження з холопкою. В розряд холопів рекрутувалися люди різних суспільних станів: 1) юридично вільні та економічно незалежні; 2) економічно залежні та обмежені в правах, але такі, що зберегли свободу захисту; 3) діти холопів. До кінця XV ст. Х. становили більшість «челяді невольно!», що виконувала різні господарські функції при замку великого князя чи магната.

У середньовічній Русі існувало кілька категорій Х.: 1) повні, давні та докладні Х.; 2) кабальні люди. Перші відрізнялися один від одного способами втягнення в холопську неволю.

З розвитком феодальних відносин частка Х. в економічному житті країни поступово зменшувалася завдяки низькій продуктивності їхньої праці порівняно з кріпосними селянами.

Кабальні люди — один з різновидів Х. Вони з'явилися в XV ст. В кабальну залежність потрапляли через зубожіння. Не маючи змоги утримувати своє господарство без сторонньої допомоги, вони змушені були брати у феодала гроші.

На українських землях згідно з Уставою на волоки 1557 р. інститут холопства або челядництва був ліквідований. В Росії, навпаки, наприк. XVI ст. кабальне холопство набуло великого поширення по всій території, а в 1722—1724 рр. Х. тут були юридично зрівняні з селянами.

В. Мордвіщев

ХРЕСТОНОСЦІ — учасники хрестових походів (1096—1270 рр.) до країн Близького Сходу (Сирії, Палестини, Північної Африки). Це були військово-колоніальні походи західноєвропейців з метою отримання у володіння в Східному Середземномор'ї нових земель та збільшення прибутків. Ініціатором виступала католицька церква, яка, прикриваючись гаслами боротьби проти «невірних» (мусульман), звільнення «гробу Господнього» і «святої землі», оголошувала хрестові походи «священними війнами». Вперше з цими гаслами в листопаді 1095 р. поблизу французького міста Клермона виступив Папа Римський Урбан II, закликаючи десятки тисяч лицарів, селян, міських жителів, монахів йти війною проти турків і визволити *Палестину.* Х. нашивали на свій одяг червоний хрест на знак обітниці взяти участь у поході. Основною військовою силою хрестових походів були безземельні лицарі, т. зв. голяки, до яких приєднувалися бідні селяни, монахи, волоцюги, злочинці. Для захисту й розширення володінь Х. створили в Палестині духовно-лицарські ордени: тамплієрів, госпітальєрів, тевтонців. Ті, хто входив до цих орденів, були водночас і ченцями, і лицарями. До ватажків хрестоносців належали й німецький імператор Фрідріх І Барбаросса, англійський король Річард Левове Серце, французький король Людовік IX та ін.

Перший хрестовий похід (1096—1099 рр.) закінчився захопленням Х. у сельджуків Едесси, Антіохії, Триполі, Єрусалима та утворенням Єрусалимського королівства, Антіохійського князівства, Едесського і Триполійського графств. Другий похід (1147—1149 рр., привід — захоплення в 1144 р. сельджуками Едесси) був безрезультатним. Третій похід (1189—1192 рр., привід — захоплення в 1187 р. Єрусалима султаном Салах ад Діном) був найбільшим за кількістю учасників і завершився захопленням Кіпру і м. Акри, яке стало столицею Єрусалимського королівства. Під час цих трьох походів загинуло багато селян, що відвернуло їх від подальшої участі в завоюваннях. Хрестові походи перетворилися переважно на лицарські заходи, проте здійснювались, як і раніше, під релігійними гаслами. Четвертий похід (1202—1204 рр.), організований за ініціативою римського папи Інокентія III, був спрямований проти Візантії й призвів до захоплення Константинополя (12 квітня 1204 р.) та утворення Латинської імперії (1204—1261 рр.). Під час п'ятого походу (1217—1221 рр.) Х. вторглися у Єгипет, захопили фортецю Дамієтта в гирлі Нілу, але незабаром змушені були повернутися назад. Шостий похід (1228—1229 рр.) очолював німецький імператор Фрідріх II, якому вдалося дипломатичним шляхом повернути Єрусалим (до 1244 р.) та деякі інші міста. Сьомий (1248—1254 рр.) і восьмий (1270 р.) хрестові походи були для Х. невдалими. Поступово європейці втратили всі свої володіння на Сході: в 1268 р. — Антіохію, в 1289 р. — Триполі, в 1291 р. — Акру.

ХРИСТИЯНСТВО (від грец. Christos, букв. — помазаник) — одна з трьох світових релігій (поряд з *буддизмом* та *ісламом).* Виникло в другій половині І ст. у східних провінціях Римської імперії. Засновник Х. — Ісус із Назарета, який народився у Віфлеємі від Марії, дружини Иосифа. Ісус був охрещений Іоанном Хрестителем, проповідував любов до Бога і до ближнього, рівність і братерство, зібрав навколо себе 12 апостолів-учнів. В Єрусалимі його видав римським властям один із учнів — Іуда. Іудейський суд засудив Ісуса до страти. Римський намісник — прокуратор Понтій Пілат намагався врятувати Ісуса, але під тиском іудейських жреців і збуреного ними натовпу затвердив вирок. Ісуса розіп'яли на хресті, поховали у печері, але він воскрес і явився своїм учням.

Розповіді про Христа було зібрано й докладно описано в чотирьох Євангеліях (від апостолів Матвія, Марка. Луки і Іоана), які становлять основу важливої частини Святого Письма (Біблії) — Нового Заповіту. Апостоли розповідають про народження й життя Божого Сина, його проповіді, діяння, його послідовників, про переслідування Ісуса, зраду його Іудою, розп'яття на хресті, воскресіння, вознесіння на небо та сходження Святого Духа. Головна ідея Но-

вого Заповіту — спасіння людей, представників усіх народів, їх покликання до вічного життя (у Царстві Божому). При цьому кожна особа має право вільного вибору. Євангеліє пройшло три фази формування: 1) саме його історичне здійснення, оголошене Ісусом Христом; 2) усне розповсюдження апостолами; 3) запис — створення книги.

X. відповідало сподіванням і прагненням широких мас. Спочатку нова релігія поширилася серед євреїв Палестини та їхньої середземноморської діаспори, згодом з'явилися послідовники серед багатьох інших народів Римської імперії. Дії християн, які не вірили у традиційних богів і відмовлялися брати участь в язичницьких релігійних церемоніях, у Римській імперії розглядалися як державний злочин. Незважаючи на переслідування, X. поширилося по всій території Риму. Враховуючи величезний вплив і популярність X. і водночас керуючись інтересами держави, імператор Константин вирішив його одержавити. В 313 р. він видав Міланський едикт про віротерпимість, який офіційно легалізував X. на території Римської імперії. В 391 р. X. було проголошено офіційною релігією Риму. Ставши державною релігією, X. швидко витіснило язичництво. Водночас християнська церква поступово пристосовувалася до цілей і потреб правлячої верхівки, перетворювалася на організацію, що служила своїм власним володарям або іншим носіям політичної влади, які зуміли підкорити собі церкву. До V ст. X. охоплювало головним чином географічні межі Римської імперії, а також територіїїї впливу (Вірменію, Ефіопію та. ін.). В другій пол. І тис. X. поширилося серед германських і слов'янських, у XHI—XIV ст. — балтійських і фінських народів.

Характерні риси X.: визнання Ісуса Христа посланцем Бога на Землі: віра в Трійцю — єдиного Бога в трьох особах (Бога-Отця, Бога-Сина та Бога — Святого Духа); віра в існування потойбічного світу і в прийдешній «страшний суд» тощо. В 1054 р. X. поділилося на *католицизм* і *православ'я.* Розрив між західною та східною гілками християнської церкви спирався на політичні (тенденція до підкорення церкви державі на Сході та зворотний процес на Заході) і культурні (грецьке надбання в Східній церкві та римське — в Західній) відмінності Сходу та Заходу. Поступово між обома гілками X. виявилися розбіжності: Східна церква визнавала зійдення Святого Духа тільки від Бога-Отця, Західна — від Бога-Отця та Бога-Сина; у Східній церкві заборона на одруження поширювалася лише на архієрейський сан, у Західній — на все духовенство; у Східній церкві всі учасники літургії причащалися хлібом і вином, у Західній — причастя під обома видами припускалося лише для духовенства тощо. Зрештою суперечності призвели до того, що в 1054 р. Папа Лев IX відлучив від церкви патріарха Константинопольського Михаїла Керулларія, натомість останній піддав анафемі Папу. Схизма про-

довжується досі, хоча в грудні 1965 р. папа Павло VI і патріарх Константинопольський Афінагор постановили піддати забуттю анафему 1054 р.

Літ.: *Святе Письмо* Старого та Нового Завіту.—1992.
Робертсон А. Происхождение христианства: Пер. с англ. — М., 1959.
Свенцицкая И. С. От общины к церкви (О формировании христианской церкви).—М., 1985.
Немировский А. И. Евангельский Иисус как человек и проповедник // Вопр. истории.—1990.—№ 4.
Ренин Э. Жизнь Иисуса. Апостолы.—Минск, 1991.

С. Пивовар

ХРбНІКИ ВІЗАНТІЙСЬКІ (грец. chronicos — той, що стосується часу) — історичне джерело, що містить важливі й цікаві історичні відомості, в яких відображено історію давньої України—Русі.

Подібні відомості є у візантійських хроніках — Симеона Логофета. Георгія Амартола, Іоанна Скіліци, Іоанна Зонари, Михайла Гліки, Лева Грамматика, Манасії, Феофана, Лева Діакона, Константина Багрянородного та ін. Так, Симеон Логофет наводить докладну інформацію про напад на Константинополь у 860 р., повідомляє кількість руських кораблів, що дійшли до міста (200), змальовує повернення імператора Михаїла III з походу у Малу Азію та його молебень разом із патріархом Фотієм у храмі Богородиці у Влахернах, відступ русів.

Серед візантійських історичних творів особливе місце посідає твір Константина Багрянородного «Про управління імперією». Він є найважливішим джерелом для вивчення вітчизняної історії IX—X ст. та деяких подій попередніх століть: містить матеріал, що висвітлює етнічну, політичну, економічну й соціальну історію народів і держав, які були колись на території України, на тлі європейської та близькосхідної ситуації епохи. Зокрема, тут є цікаві відомості про історію Криму, про перебування печенігів, хозарів, угрів у Надчорноморт. Описано торгові шляхи, зокрема шлях «із варяг у греки», що пролягав через Дніпрові пороги. Є тут і опис збирання данини київськими князями з підвладного населення.

Дуже цінним і цікавим джерелом з історії Візантійської імперії, Болгарії та Давньої Русі є хроніки Лева Діакона, Іоанна Зонари та їх повідомлення з історії балканських воєн київського князя Святослава у 968—871 рр. Тут натрапляємо й на відомості про дипломатичні стосунки, причини війни, перебіг військових подій тощо; наводяться деякі відомості про життя і побут русів, їхні звичаї, релігійні вірування та ін. Крім того. Леву Діакону належить опис зовнішності князя Святослава — єдиний словесний портрет державного діяча Київської Русі X ст., що зберігся до нашого часу.

Отже, у X. в. висвітлено багато сторінок давньої історії нашої землі. Про їх наукове значення свідчить той факт, що відомостями з

них користувався Нестор-літописець під час створення «Повісті минулих літ».

А. Зубко

ХРОНОЛОГІЯ (від грец. chronos — час і logos — вчення) — 1. Послідовність історичних подій у часі. 2. Наука про вимір часу. 3. В астрономії галузь науки, що вивчає закономірності розвитку небесних явищ, які повторюються, встановлює точний астрономічний час. 4. Спеціальна галузь історичних знань, що вивчає системи літочислення й календарі різних народів і країн, встановлює точні дати історичних явищ, подій, історичних джерел, зв'язок між історичними подіями в часі. її завдання — перевести на сучасне літочислення дати інших літочислень і календарів минулого. Хронологічних систем налічується понад 200. 5. Перелік певних подій у їх часовій послідовності.

А. Слюсаренко

ХУНВЕЙБИНИ (кит. — червоні вартові) — учасники створених у 1966 р. під час т. зв. культурної революції в Китаї загонів школярів та студентів. X. разом із *цзаофанями* залучали для розправи з політичними й громадянськими діячами, яких вважали противниками існуючого ладу в країні. З 1968 р. X. зійшли з політичної арени.

В. Гусєв

ХУНТА (іспан. junta — збори, об'єднання) — назва об'єднань, союзів, державних органів, військових урядів в іспаномовних країнах (Іспанія та більшість країн Латинської Америки).

В широкому значенні X. — група осіб, які захопили владу неконституційним, зазвичай збройним шляхом, за допомогою державного перевороту і зосередили її в своїх руках. Напр., X. називали уряд т. зв. «чорних полковників» у Греції (квітень 1967 р.—липень 1974 р.). уряд генерала А. Піночета в Чилі (11.09.1973 р. — березень 1990 р.), антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР (19—21.08.1991 р.).

Оскільки цю назву часто використовували змовники, які здійснювали державні перевороти і встановлювали диктаторські режими, термін X. набув негативного значення.

С. Пивовар

Ц

ЦАР — у слов'ян титул верховного правителя; походить від слова «цісар», яке означало «володар», «імператор» і відповідало титулу римських правителів. Пов'язане з ім'ям римського диктатора Юлія Цезаря (100—44 рр. до н. е.), уособлювало такі поняття, як «міцний», «могутній», «старший», «той, хто володарює, головує».

У слов'ян почало вживатися як офіційне внаслідок суперництва Болгарської держави з Візантійською імперією в X ст., коли Симеон (893—927 рр.) першим із слов'янських правителів узяв титул «василевс» — «цар», рівний імператорському.

Із визначенням «Ц.» почали ототожнювати государя, монарха, верховного правителя землі, народу чи держави (Цар земний під Царем небесним ходить, під Богом). Асоціювалося з необмеженим пануванням однієї особи. Слов'янським народам поняття «Ц.» стало відоме завдяки Кирилові та Мефодію, які переклали Святе Письмо старослов'янською мовою. В літописах наводяться відомості про те, що за часів татаро-монгольського гноблення руські князі часто називали золотоординських ханів царями. На Русі офіційно титул Ц. взяв Іван IV у 1547 р.

В. Рябцев

ЦВІНГЛІАНСТВО — один із найрадикальніших напрямів бюргерської Реформації XVI ст. Його засновником є Ульріх Цвінглі. Ц. не мало достатньої соціальної бази для поширення свого впливу в Швейцарії, і в цій країні Реформація пішла шляхом *кальвінізму.*

В. Гусєв

ЦЕЗАРЕПАПІЗМ (від лат. Caesar — цар і papa — батько) — рідковживаний в історичній літературі термін, запропонований у XIX ст. католицькою історіографією. Означає поєднання в руках монарха світської та духовної влади, коли монарх стає водночас і верховним церковним ієрархом (у Візантії, Російській імперії внаслідок церковної реформи Петра І). В різні історичні періоди Ц. виявлявся по-різному. Здебільшого духовна влада світського монарха була символічною, церковна ж нерідко активно впливала на державну політику, тому термін «Ц.» неадекватно відображає взаємовідносини між світською та духовною гілками влади.

О. Крижанівський

ЦЕНЗУРА (нім. Zensur, від лат. censura — суворе судження) — контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випус-

ком у світ і розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва тощо для того, щоб не допустити чи обмежити поширення ідей, інформації, що вважаються небажаними або шкідливими для суспільства, такими, що підривають політичні, соціально-економічні засади держави. У Західній Європі Ц. виникла в XV ст.. в Росії — на поч. XVIII ст. За формами контролю поділялася на попередню і каральну. З 1804 р. в Росії регулювалася цензурними статутами. Поділялася на загальну (внутрішню та іноземну) й відомчу (духовну, військову, театральну тощо).

ЦЕНТРАЛІЗМ (від лат. centralis — центральний) — у політиці позиція лідерів і організацій, що прагнуть об'єднати різні соціально-політичні рухи, сили й партії на грунті спільно виробленої програми дій, спрямованих на досягнення стабільності суспільства і здійснення соціальних перетворень. Для виконання зазначених завдань можуть створюватися коаліційні уряди, до складу яких входять представники цих рухів, сил і партій.

ЦЕРБЕР (лат. Cerberus, від грец. Kerberos) — 1. У давньогрецькій міфології триголовий злий пес з хвостом і гривою із змій, що охороняв вхід до підземного царства.

2. Переносно — лютий сторож, вартовий: той, хто здійснює жорсткий контроль за ким-, чим-небудь, суворо карає за невиконання якихось обов'язків, доручень, розпоряджень.

В. Гусєв

ЦЕРКВА — 1. Специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації зі складною чітко централізованою та ієрархізованою системою стосунків між священнослужителями та віруючими, що продукують, зберігають і передають релігійну інформацію, координують релігійну діяльність і здійснюють контроль за поведінкою людей. У *православ'ї та. католицизмі* Ц. — не людська спільнота, а надприродний утвір, що має риси божественної вічності, непорушності, нетлінності, святості, «містичне тіло Ісуса Христа», посередниця між Богом і людьми, охоронниця скарбниці дарів благодаті, поза якою неможливе спасіння. Як соціальний інститут Ц. оформилася в Римській імперії в II—V ст. н.е. Найвпливовішими стали Римська католицька і Константинопольська православна церкви. Протестантські церкви сформувалися в XVI ст. внаслідок Реформації в Європі.

2. Назва християнської культової будівлі, в якій є олтар і приміщення для богослужіння.

В. Мордвінцев

ЦЕХИ (нім. Zeche) — спорадична форма організації дрібних економічно самостійних виробників — населення міст доби середньовіччя, які здобули права автономії. Поява Ц. була зумовлена необхідністю

колективного опору цієї верстви населення дворянству, потребою в спільних ринкових приміщеннях, зростанням конкуренції з боку кріпосних селян, які втікали від феодалів і осідали в містах. Ц. виникали внаслідок інтенсивного розвитку міст, ремесел (у Франції, Німеччині, Італії та ін. країнах Західної Європи в X—XII ст., особливо в XIII—XIV ст.). Належність до цеху була обов'язковою для успішного заняття ремеслом.

Цех складався з ремісників однієї або кількох споріднених спеціальностей. Повноправним членом цеху був ремісник-майстер, який мав необхідні знаряддя праці, власну майстерню, де працювали він сам, члени його родини і певна кількість учнів (термін перебування в учнівстві коливався від 2—3 до 7 і більше років), а також підмайстрів, яким, щоб стати майстрами, потрібно було через деякий час виготовити товар — «шедевр» і сплатити вступний внесок.

Кожний цех мав свою емблему із зображенням знаряддя праці, печатку, касу, а також статут. Вироблялася чітка система нагляду за працею ремісників, кількістю, способом виробництва та якістю товару, а також контролю за діями конкурентів, розподілом ринків сировини та збуту продукції. Керівництво Ц. (старшини, яких обирали на зборах майстрів) мало великий вплив на підлеглих ремісників, регламентуючи навіть умови їхнього життя, в тому числі одяг, харчування, побут тощо. Існували особливі суди, які розглядали справи порушників цехових правил.

У ремісничі Ц. об'єднувалися й інші верстви міського населення — дрібні торговці, представники різних спеціальностей (рибалки, лікарі, музиканти, садівники, фармацевти); купецтво мало свої корпорації — гільдії.

З XVI ст. Ц., що підтримували й охороняли дрібне ремісниче виробництво, стали гальмом для капіталістичних форм господарювання, яке зароджувалося в країнах Західної Європи. В нових умовах вільного підприємництва і конкуренції цехова система поступово зникає і зрештою скасовується законодавчо (у Франції в 1791 р., в Росії в 1917 р.).

ЦЗАОФАНІ («бунтівники») — учасники загонів, що створювалися у Китаї для допомоги комуністичному урядові в здійсненні т. зв. культурної революції у другій пол. 60-х рр. XX ст. До їх складу належала переважно люмпенізована молодь, яка, сліпо виконуючи вказівки свого керівництва, жорстоко розправлялася з інакодумцями.

В. Гусєв

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. civilis — гідний, вихований) — 1. Форма існування живих істот, наділених розумом. 2. Синонім *культури,* сукупність духовних і матеріальних здобутків *суспільства.* 3. Ступінь розвитку матеріальної й духовної *культури,* суспільного розвитку загалом. 4. Процес становлення *громадянського суспільства.* 5. Відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, ло-

калізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична Ц, елліністична Ц, афінська Ц). Термін «Ц.» запроваджений В. Мірабо (1757 р.) і використаний Д. Фергюсоном, а пізніше — Л. Г. Морганом та Ф. Енгельсом у періодизації історії для позначення вищої, після *дикості* й *варварства,* епохи.

На різних історичних етапах термін «Ц.» зазнав у своєму тлумаченні багатьох змін. У мислителів, що його запровадили, і протягом наступного досить тривалого відтинку часу поняття «Ц.» вживалося для характеристики не стану суспільства, а певного соціального процесу (В. Мірабо, А. Ферпосон, А. Сміт). Пізніше, з першої пол. XIX і до XX ст., цей термін вживається переважно для позначення вже не процесу зміни, а певного стану суспільства. Функціонує в цьому значенні (за поодинокими винятками) в однині, оскільки йдеться тут про Ц. з універсалістських позицій, як про етап (стан) поступу людства, що йде на зміну дикості й варварству. Як перше, «процесуальне», так і друге, «системне», тлумачення поняття «Ц.» здійснювалося з погляду класичного, лінійно-прогресистського, моністичного, який до серед. XIX ст. був у царині філософії історії визначальним.

З другої пол. XIX ст. Ц. стає наріжним поняттям низки концепцій некласичної філософії історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі), в яких історичний процес розглядається вже не як монолінійний, а як поліцентричний нелінійний рух набагато складнішої конфігурації. При цьому у Данилевського і Шпенглера Ц. тлумачиться як завершальний етап існування великих живих історичних індивідів (якими, за Данилевським, постають культурно-історичні типи, за Шпенглером, — культури); у Тойнбі — вже як основна складова одиниця історичного процесу. Неоднозначно поціновується роль Ц. в історії. М. Данилевський розглядає Ц. як апофеоз розвитку відповідного культурно-історичного типу, відносно короткий (400—600 рр.) бурхливий період творчого плодоношення, який призводить, однак, до необоротної втрати творчого потенціалу народу (народів), що утворює цей тип. О. Шпенглер, як і М. Данилевський, вважають Ц. стадією існування культури, однак — стадією не розвитку, а скам'яніння, занепаду й вмирання. За Тойнбі, кожна з цивілізацій, які складають всесвітню історію, є суб'єктом культуротворчої діяльності, даючи відповіді на дедалі нові виклики довкілля. Поняття «Ц.» Тойнбі вживає й у вужчому, близькому до Шпенглера, розумінні — як етап регресу. Попри всі розбіжності між його прибічниками, цивілізаційний підхід у дослідженні історичного процесу посідає одне з чільних місць у сучасній філософії історії. З його позицій історичний процес постає передусім не як лінійна послідовність, а як розмаїття таких культурно-історичних форм, як Ц. При цьому кожна Ц. розглядається як нелінійне утворення монадного характеру, тобто таке, в якому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес у цілому. Від-

повідно до цивілізаційного підходу докорінно переосмислюється й поняття історичного прогресу. Останній вбачається тут не лише у висхідному русі, поступальний характер якого визначається опозиціями «вище — нижче», «гірше — краще», а насамперед у тому, щоб кожна Ц. в ході самовизначення і самореалізації відтворила, відкрила для себе заново і збагатила своїм, тільки їй притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі загальнолюдські цінності.

ЦИВІЛІОЛОГІЯ (від лат. civilis — гідний, вихований і грец. logos — слово, вчення) — теорія і порівняльна історія цивілізацій. Самостійна наукова дисципліна, яка розглядає розвиток *суспільства* як цивілізаційний процес і основу фактичного аналізу якої мають становити результати досліджень історичної науки та інших суміжних наукових дисциплін.

Історіософське обгрунтування методології Ц., окреслення головних напрямів її досліджень здійснено, зокрема, у праці Є. Черняка «Цивіліологія — наука про цивілізацію» (М., 1996).

Ц. поділяється на конкретну й теоретичну. Теоретична Ц. складається з методологічної Ц., яка вивчає правила регулювання будь-якої наукової теорії історії цивілізації, та концептуальної, зміст якої становлять рівноправні теорії історичного процесу. Для ефективного дослідження Ц. потребує розробки спеціального категоріального апарату, що є актуальним науковим завданням.

Цивілізаційне розуміння історії має на меті протистояти спробам абсолютизувати ті вузькі визначення *цивілізації,* за якими приховується прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку.

До Ц. як до комплексної дисципліни мають увійти такі окремі дисципліни, як історична соціологія, історична політологія, історична демографія, історична екологія, історична культурологія.

Д. Скляренко

ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ В ІСТОРІЇ — вияв істотної риси людини, що полягає в здатності осягнути взаємозв'язок між постановкою цілей, вибором засобів їх досягнення і можливими наслідками діяльності як єдності ідеалізації та реалізації.

Органічна єдність мети, засобів і результату зумовлює утворення розгалуженої ієрархії цілепокладання, послідовності (часово-просторової, ресурсної, організаційної тощо); реалізації й співвіднесення наслідків діяльності з моральними критеріями та фундаментальними параметрами життя людини. Хід історії неправомірно зводити тільки до цілей, яких людина прагне досягти, що призводить до ототожнення історії як такої з історією ідей. Дійсна історія людства утворюється саме з результатів здійснення цілей, що можуть і не збігатися з первинно поставленими цілями, прагненнями, ідеалами, мотивами людини.

Узагальнений механізм цілепокладання пов'язується з існуванням у людини в тій чи іншій формі певного задуму, плану життя, життєвої цілі, проекту, проекту цілі, загального девізу свого буття і таким чином цілісного перенесення себе в майбутнє (бажане, необхідне, обов'язкове), включення майбутнього, можливостей, потенцій у своє реальне буття.

В історії *суспільства* цілепокладання розглядається як соціально й культурно детермінований процес, що регулюється соціальними прагненнями, цінностями, нормами, стереотипами, як постановка стратегічних і тактичних, «операційних» завдань, цілей у їх єдності з різноманітними формами наукового та позанаукового знання, що цілісно осягає предмет і репрезентує його як цілі соціальної активності зокрема та діяльності людини в цілому. Ц. в і. як духовний елемент творчо-продуктивної діяльності взаємопов'язаний, взаємодоповнюється цілеутворенням, доцільністю, цілеспрямованістю, цілереалізацією, що охоплюють не тільки раціональні, а й інтуїтивні, емоційно-чуттєві, вольові складові вибору можливих шляхів та засобів досягнення мети усвідомленої, підсвідомої, несвідомої рефлексії предмета потреб, інтересів і цінностей. Саме існування нецільових і нераціональних варіантів історичної поведінки, суспільних відносин взагалі, які не вкладаються в цілерашональну схему цілепокладання, зумовило, напр., побудову М. Вебером на основі вирокремлення певних ідеальних типів соціальної дії — цілераціонального, ціннісно-раціонального, афективного, традиційного — умовної моделі, що дає змогу орієнтуватися в багатоманітному історичному матеріалі.

Цілепокладання досліджується в історичних, телеологічних, аксіологічних, філософських, управлінських, кібернетичних та інших концепціях при обгрунтуванні *смислу буття* та *історії,* регулятивної ролі цінностей у культурно-історичних процесах, побудові когнітивних моделей прийняття рішень, досягнення оптимальної узгодженості між метою й засобом у різних видах людської діяльності.

М. Надольний

ЦІЛЕРАЦІОНАЛЬНА ДІЯ ІНДИВІДА — термш, уведений М. Вебером у ході створення «розуміючої соціології», поряд із ціннісно-раціональною, афективною та традиційною дією, для позначення одного з чотирьох «ідеальних» типів соціальної дії та поведінки. Ц. д. і., за Вебером,—дія осмислена, спрямована на досягнення чітко усвідомлюваних цілей самим індивідом, який діє і використовує для їх реалізації засоби, визнані ним адекватними.

На відміну від ціннісно-раціональної, а тим більше афективної чи традиційної дії, які обмежені ірраціональними моментами і підпорядковані їм, Ц. д. і. — суто раціональна. Це логічний конструкт, ідеальний тип. Як такий він постає зразком, через співвіднесення з яким Вебер виокремлює таку ієрархію інших типів дії. тією чи тією

мірою наближених до Ц. д. і.: 1) більш чи менш наближено досягнутий правильно-раціональний тип; 2) суб'єктивно цілераціонально орієнтований тип; 3) дія, більш чи менш свідомо і однозначно цілераціонально орієнтована; 4) дія, орієнтована не цілераціонально, але зрозуміла за своїм сенсом; 5) дія, за своїм сенсом більш чи менш зрозуміло вмотивована, але порушувана (слабше чи сильніше) вторгненням незрозумілих елементів; 6) дія, в якій зовсім незрозумілі психічні чи фізичні факти пов'язані з людиною або в людині непомітними переходами. Розглядаючи Ц. д. і. як методологічну основу «розуміючої соціології», Вебер прагне відмежуватися цим від тих соціологічних учень, вихідним пунктом яких є соціальні утворення, такі як економіка, політика, держава, суспільство тощо. Однак його позиція не є й номіналістичною, оскільки, по-перше, Ц. д. і. тлумачиться саме як ідеальний тип, по-друге, постає як дія соціальна, яка з самого початку передбачає орієнтацію агента дії на інших людей, по-третє, внаслідок того, що М. Вебер виходить, характеризуючи Ц. д. і., з індивіда не як біологічної особини роду homo sapiens, а як представника певного соціального типу, або, як він пише, «функціонера». Таке розуміння Ц. д. і. є продуктивною спробою збалансування та органічного поєднання методологічних орієнтацій соціального функціоналізму, з одного боку, та індивідуалізму — з іншого.

Літ.: *Вебер М.* О некоторых категориях понимающей социологии // Избр. произведения. — М., 1990.

/. Бойченко

Ч

ЧАРТИЗМ (англ. chartism) — перший масовий політичний революційний рух робітників Великої Британії в 30—50-х рр. XIX ст. Став формою протесту робітників проти економічного гноблення та політичного безправ'я, проти монополії лендлордів і великої буржуазії на владу. Організаційний центр Ч. — Лондонська асоціація робітників, створена під керівництвом У. Ловетта, який був автором програмного документа Ч. (1837 р.), що містив вимоги загального виборчого права для чоловіків, обрання парламенту щорічно, скасування виборчого цензу для депутатів тощо. Головні вимоги Ч. були викладені в 1838 р. у формі законопроекту «Народна хартія» (слово «хартія» англ. мовою «charter», звідси й назва), який учасники руху подали до парламенту. В Ч. сформувалося два напрями: «Партія моральної сили», яка визнавала лише мирну програму дій, і «Партія фізичної сили», яка виступала за насильницьку тактику. В лютому 1839 р. в Лондоні відбувся 1-й з'їзд чартистів. Він прийняв петицію до парламенту, в якій наводилися аргументи на користь прийняття хартії. До травня 1839 р. її підписали 1 млн 250 тис. осіб. У липні 1839 р. палата общин відмовилася розглядати хартію, що викликало масовий протест. У 1840 р. у Манчестері було створено Національну чартистську асоціацію. Вона склала другу петицію, на підтримку якої було зібрано понад 3 млн осіб. У травні 1842 р. петиція була відхилена парламентом. У відповідь чартисти в серпні 1842 р. провели загальний страйк («священний місяць»). У квітні 1848 р. чартистський конвент прийняв третю петицію, під якою поставили підписи 5 млн осіб. Однак парламент знову відмовився розглядати її. Це викликало стихійні виступи трудящих, що були придушені урядом.

Після 1848 р. чартистський рух пішов на спад. Лідери лівого крила ЕДжонс, Дж. Гарні та ін. за підтримки К.Маркса та Ф.Енгельса намагалися відродити Ч. на соціалістичній основі. У 1851 р. чартистський конвент прийняв нову програму руху, яка проголошувала соціалістичні вимоги. В 1854 р. чартисти скликали в Манчестері Робітничий парламент, але масової пролетарської організації їм створити не вдалося. Піднесення промисловості, скорочення безробіття, посилення масової еміграції з Англії та інші чинники призвели до того, що Ч. напр. 50-х рр. XIX ст. припинив існування.

С. Пивовар

ЧАС ОСЬОВИЙ — термін, запропонований К. Ясперсом для характеристики історичних процесів, перебіг яких відбувається між 800 і 200 рр. до н. е., коли, на його думку, стався кардинальний поворот в історії і з'явилася людина такого типу, який зберігся і донині. Визначальними для своєрідності Ч. о., за Ясперсом, є зникнення великих культур давнини, що існували впродовж тисячоліть і передували Ч. о., передусім тих, що виникли в Єгипті, Месопотамії, долинах Інду та Хуанхе. Ч. о. розчиняє їх у собі, дає їм загинути, незалежно від того, чи є носієм нового народ давньої культури чи інші народи.

Давні культури зберігають своє існування лише в тих своїх елементах, які увійшли в Ч. о., але все, навіть найвеличніше, створене до Ч. о., сприймається як щось дрімотне, таке, що не прокинулося, оскільки людина тих часів ще не сягнула справжньої самосвідомості. Тим новим, що зумовило самобутність Ч. о. і відбулося в трьох великих культурних регіонах — Китаї, Індії та на Заході (куди Ясперс, крім Європи, зараховує й культури Передньої Азії), — якраз і було усвідомлення людиною буття в цілому, самої себе і своїх меж шляхом рефлексії й пізнання абсолютності в глибинах самосвідомості та ясності трансцендентного світу. Саме в цю епоху, вважав філософ, було розроблено основні категорії, якими ми мислимо і нині, закладено підвалини світових та інших філософських і релігійних учень, що дійшли крізь тисячоліття до нашого часу: в Китаї — вчення Конфуція, Лао-цзи, Мо-цзи, Чжуан-цзи, Ле-цзи та ін.; в Індії — Упанішади, буддизм; в Ірані — зороастризм; у Палестині — пророцтва Ілії, Ісайї, Ієремії тощо; у Греції — духовний злет від Гомера до Арістотеля.

Усі витвори духовного багатства, пов'язані з цими та іншими іменами, виникли майже одночасно, протягом небагатьох століть, і незалежно один від одного. Однак, попри всі відмінності інтенцій змісту, структури і форм опредметнення, спільною атрибутивною характеристикою цьогочасних духовних пошуків є те, що людина тут, з одного боку, виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлюючи своє місце в розмаїтті цілісного буття, з іншого — вперше стає на шлях, який покликана пройти саме як певна особистість, неповторна індивідуальність, спроможна за потреби навіть внутрішньо протиставити себе усьому світові як самітника, пророка, філософа, законодавця.

І. Бойченко

ЧЕРВОНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ ПРОФСПІЛОК (Профінтерн) — міжнародна організація профспілок, що існувала в 1921—1937 рр. Заснована на 1-му Установчому конгресі Ч. І. п., який відбувався в Москві 3—19.07.1921 р. Поставив за мету встановлення національної та міжнародної єдності профспілкового руху, широку пропаганду ідей революційної боротьби, викриття антибільшовицької ідео-

логії, боротьбу проти капіталізму та імперіалізму, за зближення робітників усіх країн з пролетаріатом радянської Росії. Відбулося 5 конгресів Ч. І. п. Фактично діяв під керівництвом *Комінтерну.* Наприкінці 1937 р. більшість секцій Ч. І. п. перестала існувати, що зумовило припинення його діяльності.

ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР — офіційна політика придушення політичних і потенційних противників насильницькими методами, яку здійснювали більшовики в роки громадянської війни. Ініціатором і натхненником масового терору був В. Ленін. Після захоплення йлади більшовиками він переконав своїх соратників у необхідності застосування «найжорстокішого революційного терору». 20.12.1917 р. було створено спеціальний орган — Всеросійську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (ВЧК), яка стала головним знаряддям більшовицького терору. 5.09.1918 р. Раднарком прийняв постанову про Ч. т., яка надавала насильницькій політиці офіційного, державного характеру. Лише у відповідь на вбивство М. Урицького було розстріляно близько 500 заручників. Людей розстрілювали не тільки за їхні політичні погляди, а й за належність до «експлуататорських класів». Активно застосовувався метод заручництва. За будь-яку акцію, спрямовану проти більшовицького режиму, або навіть за поразку Червоної армії на фронті карали офіційно санкціонованим розстрілом сотні невинних людей. Придушуючи антибільшовицькі повстання, каральні загони знищували цілі села, вбивали дітей та жінок (напр., так діяли війська М. Тухачевського під час придушення селянського повстання в Тамбовській губернії в 1920—1921 рр.). Точних відомостей про кількість жертв Ч. т. немає. За офіційними джерелами, до грудня 1920 р. ВЧК розстріляла 12 733 особи. Дослідники вважають, що жертвами більшовицького терору стали сотні тисяч осіб. Застосування Ч. т. стало одним із найважливіших чинників, які зумовили перемогу більшовиків у громадянській війні.

Літ.: *Красный* террор в годы Гражданской войны по материалам особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Ред.-сост. Ю. Г. Фельтишинский. — Лондон, 1992. *Мельгунов С. П.* Красный террор в России. 1918—1923.—М., 1990.

С. Пивовар

ЧЕРНЕЦТВО — релігійне об'єднання, що склалося в *християнстві* наприк. III — на поч. IV ст. в Римській імперії як форма протесту проти соціального гніту внаслідок прагнення створити справедливий суспільний устрій. Та релігійна ідея, що оволоділа Ч., перетворила його на особливий церковний інститут, який проповідував відхід від реальних життєвих цінностей, необхідність ізоляції від світу, аскетизм в ім'я спасіння душі. У міру того, як християнські

церкви ставали організованішими, деякі християни почали вважати, що вони втратили дух благочестя, прилучившись до мирської марноти. Вони кидали міста, шукали усамітнення в далеких і глухих місцях, дотримувалися суворого самозречення, поєднаного з молитвами в ім'я спасіння душі та роздумами над Святим Письмом. Як носії стихійних і суворих традицій релігійної поведінки, вони кидали виклик нормативному християнству і прямо чи непрямо осуджували ідею утворення досконало організованої *церкви,* тісно пов'язаної із суспільством. Однак нормативне християнство зуміло приєднати їх до своєї структури і вже в V ст. монастирський рух став невід'ємною частиною нормативного християнства, віддушиною для надто палкої меншості, яка інакше могла б відколотися від основної маси віруючих. На Русі Ч. з'явилося наприк. X — на поч. XI ст. Чернець (рос. инок — не такий, як усі) дає обітницю послуху (абсолютне підкорення монастирському статуту і керівникам), відмови від власності, від подружнього життя, цілковитого зречення власної волі. Ченці одного монастиря називаються братією. Існує три ступені Ч.: рясофор, малосхимник, великосхимник. Одяг ченців — символ відмови від миру. Той, хто хоче стати ченцем, приймає постриг. З Ч. формується вище керівництво церкви — *єпископат.*

В. Мордвінцев

«ЧОРНА П'ЯТНИЦЯ» — в американській історії день 24.09.1869 р., коли обвал цін на золото ініціював паніку на ринку цінних паперів. Крах був наслідком спроби фінансиста Дж. Гулда і залізничного магната Дж. Фіска захопити ринок золота і підняти ціни. Схема залежала від утримання урядового золота поза ринком, що маніпулятори організували через політичний вплив. Коли президент У. Грант нарешті дізнався про схему, він наказав продати на ринку державного золота на 4 млн доларів, що пробило нижній бар'єр і викликало паніку також на інших сегментах ринку. Це завдало шкоди економіці країни та репутації адміністрації У. Гранта.

Інша фінансова криза, «Ч. п.», відбулася 19.09.1873 р., коли крах філадельфійської компанії Джея Кука та інших інвестиційних компаній також спровокував паніку.

«Ч. п.» 25.10.1929 р. стала початком світової економічної кризи. Відбулося катастрофічне падіння курсу акцій, ціна яких була завищеною біржовими спекулянтами, що й спричинило паніку на нью-йоркській біржі. Сума збитків дорівнювала 15 млрд доларів. «Ч. п.» цього разу стала кінцем фінансового та економічного піднесення 20-х рр. Розпочалася криза, яка охопила усі розвинені країни світу. Головною причиною була невідповідність величезного зростання виробничих потужностей купівельній спроможності населення. Хоча банки й намагалися запобігти коливанням біржового курсу шляхом випуску додаткових акцій, однак це не відвернуло обвалу.

Бізнесмени втрачали свої капітали, багато підприємств збанкрутіло.

«Ч. п.» започаткувала традицію називати «чорним» день тижня, коли в якійсь країні починається фінансова криза.

«ЧОРНА СМЕРТЬ» — назва, яку дали сучасники чумі, скоріш за все бубонній, яка охопила Європу в 1347—1453 рр. Чисельність її жертв перевищувала смертність від будь-якої епідемії чи *війни* попередніх часів. За цей період вимерло від третини до половини населення континенту. Хвороба зародилася в Китаї, а потім поширилася в Європі, коли армія Кипчака, взявши в облогу генуезьку торгову факторію у Криму, закидала в місто чумні трупи. Переносили заразу корабельні пацюки, тому вона поширилася із середземноморських портів і вразила Сицилію у 1347 р., Північну Африку, Італію, Іспанію і Францію — у 1348, Австрію, Угорщину, Швейцарію, Німеччину, Нідерланди, Англію — у 1349, Скандинавію та країни Балтії — у 1350 р. Середньовічна медицина була безсилою проти цієї епідемії. Із засобів захисту використовувалося лише обкурювання помешкань ароматичними смолами. Чума кілька разів поверталася впродовж наступних років і вплинула на всі аспекти тогочасного життя. Депопуляція і скорочення чисельності робочої сили прискорили процес змін, який уже розпочався в аграрній економіці. Відбулися зрушення в оплаті різних видів роботи, соціальні відмінності вже не були такими жорсткими, адже хвороба не жаліла нікого. Побоювання підхопити чуму вплинуло на посилення настроїв індивідуалізму. В релігії набув великого поширення містицизм, посилився релігійний фанатизм. Саме в той час почалося переслідування євреїв, яких звинувачували у насланні страшної хвороби.

Після «Ч. с.» XIV ст. епідемії чуми протягом століть завдавали ударів знов і знов, особливо у містах, де часом забирали до трьох чвертей населення. Останній випадок чуми у Західній і Центральній Європі припав на 1720 р. Подолання цієї хвороби почасти пояснювалося суворими заходами карантину, а також змінами у природному середовищі: поступовим витісненням чорного пацюка іншим, брунатним, який не переносив інфекції.

Словосполучення «Ч. с.» інколи вживається в наш час для позначення дуже небезпечної епідемії.

Т. Орлова

«ЧОТИРНАДЦЯТЬ ПУНКТІВ» — умови миру, викладені президентом США Т. В. Вільсоном наприкінці першої світової війни у посланні конгресу (8.01.1918 р.). Складалися з 14 статей і передбачали: 1) відкриті мирні договори; 2) повну свободу торгового мореплавства в мирний і воєнний час; 3) усунення перешкод у міжнародній торгівлі; 4) встановлення гарантій, що забезпечують скорочення озброєння; 5) врегулювання колоніальних питань: 6) виведення німецьких військ з окупованої ними території Росії і надання Росії

можливості визначити свій політичний розвиток; 7) звільнення Бельгії; 8) звільнення Німеччиною всієї окупованої нею французької території, повернення Ельзас-Лотарингії Франції; 9) виправлення кордонів Італії відповідно до національної ознаки; 10) надання народам Австро-Угорщини можливості для автономного розвитку; 11) виведення німецьких військ із території Румунії, Сербії, Чорногорії та забезпечення Сербії доступу до моря; 12) надання можливості автономного розвитку інонаціональним частинам Османської імперії, відкриття Дарданелл для суден цієї країни; 13) створення незалежної польської держави з виходом до моря; 14) створення Ліги націй.

В. Гусєв

Ш

ШАРІАТ (араб, шаріа, букв. — належний, намічений шлях) — зведення правових і теологічних норм, які проголошені *ісламом* «вічним і незмінним» плодом божественних настановлень. Спирається на загальні положення Корану й Сунни про поведінку мусульман. Конкретні форми Ш. розроблені ісламською системою нормативного регулювання (фікхом). Його розробка була завершена в XI—XII ст. У 70-х рр. XX ст. мусульманські теологи закликали до відновлення правових норм шаріату. Ш. має силу закону в країнах, де іслам є державною релігією (напр., Ірані, Афганістані за влади талібів, у Чеченській республіці Ічкерія).

ШАХ (перс. — цар. володар) — у деяких східних країнах титул монарха. Вперше термін «Ш.» було використано в державі Сасанідів, згодом — у країнах Близького та Середнього Сходу, Делійському султанаті. Династія іранських шахів, засновником якої був Ардашир І Папакан (бл. 180—239 чи 241 рр.), правила впродовж 224—651 рр. Офіційний титул іранських монархів — шахиншах, тобто цар царів. Спочатку слово Ш. вживалося перед іменем (напр., шах Джахан). У XX ст. у зв'язку з походженням правлячої в Ірані династії від турецького племені каджарів термін «Ш.» вживали після власного імені (напр., Реза-шах). В Ірані титул Ш. існував до січня 1979 р., коли внаслідок революції було повалено монархічний режим Мохаммеда Реза Пехлеві, який правив з 1941 р.

С. Пивовар

ШАХСЁЙ-ВАХСЁЙ (перс.) — жалобна церемонія у мусульман-шиїтів, яка супроводжується театралізованими процесіями, піснеспівами, проповідями на честь великомученика Хусейна, онука пророка Мухаммеда, сина халіфа Алі. Припадає на десятий день місяця мухарама (першого місяця мусульманського місячного календаря). Назва походить від вигуку «Шах Хусейн, вах Хусейн», букв. — «Цар Хусейн, ах Хусейн».

ШИЇЗМ (араб, ши'а — група прибічників) — один з двох основних (поряд із сунізмом) напрямів у *ісламі,* прибічники якого визнають тільки Коран, заперечуючи більшість положень Сунни. Шиїти не визнають сунітських халіфів, головними проповідниками у мусульман вважаючи імамів.

В. Гусєв

ШОВІНІЗМ (франц. chauvinisme) — крайня форма *націоналізму,* яка полягає у войовничій проповіді винятковості, «обраності» своєї нації щодо інших, протиставленні її інтересів інтересам інших народів. Термін «Ш.» походить від прізвища персонажа французької комедії «Триколірна кокарда» (написана братами Коньяр 1831 р.), прототипом якого вважають солдата наполеонівської армії Школа Шовена, ура-патріота й фанатика, який протиставляв себе людям іншої національності і став відомим своєю зоологічною ненавистю до арабів під час єгипетського походу 1798—1801 рр. Терміном «Ш.» почали називати різні вияви національної нетерпимості. Одним із них є *расизм.*

Як політичну *ідеологію* Ш. використовують агресивні антидемократичні сили для розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Особливо широко культивується урядами й політичними партіями під час підготовки до загарбницьких війн і для виправдання поневолення інших народів. Так, Ш. активно культивувався наприк. XIX — на поч. XX ст. в період загострення боротьби за остаточний переділ світу в індустріально розвинених державах. Зокрема, англійський Ш. дістав з кінця 70-х рр. XIX ст. назву — джингоїзм; у Німеччині Ш. набув найгострішого вияву в ідеології пангерманізму, а пізніше — *фашизму.*

У радянській суспільствознавчій літературі був поширений термін «великодержавний Ш.» — ідеологія і політика правлячих верств нації, яка посідає в багатонаціональній державі панівне (державне) становище. Інші народи в такій державі зазнають дискримінації. В роки першої світової війни увійшов у вжиток термін «соціал-Ш.», яким соціалісти-інтернаціоналісти називали течію в міжнародному соціалістичному русі, представники якої підтримали воєнні зусилля урядів своїх держав.

Г. Ігнатченко

ШТАНДАРТ (від нім. Standarte — прапор) — 1. У деяких арміях — прапор кавалерійських частин. 2. У деяких країнах — прапор глави держави (імператора, короля, царя, президента), який піднімають над об'єктом, де він перебуває.

В. Гусєв

ШТАУФЁНИ (Гогенштауфени) — династія німецьких королів та імператорів «Священної Римської імперії» в 1138—1254 рр.; в 1197—1268 рр. — також королі Сіцілійського королівства. Головні представники династії Ш. — Фрідріх І Барбаросса (бл. 1125—1190), Генріх VI (1165—1197), Фрідріх II Штауфен (1194—1250).

ШУМЕРИ — один з найдавніших народів Південної Месопотамії. Назва походить від історичної області Шумер у межиріччі Євфрату і Тигру (на території південної частини сучасного Іраку). Прабатьківщина Ш. невідома, хоча їх давні поселення знайдені на о. Бах-

рейн. Ш. створили зрошувальне землеробство, що сприяло зростанню *цивілізації* Месопотамії. Наприк. IV тисячоліття до н. е. вже існувала шумерська писемність (клинопис — запис ієрогліфів загостреною паличкою по вогкій глиняній табличці, частина яких збереглася до наших днів і розшифрована вченими). Шумерські міста-держави (найвідоміші — Кіш, Лагаш, Ніппур, Умма. Ур, Урук) вели між собою боротьбу за гегемонію, що завдало чимало лиха їхнім мешканцям. На поч. XXIV ст. до н. е. цар м.Аккада Саргон (Давній) захопив шумерські міста і створив могутню *державу* (Шумеро-Аккадське царство), прийнявши титул «цар Шумера і Аккада». Ш почали поступово змішуватися з аккадцями, але їхня культура домінувала і поширилася на всю Месопотамію. Приблизно в 2200 р. до н. е. Шумеро-Аккадське царство було розгромлене кочовиками-кутіями. У XXI ст. до н. е. цар м. Ура Ур-Намму і його син Шульги створили нове царство, об'єднавши всю Месопотамію. Воно розпалося між 2021 і 2017 рр. до н. е. під ударами войовничих аморейських кочових племен (аморитів), які прийшли із Сірійських степів.

С. Пивовар

Ю

ЮГУРТЙНСЬКА ВІЙНА — війна між Стародавнім Римом і царем *Нумідії* Югуртою (160—104 рр. до н. е.), що відбулася в 111—105 рр. до н. е. Ставши наступником трону разом із двома двоюрідними братами Гіємпсалом і Адгербалом, Югурта вбив їх і очолив Нумідійське царство. В 111 р. до н. е. він розпочав війну проти Риму, в ході якої неодноразово досягав успіху. Однак врешті-решт його війська були розбиті римськими полководцями Суллою і Марієм. Югурту захопили в полон і провели вулицями Риму під час тріумфу Марія. Територію Нумідії було поділено на дві залежні від Риму області.

С. Пивовар

ЮЛІАНСЬКИЙ КАЛЕНДАР («старий стиль») — система літочислення, запроваджена римським імператором Юлієм Цезарем 46 р. до н. е., в якій чергуються три роки, кожний по 365 діб, та четвертий (високосний), що має 366 діб. Юліанський календар відстає від Григоріанського на одну добу за 128 років.

В. Гусєв

ЮНГА ПЛАН — план заходів, спрямованих на отримання *репарацій* з Німеччини. Дістав назву за прізвищем американського банкіра О. Юнга, під головуванням якого комітет фінансових експертів у 1929 р. підготував цей документ. Ю. п. передбачав зниження розміру щорічних репараційних платежів, скасування всіх форм контролю за народним господарством і фінансами Німеччини, сприяв мілітаризації німецької економіки. У січні 1930 р. був затверджений на Гаазькій конференції. Після відмови німецького уряду від сплати репарацій (15.06.1931 р.) перестав діяти, у 1932 р. на Лозаннській конференції був скасований.

ЮНЕСКО (англ. UNESCO, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation — Організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури) — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Статут ЮНЕСКО розроблено на Установчій конференції організації (листопад 1945 р.), вступив у силу 4.11.1946 р. Метою ЮНЕСКО є: сприяння миру та міжнародній безпеці шляхом розвитку співробітництва між країнами в галузі освіти, науки і культури, збереження загальної поваги до основних прав і свобод людини незалежно від раси, статі, мови чи релігії. Діяльність

ЮНЕСКО охоплює широкий спектр питань: боротьбу з неписьменністю, розвиток освіти та підготовку кадрів, вивчення й поширення національних культур, охорону навколишнього середовища та пам'яток культури, співробітництво у розв'язанні глобальних наукових проблем у галузі соціології, океанографії, геології, інформації тощо. ЮНЕСКО бере активну участь у проведенні міжнародних кампаній, пов'язаних із ювілейними датами всесвітнього значення.

Найвищим органом ЮНЕСКО є Генеральна конференція, сесії якої проводяться раз на два роки. В перерві між сесіями діє Виконавча рада. Штаб-квартира організації розташована в Парижі, де розміщений Секретаріат на чолі з Генеральним директором. Україна є членом ЮНЕСКО з 1954р.

Ю. Калінцев

ЮНІОНІСТИ — 1. Назва членів однієї з провідних у Великій Британії консервативної партії (офіційна назва — Національний союз консервативних і юніоністських організацій).

2. Так називають членів деяких «юніоністських» партій Північної Ірландії.

С. Пивовар

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ (лат. juris prudentia - знання права) — 1. Правознавство, сукупність правових наук. 2. Практична діяльність юристів, судових органів.

В. Гусєв

ЮРІЇВ ДЕНЬ (осінній) — церковне свято на честь Св. Георгія (Юрія) 26 листопада (за ст. стилем), що припадало на завершення річного циклу сільськогосподарських робіт.

У XV — на поч. XVII ст. відповідно до російських законодавчих актів (Судебник Івана III, 1497) за тиждень до цього свята й упродовж тижня після нього селянин, що виконав низку зобов'язань і умов, міг перейти від одного феодала до іншого. Право переходу на Ю. д. було скасоване із запровадженням «заповідних літ» наприк. XVI ст., хоча у 1601—1602 рр. для окремих категорій селян така можливість була відновлена. Ю. д. було скасовано Соборним уложенням 1649 р., що стало остаточним кроком у покріпаченні селянства.

В Україні Ю. д. існував на Чернігівщині, яка в XVI ст. була складовою Московського царства.

Ю. Калінцев

ЮСТИЦІЯ (лат. justitia, букв. - справедливість) - 1. Правосуддя. 2. Сукупність судових установ, їхня діяльність або судове відомство.

В. Гусєв

ЮТЛАНДСЬКА МОРСЬКА БИТВА — битва між британським і німецьким флотами в період першої світової війни (31.05.—1.06.1916 р.).

Участь Англії у війні проти Троїстого (Четверного) союзу зумовила панування *Антанты* у Світовому океані. Німецький флот було блоковано в Балтійському морі, австро-угорський — в Адріатиці. Британський флот забезпечив захоплення німецьких колоній в Африці та Океанії. Було встановлено морську блокаду держав Троїстого союзу, що значно ускладнило його становище. В 1916 р. німецьке командування вирішило розгромити британський флот і зняти блокаду. Весь надводний флот Німеччини під командуванням адмірала Р. Шеєра вирушив до Північного моря. Йому назустріч ішли дві британські крейсерські ескадри під командуванням адміралів Дж. Джелліко і Д. Бетті. Після невдалої спроби німців розділити британський флот і розгромити його по частинах 31 травня обидва флоти зійшлися приблизно в 60 милях на захід від півострова Ютландія (Данія). У битві брали участь бл. 250 суден, у тому числі 14 лінійних кораблів, 46 крейсерів, 144 міноносці. У битві британці втратили 14 кораблів, бл. 6800 осіб убитими, пораненими та полоненими; німці втратили 11 кораблів, бл. 3100 осіб убитими та пораненими. Ю. м. б. не принесла перемоги жодній зі сторін: Уряд Німеччини вважав, що досяг успіху, оскільки було виведено з ладу значну частину військових кораблів британського флоту, а Велика Британія була задоволена, що утримала контроль над Північним морем. Надалі Німеччина вже не робила спроб битися з британським флотом, натомість з 1.02.1917 р. розпочала необмежену підводну війну.

С. Пивовар

Я

«ЯБЛУКО РОЗБРАТУ» — у давньогрецькій міфології яблуко, яке стало причиною суперечки богів Олімпу, що, в свою чергу, призвело до *Троянської війни.* Богиня розбрату Еріда не терпіла згоди і дружби між людьми. Вона виявилася єдиною з усіх богів Олімпу, кого не запросили на весільний бенкет смертного царя Пелея і морської богині Фетіди. Непомітно підкравшись до весільного столу, вона поклала на нього золоте яблуко з написом «Найпрекраснішій». Побачивши яблуко, богиня неба, повелителька хмар і блискавок Афіна, богиня краси і кохання Афродіта та богиня шлюбу, подружнього кохання, заступниця жінок Гера почали сперечатися: кому з них має належати яблуко. їхню суперечку взявся вирішити син троянського царя Паріс. Він підніс яблуко Афродіті, яка пообіцяла викрасти йому найвродливішу жінку в світі — Єлену (дружину царя Спарти Менелая). Це викликало гнів у Гери й Афіни, і вони підмовили всі грецькі народи проти троянців. Почалася жорстока і тривала війна, внаслідок якої *Троя* була зруйнована.

Нині вислів «Я. р.» означає головну причину суперечки, непорозуміння між людьми, партіями, державами тощо.

С. Пивовар

ЯГЕЛЛОНИ (Jagiellonowie)—династія польських королів 1386—1572 рр. і великих князів литовських 1377—1401, 1440—1572 рр.; представники Я. правили також в Угорщині (1440—1444,1490—1526 рр.) та Чехії (1471—1526 рр.). Засновник династії—Ягайло (Ягелло). великий князь литовський в 1377—1392 рр., король польський в 1386—1434 рр.

Ю. Калінцев

ЯДЕРНА ЗБРОЯ (застарілий термін — атомна зброя)—сукупність ядерних боєприпасів (бойові частини ракет і торпед, бомби, артилерійські снаряди тощо), засобів їх доставки до цілі та засобів управління. За типом заряду поділяється на атомну, термоядерну, нейтронну та ін. Належить до зброї масового ураження, має величезну руйнівну силу, створює ударну хвилю, світлове випромінювання, проникаючу радіацію, електромагнітний імпульс. Поділяється на тактичну, оперативно-тактичну і стратегічну. Основна Я. з. — стратегічна: міжконтинентальні балістичні ракети, балістичні ракети атомних підводних човнів, стратегічні бомбардувальники.

Вперше Я. з. було застосовано під час другої світової війни: 6 і 9.08.1945 р. авіація СІЛА скинула атомні бомби на японські міста

Хіросіму й Нагасакі. Наслідки застосування Я. з. були жахливі. З того часу людство неодноразово перебувало на межі ядерної війни. Страх перед загрозою ядерної війни став домінуючим політичним чинником другої пол. XX ст.

У період *«холодної війни» Я.* з. були оснащені збройні сили США, СРСР, Великої Британії, Франції й Китаю. Внаслідок гонки озброєнь ядерними державами було накопичено понад 50 тис. ядерних зарядів, що створило реальну загрозу існуванню людської цивілізації. Фундаментальні зміни доктринально-концептуальних основ зовнішньої політики СРСР дали можливість наприк. 80-х рр. нормалізувати радянсько-американські відносини і почати реальний процес роззброєння. З розпадом СРСР (1991 р.) ядерними державами стали Російська Федерація, Білорусь, Казахстан, Україна. Розповсюдження радянських ядерних арсеналів викликало занепокоєння в країнах Заходу. Проте всі нові ядерні держави — колишні республіки СРСР — підписалися під Договором про нерозповсюдження Я. з. (ДНЯЗ) і вивезли її до Росії або ліквідували. Натомість деякі держави світу прагнуть мати власну Я. з. Так. у 1998 р. Індія та Пакистан здійснили ядерні випробування, що викликало осуд світової громадськості.

С. Пивовар

ЯЗИЧНИЦТВО — первісна релігія східних слов'ян, сутність якої полягала в обожненні сил природи й культі предків. Єдиним найвищим богом. богом-«громовиком», був Перун. Уособленням неба взагалі був Сварог. Інші вищі боги вважалися його синами — Сварожичами: сонце і вогонь — Дажбог і Хоре, Велес — «скотій бог». У волинян найвищим богом вважався ще Святовит — Триглав.

Імена цих богів дійшли до нас із *фольклору* — народних казок і пісень, сутність яких зводиться до боротьби світлих сил природи з темними: родючості з неродючістю (безплідністю), літа із зимою, життя зі смертю. Східні слов'яни (русини) уявляли собі весь кругообіг пір року як безперервну боротьбу й чергування перемог світлих і темних сил природи. Висхідним пунктом цього кругообігу є новий рік — народження нового сонця (Ярила); відзначали також початок весни й літнє сонцестояння (Купала). Із цими уявленнями тісно пов'язані уявлення про потойбічне життя й культ предків. Вважалося, що душі померлих перебувають у країні, де знаходиться сонце. В цю країну померлого потрібно споряджати, що й виявлялося в належному обряді поховання. Якщо ж належного обряду не здійснено, душа небіжчика нібито приречена на вічне поневіряння (напр., душі дівчат-утоплениць — русалки, мавки). Щоб полегшити померлому шлях до країни вічного спочину, вдавалися до обряду спалення: вогонь очищав душу, відокремлював її від тіла. Душі предків ставали домашніми богами, охоронцями домашнього вогнища, сім'ї й роду (Род, Чур, Дід-домовик).

У слов'ян не було вироблено чітких форм культу, не було громадських кумирів, храмів, жерців. Жертви родовим і небесним богам приносили старійшини родових громад. Лише під впливом варягів почали споруджувати або зображати бовванців (ідолів). Князь Володимир уперше поставив у Києві над Дніпром ідоли Перуна, Хора й Дажбога. Є згадки, що Володимир побудував і перший храм, у якому приносили жертви богам.
Із запровадженням *християнства* язичницький культ на Русі занепадає, хоч християнство ще тривалий час не могло витіснити залишки язичницьких вірувань. Деякі язичницькі обряди були об'єднані з християнськими святами (свято Різдва Христового з Колядою. Воскресіння з Великоднем та ін.).

Л. Мельник

ЯКОБІНЦІ — 1. У період Великої французької революції члени Якобінського клубу (від назви приміщення в монастирі Св. Якова в Парижі, де розміщувався клуб). Виражали інтереси революційно-демократичної буржуазії, яка в союзі з селянством і міською біднотою боролася проти феодалів і монастирів. Вождями цієї політичної течії були: Ж.-П. Марат, Ж.-Ж. Дантон. Л.-А. Сен-Жюст та ін. Під час якобінської диктатури (1793—1794 pp.) посилилася боротьба в середовищі Я.: правим Я. — дантоністам — протистояли ліві, тісніше пов'язані з народними низами (П.-Г. Шометт. Ж.-Р. Еберт та ін.), з яких узимку виокремилися ебертисти. Більша частина якобінців пішла за М. Робесп'єром. Термідоріанський переворот (липень 1794 р.) поклав край владі якобінців.
2. У переносному значенні — революціонер, налаштований на рішучі дії.

ЯЛТИНСЬКА (КРИМСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 р. — конференція голів урядів трьох союзних у другій світовій війні держав: И. Сталіна (СРСР), Ф. Рузвельта (США), У. Черчілля (Велика Британія), що відбулася 4—11 лютого в Ялті. На конференції було визначено й узгоджено військові плани союзних держав в остаточному розгромі гітлерівської Німеччини та її сателітів, принципи повоєнної політики з метою забезпечення миру й системи міжнародної безпеки. Було також прийнято рішення про створення в Німеччині зон окупації трьох держав (а також Франції у разі її згоди) і загальнонімецького контрольного органу, про стягнення з Німеччини репарацій, створення Організації Об'єднаних Націй тощо. СРСР висловив згоду за певних умов вступити у війну проти Японії після завершення військових операцій у Європі.

В. Гусєв

ЯНИЧАРИ (тур. yeni ceti — нове військо) — особливі підрозділи турецької армії, створеної султаном У рханом у 1330 р. на базі регулярної піхоти з метою виховання для війська християнських дітей. Спершу комплектувалася з полонених міцних юнаків, пізніше —

насильницьким набором хлопчиків із християнського населення Османської імперії. їх навертали в мусульманську віру і виховували в ненависті до християн. Я. одержували щедру винагороду за службу, але до 1699 р. не могли мати власного майна та родини. Спочатку Я. налічувалося 1 тис, але кількість їх постійно зростала. За Сулеймана І (1520—1566 рр.) налічувалося 20 тис, згодом — до 100 тис. Армія Я. поділялася на 196 загонів, які відрізнялися один від одного правами і привілеями, формою та озброєнням. З XVII ст. до їх складу почали входити вільні мусульмани, вони дістали право займатися ремеслами, торгівлею й жити зі своїми сім'ями в місті. Під час війн Я. відзначалися суворою дисципліною, мужністю, хоробрістю, водночас інколи виявляли свавілля, недисциплінованість, жорстокість. Я. становили значну частину населення Константинополя, їх використовували як основну силу під час двірцевих переворотів, що ставало реальною загрозою для султанської влади. Султан Махмуд II (1808—1839 рр.), син убитого Я. Селіма III, після спроби заколоту 15.06.1826 р. наказав убити 10 тис. і вислати 30 тис. Я.

Літ.: *Петросян Ю. А.* Османская империя. Могущество и гибель: Исторические очерки.—М., 1990.

С. *Пивовар*

ЯНСЕНІЗМ — неортодоксальна релігійно-філософська течія в *католицизмі* у Голландії та Франції в XVII—XVIII ст., яку започаткував голландський богослов К. Янсеній (XVII ст.). Я. узяв деякі риси *кальвінізму* (в догматі про приречення). Янсеніти гостро виступали проти єзуїтів, їхньої боротьби з інакомислячими. Поширився головним чином у Франції серед *буржуазії* і частини *аристократії.* До серед. XVIII ст. втратив значення та соціальну базу. У Голландії послідовники Я. створили самостійну церкву. Засуджений католицькою церквою.

ЯРЛИКИ ХАНСЬКІ (з тюрк, ярлек — повеління, наказ) — письмові документи, що видавалися від імені монголо-татарських ханів. Під Я. х. мали на увазі дипломатичні ноти й тексти міжнародних договорів та угод. Однак найчастіше — це пільгові грамоти ханів Золотої Орди, казанських і кримських ханів, видані підвладним їм світським і духовним феодалам. Я. х. утверджували руських князів на стіл (князювання).

Відповідно до Я. х., отриманих руськими митрополитами за молитву про хана, руська церква могла бути звільнена від підпорядкування ординській адміністрації, сплати податків зі своїх володінь, виконання певних повинностей.

Я. х. є цінним історичним джерелом. Вони містять відомості про територіальний поділ Золотої Орди, залежні від неї землі, їх адміністративний поділ, види феодальної експлуатації тощо.

В. Гусєв

ЯРМАРКИ (від. нім. Jahrmarkt, букв. — щорічний торг) — торги, що регулярно відбуваються у визначений час у певному місці, на які з'їжджаються люди для продажу та купівлі товарів, укладання торгових угод. Постійно проводились з X ст. Відігравали важливу роль в економічному житті Західної Європи в середні віки. У XIX—XX ст. великі Я. перетворилися на ярмарки-виставки, де торгівля відбувалася за зразками товарів.

В Україні Я. поширилися з XVI ст. Найвідомішими були Хрещенський у Харкові, Іллінський у Полтаві, Воздвиженський у Кролівці, щорічний Хрещенський контрактовий ярмарок у Києві. В СРСР проводилися з 1921 по 1930 р.. у повоєнний час відновилися як одна з форм державної, кооперативної, а нині й приватної торгівлі. В Україні відомий Сорочинський Я. (роздрібний), який існував здавна і відновився у 1966 р.

Ю. Калінцев

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

англ. — англійська мова
араб. — арабська мова
бл. — близько
букв. — буквально
грец. — грецька мова
див. — дивіться
іспан. — іспанська мова
італ. — італійська мова
кельт. — кельтські мови
кит. — китайська мова
лат. — латинська мова
літ. — література
млн — мільйон
напр. — наприклад
наприк. — наприкінці
нім. — німецька мова
е. — нова (наша) ера
обл. — область
перс. — перська мова
пізньолат. — пізньолатинська мова
пол. — половина
польськ. — польська мова
поч. — початок
португ. — португальська мова
р- — рік
рр. — роки
санскр. — санскрит (давньоіндійська мова)
серед. — середина
старосл. — старослов'янська мова
ст. — століття
та ін. — та інші (інше)
тис. — тисяча
тур. — турецька мова
тюрк. — тюркські мови
франц. — французька мова
япон. — японська мова

Автори довідника:

Багінський Валентин Віталійович, **канд. філос. наук**
Божко Олег Іванович, **канд. іст. наук**
Бойченко Іван Васильович, **д-р філос. наук**
Бойченко Михаи.по Іванович, **канд. філос. наук**
Бойченко Олександр Іванович, **канд. філос. наук**
Варшавчик Марко Акимович, **д-р іст. наук**
Войцехівська Ірина Нінелівна, **д-р іст. наук**
Гладких Михайло Іванович, **д-р іст. наук**
Гончар Борис Михайлович, **д-р іст. наук**
Горак Ганна Іванівна, **д-р філос. наук**
Гусєв Віктор Іванович, **д-р іст. наук**
Дєдков Микола Васильович, **канд. філос. наук**
Дрожжин Валерій Прокопович. **канд. іст. наук**
Зубко Андрій Миколайович, **канд. іст. наук**
Ігнатченко Григорій Іванович, **канд. іст. наук**
Іванов Олександр Федорович, **канд. іст. наук**
Івалцова Ірина Володимирівна, **канд. іст. наук**
Калакура Ярослав Степанович, **д-р іст. наук**
Калінцев Юрій Олександрович, **канд. іст. наук**
Кононенко Тетяна Михайлівна, **канд. філос. наук**
Корольов Борис Іванович, **д-р іст. наук**
Крижанівський Олег Прокопович, **д-р іст. наук**
Крижановська Оксана Олегівна, **канд. іст. наук**
Литвин Володимир Михайлович, **д-р іст. наук**
Лой Анатолій Миколайович, **д-р іст. наук**
Мандебура Тамара Опанасівна, **канд. іст. наук**
Мельник Леонід Герасимович, **д-р іст. наук**
Мицик Юрій Андрійович, **д-р іст. наук**
Мордвінцев Вячеслав Михайлович, **д-р іст. наук**
Мусієнко Володимир Васильович, **д-р іст. наук**
Надольний Микола Іванович, **канд. філос. наук**
Носова Ганна Юріївна, **канд. філос. наук**
Омельченко Юрій Андрійович, **канд. іст. наук**
Орлова Тетяна Володимирівна, **канд. іст. наук**
Павленко Світлана Федорівна, **канд. іст. наук**
Папенко Наталія Степанівна, **канд. іст. наук**
Пивовар Сергій Федорович, **канд. іст. наук**
Романцов Володимир Омелянович, **д-р іст. наук**
Рудь Микола Олексійович, **канд. іст. наук**

Ручка Анатолій Олександрович, **д-р філос. наук**
Рябенко Валерій Олександрович, **канд. філос. наук**
Рябцев Володимир Павлович, **д-р іст. наук**
Савченко Григорій Петрович, **канд. іст. наук**
Скляренко Денис Євгенович, **канд. іст. наук**
Слюсаренко Анатолій Гнатович, **д-р іст. наук**
Слюсаренко Юрій Анатолійович, **магістр міжнар. права**
Третяк Кирило Олегович, **канд. іст. наук**
Хоменко Микола Михайлович, **канд. іст. наук**
Чекаль Людмила Анатоліївна, **канд. філос. наук**
Червінський Віктор Іванович, **канд. іст. наук**
Черевичний Геннадій Семенович, **канд. іст. наук**
Чорний Олександр Олександрович, **канд. філос. наук**
Шморгун Петро Михайлович, **д-р іст. наук**
Щербак Микола Григорович, **д-р іст. наук**
Ящук Тамара Іванівна, **д-р філос. наук**

Навчальне видання

Литвин Володимир Михайлович,
Гусєв Віктор Іванович,
Слюсаренко Анатолій Гнатович та ін.

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник

Оправа художника [illegible]. *Г. Хорошого*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор Є. [illegible]. *Омоховська*
Коректор Я. [illegible]. *Шевчук*
Комп'ютерна верстка *Н. П. Довлетукаєвої*